

UNESCO

**ГРАМАДСКАЕ АБ'ЯДНАННЕ
«МІЖНАРОДНАЯ АСАЦЫЯЦЫЯ БЕЛАРУСІСТАЎ»**

**НАЦЫЯНАЛЬНЫ НАВУКОВА-АСВЕТНЫ ЦЭНТР
ІМЯ ФРАНЦЫСКА СКАРЫНЫ
ПРЫ МІНІСТЭРСТВЕ АДУКАЦЫІ
РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ**

**БЕЛАРУСІКА
ALBARTHENICA**

21

ГІСТОРЫЯ КУЛЬТУРАЛОГІЯ МАСТАЦТВАЗНАЎСТВА

**МАТЭРЫЯЛЫ ІІІ МІЖНАРОДНАГА КАНГРЭСА БЕЛАРУСІСТАЎ
«БЕЛАРУСКАЯ КУЛЬТУРА Ў ДЫЯЛОГУ ЦЫВІЛІЗАЦЫЙ»**

1 сесія – 21-25 мая • 2 сесія – 4-7 снежня • Мінск, 2000 г.

МІНСК «БЕЛАРУСКІ КНИГАЗБОР» 2001

УДК [947.6+008(476)] (043.2)
Б Б К 63.3+71 (4Беи)
Г 51

Серыя заснавана ў 1993 годзе

Рэдакцыйнае калегія
кандыдат філалагічных навук *Таццяна Кабржыцкая*,
доктар філасофскіх навук *Уладзімір Конан*,
кандыдат гістарычных навук *Лідзія Кулажанка*,
кандыдат гістарычных навук *Генадзь Сагановіч*,
кандыдат гістарычных навук *Віталь Скалабан (галоўны рэдактар)*,
доктар гістарычных навук *Віктар Цітоў*

Рэдкалегія выказвае падзяку

UNESCO — за дапамогу ў правядзенні кангрэса,
за дапамогу ў падрыхтоўцы выдання да друку;
Моніцы Банкоўскі, віцэ-прэзідэнта ГА "МАН" —
за дапамогу ў друку зборніка.

Гісторыя, культуралогія, мастацтвазнаўства: Матэрыялы III Міжнар.
Г 51 кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый» (Мінск,
21-25 мая, 4-7 снеж. 2000 г.) / Рэдкал.: В. Скалабан (гал. рэд.) і інш. — Мн.:
"Беларускі кнігазбор", 2001. — 364 с. — (Беларусіка = Albaruthenica; Кн. 21).
ISBN 985-6638-35-6.

У зборнік уключаны даклады і паведамленні па гісторыі, культуралогіі і мастацтвазнаўству, прачытаныя на III Міжнародным кангрэсе беларусістаў. Матэрыялы маюць цікавасць для навукоўцаў, выкладчыкаў і студэнтаў ВУНУ, супрацоўнікаў музеяў, бібліятэк і архіваў, крэязнаўцаў.

УДК [947.6+008(476)] (043.2)
Б Б К 63.3+71 (4Беи)

Арнольд Міхневіч (Мінск)

ПРЫНЦЫПЫ КУЛЬТУРНАЙ ПАЛІТЫКІ ЮНЕСКО І САЦЫЯКУЛЬТУРНАЯ СІТУАЦЫЯ ў БЕЛАРУСІ

Асноўныя мэты сучаснай культурнай палітыкі былі сфармуляваны ў 1998 годзе на Міжрадавай канферэнцыі ў Стакгольме, прысвечанай палітыцы ў галіне культуры ў мэтах развіцця. Мэты гэтыя заключаюцца ў тым, каб ператварыць палітыку ў галіне культуры ў адзін з ключавых элементаў стратэгіі развіцця; заахвочваць творчасць і ўдзел у культурным жыцці; умацоўваць практычную дзейнасць з мэтай захавання і павышэння ролі матэрыяльнай і нематэрыяльнай, рухомай і нерухомай спадчыны і садзеяння развіццю індустрыі культуры; садзейнічаць культурнай і моўнай разнастайнасці ў рамках інфармацыйнага грамадства і для яго карысці; выдзяляць больш значныя людскія і фінансавыя рэсурсы на развіццё культуры.

Дасягнуць гэтых мэтаў можна толькі абапіраючыся на пэўныя прынцыпы культурнай дзейнасці. Да такіх прынцыпаў адносяцца наступныя палажэнні:

- устойлівае сацыяльна-эканамічнае развіццё і росквіт культуры — з’явы ўзаемазалежныя;
- адна з асноўных мэтаў чалавечага развіцця заключаецца ў рэалізацыі магчымасцей асобы чалавека ў сацыяльных і культурных адносінах;
- паколькі доступ да культурнага жыцця і ўдзел у ім з’яўляюцца неад’емным правам членаў кожнай супольнасці, урады павінны ствараць умовы для поўнага здзяйснення гэтага права, прадугледжанага ў артыкуле 27 Усеагульнай дэкларацыі правоў чалавека;
- асноўныя задачы палітыкі ў галіне культуры заключаюцца ў вызначэнні мэтаў, фарміраванні структур і забеспячэнні сродкаў па стварэнню спрыяльных ўмоў для рэалізацыі магчымасцей чалавечай асобы;

- дыялог паміж культурамі — адна з асноўных палітычных праблем сучаснага свету; ён служыць неабходнай умовай мірнага суіснавання;
- творчасць у сферы культуры — крыніца чалавечага прагрэсу, а культурная разнастайнасць як найвялікшае багацце чалавецтва — адзін з неабходных фактараў развіцця;
- новыя тэндэнцыі, у прыватнасці глабалізацыя, могуць весці да ўсталявання больш блізкіх, чым калі-небудзь раней, сувязей паміж культурамі і да ўзаемаўзбагачэння, але ў той жа час яны могуць аказваць згубны ўплыў на творчую разнастайнасць і плюралізм культур, таму абумоўліваюць яшчэ большую неабходнасць узаемнай павагі;
- гармонія паміж культурай і сацыяльна-эканамічным развіццём, павага да культурнай самабытнасці, цярпімасць у адносінах да культурных адрозненняў на аснове плюралістычных дэмакратычных каштоўнасцей, сацыяльна-эканамічнай роўнасці і захавання тэрытарыяльнай цэласнасці і нацыянальнага суверэнітэту служаць неабходнымі ўмовамі трывалага і справядлівага міру;
- прызнанне культурнай разнастайнасці садзейнічае выяўленню і ўмацаванню існуючых паміж супольнасцямі сувязей, што грунтуюцца на каштоўнасцях, якія могуць падзяляцца рознымі сацыяльна-культурнымі кампанентамі нацыянальнага грамадства;
- творчасць у грамадстве спрыяе стваральнай працы, якая перш за ўсё з'яўляецца дарам асобы, яе прызначэннем; гэта прызначэнне мае велізарнае значэнне для фарміравання нашай будучай спадчыны;
- захаванне і развіццё ўмоў для такой творчай дзейнасці, у прыватнасці свабоды творчасці, у кожнай супольнасці;
- абарона мясцовых і рэгіянальных культур, якім пагражаюць культуры, што пашырыліся па ўсім свеце, не павінна ператвараць мясцовыя і рэгіянальныя культуры ў рэліквіі, пазбаўленыя сваёй уласнай дынамікі развіцця;
- прадастаўленне кожнаму чалавеку і кожнай супольнасці магчымасці карыстацца плёнам сваёй творчасці, а таксама вынаходзіць і замацоўваць лад жыцця разам з іншымі, садзейнічаючы тым самым сапраўднаму чалавечаму развіццю і пераходу да культуры міру і ненасілля.

Згодна з гэтымі прынцыпамі ахарактарызуем сённяшнюю сацыякультурную сітуацыю ў Беларусі, перспектывы яе далейшага развіцця.

Сучасную сацыякультурную сітуацыю ў рэспубліцы вызначаюць фактары ўнутранай дынамікі (эканоміка, сацыяльна-палітычныя змяненні, узровень адукаванасці, урбанізацыя, катастрофа ў Чарнобылі і г. д.), фактары гістарычнага характару (традыцыі, нацыянальны лад жыцця, поліканфесіяналізм, асаблівасці станаўлення беларускай дзяржаўнасці і інш.) і фактары знешнія (уплыў сусветнай культуры, міждзяржаўныя культурныя кантакты, новыя канцэпцыі культуры ў замежных краінах і да т. п.).

Стан беларускай культуры апошняга дзесяцігоддзя характарызуецца найўнасьцю процінакіраваных — пазітыўных і негатыўных — тэндэнцый яе развіцця. Да ліку пазітыўных з'яў трэба аднесці прыняцце шэрагу заканадаўчых актаў па пытаннях культуры, падтрымку сферы культуры і мастацтва кіраўніцтвам рэспублікі, захаванне навуковага і педагогічнага патэнцыялу навучальных устаноў культуры, стабільнае павышэнне кваліфікацыі працаўнікоў галіны, павелічэнне кантынгенту дзіцячых школ мастацтва ўсіх тыпаў, рост колькасці музеяў, актыўны і паспяховы ўдзел Беларусі ў міжнародных конкурсах, падтрымку дзяржавай адоранай моладзі, умацаванне традыцый прафесіяналізму ў розных відах мастацтва, дасягненні беларускай балетнай школы, узнікненне новых кірункаў у развіцці тэатра, жывапісу і іншых відаў мастацтва, абнаўленне вопыту культурна-асветніцкай працы, развіццё народнай творчасці, значную колькасць буйных мерапрыемстваў — фестывалюў, конкурсаў, аглядаў, выставак, святаў мастацтва і да т. п., змястоўную гастрольную афішу рэспублікі, паступовае фарміраванне рынку платных культурных паслуг, актывізацыю дзейнасці культурных арганізацый нацыянальных меншасцей, супрацоўніцтва Рэспублікі Беларусь болей чым з трыццаццю краінамі на падставе дагаворных адносін, рэгіянальныя культурныя кантакты з замежнымі дзяржавамі, актывізацыю культурных дачыненняў з Расіяй.

Не змяншаецца, аднак, і ўплыў адмоўных тэндэнцый, уласцівых сённяшняму стану нацыянальнай культуры. Да іх ліку належаць, напрыклад, недастатковае бюджэтнае фінансаванне культуры, нізкі ўзровень аплаты працы тых, хто заняты ў сферы культуры, недасканаласць падаткаабкладання ў гэтай галіне, ліквідаванне за апошнія гады больш за тысячу устаноў культуры, перш за ўсё сельскіх, па рашэннях у асноўным мясцовых органаў улады, скарачэнне камплектавання бібліятэк усімі відамі друкаванай прадукцыі, адставанне ў будаўніцтве, рэстаўрацыі шэрагу культурных аб'ектаў, запаволеная распрацоўка неабходных заканадаўчых і нарматыўных дакументаў.

Аднак нягледзячы на тое, што культура Беларусі адчула на сабе негатыўныя вынікі эканамічнага крызісу і сацыяльна-палітычнай нестабільнасці, крызісныя працэсы ў галіне культуры ўдалося паслабіць, а ў шэрагу выпадкаў і спыніць. Галоўны пазітыўны вынік мінулага дзесяцігоддзя заключаецца ў тым, што ў цэлым удалося зберагчы назапашаны ў папярэднія часы культурны патэнцыял нацыі. Але комплекс складаных праблем культурнага будаўніцтва застаецца на парадку дня.

Развіццё беларускай, як і любой іншай, нацыянальнай культуры мае сваю ўнутраную логіку. Дзяржаўная стратэгія можа садзейнічаць гэтаму развіццю і абавірацца на яго. Таму вялікае значэнне мае вызначэнне доўгатэрміновых мэтаў і задач культурнай палітыкі. Асноўнымі мэтамі дзяржаўнай культурнай палітыкі сёння з'яўляюцца:

- умацаванне дэмакратычных асноў культурнага жыцця і дзейнасці народа з улікам таго, што дэмакратыя ў культурнай палітыцы азначае адказнасць дзяржавы за тое, каб кожнаму члену грамадства быў гарантаваны доступ да культурнай спадчыны, а таксама магчымасць займацца культурнай дзейнасцю;
- падтрыманне культуры ў такім стане, які забяспечвае неабходныя перадумовы для палітычнага, эканамічнага і духоўнага развіцця грамадства і дзяржавы;
- забеспячэнне непарыўнасці культурнага працэсу ў Беларусі і ахова яго нацыянальнай самабытнасці, уключанасць яго ў сусветны культурны працэс.

Для гэтага неабходна:

- фарміраванне сродкамі культуры інтэлектуальных і маральных падстаў стварэння дэмакратычнай прававой дзяржавы;
- захаванне культурнай самабытнасці беларускага народа як адной з умоў яго суверэнітэту пры поўным адмаўленні ад тэндэнцыі да культурнай аўтаркiі, духоўнай самаізаляцыі;
- зберажэнне гісторыка-культурнай спадчыны і развіццё нацыянальных культурных традыцый, што забяспечваюць фарміраванне нескажонай гістарычнай самасвядомасці народа;
- кансалідацыя дзеячаў нацыянальнай культуры на аснове арганічнага спалучэння гуманістычных традыцый народнай культуры беларусаў, іншых культур, сусветнай культурнай спадчыны;
- пераадоленне тэхнакратычнай псіхалогіі як выніку шматгадовай устаноўкі на пераважнае развіццё матэрыяльна-тэхнічнай базы і другаснае, залежнае існаванне духоўна-культурнай сферы;
- узмацненне адукацыйнай і выхаваўчай значнасці культуры;
- абарона культуры ад адмоўнага ўплыву пераходу народнай гаспадаркі да рынкавай эканомікі;
- выкарыстанне ў сферы духоўна-культурнай вытворчасці рынкавых эканамічных рычагоў у мэтах пошуку шляхоў раздзяржаўлення культуры пры адначасовым умацаванні ролі дзяржавы як гаранта яе развіцця;
- выпрацоўка неабходных мер для плюралізацыі культурнага жыцця грамадства;
- юрыдычнае гарантаванне свабоды, вольнага выбару духоўных каштоўнасцей, неабходных для захавання духоўнай годнасці асобы;
- стварэнне ўмоў для ўзнаўлення і прадуктыўнага выкарыстання творчага патэнцыялу народа, для шырокага доступу ўсіх членаў грамадства да твораў нацыянальнай і сусветнай культуры і мастацтва, для выяўлення духоўна-творчага патэнцыялу кожнай асобы, для здзяйснення культурных правоў асобы;

- забеспячэнне спалучэння духоўнай культуры насельніцтва рэспублікі з высокай палітычнай, прававой, эканамічнай і экалагічнай культурай;
- стварэнне прававых механізмаў абароны грамадскай маралі, абароны чытача, гледача ад экспансіі пошласці, усёдазволенасці, агрэсіўнасці, што пашырыліся ў сучаснай культуры;
- выкарыстанне ў інтарэсах усёй нацыі культурных дасягненняў і каштоўнасцей незалежна ад нацыянальнай ці канфесійнай прыналежнасці іх стваральнікаў;
- забеспячэнне прасторы для міжнацыянальных і міждзяржаўных культурных кантактаў паміж Рэспублікай Беларусь, краінамі СНД і іншымі членамі сусветнай супольнасці.

Гэтыя мэты, задачы і прыярытэты арганічна стасуюцца з палажэннямі культурнай палітыкі еўрапейскіх дзяржаў, сфармуляванымі на Міжурадавай канферэнцыі па палітыцы ў галіне культуры ў інтарэсах развіцця.

Сістэма дзяржаўнага кіравання сферай культуры ўключае Міністэрства культуры, абласныя і Мінскае гарадское ўпраўленні, раённыя і гарадскія аддзелы культуры. У бліжэйшыя гады прадугледжваецца ўдакладненне функцыі сістэмы кіравання з мэтай каардынацыі выканання і карэкціроўкі дзяржаўнай культурнай палітыкі.

Дамінуючымі функцыямі Міністэрства культуры і яго арганізацый стануць:

- узвышэнне ролі культуры з пункту гледжання стратэгічных задач народнай гаспадаркі і развіцця краіны ў цэлым;
- паслядоўнае пашырэнне кола спажываўцоў і асартыменту культурных паслуг, дасягненне нацыянальнымі ўстановамі культуры высокіх узораў сусветнага прафесійнага мастацтва, мастацкай аматарскай дзейнасці і адукацыі, адпавядаючых попыту насельніцтва рэспублікі;
- стварэнне і падтрыманне высокага іміджу працаўнікоў культуры праз сістэму матэрыяльнай падтрымкі, выраўноўванне іх даходаў у адносінах да працаўнікоў вытворчай сферы, а таксама шляхам маральнага заахвочвання (прысваенне ганаровых званняў, дзяржаўных узнагарод, прэмій і г. д.);
- рэалізацыя адзінай дзяржаўнай палітыкі па ўмацаванню матэрыяльна-тэхнічнай базы галіны і выкарыстанню сучасных інфармацыйных тэхналогій;
- распрацоўка сістэмы нарматыўна-прававых актаў, рэгулюючых культурныя працэсы ў краіне і ўзаемаадносіны Міністэрства культуры з галіновымі, тэрытарыяльнымі і мясцовымі органамі кіравання, творчымі саюзамі, а таксама з дзяржаўнымі, грамадскімі і недзяржаўнымі арганізацыямі розных форм уласнасці;
- стварэнне сацыялагічнай, інфармацыйнай і маркетынгававай службаў, што забяспечваюць увесь комплекс прац па даследаванню наўных і

перспектыўных культурных патрэб насельніцтва, па абгрунтаванню прыярытэтнасці фінансавання асобных кірункаў развіцця культуры з мэтай найбольш поўнага задавальнення выяўленага попыту пэўных сегментаў рынку і грамадства ў цэлым;

- пераважнае выкарыстанне ў арганізацыйна-кіраўніцкай дзейнасці Міністэрства культуры і яго ўстаноў прынцыпу сістэмнага падыходу да сацыяльна-творчых заказаў, мэтавых заданняў, канкрэтна накіраваных грантаў і інвестыцый, конкурснага адбору культурных праектаў;
- аптымізацыя стуктуры выдаткаў дзяржаўнага бюджэту, што вылучаюцца на фінансаванне культуры, па функцыянальнай, рэгіянальнай і канкрэтнагаліновай адзнаках з улікам мэтавай арыентацыі на канчатковы вынік і вырашэнне актуальных сацыякультурных задач;
- каардынацыя і кантроль дзейнасці арганізацый і ўстаноў культуры ўсіх форм уласнасці з мэтай паўнаўраўнаважанага культурнага абслугоўвання гарадскога і сельскага насельніцтва;
- выпрацоўка палітыкі прыцягнення сродкаў спонсараў, мецэнатаў у сферу культуры шляхам стварэння апякунскіх саветаў па рацыянальнаму выкарыстанню пазабюджэтных інвестыцый;
- разгортванне знешняй дзейнасці ў сферы культуры і пашырэнне маштабаў рэгулярнага абмену культурнымі паслугамі з замежнымі краінамі з мэтай найбольш поўнага прадстаўлення розных форм культуры рэспублікі на міжнародным узроўні і павышэння прэстыжу беларускай культуры ў свеце, а таксама ўзбагачэння культурнага жыцця рэспублікі мастацкімі здабыткамі народаў свету;
- правядзенне дзейснай кадравай палітыкі ў галіне культуры.

Важнае значэнне ў Беларусі набылі экалагічныя аспекты функцыянавання культуры. К канцу XX ст. чалавецтва апынулася ў стане глабальнага духоўнага крызісу, сутнасць якога заключаецца ў недахопе духоўных і разумовых сіл, каб прадухіліць пагрозу, што вынікае з яго ж прамыслова-тэхналагічнага развіцця. Тэхнізаваная цывілізацыя апярэджае, скажае, падаўляе духоўную культуру, спараджаючы комплекс праблем, што абазначаецца тэрмінам «духоўна-экалагічны крызіс». Антрапагенны ціск на прыроду дасягнуў крайняй мяжы.

Становіцца відавочным, што прыйшоў час зрабіць акцэнт на неабходнасці перагляду многіх аспектаў культурнай палітыкі: паглыбляць веды аб сувязі паміж культурай і навукова-тэхнічным працэсам, фарміраваць новую культуру ўзаемадачыненняў чалавека і прыроды, выпрацоўваць сучасную культуру мыслення, новую свядомасць адмаўлення ад арыентацыі чалавека толькі на валоданне і спажыванне, якія вядуць да марнатраўства прыродных багаццяў, выхоўваць ашчаднасць да ўсіх відаў нацыянальных рэсурсаў.

Перад культураў і мастацтвам паўстала найважнейшая задача сваімі сродкамі прапагандаваць новую этыку прыродакарыстання, якая будзе грунтавацца не на пакарэнні прыроды, а на гармоніі з ёй, на разуменні тоеснасці інтарэсаў сучаснага чалавека і будучых пакаленняў. Этычная пераарыентацыя чалавека — гэта змяненні ў яго культуры, у сістэме яго каштоўнасцей і запатрабаванняў.

Агульны экалагічны крызіс у Беларусі рэзка ўзмоцнены падзеямі, звязанымі з Чарнобыльскай катастрофай.

Пад знішчальным ударам аказалася культурная спадчына рэгіёнаў, быў разбураны натуральны ход культурнага жыцця, змяніліся сацыяльныя ўмовы людскога існавання, нанесена шкода ўстановам і органам культуры. Рэзка перайначыліся прыярытэты, інтарэсы і патрэбы жыхароў рэгіёнаў, магчымасці задавальнення культурных запытаў насельніцтва. Стала відавочным, што культура не толькі адлюстроўвала тых ці іншыя працэсы сацыяльна-эканамічнага жыцця, але была і адным з фактараў, што ўплываў на гэтыя працэсы.

Чарнобыльская катастрофа наклала адбітак на сацыяльна-эканамічнае і духоўна-культурнае жыццё рэспублікі ў цэлым, запатрабаваўшы ад нацыі велізарных намаганняў па пераадоленню яе вынікаў. Культурны аспект праблемы выйшаў далёка за межы так званай Чарнобыльскай зоны. Усе без выключэння дзяржаўныя праграмы, уключаючы і праграмы культурнага развіцця краіны, улічваюць гэтыя вынікі, фармулюючы свае падыходы да праблемы ў выглядзе спецыяльных задач.

Перш за ўсё вылучаюцца два аспекты: першы — пошук шляхоў і магчымасцей зберажэння і падтрымкі самой культуры рэгіёнаў; другі — выкарыстанне сродкаў культуры як фактара стабілізацыі працэсаў сацыяльнага і духоўнага жыцця, як спосабу дапамогі жыхарам зоны радыяцыйнага забруджвання і перасяленцам.

Сярод канкрэтных задач і напрамкаў культурнай дзейнасці ў Чарнобыльскай зоне найбольш істотнымі з'яўляюцца наступныя:

- пераадоленне негатыўных змяненняў у сферы грамадскай свядомасці і сацыяльных сувязей;
- захаванне «тэкстаў» культуры, што былі выключаны з культурнага звароту (фальклор, помнікі, бібліятэкі, музеі і да т. п.) і культурна-творчых утварэнняў (творчых калектываў і іншых жывых носбітаў і стваральнікаў культурных каштоўнасцей);
- наладжванне механізмаў культурнай пераемнасці і культурнага выхавання;
- аднаўленне рытму культурнага жыцця і яго сувязей з агульным жыццёвым ладам насельніцтва рэгіёна; узмацненне пазітыўнага ўплыву культурных з'яў на характар сацыяльных працэсаў;
- развіццё форм культурнага жыцця, звязаных з перыядычнасцю (цыклічнасцю) праяў традыцыйнай народнай культуры;

- пошук найбольш дзейсных мерапрыемстваў па рэкультурызацыі розных сектараў Чарнобыльскай зоны: зоны адчужэння, зоны адсялення, зоны пражывання з правам адсялення, зоны пражывання з ільготным сацыяльна-эканамічным статусам;
- культурнае абслугоўванне насельніцтва з улікам розных яго катэгорый (дзеці, падлеткі, моладзь, людзі сталага ўзросту);
- кадравая і арганізацыйная стратэгія ў рэгіёне ў сферы культуры;
- матэрыяльна-тэхнічнае забеспячэнне ў аспекце культуры.

Увагу грамадскасі прыцягвае і праблема сучасных суадносін нацыянальнай мовы і нацыянальнай культуры. Мова — галоўны духоўны скарб народа. Сённяшняе культурнае жыццё беларускай нацыі патрабуе актыўнай культурнай моўнай дзейнасці грамадства. Галоўныя з напрамкаў гэтай дзейнасці такія:

- захаванне і развіццё беларускай мовы як зыходнай формы нацыянальнай культуры ва ўсіх аспектах яе функцыянавання (у мастацтве, мастацкай адукацыі, кіраванні працэсамі культуры, побыце і г. д.);
- максімальна шырокае далучэнне людзей да каштоўнасцей мастацкай культуры, літаратуры, фальклору, формай існавання якіх з’яўляецца беларуская мова;
- выхаванне сродкамі мастацтва свядомых адносін да мовы як нацыянальна-культурнай каштоўнасці;
- правядзенне творчых, навуковых, вучэбных, мемарыяльных, выдавецкіх, інфармацыйных і іншых мерапрыемстваў, накіраваных на больш грунтоўнае і шырокае далучэнне людзей да багацця беларускай славеснасці;
- падтрымка беларускай драматургіі, пашырэнне беларускамоўнага рэпертуару, паколькі нацыянальны тэатр нашых дзён, дзе гучыць жывое слова, у адносінах да беларускай мовы адыгрывае ролю цэнтра прапаганды самабытнай нацыянальнай культуры і мастацтва;
- паляпшэнне моўнай падрыхтоўкі спецыялістаў прафесіянальнай і мастацкай творчасці; падтрыманне высокай культуры маўлення ўсіх працаўнікоў сферы культуры;
- захаванне і развіццё ў сферы культуры рускай мовы як адной з дзяржаўных моў Рэспублікі Беларусь;
- падтрымка культур на іншых мовах, якімі карыстаюцца ў культурным ужытку нацыянальныя супольнасці, што суіснуюць у рэспубліцы ў межах беларускай нацыі.

Паколькі культура ва ўсёй шматлікасці форм яе выяўлення і існавання — гэта арганічная сукупнасць разнастайных тэкстаў, створаных на аснове мноства сацыяльна значымых знакавых сістэм і моў, актуальнай з’яўляецца праблема культурна-моўнай адукаванасці грамадства, вызначэння таго,

колькі і якіх знакавых сістэм (моў) як носьбітаў культуры патрэбна грамадству і асобе для максімальна поўнага ўключэння ў кантэкст нацыянальнай і сусветнай культур на рубяжы двух тысячагоддзяў. Таму дзяржаўная культурная палітыка павінна прадугледжваць падтрымку, развіццё і пашырэнне валодання і карыстання іншымі, акрамя беларускай і рускай моў, знакавымі сістэмамі розных тыпаў, што абслугоўваюць зносіны ў сферы нацыянальнай культуры (знакава-моўнымі сістэмамі фальклору, мастацтва, навукі; музеяў, рэкламы, дызайну, паводзін; электронна-камп'ютэрнымі, алгарытмічнымі мовамі і г. д.).

Распрацоўка пазначаных праблем будзе садзейнічаць фарміраванню развітай, адукаванай, духоўна багатай асобы, здольнай весці шырокі культурны дыялог. Па меры развіцця беларускай культуры значэнне роднай і іншых натуральных моў, а таксама іншых сістэм камунікавання будзе ўзрастаць.

Прыкметнай асаблівасцю культурнага ландшафта Беларусі з'яўляецца наяўнасць у ім культур прадстаўнікоў розных нацыянальнасцей: рускіх, палякаў, літоўцаў, латышоў, украінцаў, яўрэяў, татар і інш. Гэтыя культуры маюць на Беларусі свае гістарычныя карані, свае лёсы і свае адметныя формы. Захоўваючы сваю нацыянальную адметнасць, усе яны разам з тым уваходзяць у агульнанацыянальную культурную спадчыну беларускай дзяржавы.

Дзяржаўная культурная палітыка ахоўвае натуральнае суіснаванне і ўзаемадзеянне культур нацыянальных супольнасцей з культурай беларусаў, гарантуе свабоднае развіццё нацыянальных і этнічных груп насельніцтва краіны і клапаціцца аб стварэнні перадумоў для іх свабоднай культурнай арыентацыі і інтэграцыі ў агульнанацыянальную культуру.

Дзяржава падтрымлівае культурныя, духоўныя, моўныя сувязі прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей з краінамі сваіх продкаў.

Асноўныя напрамкі культурнай дзейнасці ў гэтай сферы:

- фарміраванне адпаведных механізмаў рэгулявання нацыянальна-культурнага жыцця нацыянальных супольнасцей і неабходных умоў для іх далейшага развіцця;
- стварэнне дзяржаўных і недзяржаўных структур, што будуць садзейнічаць вырашэнню пытанняў нацыянальна-культурнага развіцця нацыянальнай супольнасці;
- каардынацыя дзеянняў Міністэрства культуры з устаноўмі, мэтай якіх з'яўляецца развіццё культур нацыянальных супольнасцей у галіне распрацоўкі і рэалізацыі культурных праграм.

Асаблівасцю беларускай нацыянальнай культуры з'яўляецца яе рэгіянальная разнастайнасць, якая служыць у нашы дні крыніцай новых ідэй і тэндэнцый для прафесійнага і народнага мастацтваў і рамесніцтва. На Беларусі вылучаюцца шэсць асноўных культурных рэгіёнаў, што склаліся

гістарычна: Падняпроўе, Панямонне, Усходняе Палессе, Заходняе Палессе, Паазер'е і Цэнтральныя рэгіён. Праца па падтрымцы рэгіянальных культур прадугледжвае наступныя напрамкі дзейнасці:

- захаванне самабытнага характару рэгіянальных культур;
- стварэнне аптымальнай інфраструктуры мясцовай культуры з улікам спалучэння агульнанацыянальных і рэгіянальных тэндэнцый;
- этналагічнае даследаванне рэгіянальных культур як на навукова-прафесіянальным, так і на краянаўчым узроўнях;
- развіццё і ўдасканалванне форм, спосабаў, шляхоў, сродкаў перадачы рэгіянальных культурных каштоўнасцей новым пакаленням.

Культурная палітыка можа быць дзейснай і дабратворна ўплываць на жыццёвыя працэсы толькі пры ўмове, што яна грунтуецца на аналізе аб'ектыўнай інфармацыі. Важнае значэнне мае таксама інфармаванасць насельніцтва ў галіне культурных з'яў і працэсаў і актыўнасць грамадскай думкі. Толькі пры ясным і дакладным веданні сацыякультурнай сітуацыі можна фармуляваць рэальныя задачы, мэтанакіравана і рацыянальна размяркоўваць фінансы, паляпшаць кіраванне культурнай сферай, удасканальваць інфраструктуру культуры, ствараць яе прававы падмурак, чакаць падтрымкі ад насельніцтва краіны.

Для найбольш дзейснага ўплыву грамадскай думкі на культурныя працэсы мэтазгодна прытрымлівацца наступных напрамкаў дзейнасці:

- шырокае інфармаванне насельніцтва аб працэсах у сферы культуры (стварэнне спецыялізаваных выданняў, рэдакцый, увядзенне спецыяльных рубрык і інш.);
- сістэматычнае даследаванне культурных з'яў, працэсаў і тэндэнцый развіцця;
- стварэнне сучаснай базы даных па культуры;
- узмацненне і пашырэнне кантактаў кіраўнікоў і дзеячаў культуры і мастацтва з насельніцтвам;
- разгляд праблем, стану, развіцця і функцыянавання нацыянальнай культуры на пасяджэннях кіруючых органаў;
- актывізацыя дзейнасці творчых саюзаў;
- прыцягненне шырокай грамадскасці да выпрацоўкі рашэнняў у галіне культуры.

Сацыяльна-палітычныя і гаспадарчыя пераўтварэнні ў Рэспубліцы Беларусь, накіраваныя на пабудову эканамічна ўстойлівай, дэмакратычнай прававой дзяржавы, змяняюць умовы працякання і накіраванасць культурных працэсаў, што адбываюцца ў краіне. Каб захаваць і ўзмацніць свае асноўныя функцыі ў жыцці грамадства, культуры трэба стварыць умовы для арганізацыйнага ўдасканалення сваёй інфраструктуры, эканамічных і прававых падстаў свайго функцыянавання.

Узрастае роля і значэнне культуры ў вырашэнні праблем фарміравання духоўна-экалагічнай інфраструктуры грамадства, стварэння аптымальных прыродных умоў жыцця народа, выхавання любові да роднай зямлі і адказнасці за яе стан, узмацнення нацыянальнай самасвядомасці і патрыятызму.

Для гэтай мэты і неабходна распрацоўка сучаснай канцэпцыі нацыянальна-культурнага развіцця Рэспублікі Беларусь, дакладнае вызначэнне навукова-метадалагічных і арганізацыйна-практычных падстаў гэтага развіцця. Падобная канцэпцыя павінна прадугледжваць абнаўленне ўсіх бакоў функцыянавання і развіцця культуры.

Нацыянальная культура з'яўляецца вядучым, ключавым кампанентам сучаснага грамадскага жыцця. Культурны ўзровень чалавека ў значнай ступені вызначае і будзе вызначаць эканамічныя дасягненні грамадства, яго сацыяльна-палітычную, ідэалагічную, адукацыйную, духоўна-маральную структуру, воблік дзяржавы і яе гістарычны лёс.

ГІСТОРЫЯ

Генадзь Семянчук (Гродна, Беларусь)

ПОЛАЦК І НОЎГАРАД У IX–XIII ст.

У 1563 г. Іван Грозны (Жахлівы) захапіў і знішчыў горад Вялікага Княства Літоўскага — Полацк. Яго дзед Іван III у 1471 г. і 1477–78 гг. і ён сам у 1569 г. захапілі і знішчылі Ноўгарад Вялікі. Гэтыя крываваыя падзеі былі апошнімі момантамі ў гісторыі ўнікальных усходнеславянскіх цывілізацый, створаных 500–600 год да іх: скончылася эпоха сярэднявечнай дэмакратыі. Настала эра дэспатыі ¹.

Знішчэнне Ноўгарада і Полацка стала і культурнай катастрофай для Усходняй Еўропы. На думку расійскага лінгвіста Андрэя Залізняка, «если бы древненовгородское государство продолжало самостоятельное существование, этот процесс должен был бы привести к формированию особого восточнославянского славянского языка, подобно, например, белорусскому или украинскому. ... с историко-лингвистической точки зрения, в XI–XV вв. совокупность местных идиомов Новгородской земли образовывала пучок диалектов, развитие которого в самостоятельный язык было прервано с концом новгородской независимости и включением Новгородской земли в состав Московского государства...» ².

¹ «Разгром Новгорода стал важной вехой в процессе формирования имперской политики России. Естественным продолжением внешних завоевательных войн стала политика прямого грабежа собственного населения» (с. 101). «Гибель вечевой Новгородской республики явилась следствием не вырождения её политической культуры, а грубого насилия извне — московского завоевания» (с. 153). «Русское государство, насильственными средствами завершившее объединение великорусских земель, в средние века превратилось в империю — Московское царство, политика которого приобрела чётко выраженный имперский характер» (с. 154). Такімі словамі характарызаваў Маскоўскую дзяржаву буйны спецыяліст па гісторыі Расіі XVI–XVII ст. праф. Руслан Скрыннікаў (Скрынников Р. Г. Трагедия Новгорода. М., 1994).

² Зализняк А. А. Древненовгородский диалект. М., 1995. С. 4–5.

Чаму ў культурных, палітычных, сацыяльных адносінах Полацк і Ноўгарад так адрозніваюцца ад Масквы? Прычыны знаходзяцца ў гісторыі гэтых адміністрацыйных цэнтраў у раннім сярэднявекі. Менавіта асабліваасці іх генезісу і развіцця, геаграфічнае размяшчэнне і гістарычная роля, сацыяльна-палітычная структура і, урэшце, ментальнасць насельніцтва вылучаюць іх сярод іншых усходнееўрапейскіх цэнтраў.

Ноўгарад і Полацк, разам з Кіевам, былі першымі дзяржаваўтваральнымі цэнтрамі на тэрыторыі Усходняй Еўропы ў раннім сярэднявекі³. Ужо аўтар «Аповесці мінулых часоў» вылучае палянаў, палачан і славенаў сярод іншых усходнеславянскіх народаў, лакалізуемы іх даволі канкрэтна — кіеўскія пагоркі для палянаў, р. Палата для палачанаў і берагі возера Ільменя для славенаў⁴. Разглядаючы гістарычны лёс вызначаных народаў, цяжка не пагадзіцца з пецябургскім беларусазнаўцам Васілём Булкіным: «...ведучую роль в истории Древней Руси сыграли эти небольшие, по Л. Н. Гумилёву «пассионарные» объединения. Здесь, в отличие от других групп восточных славян, почти сразу средоточием жизни стали городские центры — Киев, Новгород, Полоцк»⁵. Неабходна падкрэсліць той факт, што фарміраванне дзяржаўнасці ў Наўгародскім і Полацкім краях адбывалася ва ўмовах працяглай і заўзятай барацьбы палачанаў і наўгародцаў за незалежнасць ад Кіева⁶. Гэтая барацьба моцна паўплывала на працэс станаўлення і формы дзяржаўнага жыцця. Дарэчы, летапісныя крыніцы ані разу не паведамляюць нам аб сумесных дзеяннях Ноўгарада і Полацка супраць Кіева. Наадварот, Ноўгарад і Кіеў неаднойчы разам выступалі супраць Полацка⁷ альбо апошні ў хаўрусе з паўночна-ўсходнімі князямі ваяваў супраць наўгародцаў⁸. Падобная сітуацыя сведчыць аб зацятай канкурэнцыі, часта агрэсіўнай і ваяўнічай, паміж двума важнымі цэнтрамі на паўночным захадзе Усходняй Еўропы.

Узаемаадносіны паміж Ноўгарадам і Полацкам неаднойчы вывучаліся ў спецыяльнай літаратуры⁹. Разглядаючы гэтыя адносіны ў першую чаргу

³ Новосельцев А. П. Образование Древнерусского государства и первый его правитель // Вопросы истории. 1991. № 2–3. С. 10–13.

⁴ Повесть временных лет. М., 1950. Ч. I. С. 11 (далей — ПВЛ).

⁵ Булкин Вал. А., Булкин Вас. А. Древний Полоцк: у истоков культуры // Проблемы археологии. Выпуск третий. Памятники древнего и средневекового искусства. СПб., 1994. С. 162–163.

⁶ Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. Города-государства Древней Руси. Л., 1988. С. 157, 196; Семянчук Г. Полацкая зямля ў сістэме палітычных адносін Усходняй Еўропы IX–XI стст. // Беларусіка = Albaruthenica. Вып. 6. Беларусь паміж Усходам і Захадам: Праблемы міжнацыянальнага, міжрэлігійнага і міжкультурнага ўзаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу. Ч. 2. Мн., 1997. С. 10–15.

⁷ ПВЛ. Ч. I. С. 159; Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентьевская летопись. М.; Л., 1962. Т. 1. Стлб. 297–299 (далей — ПСРЛ).

⁸ Новгородская I летопись младшего и старшего извода. М.; Л., 1950. С. 32, 33, 220, 221.

⁹ Беляев И. Д. История Полотска или Северо-Западной Руси от древнейших времён до Люблинской унии. М., 1872; Данилевич В. Е. Очерки истории Полоцкой земли до конца XIV ➔

па звестках наўгародскага і кіеўскага летапісання, мы, на жаль, уяўляем іх пераважна як варожыя і ваяўнічыя. На нашу думку, гэта зусім не адпавядае сапраўднасці. Аналізуючы наўгародскае летапісанне, звяртаем увагу, што аўтараў летапісаў гісторыя Полацка цікавіла пераважна ў момант канфліктных сітуацый, альбо калі падваліся полацкія падзеі, якія мелі агульна-рускі характар. У Наўгародскім I летапісе малодшага ізводу полацкіх звестак пададзена 5 з часоў Уладзіміра і Рагнеды, 1 пра Брачыслава, 7 з часоў Усяслава Брачыславіча, 9 з XII ст. і 8 з XIII ст.¹⁰ Прычым пераважная большасць іх мае вайсковы характар. Натуральна, наяўная крыніцазнаўчая база не дазваляе ў поўным аб'ёме сканструіраваць наўгародска-полацкія адносіны ў раннім сярэднявекі. Больш таго, па-за ўвагай наўгародскага летапісца засталіся гаспадарчыя і культурныя ўзаемаадносіны, высокі ўзровень якіх пацвярджаецца археалагічнымі, лінгвістычнымі і мастацтвазнаўчымі крыніцамі.

Ужо першыя гістарычныя звесткі аб Полацку (862 г.) шчыльна звязаны з Ноўгарадам. У Лаўрэнцеўскім варыянце ПВЛ змешчаны сюжэт аб усталяванні адзінаўладдзя Рурыка пасля смерці яго братаў Сінеўса і Трувора: «И прия власть Рюрик, и раздая мужем своим грады, овому Полотеск, овому Ростов, другому Белоозеро. И по тем городом суть находници варязи, па перьвий насельнци в Новогороде словене, а в Полотьски кривичи, в Ростове меря, в Беле-озере весь, в Муроме мурома; и теми всеми обладаше Рюрик»¹¹. Расійскі гісторык Ігар Фраянаў не без падстаў у дадзеным летапісным апавяданні бачыць палітычны падтэкст, звязаны з падзеямі другой паловы XI – пачатку XII ст.¹² У гэты час адносіны паміж Полацкам і Ноўгарадам (чытай Кіевам) былі вельмі варожымі. Асабліва вызначыўся полацкі князь Усяслаў Брачыславіч, які неаднойчы нападаў на Ноўгарад і яго воласці¹³. Усё гэта сфарміравала ў наўгародцаў і «вскормленнаго» імі князя Мсціслава, сына Уладзіміра Манамаха, страшэнную непрыхільнасць да палачан. Што знайшло адлюстраванне на старонках летапісаў, дзе Полацк пададзены як горад, які здаўна быў другаразрадным і падпарадкаваным наўгародскаму князю. Менавіта ў падобным настроі адрэдагаваў наўгародскі

↻ столетия. Киев, 1896; Полоцкий князь Всеслав и его время // Полоцко-Витебская старина. Вып. 2, 1912. Вып. 3, 1916; Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. М., 1951; Алексеев Л. В. Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX–XIII вв. М., 1966; Куза А. В. Новгородская земля // Древнерусские княжества X–XIII вв. М., 1975; Андреев В. Ф. Северный страж Руси. Л., 1989; Ермалович М. Старая-жытная Беларусь. Полацкі і Новагародскі перыяды. Мн., 1990; Фроянов И. Я. Мятэжны Новгород. Очерки истории государственности, социальной и политической борьбы конца IX – начала XIII столетия. СПб., 1992.

¹⁰ Новгородская I летопись младшего и старшего извода.

¹¹ ПВЛ. Ч. I. С. 18.

¹² Фроянов И. Я. Мятэжны Новгород. С. 88–89.

¹³ Новгородская I летопись младшего и старшего извода. С. 17.

летапісец па заданню Мсціслава «Аповесць мінулых часоў», а пазней антыполацкі палітычны матыў быў падхоплены ўжо складальнікамі наўгародскіх летапісаў¹⁴.

Аб адносінах паміж Ноўгарадам і Полацкам у апошняй чвэрці X ст. сведчыць добра вядомая (як сучаснікам падзей, так і нашчадкам) эпічная легенда аб сватанні князя Уладзіміра Святаславіча да дачкі полацкага князя Рагвалода Рагнеды¹⁵. Сапраўднай прычынай канфлікту паміж Полацкам і Ноўгарадам у пачатку 70-х гг. X ст. стала саперніцтва паміж двума цэнтрамі за панаванне на паўночным захадзе ўсходнеславянскай тэрыторыі і важным адрэзкам гандлёвай камунікацыі «з вараг у грэкі», у пашырэнні падпарадкаваных ім тэрыторый і павелічэнні сваіх даходаў, якія траплялі ў выглядзе даніны¹⁶. Ініцыятарам гэтай наўгародска-полацкай вайны быў суперсаюз на чале з ільменскімі славенамі (у склад якога яшчэ ўваходзілі пскоўскія крывічы і чудзь)¹⁷. Як вядома з летапіснага апавядання, вынік вайны для Полацка быў трагічным. Горад быў разбураны¹⁸, князь з жонкай і сынамі забіты (апошняе было зроблена з мэтай ліквідацыі законных спадчыннікаў Полацкай дзяржавы, магчымых канкурэнтаў), князь Уладзімір узяў за жонку Рагнеду, тым самым узаконіўшы свае правы на Полацкае княства. Па сутнасці, Полацк на пэўны час трапляе пад панаванне Ноўгарада, які ў сваю чаргу залежаў ад Кіева. Не выпадкова, В. М. Тацішчаў напісаў аб Уладзіміры, які перамог Рагвалода: «И тако обладал княжением полоцким»¹⁹.

Звернем увагу на адну тыповую для сярэднявечавага грамадства акалічнасць. Летапісныя паведамленні часам выразна звязваюць працэс сватання альбо шлюбу з усталяваннем (ці перайманнем) палітычнай улады. У сувязі з гэтым неабходна згадаць пачатковы перыяд гісторыі Кіеўскай Русі. Да часоў праўлення Вольгі (40-я гг. X ст.) адносіцца першая адпаведная ўзгадка, якая датычыцца праекту шлюбу яе і драўлянскага князя Мала. Пасля забойства мужа Вольгі, князя Ігара, «реша же Деревляне: «се князя убіхомъ рускаго; поимемъ жену его Вольгу за князь свой Маль и Святослава, и сотворимъ ему, яко же хоцемъ»²⁰. Падобным чынам паводзіць сябе

¹⁴ ПСРЛ. Т. IV. Пг., 1915. С. 11; Фроянов И. Я. Мятёжный Новгород. С. 90.

¹⁵ ПВЛ. Ч. I. С. 54; ПСРЛ. Т. I. Стлб. 299–300.

¹⁶ Насонов А. Н. «Русская земля»... С. 146; Алексеев Л. В. Полоцкая земля // Древнерусские княжества X–XIII вв. М., 1975. С. 217; Фроянов И. Я. Мятёжный Новгород. С. 134.

¹⁷ Фроянов И. Я. Мятёжный Новгород. С. 134, 135.

¹⁸ Праведзеныя Георгіем Штыхавым у Полацку археалагічныя даследаванні выявілі выразныя сляды пажару і знішчэнняў другой паловы X ст. Больш таго, раскопкі паказалі, што знішчанае ўмацаванае паселішча на беразе Палаты, ужо не адраджалася, а паступова пераносілася на правы бераг Дзвіны, у месца ўпадзення ў яе Палаты. (Штыхаў Г. В. Пытанні гістарычнай тапаграфіі Полацка // Весці АН БССР. 1963. № 2. С. 63–72; ён жа. Древний Полоцк IX–XIII вв. Мн., 1976).

¹⁹ Тацішев В. Н. История Российская. Т. II. С. 54.

²⁰ ПВЛ. Ч. I. С. 40.

Уладзімір у 978 г., які пасля забойства Яраполка, кіеўскага князя, «залеже жену братнюю грекиню ...от нея же родися Святополк»²¹. Відавочна, што мы бачым сітуацыю, калі пасля перамогі аднаго князя над другім пераможцу пераходзяць не толькі пасада (дзяржаўная ўлада), а таксама жонка, магчыма, з дзецьмі, што ў вачах сучаснікаў адлюстроўвала пераемнасць ды легітымнасць вышэйшай улады, нават пры прымусовых дзеяннях. Падобныя легенды, звязаныя з утварэннем дынастый (і як вынік — дзяржаў), вядомы вельмі шырока сярод індаеўрапейскіх народаў, што знайшло адлюстраванне ў міфічных казках і рытуалах²². Напрыклад, у чэшскага храніста Космаса з Прагі дынастыя чэшскіх князёў Пржэмыславічаў і перайманне ёю законнай улады пачынаецца са шлюбу дачкі князя Крока Лібушы з чалавекам простага роду Пржэмыслам²³. Шэраг міфічных легендаў аб шлюбных пачатках пануючых дынастый і ролі жанчыны ў гэтых сувязях з тэрыторыі Даніі, Фрыгіі, Ірландыі прыводзіць у сваёй працы Яцэк Банашкевіч²⁴.

З вяртаннем па волі Уладзіміра Кіеўскага ў Полацк Рагнеды са сваім сынам Ізяславам хутчэй за ўсё спынілася панаванне Ноўгарада (чытай Кіева) над Полаччынай. На пэўны час толькі вобласці Віцебск і Усвяты былі адарваныя ад Полацкай зямлі. Палачане аб гэтым заўсёды памяталі. І ў 1021 г. Брачыслаў са сваім войскам нападае на Ноўгарад, захоплівае палон і багацці. Па дарозе дадому на рацэ Судаміры яго дагнаў Яраслаў і перамог. Аднак перамога была фармальнай. Яна дазволіла Яраславу прымусіць Брачыслава да падпісання пагаднення аб міры. А ў падмацаванне сваіх намераў зрабіць полацкага князя хаўруснікам Яраслаў вяртае Полацку ягоныя Віцебск і Усвяты²⁵.

Канчаткова дзяржаўныя межы паміж Полацкам і Ноўгарадам усталяваюцца пры Усяславе Брачыславічы ў другой палове XI ст., і ініцыятарам ў гэтай барацьбе выступаў Полацк²⁶. Яшчэ праз 100 год у 1178 г. наўгародцы памяталі аб полацкім князі Усяславе і яго паспяховых паходах: «Мьстислав (Расціславіч. — Г. С.) ... и на весноу съдоума с моужи своими поиде на Полтський, на зятя на своего на Всеслава. Ходиль бо бяше дедь его на Новьгородъ и взялъ ерусалимь церковныйи и сосоуды слоужебные

²¹ ПВЛ. Ч. 1. С. 55–56.

²² Фрэнгер Джэймс Дж. Золотая ветвь: Исследования магии и религии. М., 1983. С. 253–270; Проп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. Л., 1986. С. 27–30.

²³ Kosmas z Pragi. Kronika Czechuw. Warszawa, 1968. S. 98–103.

²⁴ Banaszkiwicz J. Podanie o Piaście i Popielu. Studium porównawcze nad wczesnośredniowiecznymi tradycjami dynastycznymi. Warszawa, 1986. S. 62–74.

²⁵ ПВЛ. Ч. 1. С. 99; ПСРЛ. М., 1962. Т. 1. Слуп. 63; ПСРЛ. М., 1965. Т. IX–X. С. 77.

²⁶ Семянчук Г. Фарміраванне і развіццё тэрыторыі Полацкай зямлі ў IX–XI стст. (этапы, агульнае і своеасаблівае) // *Еуропа Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane prof. Stanisławowi Aleksandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin.* Toruń, 1996. S. 35–52.

и погость одинъ завель за Полтескъ. Мьстиславъ же все то хотя оправити Новгородскою волость и обиду»²⁷.

На працягу XII ст. полацка-наўгародскія адносіны абвастраліся некалькі разоў, што зафіксавана ў летапісах пад 1137 г., 1167–1169 гг., 1181 г., 1185 г. і 1198 г.²⁸ Астатні час узаемаадносіны паміж Полацкам і Ноўгарадам былі пераважна мірныя і карысныя для кожнага з іх, якія, магчыма, замацоўваліся міждзяржаўнымі дамовамі, як, напрыклад, у 1191 г.: «Въ то же лето ходи князь Ярослав на Луки, позванъ полотською княжьєю и полоцяныи и поя съ собою новьгородьць переднюю дружину; и съняшася на рубежи и положиша межи собою любовьъ, яко на зиму всемъ сънятися любо на Литву, любо на Чюдь; и приде князь Новугороду Ярослав одарень»²⁹. Альбо ў 1239 г., калі Ноўгарад знайшоў сабе хаўрусніка ў барацьбе супраць немцаў, шведаў і мангола-татарскай пагрозы праз шлюбо Аляксандра Яраславіча, будучага Неўскага, з дачкой полацкага князя Брачыслава³⁰.

У прапанаванай тэме ёсць яшчэ адзін вельмі важны аспект — метадалагічны. Галоўная праблема беларускіх медыявістаў — адсутнасць дастатковай колькасці крыніц. Да пачатку XIII ст. увогуле невядомыя аўтэнтычныя крыніцы, якія б паходзілі з беларускіх зямель. Нашыя гісторыкі вымушаны рабіць свае гістарычныя рэканструкцыі мінуўшчыны, абапіраючыся на фрагментарныя, тэндэнцыйныя, а часам і недакладныя звесткі з суседніх палітычных цэнтраў. Беларускія даследчыкі вымушаны выкарыстоўваць шырока археалагічныя і лінгвістычныя матэрыялы, а таксама ўдасканаліць метадычны і метадалагічны арсенал. Адным з важнейшых метадаў сучаснай гістарычнай навукі, асабліва адносна беларускіх зямель у сярэднявекі, з’яўляецца параўнальна-тыпалагічны. Дзякуючы ўнікальнай захаванасці культурных напластаванняў старажытнага Ноўгарада, стратыграфічнай і храналагічнай (на падставе даволі дакладных дэндрахраналагічных дадзеных) распрацаванасці большай часткі рэчаў штодзённага побыту насельніцтва сярэднявечага горада, ён даўно выкарыстоўваецца як эталон для вывучэння іншых населеных пунктаў Усходняй Еўропы. Выяўленая новая катэгорыя гістарычных крыніц — берасцяныя граматы — разам з наўгародскім летапісаннем значна пашырыла ўяўленні сучасных даследчыкаў аб сярэднявечным насельніцтве Ноўгарада і ваколіц. Сёння ўжо існуе багатая гістарыяграфічная спадчына па разнастайных палітычных, сацыяльна-эканамічных, культурна-рэлігійных праблемах Ноўгарада. Усё вышэйпералічанае з’яўляецца важным элементам для спробаў канстрування сярэднявечавай мінуўшчыны беднай на крыніцы Беларусі. Менавіта параўнанне з наўгародскімі працэсамі і структурамі трэба лічыць

²⁷ ПСРЛ. М., 1962. Т. 2. Слуп. 608.

²⁸ Новгородская I летопись. С. 25, 32, 33, 37, 38, 44.

²⁹ Тамсама. С. 40.

³⁰ Тамсама. С. 77.

першасным для пошукаў аналогій, выяўлення агульнага і асаблівага ў гісторыі беларускага народа ў IX–XIII ст.

Гэта вельмі добра можна праілюстраваць на прыкладзе гісторыі стварэння сацыяльна-палітычнай структуры Ноўгарада ў акрэслены час, у пэўным сэнсе экстрапалуючы яго на Полацк. На думку расійскіх даследчыкаў І. Фраянава і А. Дварнічэнкі, ужо ў першыя дзесяцігоддзі XI ст. Ноўгарад выступае даволі кансалідаванай сацыяльнай арганізацыяй, у якой яскрава прасочваецца веча як супрацьвага князю з тэндэнцыяй кіраваць дзейнасцю апошняга ³¹. Выгнанне князёў, якія накіроўваліся з Кіева ў Ноўгарад у другой палове XI ст., робіцца распаўсюджанай з’явай. Гэта было значнае заваяванне наўгародцаў у барацьбе за сваё вызваленне ад улады кіеўскіх князёў, што адбілася на фарміраванні наўгародскай дзяржаўнай адзінкі, на характары дзейнасці грамадскіх сілаў, спрыяла іх аб’яднанню і адначасова змяншала ўнутраную напружанасць паміж наўгародцамі, а гэта запавольвала працэс сацыяльнай дыферэнцыяцыі ў тутэйшым грамадстве ³². Яшчэ больш кансалідаваным было грамадства Полацкага княства ў гэтыя часы. Менавіта дзякуючы агульнанароднай падтрымцы, змог доўгія гады супрацьстаяць паўднёварускім князям Яраславічам Усяслаў Брачыславіч. Адзінства жыхароў Полаччыны дазволіла вытрымаць цяжкія гады кіеўскай акупацыі ў 1129–1132/35 гг., калі Мсціслаў Уладзіміравіч выслаў большасць полацкіх князёў у Візантыю.

На працягу больш за 100 гадоў (да 30-х гг. XII ст.) у Наўгародскай зямлі складваецца сістэма кіравання, характэрная для дзяржаўных утварэнняў Усходняй Еўропы: веча, князь, пасаднік, тысячкі. Яшчэ раз паўтарымся, што гэтая сістэма фарміравалася ў зацятай барацьбе з Кіевам. У гэтай барацьбе выпяваў і другі значны сацыяльна-палітычны інстытут раннесярэдневяковай дзяржавы — народнае апалчэнне. На мяжы X–XI ст. адбываецца пераход ад племяннога апалчэння да дзяржаўнага, якое ўжо будзецца па тэрытарыяльным прынцыпе, а ў летапісах упамінаецца пад назвай «новгородцы» ³³. Менавіта народнае апалчэнне ўяўлялі сабою таксама «палачане» кіеўскіх і наўгародскіх летапісаў, якія баранілі сваю зямлю і ўдзельнічалі ў захопніцкіх паходах на суседнія тэрыторыі.

І апошняе. Сёння кожны ведае, што Ноўгарад у першую чаргу знакаміты сваім дэмакратычным грамадскім ладам, праяўленнем якога быў народны сход — веча. У савецкай гістарыяграфіі прынята меркаванне аб веча як органе ўлады прывілеяванага класа баяраў і купцоў, якія прыгняталі ніжэйшыя гарадскія слаі, што прыводзіла да класавых супрацьстаянняў у гарадах Усходняй Еўропы XI–XIII ст. ³⁴ Мы падзяляем супрацьлеглы

³¹ Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. Города-государства Древней Руси. С. 158.

³² Фроянов И. Я. Мятельный Новгород. С. 167–172, 182–185.

³³ Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. Города-государства Древней Руси. С. 168.

³⁴ Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. М., 1949; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956. С. 217–225; Пашуто В. Т. Черты политического

погляд, выказаны І. Фраянавым³⁵. Ён лічыць, што веча ў XI–XIII ст. з’яўлялася органам народнага кіравання, важнай складовай часткай сацыяльна-палітычнага механізму тагачаснага грамадства на тэрыторыі Усходняй Еўропы. Гэта народны сход з актыўным удзелам, а часам і пад кіраваннем (а не панаваннем) знаці (князя, царкоўных іерархаў, баяраў і багатых купцоў), з даволі значнымі функцыямі. У кампетэнцыі вечавых сходаў знаходзіліся пытанні вайны і міра, распараджэнне княжацкім сталом, замена нядбайнай адміністрацыі, фінансавыя, фіскальныя і зямельныя пытанні сваіх тэрыторый, абмеркаванне законаў.

Наўгародскае веча найбольш даследаванае сярод іншых на тэрыторыі Усходняй Еўропы³⁶. Менавіта параўнанне з ім дазваляе даследчыкам глыбей пазнаць прыроду, сацыяльныя сілы, дзейнасць і функцыі полацкага веча. А яно лічылася сярод сучаснікаў адным са старэйшых³⁷ і вельмі актыўна правяла сябе, асабліва ў сярэдзіне XII ст.³⁸

строю древней Руси // Новосельцев А. П., Шушарин В. П., Шапов Я. Н., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. Древнерусское государство и его международное значение М., 1965. С. 24–34; Янин В. Л. Проблемы социальной организации Новгородской республики // История СССР. 1970. № 1; Толочко П. П. Вече и народные движения в Киеве // Исследования по истории славянских и балканских народов. М., 1972. С. 125–143.

³⁵ Фроянов И. Я. Киевская Русь: Очерки социально-политической истории. Л., 1980. С. 180–183; Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. Города-государства Древней Руси. С. 187.

³⁶ Соловьев С. М. Об отношениях Новгорода к великим князьям. М., 1846; Сергеевич В. И. Вече и князь. СПб, 1867; Янин В. Л. Новгородские посадники. М., 1962; Янин В. Л. Проблемы социальной организации Новгородской республики // История СССР. 1970. № 1; Янин В. Л., Алешковский М. Х. Происхождение Новгорода (к постановке проблемы) // История СССР. 1971. № 2; Подвигина Н. Л. Очерки социально-экономической и политической истории Новгорода Великого в XII–XIII вв. М., 1976; Андреев В. Ф. О социальном составе Новгородского веча // Генезис и развитие феодализма в России: Проблемы истории города. Л., 1988. С. 70–80; Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. Города-государства Древней Руси. Л., 1988. С. 157–196; Фроянов И. Я. Мятельный Новгород. Очерки истории государственности, социальной и политической борьбы конца IX – начала XIII столетия. СПб., 1992.

³⁷ У Лаўрэнцьеўскім летапісу пад 1176 г. паведамляецца: «Новгородци бо изначала и Смоленяне, и Кыяне, и Полочане, и вся власти якож на думу на веча сходятся; на что же старейшии сдумают, на томь же пригороди стануть». ПСРЛ. Т. 1. Слуп. 377–378.

³⁸ ПСРЛ. Т. 2. Слуп. 445–446 (1151 г.); Слуп. 493–496 (1159 г.).

СЯРЭДНЕВЯКОВЫЯ ЦЫВІЛІЗАЦЫІ І БЕЛАРУСЬ

Асноўнымі цывілізацыямі сярэднявекі былі кітайская, індыйская, якія склаліся ў старажытнасці, а таксама тыя, што ўзніклі ў раннім сярэднявекі: араба-мусульманская (якая ўключыла рэшткі старажытных цывілізацый Блізкага ўсходу, Персіі і Сярэдняй Азіі), візантыйская, заходне- і ўсходнеёўрапейская цывілізацыі Трапічнай Афрыкі і дакалумбавай Амерыкі. Пад цывілізацыямі разумеецца цэлы комплекс эканамічных, сацыяльна-палітычных, культурна-ідэалагічных, этна-псіхалагічных, дэмаграфічных і прыродна-геаграфічных параметраў існавання канкрэтных грамадстваў у вызначаны гістарычны перыяд. Гэтыя параметры ствараюць даволі складаную мазаіку ў той ці іншай цывілізацыі і не маюць выразна акрэсленай іерархіі — у залежнасці ад унутраных ці знешніх умоў вядучыя і «падпарадкаваныя» параметры могуць мяняцца месцамі. У працэсе генезісу і развіцця цывілізацый, іх кантактаў і сутыкненняў узніклі памежныя, пераходныя, няўстойлівыя і дынамічныя формы, якія можна было б назваць цывілізацыйнымі мадэлямі.

Аналіз генезісу еўрапейскіх супольнасцей пры распадзе першабытнасці дазволіў выдзеліць у варварскім свеце тры рэгіянальныя мадэлі: заходне-, цэнтральна- і ўсходнеёўрапейскую. У заходнеёўрапейскай мадэлі былі сінтэзаваны асноўныя элементы старажытнагерманскай і антычнай супольнасцяў з перавагай прыватнаправавых і дагаворных асноў у эканамічным (землеўладанне), грамадскім і дзяржаўным жыцці. Цэнтральна- і ўсходнеёўрапейская мадэлі развіваліся на падставе славянскіх культур лясной зоны Еўропы, якія склаліся ў жалезным веку і захавалі ў раннім сярэднявекі абшчынным парадкі з калектыўным (затым карпаратыўным) землеўладаннем.

Да мяжы I–II тыс. заходнія славяне, што развіваліся па цэнтральнаёўрапейскай мадэлі, пачалі ўсё больш цесна ўзаемадзейнічаць з заходнеёўрапейскім супольніцтвам, якое на працягу ранняга сярэднявекі ўжо складалася ў спецыфічную заходнеёўрапейскую цывілізацыю на аснове прыватнаўласніцкай сеньёрыяльнай формы феадалізму. Узмацненне ўзаемадзеяння з Заходняй Еўропай характарызуе спецыфіку развіцця гэтай мадэлі на працягу ўсяго II тыс. У гэты час адбывалася накапленне адрозненняў адзначанага рэгіёна ад Усходняй Еўропы, дзе феадальныя парадкі ўсё больш набліжаліся да класічных усходніх цывілізацый, што і складала спецыфіку ўсходнеёўрапейскай цывілізацыі ў сярэднія вякі.

На беларускіх землях пры пераходзе ад варварства да ранняй дзяржаўнасці адбываліся працэсы, тыповыя для ўсходнеёўрапейскай мадэлі. У эпоху Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) пачаліся працэсы збліжэння з цэнтральнаёўрапейскімі цывілізацыйнымі параметрамі. Асабліва інтэнсіўна гэтыя

працэсы адбываліся ў XVI–XVII ст. Але падзелы Рэчы Паспалітай і ўключэнне беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі вярнулі іх у рамкі ўсходнеславянскай цывілізацыі.

Такой бачыцца агульная схема нашага развіцця. Чым яна абумоўлівалася і дзе шукаць яе парадыгму? Бо менавіта адказ на гэтыя пытанні і павінны даваць гісторыкі, адсякаючы рэальныя факты і іх навуковую інтэрпрэтацыю ад міфаў.

Перш-наперш — аб адносінах да сярэднявекоўя. Цяперашняе яго разуменне ў нашай гістарыяграфіі не вызначаецца дакладнасцю. Ад ранейшай савецкай схемы (атаесамленне сярэднявекоўя з феадалізмам, а апошняга — з заходняй яго мадэллю і датаваннем V–XVII ст.) адлучылі 2 апошнія стагоддзі, каб храналагічна наблізіць гэтую эпоху да заходняга разумення і... амаль — усё. Не адбылося пераасэнсавання сутнасці таго, што адбывалася на нашых землях у тыя часы. Ды і сама заходнееўрапейская храналогія для нашай гісторыі яшчэ больш непрыдатная, чым савецкая. Апошняя зыходзіла з перабольшвання ролі сацыяльна-эканамічных фактараў чалавечага існавання¹. Але па-свойму яна лагічная. І ў XVI і ў XVII ст. усходнееўрапейскія сацыяльна-эканамічныя парадкі істотна не адрозніваліся ад тых, што існавалі ў папярэднія вякі. Заходнееўрапейская храналогія стварылася на зусім іншай аснове і абапіраецца перш за ўсё на гісторыю культурнага развіцця. Але і з гэтага пункту гледжання мяжы паміж XV і XVI ст. у нас не назіралася.

Асноўныя рысы сярэднявекоўя і ў культуры, і ў быццё, і ў эканоміцы, і ў сацыяльных парадках, і, нарэшце, у палітыцы ў нас захоўваліся, па сутнасці, да другой паловы XIX ст. Бо і ВКЛ, і Рэч Паспалітая, і Расійская імперыя па ўсіх сваіх параметрах — сярэднявекавыя ўтварэнні з панаваннем дваранскага саслоў'я, якое абапіралася на манапольнае зямлеўладанне. Асноўным стваральным саслоў'ем заставалася сялянства. Гарады былі, у параўнанні з Захадам, слабымі і іхняе насельніцтва не адыгрывала значнай ролі нават у эканоміцы, не гаворачы аб палітыцы і культуры. Натуральна, былі рэгіянальныя адрозненні, аднак яны не выходзілі за межы агульных феадальных парадкаў, пад якімі я разумю перш-наперш землеўладальніцкія.

Для Беларусі істотнай мяжой сталі падзелы Рэчы Паспалітай, у выніку якіх яна апынулася пад уладай феадальнай, але больш па-ўсходняму жорсткай, цэнтралізаванай, імперскай структуры. Дарэчы, інкарпарацыя ВКЛ у Рэч Паспалітую, крызіс, затым і катастрафічная ліквідацыя апошняй — таксама яскравы паказчык немагчымасці існавання ў феадальнай сістэме такіх сур'ёзных дэмакратычных інстытутаў, як парламенцкая рэспубліка са спікерам у асобе караля.

¹ Яшчэ на пачатку XX ст. С.Булгакаў слушна зазначаў, што не эканамічныя парадкі вызначаюць аснову чалавечай дзейнасці, як лічылі К.Маркс і яго паслядоўнікі, а паўсядзённыя патрэбы людзей ствараюць міжчалавечыя адносіны, у тым ліку эканамічныя і сацыяльныя.

Але і канец XVIII ст. стаў для беларускіх зямель не канцом сярэднявековай, а канцом існавання ў межах цэнтральнаеўрапейскай сярэднявековай цывілізацыйнай мадэлі і падпарадкаваннем усходнееўрапейскай сярэднявековай цывілізацыяй, асноўныя параметры якой захаваліся, як вядома, і сёння.

Гэтак жа праблематычна пачынаць у нас сярэднявекое з пачатку 2-й паловы I тыс. Для Ўсходняй Еўропы гэта хутчэй гістарыяграфічны ўплыў былой савецкай барацьбы «з нізкапаклонствам перад Захадам», чым вынік навуковых распрацовак. Успомнім, што калі на большую частку германскіх зямель спецыфічныя парадкі, пазней названыя феадальнымі (цяпер, дакладней — сеньёрыяльнымі), былі занесены войскамі Карла Вялікага, прычым у другой палове VIII ст., на ўсходзе ад Эльбы асабістыя дзяржаўныя структуры пачалі складацца толькі ў IX ст., як, дарэчы, і ў Скандынавіі. А. І. Неўсыхін нездарма адносіў часы пераходу ад першабытнасці да дзяржаўных структур нават у Заходняй Еўропе да феадальных. Пэўнай, але паказальнай вехай змены светапоглядаў, хаця б у правячай эліты, з’яўляецца яе адыход ад так званага звычайнага права і стварэнне судзебнікаў — знакамітых варварскіх «Праўд». У германцаў яны з’явіліся ў VI–VII ст., але пад значным рымскім уплывам. А калі яны пісаліся ў славян? Чаму не раней рубяжа I–II тыс.? Таму што да таго часу княжацкія дружыны не мелі іншых правоў, акрамя традыцыйных і не мелі патрэбы іх неjak спецыяльна каліфікаваць. Нездарма вядомы крытык традыцыйнай савецкай канцэпцыі федалізму І. Я. Фраянаў не бачыць на ўсходнеславянскіх землях федалізму амаль да XII ст. Можна, гэта і занадта. Але сярэднявекое (калі яго атаясамліваць у Еўропе з федалізмам) магчыма пачынаць на ўсход ад Эльбы толькі з мяжы I–II тыс. і не раней. Дарэчы, у гэтыя ж храналагічныя рамкі ўпісваюцца і працэсы пачатку федалізацыі ў балтыйскіх землях.

Такім чынам, наша сярэднявекое — гэта, у агульных межах X – сярэдзіна XIX ст. У чым жа ягоная спецыфічнасць? Менавіта ў геапалітычным становішчы паміж Еўропай і Ўсходам.

Заходняя частка славянства і Прыбалтыка, перш за ўсё ў выніку геаграфічнай блізкасці да Заходняй Еўропы, пастаянна ў сярэднявекую атрымлівала адтуль імпульсы больш дынамічнай цывілізацыі (праз розныя шляхі — ад каталіцызму і лацінскай культуры да нямецкай каланізацыі і крыжацкай агрэсіі). Яны паступова змянялі ментальнасць і светапоглядны розныя слаёў заходнеславянскага грамадства ў агульнаеўрапейскім напрамку. Вынік гэтага працэсу мы і бачым сёння.

Падняпроў’е ж апынулася на памежжы еўрапейскага свету і ўсходніх намадаў. Суседства з апошнімі, як і на класічным Усходзе, не дазволіла сярэднявекавым саслоў’ям (сялянам і феадалам) пераадолець традыцыйны патрыярхальнага землекарыстання (спачатку абшчыннага, затым дзяржаўнага), што паўсюдна стварала ўмовы для дэспатызму. Аддаленасць ад кацэўнікаў, напрыклад, паўночна-заходняй часткі ўсходніх славян паспрыяла

стварэнню феномена Ноўгарада і Пскова, якія, з шэрагам агавораў пра ролю баярства, былі астраўкамі еўрапейскіх парадкаў у рэгіёне.

Нашыя землі з пачатку сярэднявечага развіцця, пры ўсіх дыскусіях на гэты конт, у рамках агульных усходнеславянскіх лёсаў. Балтаславянскія этнічныя працэсы не змянілі напрамак развіцця, бо з пачатку ўсходнеславянскага рассялення з Сярэдняга Падняпроў'я балцкія плямёны былі яшчэ больш першабытнымі, чым славяне. І толькі ў першыя стагоддзі II тыс. этнічныя літоўцы пераадолелі першабытнасць і перайшлі да раннедзяржаўнага ладу. У далейшым, у межах ВКЛ, пачалася «вестэрнізацыя» беларускага грамадства. Але ў адрозненне ад аналагічных працэсаў у заходнеславянскіх землях, заходнія імпульсы трансліраваліся сюды «праз пасрэднакаў», былі больш згладжанымі і ўспрымаліся перш-наперш найбольш дынамічнымі ў тыя часы сляямі грамадства — дваранствам і гараджанамі. Сказваліся канфесійныя адрозненні сярод насельніцтва ВКЛ, якія кансервалі традыцыйны ўклад жыцця, асабліва на ўсходзе і сярод сялян.

Пазней палітычны лёс ВКЛ паспрыяў збліжэнню нашых зямель праз Польшчу з некаторымі заходнімі цывілізацыйнымі прыкметамі: зямельная рэформа ў рэчышчы «нямецкага права» (Устава на валокі), гарантаванне шляхецкія правы, гарадское самакіраванне. Характэрна, што пераўтварэнні ў найбольш кансерватыўнай сферы — сялянскім землеўладанні хутчэй і радыкальней адбываліся на захадзе беларускіх зямель. Пэўныя змены ў светапоглядах адлюстраваліся ў рэлігійных рухах і ў з'яўленні ўніяцтва. Але наступныя палітычныя катаклізмы зноў вярнулі нашых продкаў ва ўсходне-еўрапейскую цывілізацыю, у межах якой (у сучаснай яе мадыфікацыі) мы, дарэчы, знаходзімся і цяпер.

Такім чынам, сярэднявечную гісторыю беларускіх зямель можна вызначыць як цывілізацыйна нестабільную. З пачатку эпохі яе характарызавалі агульныя ўсходнеславянскія рысы. У далейшым блізкасць да Цэнтральнай Еўропы стварала перадумовы для ўспрымання яе шляху развіцця, але на рубяжы сярэднявечага і новага часу гэтыя перадумовы не рэалізаваліся. Беларусь засталася на мяжы паміж захадам і ўсходам Еўропы, але ўжо з ўсходняга боку. Магчыма першабытнаабшчынныя (калектывісцкія) традыцыі захаваліся ў нас недзе на ментальным узроўні і аказаліся арганічнымі менавіта ў межах усходне-еўрапейскай цывілізацыі. Таму заходнія ўплывы большасцю насельніцтва ўспрымаюцца тут як знешнія.

ПОЛІЭТНІЧНАЯ (ІНДАЕЎРАПЕЙСКАЯ) КАНЦЭПЦЫЯ ЭТНАГЕНЕЗУ БЕЛАРУСАЎ І ЯГО ПЕРЫЯДЫЗАЦЫЯ

Існуючыя канцэпцыі этнагенезу беларусаў адлюстроўваюць у большасці ідэю іх монаэтнічнага паходжання, менавіта — славянскага. Пры гэтым папярэднія этнічныя ўплывы (сярод якіх вылучаліся балцкі і фіна-угорскі) характарызуюцца пераважна як малазначныя. Такі падыход прынцыпова акрэслівае адносна вузкія межы этнагенезу: V–XIII ст. н. э. Галоўныя тэндэнцыі сучасных даследаванняў — выяўленне ўзаемасувязей, цэласнасці і асабліва пераймальнасці этнічных працэсаў, якія ў названы перыяд дэманструюць, з аднаго боку, несумненую выразнасць і арыгінальнасць этнічнага аблічча жыхароў тэрыторыі Беларусі, а з другога — агульнасць іх гістарычнага лёсу з насельнікамі суседніх тэрыторый, перш за ўсё — Расіі і Украіны. Відавочна, што вытокі дадзенага перакрывавання неабходна шукаць у часы да V ст., калі фарміраваўся падмурак мясцовай этнічнай своеасаблівасці. Пры гэтым варта падкрэсліць, што тэрыторыя Беларусі прадстаўляе адметнае для гісторыі спалучэнне клімату і ландшафту, сярод галоўных рыс якога — жорсткасць і кансерватызм біясфернага ўздзеяння, што несумненна стрымлівала ў старажытнасці дынаміку знешніх уплываў і стварала ўмовы для высокай унутранай этнічнай пераймальнасці. Выказанае палажэнне натуральна прыводзіць да неабходнасці пашырэння храналагічных межаў этнагенезу беларусаў.

Прынцыпова глыбіню гэтага пашырэння магчыма вызначыць на падставе дадзеных антрапалогіі, якія сцвярджаюць генетычную аднароднасць і адпаведную этнічную пераймальнасць мясцовага насельніцтва на працягу 150–180 пакаленняў, што накіроўвае даследаванне да храналагічнага адліку II тыс. да н. э.¹ Вылучаная мяжа, як вядома, адпавядае перыяду засялення тэрыторыі Беларусі індаеўрапейцамі². Такім чынам, агульны этнагенез беларусаў магчыма падзяліць на два этапы: папярэдні, ці аўтахтонны — ад першапачатковага засялення тэрыторыі да названай мяжы, і наступны — індаеўрапейскі. Прывядзём іх перыядызацыю і этнічную характарыстыку, якія грунтуюцца пераважна на дадзеных археалогіі і лінгвістыкі.

1 перыяд — *аўтахтонны* (XXVI–II тыс. да н. э.). Існуючых звестак гэтага перыяду недастаткова для выканання поўнай этнаідэнтыфікацыі насельніцтва, за выключэннем лакальнага ўплыву археалагічнай культуры

¹ Мікуліч А. І. Этнічная гісторыя беларусаў паводле антрапалагічных дадзеных // Беларускі гістарычны часопіс. 1999. № 2. С. 7–11.

² Крывальцэвіч М. М. Шнуровой керамікі культура // Археалогія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя. Мн., 1993. С. 658–659.

(далей АК) тыповай грабенчата-ямкавай керамікі, прыналежнай, як вядома, фіна-угорскаму этнасу. Носьбіты гэтай фундаментальнай культуры Волга-Уральскага рэгіёна здзейснілі да III тыс. да н. э. глабальнае засяленне абшараў Усходняй Еўропы, адзін з напрамкаў якога быў накіраваны на ўзбярэжжа Балтыкі. Прадстаўнікі названай культуры з’явіліся ў сярэдзіне III тыс. да н. э. у паўночна-заходняй частцы тэрыторыі Беларусі, увайшоўшы ў кантакт з мясцовым насельніцтвам (нарвенскай АК). Непасрэдная прысутнасць фіна-уграў была акрэслена тэрытарыяльна (басейны Віліі – Дзісны – Дрысы) і храналагічна (да пачатку II тыс. да н. э.)³. Дадзеныя лінгвістыкі і археалогіі I тыс. да н. э. лакалізуюць этнічную мяжу з фіна-уграмі па-за тэрыторыяй Беларусі (паўночнай напрамку Ліпяя – Рыга – Рэзекне)⁴. У выніку магчыма засведчыць сціпласць фіна-угорскага кампаненту ў этнагенезе беларусаў.

У цэлым, аўтахтоннае насельніцтва ўвайшло ў склад наступных пасяленняў, і некаторы час (да сярэдзіны II тыс. да н. э.) іх уплыў адчуваўся ў абноўленым мясцовым асяродку.

2 перыяд — *балцкі* (II тыс. да н. э. – VII ст. да н. э.). Вядома, што індаеўрапейцы, рухаючыся з усходу, занялі вялізныя абшары Еўропы — ад Волгі на ўсходзе да Рэйна на захадзе, ад паўднёвай Скандынавіі на поўначы да Паднястроўя і Сярэдняга Падняпроўя на поўдні, ахапіўшы і тэрыторыю Беларусі, новыя насельнікі якой вызначаюцца лінгвістамі як носьбіты балцкага індаеўрапейскага моўнага дыялекту⁵. Неўзабаве пасля рассялення частка балтаў аддзялілася ад асноўнага арэалу і рушыла ў рэгіён Цэнтральнай Еўропы, дзе ўвайшла ў дынамічны кантакт з мясцовымі групамі індаеўрапейцаў, паклаўшы пачатак протаславянскай супольнасці (згодна з Вісла-Одэрскай канцэпцыяй этнагенезу славян Лер-Сплавінскага – Тапарова – Мартынава).

На тэрыторыі Беларусі, як адзначалася, адбывалася інтэграцыя прышлых індаеўрапейцаў (балтаў) з аўтахтонным насельніцтвам (да сярэдзіны II тыс. да н. э.), у выніку чаго на працягу амаль тысячагоддзя (прыблізна да сярэдзіны I тыс. да н. э.) там бытаваў практычна аднародны (балцкі) кантынгент жыхароў (АК тшцінецкая, сосніцкая, сярэдняй і позняй бронзы Паазер’я).

3 перыяд — *іранскі* (VII ст. да н. э. – II ст. н. э.), уключае 2 падперыяды.

Першы падперыяд (VII–II ст. да н. э.) звязаны з прамым уплывам іранцаў (найперш, скіфаў) на культуру паўднёвай часткі тэрыторыі Беларусі

³ Чарняўскі М. М. Культура тыповай грабенчата-ямкавай керамікі // Археалогія Беларусі. Т. 1. Каменны і бронзавы вякі. Мн., 1997. С. 206–210.

⁴ Денисова Р. Я. Антропология древних балтов. Рига, 1975. С. 120–121.

⁵ Мартынов В. В. Праславянский язык и его место в западнобалтийском континууме. Мн., 1988.

(мілаградская АК) ⁶, і праз яе пасрэдніцтва на іншых жыхароў дадзенай тэрыторыі. Да гэтага варта дадаць звесткі аб інтэнсіўным уздзеянні скіфаў у VI–V ст. да н. э. на жыхароў рэгіёна Цэнтральнай Еўропы ⁷, частка якіх склала ядро наступных пасяленцаў на тэрыторыі Беларусі — у IV–III ст. да н. э. (паморская АК) і ў III ст. да н. э. (зарубінецкая АК). Ускосна аб высокай ступені скіфскага ўздзеяння сведчыць таксама і славянская спадчына (праславяне на той час знаходзіліся ў рэгіёне Цэнтральнай Еўропы, у складзе лужыцкай АК), якая дэманструе прадстаўнічае кола іранскіх моўных інавацый, асабліва ў галіне сакральнай лексікі і міфалогіі (іх ярскравым адлюстраваннем стаў пазнейшы, пераважна праіранскі пантэон язычніцкіх Багоў Кіеўскай Русі (X ст. н. э.) ⁸).

Разглядаемы час адзначаны яшчэ адным істотным знешнім этнічным уздзеяннем — кельцкім. Яно з рознай глыбінёй уплыву закрунула балтаў, і даволі насычана (III–II ст. да н. э.) — праславян, будучых насельнікаў тэрыторыі Беларусі ⁹.

Другі падперыяд (II ст. да н. э. – II ст. н. э.) прадстаўляе трансляцыю і распаўсюджанне іранскага і кельцкага ўплываў, да якіх на той час дадалося і знешняе раманскае ўздзеянне — ускосным чынам, праз маштабныя рухі перасяленцаў — мілаградскай, паморскай, зарубінецкай АК (што асвойвалі паўднёвую частку тэрыторыі Беларусі), а таксама праз кантакты з праславянскім насельніцтвам (якое захоўвала палажэнне ў цэнтральна-еўрапейскім рэгіёне). Спецыяльна падкрэслім адзначаны грунтоўны факт — аднаўленне ўстойлівых сувязей паміж балтамі і праславянамі. Больш разгорнута кажучы — паміж каранёвым арэалам балтаў (што ахопліваў тэрыторыю Беларусі) і адышоўшым, як узгадвалася вышэй, яго адгалінаваннем, набыўшым далей арыгінальную ўласцівасць — праславянамі. Так, напрыклад, па дадзеных лінгвістыкі, на працягу бронзавага веку (да VII ст. да н. э.) балты і праславяне мелі розныя назвы эпахальнага металу (медзі), што сведчыць аб незалежных шляхах іх гаспадарання. Але пазней, з надыходам жалезнага веку яны атрымалі вельмі блізкія, аднакаранёвыя назвы новага эпахальнага металу (жалеза) ¹⁰.

4 перыяд — *германскі* (II–V ст.), досыць лакальны па маштабах уздзеяння на тэрыторыю Беларусі, і прама закрунае адносна невялікую яе частку —

⁶ Рассадзін С. Я. Да пытання аб сувязях старажытнага насельніцтва Беларусі са скіфскімі землямі ў VIII–III ст. да н. э. // Весті Акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. 1992. № 2. С. 66–74.

⁷ Pradzieje ziem Polskich. T. 1. Cz. 2. Epoka brązu i początki epoki żelaza. Warszawa; Łódź, 1989. S. 551–559.

⁸ Васильев М. А. Язычество восточных славян накануне крещения Руси: Религиозно-мифологическое взаимодействие с иранским миром. Языческая реформа князя Владимира. М., 1999.

⁹ Седов В. В. Славяне в древности. М., 1994. С. 149–165.

¹⁰ Мартынов В. В. Этнографическая интерпретация славянских названий меди и железа // Тыпалогія і ўзаемадзеянне славянскіх моў і літаратур. Мн., 1973. С. 151–152.

паўднёва-заходнюю (вельбарская АК)¹¹. Але ён заслугоўвае самага ўважлівага вывучэння, паколькі прынёс каласальныя змены лёсу ўсяму Еўрапейскаму кантыненту. Дадзены перыяд звязаны з настойлівым прасоўваннем па мацерыку паўночных германцаў (найперш готаў). Тэя рухі вылучалася надзвычайнай шырынёй геаграфіі і дынамікай знешніх узаемаадносін. Пераважна пры германскім пасрэдніцтве атрымаў далейшае распаўсюджанне і ўскосны раманскі ўплыў.

Сярод кароткатэрміновых уздзеянняў гэтага часу неабходна вылучыць разбуральнае нашэсце (IV–V ст.) гунаў (аб'яднанне рознаэтнічных плямёнаў — цюркскіх, фіна-угорскіх, сармацкіх), што закранула паўднёва-ўсходнюю частку тэрыторыі Беларусі¹² і, магчыма, цэнтральныя раёны (легендарныя звесткі скандынаўскай «Сагі аб Цідрэке Бернскім») (сяр. XIII ст.), зазначыўшай, што «гунамі Ацілы быў узяты Полацк»). Галоўным вынікам гунскага нашэсця стала спыненне прамой прысутнасці германцаў на тэрыторыі Беларусі. Разам з тым, захаваўся іх ускосны ўплыў праз поліэтнічныя культуры (кіеўская, чарняхоўская АК, інш.) прылеглых з поўдня раёнаў.

Другім вынікам названых падзей з'явілася маштабнае рассяленне ў сярэдзіне I тыс. н. э. славянскіх плямёнаў з абшараў Вісла-Одэрскага міжрэчча, у прыватнасці — ва ўсходнім напрамку, падчас чаго славяне з'явіліся і ў паўднёва-заходняй частцы тэрыторыі Беларусі (пражска-карчакская АК), неўзабаве пакінутай германскімі плямёнамі¹³. Гэта падзея вызначыла пачатак новага перыяду этнагенезу беларусаў.

5 перыяд — *славянскі* (V–VIII ст.), характэрны замацаваннем славян у адзначаным паўднёва-заходнім рэгіёне з наступным прасоўваннем на ўсход.

Гэты час таксама адметны ўскосным комплексным этнічным уздзеяннем (2-я пал. VI – пач. VIII ст.) у сувязі з нашэсцем у суседняе Павісленне цюркаў (авараў) і падуладных ім германцаў (гепідаў і лангбардаў)¹⁴, што выклікала лакальныя ваенныя канфлікты і племянныя зрухі на тэрыторыі Прыбалтыкі, паўплываўшы і на тэрыторыю Беларусі.

Дадзены перыяд быў завершаны рашучым рассяленнем славян на паўночны ўсход, якое паступова ахапіла ўсю тэрыторыю Беларусі, але найменш закранула заходні рэгіён (басейны Нёмана і Віліі).

6 перыяд — *рускі (старажытнарускі)* (IX–XI ст.). Узгаданае вышэй славянскае рассяленне не было лакальнай падзеяй, але з'яўлялася фрагментам маштабных зрухаў славян, вызначаемых як распад агульнаславянскага

¹¹ Вяргей В. С. Помнікі вельбарскай культуры // Археалогія Беларусі. Т. 2. Жалезны век і ранняе сярэднявечча. Мн., 1999. С. 298–316.

¹² Шадрыя В. І. Да пытання аб ролі еўрапейскіх этнакультурных працэсаў I тыс. н. э. у этнагенезе беларусаў // Славяне і іх суседзі (Археалогія, нумізматика, этнологія). Мн., 1998. С. 86–90.

¹³ Кухаренка Ю. В. Полесье и его место в этногенезе славян // Полесье (Лінгвістыка. Археалогія. Топоніміка). М., 1968. С. 18–46.

¹⁴ Кулаков В. И. Забытая история пруссов. Калининград, 1992. С. 15–25.

моўнага адзінства (VIII–IX ст.). З гэтых часоў іх мясцовае адгалінаванне акрэсліваецца як «усходне-славянскае».

Зместам дадзенага перыяду было пашыранае комплекснае шматэтнічнае ўзаемадзеянне, у час якога ўтваралася як само паняцце «русь», так і яго фактычны змест. Вынікам таго глабальнага сімбіёзу стала нараджэнне ў інтэгруючым усходне-славянскім асяроддзі арыгінальнага поліэтнічнага племяннога аб’яднання — канфедэрацыі «Кіеўская Русь». Яна амаль цалкам уключыла тэрыторыю Беларусі, дзе пачала фарміравацца мясцовая этнічная супольнасць з удзелам трох асноўных складаючых: дзвюх параўнальна стацыянарных — мясцовай балцкай і прышлай усходне-славянскай, і адной дынамічнай — германскай (скандынаўскай). У той жа час заходні рэгіён (басейны Нёмана і Віліі) заставаўся адносна адасобленым, захоўваючы пераважна балцкі этнічны змест¹⁵. Германцы дадалі грунтоўным мясцовым балта-славянскім узаемаадносінам рысы дынамізму, канструктывізму і інтэграцыі. Але на заканчэнне разглядаемага перыяду яны спынілі аднаўленне свайго ўплыву на тэрыторыю Кіеўскай Русі, дарэчы, як і на іншыя еўрапейскія землі — «варажскі» этап гісторыі быў рэалізаваны¹⁶.

7 перыяд — *беларускі* (XI–XIII ст.), адметны інтэнсіўнымі ўнутранымі пераўтварэннямі Кіеўскай Русі, якія завяршыліся яе распадам і фарміраваннем мясцовых уплывовых цэнтраў, што кансалідавалі жыхароў прылеглых тэрыторый і будавалі тым самым новыя ўстойлівыя, этнічна аднародныя тэрыторыі. Абагульнены змест і прапорцыі этнічных складаючых утвараліся як у працэсе адзінага гаспадарання і суіснавання, так і ў выніку ваенных канфліктаў, праз якія, у прыватнасці, была значна павялічана славянская прысутнасць у заходняй частцы тэрыторыі Беларусі (войны кіеўскіх, вальнскіх і польскіх князёў з яцвягамі і «літвой» X–XIII ст.).

Ускосную, але значную ролю ў гэты перыяд адыграла таксама з’яўленне канцэнтраваных знешніх пагроз — з паўночнага захаду, ад крыжакоў (з пачатку XIII ст.), і з усходу, ад мангола-татараў (з 1-й пал. XIII ст.). Гэты знешні ціск меў адносна абмежаванае прамое ўздзеянне на тэрыторыю Беларусі, але дарэчы пазбавіў ад ваеннага прэсінгу з боку этнічна блізкіх суседзяў (Польшчы і княстваў былой Кіеўскай Русі), вызначыў межы з імі і паспрыяў унутранай мабілізацыі і кансалідацыі ў адзінае жыццяздольнае грамадства. Відавочна, пэўную ролю ў вылучэнні і фіксацыі мясцовай этнічнай своеасабліваасці адыграў тутэйшы ландшафт — устойлівы і кансерватыўны.

Асноўным вынікам акрэсленых працэсаў стала праяўленне і сцвярджэнне несумненна арыгінальнай мясцовай этнічнай супольнасці, што вылучылася з агульнарускай спадчыны — супольнасці беларусаў.

¹⁵ Седов В. В. Ятвяги // Финно-угры и балты в эпоху средневековья. Серия Археология СССР. М., 1987. С. 411–419.

¹⁶ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. Л., 1985. С. 22, 260.

У цэлым, выкладзеныя звесткі адлюстроўваюць канцэптуальны факт поліэтнічнага, менавіта роднаснага — індаеўрапейскага паходжання беларускага этнасу, у якім прынялі змястоўны ўдзел балты, іранцы, германцы (пераважна скандынавы) і славяне. Гэта, дарэчы, дазваляе разглядаць Беларусь як захавальніка старажытнага індаеўрапейскага генафонду.

Адзначаны вынік мае натуральную метадалагічную выснову: вывучэнне этнагенезу беларусаў неабходна рашуча выводзіць за традыцыйныя межы, прынцыпова накіроўваючы ўвагу на даследаванне генезісу, рухаў, уплываў і г. д., як мінімум, чатырох названых этнічных груповак, што відавочна патрабуе скаардынаваных шматдысцыплінарных намаганняў і разгорнутага міжнароднага ўзаемадзеяння.

Матэрыял падрыхтаваны пры фінансавай падтрымцы Беларускага рэспубліканскага фонду фундаментальных даследаванняў (праект №Г97-360)

Эдвард Зайкоўскі (Мінск)

БАЛТЫ ЦЭНТРАЛЬнай І ўсходняй БЕЛАРУСІ ў сярэдневякоўі

Як сведчаць матэрыялы археалогіі і гідраніміі, амаль усю сучасную тэрыторыю Беларусі яшчэ ў пачатку нашай эры займалі балцкія плямёны. Паступовае прасоўванне славян на поўнач і асіміляцыя імі балтаў пачаліся з сярэдзіны I тыс н. э., а на думку А. М. Мядзведзева — археалагічныя звесткі не даюць магчымасці гаварыць на конт пранікнення славян на большую частку Беларусі раней VIII–IX ст.¹ Пад уздзеяннем балцкага субстрату склаліся асноўныя этнавызначальныя рысы беларусаў².

Аднак працэс асіміляцыі балтаў у розных частках Беларусі адбываўся ў розны час і з неаднолькавай інтэнсіўнасцю. Калі ў адных месцах славянізацыя завяршылася да канца I тыс. н. э., то ў іншых яна праходзіла ў XII–XIII ст. у перыяд позняга сярэдневякоўя, а дзе-нідзе нават у XIX ст.

Праблеме этнічнай мяжы славян і балтаў (а пазней беларусаў і літоўцаў) прысвечаны шэраг прац археолагаў, гісторыкаў і лінгвістаў. Сярод іх варта адзначыць даследаванні В. В. Сядова, Г. Лаўмяньскага, Я. Г. Звяругі, Л. У. Дучыц, Е. Ахманьскага, П. Гаўчуса, Ф. Д. Клімчука і А. Ю. Відугірыса, М. Я. Грынבלата і інш. Згодна многім з іх, мяжа славян і балтаў у канцы

¹ Мядзведзеў А. М. Аб часе прыходу славян на тэрыторыю Беларусі // Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў. Тэз. дакл. і паведамленняў. Ч. 1. Мн., 1993. С. 14–17.

² Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М., 1970. С. 162–186.

I тыс. н. э. праходзіла прыблізна па лініі Асвейскае возера – Дзісна – Пліса – Будслаў – Заслаўе – Рубяжэвічы – Дзераўная – Беліца – Слонім – Ваўкавыск³. Е. Ахманьскі, які прысвяціў сярэдневяковай літоўскай мяжы на ўсходзе асобную кнігу, сабраў і абагульніў значны матэрыял па этнічнай прыналежнасці насельніцтва паўночна-заходняй Беларусі. У той жа час ён не заўсёды правамерна змешваў пытанні літоўскай этнічнай мяжы і мяжы гістарычнай вобласці Літва. Плённай уяўляецца думка даследчыка, што балты не былі цалкам асіміляваныя, а ў шэрагу месцаў і надалей утваралі астраўкі сярод славянскага насельніцтва⁴.

Пры разглядзе заселенай балтамі тэрыторыі варта спыніцца на пэўных момантах. Сярэдневяковыя балцкія анклавы паўночнага захаду і захаду Беларусі ёсць падстава лічыць у адных выпадках нашчадкамі латгалаў, насельніцтва культуры ўсходнелітоўскіх курганаў, у іншых — рэшткамі яцвягаў, палонных ці ўцёкшых з-пад уціску Тэўтонскага ордэна прусаў. Іншая справа — балцкія астраўкі цэнтральнай і ўсходняй Беларусі.

У свой час нават такі праціўнік тэорыі балцкага субстрату, як В. А. Жучкевіч, выдзяляў у тапаніміі Беларусі некалькі добра прыкметных «балтэйскіх ачагоў», у якіх балцкія мовы маглі захоўвацца доўгі час. Сярод іх арэал Мінск – Заслаўе – Крайск – Бягомль – Лепель – Чарэя – Бобр – Барысаў – Мінск, а таксама раёны Слуцка – Грэска – Капыля і Талькі – Шацка⁵. Адным з самых паўднёвых ачагоў балцкай тапаніміі з’яўляецца крайні паўночны захад Гомельскай і паўднёвы захад Магілёўскай абласцей у радыусе каля 30–60 км вакол Клічавя⁶.

У навуковай літаратуры неаднаразова згадвалася, што пасля афіцыйнага прыняцця каталіцтва ў Вялікім Княстве Літоўскім у 1387 г. адны з першых касцёлаў былі пабудаваныя ў Гайне і Абольцах. На падставе гэтага рабілася выснова, што там захоўваліся астраўкі балцкага насельніцтва, якое і прыняло каталіцтва. Адносна Абольцаў (зараз Талачынскі р-н Віцебскай вобл.) даследаванне антрапаніміі мясцовых жыхароў праводзілася Е. Ахманьскім па кнізе запісаў Метрыкі ВКЛ, дзе змешчаны дакументы часоў вялікага князя Казіміра Ягайлавіча, і па двух інвентарах усходняй часткі былой Аболецкай воласці канца XVI ст. Антрапонімы маюць яскрава балцкае паходжанне. У сярэдзіне XV ст. у воласці Абольцы жылі сяляне з антрапонімамі Трычис, Свіркліс, Добутис, Рымейшис, Монтейко, Довемико, Нарэйка, Кушлевіч (г. зн. сын Кушля), Філіт, Трочко, Мажелци, Овільт, Тешило, Эйжвід, Юрыс. Магчыма, мясцовыя карані меў прадстаўнік

³ Зверуго Я. Г. Славяно-балтские связи в раннем средневековье (по материалам Белоруссии) // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. Вильнюс, 1985. С. 101.

⁴ Ochmański J. Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku // Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Seria historia. Nr. 96. Poznań, 1981. S. 80.

⁵ Жучкевич В. А. Топонимика Белоруссии. Мн., 1968. С. 118, 126.

⁶ Жучкевич В. А. Общая топонимика. Мн., 1980. С. 213.

паноўнага стану Совирим Обольчанин, унук Куркуця. Некаторым з гэтых імёнаў Е. Ахманьскі знаходзіў адпаведнікі на тэрыторыі этнічнай Летувы ў XVI–XVII ст., але гэтага недастаткова для таго, каб згаданых жыхароў Абольцаў лічыць летувісамі. Гэта маглі быць агульныя старажытнабалцкія імёны. Напрыклад, у славян перыяду паганства можна знайсці некаторыя агульныя імёны на тэрыторыі ад Адрыятыкі і да ўзбярэжжа Балтыйскага мора ці да возера Ільмень. Дарэчы, на думку таго ж даследчыка, вышэйзгаданыя жыхары Абольцаў «najwyraźniej trwali jeszcze w pogaństwie». У 1593 г. ва ўсходняй частцы Аболецкай воласці сустракаліся антрапонімы балцкага паходжання Курэйша, Цюльпа, Адэрэйкавіч, Пляшко, Гіра, Купрэйкавіч і Купрэйка, Судзіловіч⁷. У нядаўна апублікаванай Кнізе запісаў 25 «Літоўскай метрыкі» (Метрыкі ВКЛ) пералічваюцца жыхары в. Утрылава Аболецкай воласці (зараз — Алексініцкі сельсавет Сенненскага р-на) за 1519 год: «на имя Любобы Мондевича... а Николаеы Биековича, а Петровы Кгетовътовича... а Станютины Вилевича... а Можалеви Кирклегевича... а Дробышевы Вилтевича, а Яновы Смейковича...»⁸ (няцяжка заўважыць балцкія асновы прозвішчаў і нават некаторых імёнаў).

Ранейшымі даследчыкамі ў гэтых адносінах практычна не ўдзялялася ўвагі Гайне і яе ваколіцам (Лагойскі р-н Мінскай вобл.). Між тым, трэба звярнуць увагу на тое, што яшчэ ў 1500 г., г. зн. задоўга да масавага акаталічвання шляхты, касцёлы існавалі і адносна недалёка ад Гайны — у Астрашыцах і Радашковічах, а ў 1550 г. — і ў Вязыні⁹. Вядомы ад 1596 г. інвентар маёнтка Сяльца і іншых сёлаў Менскага павета, такіх як Акулічы, Заелле і Буславічы (ідэнтыфікуюцца з сучаснымі вёскамі Сялец і Заельнік Лагайскага сельсавета, Бухнавічы Янушкавіцкага сельсавета Лагойскага р-на, Аколіца Астрашыцкагарадоцкага сельсавета Мінскага р-на). У спісе сялян звяртаюць увагу антрапонімы Шылуک Барташэвіч, Петрас Барташэвіч (сяло Акулічы і Заелле), Станіслаў Кгінюша(віч), Паўлюк Вайшковіч, Балтруш Кадут, Мацей Белаш (сяло Буславічы), а таксама шэраг іншых з тыпова каталіцкімі імёнамі Марцін, Станіслаў, Каспар, Янушка, Войцах, Януш, Стасюк, Янук¹⁰. Можна зрабіць выснову, што ў гэтых сёлах каталіцкае насельніцтва паходзіць ад тутэйшых балтаў, якія былі ахрышчаны пасля Крэўскай уніі. Пра тое, што балты жылі ў паўднёва-заходняй частцы сучаснага Лагойскага р-на ў перыяд да XIII ст., сведчаць курганы з каменнымі абкладкамі (лічыцца балцкай этнакультурнай прыкметай), якія захаваліся

⁷ Ochmański J. Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku. S. 58–60.

⁸ Литовская Метрика. Книга записей 25. Vilnius, 1998. С. 153.

⁹ Туронак Ю. Фармаваньне сеткі рыма-каталіцкіх парафіяў у Беларусі (1387–1781 г.) // Беларускі гістарычны агляд. 1995. Т. 2. Сш. 2. С. 188–189.

¹⁰ Акты Виленской археографической комиссии. Т. XIV. Инвентари именей XVI столетия. Вильна, 1887. С. 543.

каля вв. Айнаравічы і Харужанцы Янушкавіцкага с/с, Чырвоны Бор Гайненскага с/с, Селішча Лагазінскага с/с і Сухая Гара Бяларуцкага с/с.

Ад Гайны і ваколіц арэал пражывання балтаў у сярэдневякоўі цягнуцца ў накірунку Радашковічаў і Івянца, пра што гаворыць і шматлікая балцкая айканімія¹¹. П. Гаўчас адзначае там такія балцкія ў аснове айконімы, як Бакшты, Вазгелы, Дзякшніяны, Пяцюлі, Будраўшчына, Гярвелі, Гіравічы, Юржышкі, Кучкуны, Пятрышкі, Броста, Ляўда, Эйнаравічы, Гярманішкі, Гойжава, Швілы, Удра, Барздынь і інш.¹²

Яшчэ ў часы Казіміра Ягелончыка (1440–1492) сярод падараваных нейкаму Яну Тундзевічу трох чалавек у Ракаве (цяпер Валожынскі р-н) два мелі імёны Пацос і Малдуціс. Захаванне балцкіх антрапонімаў яшчэ ў канцы XVI ст. на ўсходзе цяперашняй Маладзечаншчыны прасочана Е. Ахманьскім у апублікаваных інвентарах маёнтка Дзякшніяны з навакольнымі вёскамі. Насельніцтва маёнтка прыблізна пароўну дзялілася на праваслаўных і каталікоў. Сярод апошніх сустракаліся такія антрапонімы, як Юргель, Томка Вазгелавіч, Лакштутэвіч, Марцінэль¹³. У Радашковіцкай воласці жылі Мастэйкавіч, Раўша, Бутрымовіч, Юргелевіч і інш. Е. Ахманьскі меркаваў, што яшчэ ў XVI ст. палова насельніцтва вёсак была або чыста балцкім (Вазгелы, Путнікі) або чыста славянскім, насельніцтва некаторых паселішчаў было этнічна змяшаным.

Цікава, што ў грамаце вялікага князя Аляксандра Казіміравіча віленскаму біскупу (18 верасня 1501 г.) даецца права прызначыць валодаючых «літоўскай мовай» ксяндзоў у шэраг мясцін, у тым ліку ў Радашковічы і Койданава. Можна меркаваць, што мясцовым балтам летувіская мова была ўсё ж больш зразумелая, чым польская ці лацінская. Характэрна, што аболецкі, гайненскі і радашковіцкі арэалы размешчаны побач з Галоўным Еўрапейскім водападзелам. Падобны астравок на водападзеле адзначаны паміж Косавам і Ружанамі, дзе ёсць група балцкіх тапонімаў: Юндзілавічы, Мізгіры, Даргужы, Буцькі, Таўцвілы, Мілейкі і інш.¹⁴

На паўднёвы захад ад Мінска ў XVI – пачатку XVII ст. рэшткі балцкага насельніцтва захоўваліся на ўсходзе Клецкага і захадзе Капыльскага раёнаў, каля Цімкавічаў, Ёдчыцаў, Урведзі, Даўмантовічаў, дзе згадваюцца такія насельнікі, як Юргіс Гірэчэня, Герман Швэйкуць, Юргіс Труценя, Вайцок Плявачыч, Яська Пацукеленя.

¹¹ Гаучас П. К вопросу о восточных и южных границах литовской этнической территории в Средневековье // Балто-славянские исследования. 1986. М., 1988. С. 205–206.

¹² Гаучас П. К вопросу о восточных и южных границах литовской этнической территории в Средневековье. С. 206.

¹³ Ochmański J. Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku. S. 51–53.

¹⁴ Ochmański J. Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku. S. 65–69; Гаучас П. К вопросу о восточных и южных границах литовской этнической территории в Средневековье. С. 210.

Балцкамоўная выспа, як мяркуецца, была і ў ваколіцах г. Докшыцы, паблізу водападзелу рэк Бярэзіны і Вялікі (Віліі). У гэтай балоцістай мясцовасці адзначаны такія балцкія айконімы: Докшыцы, Кобелі, Скудучі, Шыляны, Шунелі, Шантары, Пералоі, Азарцы, Кейданы, Крыпулі, Бірулі, Шалагіры, Каўлі, Варлін, Кальнік, Мількуны, Станкуль, Лапішкі, Шыленцы, Гойгалава, Пескавішкі, Швэплі і інш. Праўда, насельніцтва гэтых вёсак было ў асноўным праваслаўным¹⁵, што можа сведчыць пра яго хрысціянізацыю яшчэ да Крэўскай уніі. Як мяркуе П. Гаўчас, на водападзеле балцкае насельніцтва захоўвалася больш працяглы час. Месцы Галоўнага водападзелу, дзе балцкіх айконімаў мала ці зусім няма, хутчэй за ўсё служылі калідорамі, праз якія славяне пранікалі ў Панямонне і Падзвінне.

Адзначыўшы вялікую працу, якую зрабілі Е. Ахманьскі і П. Гаўчас па даследаванні балцка-беларускай мяжы ў сярэднявекюі, нельга пагадзіцца з названымі аўтарамі адносна трактоўкі гэтых балтаў як літоўцаў (у сучасным разуменні). Хоць мяжа гістарычнай вобласці Літва на ўсходзе распасціралася да ракі Бярэзіна, аднак гаварыць пра магчымасць распаўсюджвання літоўскага этнасу на ўсход і паўднёвы ўсход ад арэалу існавання ўсходнелітоўскіх курганоў, г. зн. далей Маладзечна, не выпадае. Гістарычнай папярэдніцай славян у цэнтральнай і ўсходняй Беларусі была культура тыпу верхняга пласта Банцараўшчыны (банцараўская, банцараўска-тушамлянская) трэцяй чвэрці I тыс. н. э. Большасць даследчыкаў лічаць гэтую культуру па этнічнай прыналежнасці балцкай або балта-славянскай. Пасля яе знікнення (VIII–IX ст.) іншыя буйныя перасяленні балтаў на гэту тэрыторыю не зафіксаваныя па археалагічных дадзеных. На нашу думку, прыток славян-перасяленцаў колькасна быў не такім ужо і вялікім, таму славянізацыя тубыльцаў адбывалася найперш дзякуючы славянскім гарадам, княжацкай дружыне, а з канца X ст. — хрысціянскай царкве, паколькі хрысціянізацыя вяла і да славянізацыі. У сувязі з культуам вытокаў рэк, узгоркаў, а таксама магчыма па іншых прычынах Галоўны Еўрапейскі водападзел быў зонай найбольшага распаўсюджвання паганскіх свяцілішчаў, пражывання святароў, своеасаблівай сакральнай тэрыторыяй, куды маглі сцякацца паломнікі з усяго балцкага абшару. Па гэтых жа прычынах хрысціянізацыя тут доўга не давала плёну, і этнічныя змены ішлі марудна. Невыпадкава першыя пабудаваныя пасля Крэўскай уніі па загаду Ягайлы касцёлы ў Абольцах і Гайне былі размешчаны побач з водападзелам. Паколькі першыя хрысціянскія храмы будаваліся звычайна на месцы паганскіх капішчаў, то варта меркаваць, што аналагічная сітуацыя была ў гэтых двух паселішчах. Этнічнае збліжэнне балцкага насельніцтва паласы водападзелу са сваімі славянскімі суседзямі інтэнсіўна пайшло толькі пасля ліквідацыі яго рэлігійнай адасобленасці, г. зн. пасля прыняцця хрысціянства, хоць бы і іншай канфесіі.

¹⁵ Гаучас П. К вопросу о восточных и южных границах литовской этнической территории в Средневековье. С. 209.

Патрабуе ўдакладнення заходня мяжа арэалу банцараўскай культуры. А. Р. Мітрафанаў, які прысвяціў ёй частку сваёй манаграфіі, як крайнія паўночна-заходнія і заходнія помнікі гэтай культуры ў тэксце і на карце абазначаў Урагава (Верхнядзвінскі р-н), Гаравыя (Полацкі р-н), Свіла (Глыбоцкі р-н), Гарадзішча, Равячка, Мікасецк, Курчына, Мікольцы (Мядзельскі р-н), Гуры і Сосенка (Вілейскі р-н), Банцараўшчына (Мінскі р-н), Мількавічы, Вірткі (Салігорскі р-н)¹⁶. Пошукі апошніх двух дзесяцігоддзяў, якія праводзіліся В. І. Шадырам, Ю. А. Зайцам, Э. М. Зайкоўскім, Л. У. Калядзінскім, дазваляюць дадаткова назваць на заходняй мяжы банцараўскай культуры такія пункты, як Пліса (Глыбоцкі р-н), Варганы (Докшыцкі р-н), Дубавое і Стругалапы (Мядзельскі р-н), Радашковічы і Насілава (Маладзечанскі р-н), Заслаўе (Мінскі р-н), Каменка (Дзяржынскі р-н), Гарадзішча і Цеплень (Уздзенскі р-н). Л. Д. Побаль да банцараўскіх залічвае яшчэ некалькі больш заходніх помнікаў: Лукшы і Краснаполь (Браслаўскі р-н), Слабада і Касцяневічы (Вілейскі р-н), Уша і Парадаўшчына (Маладзечанскі р-н), Пагарэльшчына і Жыдава Гара (Валожынскі р-н), Ярэмічы (Карэліцкі р-н), Панямонь, Чарэшля (Навагрудскі р-н), Талкуны (Дзятлаўскі р-н)¹⁷, але гэтыя дадзеныя патрабуюць дадатковага пацвярджэння. Нават калі заходнюю мяжу банцараўскай культуры праводзіць без уліку думкі Л. Д. Побалю, то ў арэал гэтай культуры змяшчаюцца абалецкая, докшыцкая, гайненская, радашковіцкая, магчыма івянецкая балцкія выспы. Акрамя згаданых ужо курганоў з каменнай абкладкай на паўднёва-заходняй Лагойшчыне (раскопкі пакуль не праводзіліся), можна ў гэтым арэале назваць і шэраг аналагічных помнікаў. У курганным могільніку каля в. Барздынь (за 8 км ад Заслаўя) даследаваны тры курганы з трупалажэннямі на мацерыку і кальцавымі абкладкамі з булыжнікаў і валуноў¹⁸. Каля в. Анусіна Пятрышкаўскага с/с Мінскага р-на Ю. А. Заяц у адным з курганоў другой паловы XI – пачатку XII ст. выявіў кальцавую абгародку з камянёў¹⁹. Курган з трупалажэннем у падкурганнай яме, з кальцавой агародкай з камянёў у насыпе, які датуецца XI ст., быў раскапаны ім і каля в. Путчына Дзяржынскага р-на²⁰. Недалёка ад Анусіна, на Дзявочай Гары ў Валожынскім р-не, размешчана курганная група, якая налічвае каля двух дзясяткаў насыпаў, дзевяць з іх даследавана намі. Меншыя курганы маюць кальцавую агародку з невялікіх валуноў, большыя складзены з камянёў уперамешку з зямлёю, трупалажэнні размяшчаюцца ў падкурганных ямах,

¹⁶ Митрофанов А. Г. Железный век средней Белоруссии (VII–VI вв. до н. э. – VIII в. н. э.). Мн., 1978. С. 128. Рис. 36.

¹⁷ Поболь Л. Д. Археологические памятники Белоруссии. Железный век. Мн., 1983.

¹⁸ Заяц Ю. А. Работы Заславльского отряда // Археологические открытия 1981 года. М., 1983. С. 349.

¹⁹ Заяц Ю. А. Работа в Изяславле // Археологические открытия 1983 года. М., 1985. С. 390.

²⁰ Заяц Ю. А. Работы Заславльского отряда // Археологические открытия 1980 года. М., 1981.

арыенціроўка касцякоў — заходня з адхіленнямі на паўночны або паўднёвы захад. У адным з курганоў выяўлены металічны бранзалет з зааморфнымі канцамі, характэрны для балтаў. Курганы датуюцца па знойдзеных упрыгожаннях і кераміцы другой паловай XI — пачаткам XII ст. Як Анусіна з Барздынню, так і Дзявочая Гара размешчаны ў радашковіцкім балцкім арэале. Буйная курганная група вядомая каля в. Пекары Хоўхлаўскага с/с Маладзечанскага р-на. Па звестках мясцовых жыхароў, найбольш буйныя насыпы раней былі абкладзены камянямі.

Пакуль не прасочана эвалюцыя банцараўскіх пахавальных помнікаў у курганы з каменнай абкладкай. Але зразумела, што гэтыя змяненні павінны былі ісці з пераходам ад грунтовых целаспаленняў да курганоў з целаспаленнямі, а потым і трупалажэннямі. У гэтым плане ўяўляюць цікавасць курганы з целаспаленнямі каля в. Сосенка Вілейскага р-на, якія Я. Г. Звяруга датуе IX–X ст. Але, як ён заўважае, ляпныя пасудзіны з гэтых курганоў «прыкметна адрозніваюцца ад банцараўскіх і тушамлянскіх пасудзін, маюць даволі блізкія аналогіі ў кераміцы доўгіх курганоў VIII–IX ст. Смаленшчыны і Полаччыны і амаль ідэнтычныя урнам з круглых і авальных курганоў VIII–IX ст. Беларускага Падзвіння»²¹. Незразумела таксама, чаму і як адбыўся пераход да ўжывання ў насыпах каменных абкладак.

Для тэрыторыі цэнтральнай, паўночна-заходняй і ўсходняй Беларусі характэрна некалькі этнапонімаў: Крывічы, Лотва, Літва, Латыгаль, Дайнава. Апошняю назву В. В. Сядоў лічыць слядамі рассялення адной з яцвяжскіх племянных груп — дайновы, іншыя даследчыкі мяркуюць, што яна надавалася тым яцвяжскім паселішчам, якія знаходзіліся не сярод славянскага, а ўсходнебалцкага насельніцтва. Вёскі з назвамі Латыголь, Латыгаль вядомыя ў Вілейскім, Глыбоцкім і Сенненскім р-нах, Латыгава — у Бешанковіцкім, Верхнядзвінскім, Віцебскім, Гарадоцкім і Сенненскім р-нах, Латыгаўка — у Мінскім і Талачынскім р-нах, Латыголічы — у Чашніцкім р-не. Цікава, што каля в. Латыгаўка Талачынскага р-на З. М. Сяргеева выявіла курганы з каменнай абкладкай, а за 1 км ад Латыгаўкі, каля вв. Навінка і Крыніцы ў буйной курганнай групе ёсць курганы з каменнымі вянцамі, а пры раскопках выяўлены пахаванні са змяшанымі крывіцка-балцкімі (нават латгалльскімі) рысамі²². Характэрна, што этнапонімы Латыгаль, Латыгава, Латыгаўка, Латыголічы не ўтвараюць ланцужка ўздоўж паўднёвых межаў Латгаліі, як можна было б чакаць, а адносна раўнамерна раскіданы ў басейне вярхоўяў р. Віллі і ў Падзвінні. Таму не абавязкова звязваць гэты тапонім з летапіснай Латыгаллю (Латгаліяй), а можна дапусціць, што назва гэтага племені мігрыравала. М. І. Ермаловіч меркаваў, што носьбіты

²¹ Звяруга Я. Г. Верхнее Понеманье в IX–XIII вв. Мн., 1989. С. 46.

²² Сергеева З. М. Обследование в Витебской области // Археологические открытия 1972 года. М., 1973. С. 367–368; яе ж. Работы Витебского отряда // Археологические открытия 1973 года. М., 1974. С. 381.

днепра-дзвінскай культуры былі продкамі латыголы²³. В. І. Шадыра таксама лічыць, што заходні варыянт гэтай культуры можна звязваць з продкамі латгалаў²⁴. Улічваючы, што насельніцтва днепра-дзвінскай культуры не мігрыравала ў масавым парадку ў гістарычную Латгалію, а паслужыла адным з асноўных кампанентаў пры складанні банцараўскай культуры, можна дапусціць, што этнонім «латыголі» існаваў не ў раннім жалезным веку, а ў трэцяй чвэрці I тыс. н. э. У паўночна-заходніх беларускіх гаворках слова «латыгаль» абазначае прагаліну ў лесе, голае месца, пусташ²⁵, г. зн. назва племені прыблізна тлумачыцца як аналаг славянскаму «паляне». Верагодна, латыгаллю называлася насельніцтва банцараўскай культуры, якое займала сучасную паўночную частку Беларусі, а раскіданасць этнатапоніма на гэтай тэрыторыі тлумачыцца захаваннем асобных астраўкоў балтаў сярод акаляючага славянскага і славянізаванага насельніцтва. Як і шэраг іншых этнонімаў, назва латыголі зведала міграцыю, перамясціўшыся ў паўночным кірунку.

У адрозненне ад «латгальскіх» назваў вёсак, тапонімы Лотва, Лотвіны, Лотвічы яшчэ больш нешматлікія і яшчэ больш раскіданы (Ляхавіцкі, Баранавіцкі, Мядзельскі, Капыльскі, Шклоўскі р-ны). У народных гаворках тэрмін «лутва» абазначае невялікае паніжэнне, пераўвільготненае месца, калюгу²⁶ і этымалагічна блізкае да слова з паўночна-заходніх гаворак «ла-тука» — гразкае месца.

Этнатапонімы «Літва» вядомыя ў Маладзечанскім, Стаўбцоўскім, Уздзенскім, Слоніўскім і Ляхавіцкім р-нах, дзе такія назвы носяць вёскі, а таксама лясны масіў у Слоніўскім р-не. Звычайна гэты тапонім выкарыстоўвалі для таго, каб вызначыць усходнюю мяжу летапіснай Літвы. Аднак па пісьмовых дакументах Вялікага Княства Літоўскага XV–XVII ст. прасочваецца традыцыя праводзіць усходнюю мяжу гістарычнай вобласці Літва прыблізна па р. Бярэзіне. У летапісе Лаўрышава на Нёмане лакалізавана «межи Литвою и Новгородком». Значыць, летапісная Літва ляжала на ўсход ад Наваградка, а этнатапонімы «Літва» могуць абазначаць менавіта яе заходнюю мяжу. Этнатапонімы нідзе не заходзяць у арэал банцараўскай культуры, а размешчаны заходней яе мяжы. У Іпацьеўскім летапісе пад 1128 г. паведамляецца: «В то же лето посла Мстислав во Литву ко Изяславлю всех князей со великим множеством вой и тамо повоеваша и возвратишася со великою користию». Гэтае летапіснае сведчанне якраз і гаворыць пра паход у радашковіцкі балцкі арэал, які знаходзіцца ад Заслаўя на адлегласці ўсяго 15–20 км.

²³ Ермаловіч М. Старажытная Беларусь. Полацкі і новагародскі перыяды. Мн., 1990. С. 17.

²⁴ Шадыро В. И. К истории населения Северной Беларуси в I тыс. н. э. // Насельніцтва Беларусі і сумежных тэрыторый у эпоху жалеза. Мн., 1992. С. 107.

²⁵ Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. У 5 т. Т. 2. Д–Л. Мн., 1980. С. 631.

²⁶ Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. С. 209–210.

Выдзеленыя В. А. Жучкевічам ачагі балцкай тапаніміі Мінск – Заслаўе – Крайск – Бягомль – Лепель – Чарэя – Бобр – Барысаў – Мінск, Слуцк – Грэск – Капыль, Талька – Шацк збольшага ўпісваюцца ў арэал старажытнай Літвы, калі яе ўсходнюю мяжу праводзіць па Бярэзіне, а заходнюю — пablізу лініі распаўсюджвання этнагонаіма «Літва». У летапісны час, несумненна, балты жылі на гэтых тэрыторыях церазпалосна са славянамі, і працэс славянізацыі ўвесь час паглыбляўся. Але ў XII–XIII ст. насельніцтва балцкіх астраўкоў на чале са сваімі ваеннымі правадырамі патэнцыяльна магло ўяўляць даволі значную вайсковую сілу і адыграць не апошнюю ролю ў пачатковым этапе ўзнікнення Вялікага Княства Літоўскага. Ускосна пра выкарыстанне Бярэзіны і Дняпра для сваіх паходаў, а значыць пра пражыванне старажытных літвінаў пablізу Бярэзіны сведчаць летапісныя паведамленні: у 1203 (1204?) годзе сілы чарнігаўскіх князёў пablілі 1700 літвінаў, а ў 1220 г. «приходиша Литва и воеваша волость черниговскую».

Наконт дыялектна-племяннага члянэння старажытных балтаў існуюць дзве асноўныя думкі. Згодна А. П. Ванагасу, В. В. Сядову і У. М. Тапарову, ужо ў сярэдзіне I тыс. да н. э. балты дзяліліся на заходніх (будучыя прусы і яцвягі), усходніх (лета-літоўскія плямёны) і дняпроўскіх. Да дняпроўскіх балтаў В. В. Сядоў адносіць днепра-дзвінскую, юхноўскую і верхняокскую культуры ранняга жалезнага веку, а ў больш позні час — старажытнасці тыпу Тушамлі — Банцараўшчыны — Калочына²⁷. Значыць, і пазнейшыя балцкія астраўкі ў цэнтральнай і ўсходняй Беларусі ў лінгвістычных адносінах належалі да дняпроўскіх балтаў. Іншыя даследчыкі (напр., В. Мажуліс) дзеляць старажытных балтаў на тэрыторыі Беларусі па дадзеных гідраніміі толькі на працявжскую, пралітоўскую і пралатгальскую групы.

²⁷ Седов В. В. Днепровские балты // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. Вильнюс, 1985. С. 20–23.

Генадзь Сагановіч (Мінск)

СЯРЭДНЕВЯКОВАЯ БЕЛАРУСЬ ВАЧЫМА НЯМЕЦКІХ ХРАНИСТАЎ (XIV – пачатак XV ст.)

Тэрыторыя сучаснай Беларусі ў эпоху сярэднявекі была зонай непасрэдных кантактаў усходняга грэка-візантыйскага свету з рымска-лацінскім. Апошні ў значнай ступені ўвасаблялі прадстаўнікі не толькі суседняй Польшчы, але і нямецкіх дзяржаў, асабліва — Нямецкага ордэна. Створаныя на яго тэрыторыі хронікі — вельмі цікавыя і дасюль маладаследаваныя гістарычныя крыніцы. Адлюстроўваючы ўяўленні і веды

прадстаўнікоў заходняга свету, яны ствараліся пераважна ў адзін час з падзеямі, пра якія паведамляюць. Г. зн. ступень аўтэнтычнасці такіх помнікаў надзвычай высокая. З іншага боку, паколькі ў летапісах дадзеныя па гісторыі Беларусі канца XIII–XIV ст. або зусім адсутнічаюць, або пазбаўленыя надзейнага датавання, то звесткі з нямецкіх хронік часам застаюцца адзіным гістарычным сведчаннем, якое можа запоўніць прабел у нашых ведах. Таму яны з’яўляюцца асабліва каштоўнымі крыніцамі па гісторыі Беларусі XIV–XV ст.

Папярэдні аналіз сямі асноўных хронік, створаных на тэрыторыі Нямецкага ордэна ў XIV – пачатку XV ст. (гэта хронікі Пятра з Дусбурга, Мікалая Ярошына, Германа Вартберга, Вігана Марбургскага, Ёгана Посьльге, а таксама Торуньскія аналі і твор Дэтмара), дазваляе хоць часткова акрэсліць агульныя ўяўленні храністаў пра Беларусь.

У даследаваных хроніках землі сучаснай Беларусі фігуруюць галоўным чынам як «Русь». Гэтая назва сустракаецца з першых жа запісаў Пятра з Дусбурга. Спачатку яе геаграфічны сэнс настолькі невыразны, што можна прызнаць толькі факт суседства гэтай «Русі» з Літвой і Прусіяй, раздзеленых Нёманам¹. У тэксце Пятра з Дусбурга наогул цяжка вызначыць нейкую ясную карціну этнагеаграфічных уяўленняў пра ВКЛ. Тэрыторыя Верхняга Панямоння з Наваградкам у яго хроніцы ў запісе за 1314 г. названа «Зямлёй Крывічоў»². Такое ж азначэнне гэтаму раёну даў Мікалай Ярошын, які пераствараў твор самага аўтарытэтнага храніста па-нямецку. А яшчэ да Пятра з Дусбурга Наваградскую зямлю лічыў «кравіцкай» канонік Самбіі³.

Гарадамі Русі ў хроніках названы Смаленск, Віцебск, Полацк, Дрыса, а на захадзе Берасце, Камянец, Драгічын, Бельск, Мельнік, Беліца, Ваўкавыск, Сураж, Ліда, Наваградак і Гальшаны. Да Русі можна адносіць і Горадню, хоць храністы не пішуць пра яе так адназначна, як пра гарады Падзвіння або Пабужжа. Але іх творы ўтрымліваюць многа ўскосных сведчанняў пра ўсходнеславянскі характар гэтага горада. Той жа Пётр з Дусбурга называе жыхароў Горадні і ваколіцаў «рутэнамі», і Віганд Марбургскі ў апісанні барацьбы за гэтую фартэцыю таксама часта згадвае рутэнаў як яе абаронцаў⁴. Гэты ж храніст фіксуе ўсходнеславянскі элемент у Вільні: расказваючы пра паход 1383 г. на сталіцу ВКЛ, ён выкарыстоўвае азначэнне «*civitas ruthenica*»⁵.

Даволі выразную і дакладную геаграфію Белай Русі фіксуе хроніка Канстанцкага сабору, напісаная паміж 1420 і 1430 гг. Ульрыхам Рыхенталем.

¹ *Scriptores Rerum Prussicarum* (далей — SRP). Bd. I. Nr. 2.

² SRP. I. Nr. 322.

³ Hellmann, Manfred, *Einheimische und äussere Faktoren bei der Entstehung des mittelalterlichen Russland // Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo*. XVI (1969). P. 215.

⁴ SRP. II. S. 577, 605 і інш.

⁵ Тамсама. S. 623.

Што важна, Белая Русь тут вызначаецца як усходняя вобласць Еўропы: «Еўропа — гэта зямля, дзе мы, і цягнуцца яна да Белай Русі са Смаленскам...»⁶. Помнік паведамляе, як у 1417 г. у свеце Вітаўта на сабор прыехалі князі Белай Русі. Неаднакроць такім князем з Белай Русі называецца валадар Смаленска Фёдар Юр'евіч. Апрача Смаленска як гарады «Белай Русі» ў гэтым помніку фігуруюць Полацк, Віцебск і Берасце.

Наступным істотным назіраннем можна лічыць тое, што на старонках ордэнскіх хронік у вайне рыцараў супраць ВКЛ яны пастаянна сутыкаюцца не толькі з Літвой, але і з Руссю ды з русінамі. Можна канстатаваць, што ў XIV ст. храністы ніякай этнічнай мяжы паміж Літвой і Руссю не ведалі. Невыпадкова і рымскі папа, заклікаючы Ордэн спыніць вайну супраць ВКЛ, падобна храністам, гаварыў пра апошнія як пра «lant czu Littowin und Russin»⁷.

Фіксуючы інфармацыю пра насельніцтва ВКЛ, нямецкія храністы адрозніваюць русінаў і язычнікаў. Так, апісваючы экспедыцыі Ордэна і вывад палонных, Віганд Марбургскі ў многіх выпадках падае іх як «Rutenos et paganos», і Ёган Посільге называе палонных гэтаксама — «die Russin und heydin». Неязычнікі русіны ў вачах храністаў, аднак, і хрысціянамі не лічыліся. Той жа аўтар піша, што на Ворсклу Вітаўт пайшоў «з вялікім войскам літоўцаў, русінаў і хрысціян»⁸ (як вядома, у арміі Вітаўта былі дапаможныя кантынгенты з Польшчы і Ордэна). А Ягайла, прыняўшы ў 1386 г. хрысціянства, меўся, паводле хронікі, пашырыць веру «ў сваёй зямлі сярод літоўцаў і русінаў» («czu Littowin und czu Russin») ⁹. Гэта сведчыць, што ўсходні абрад апошніх проста не ўлічваўся. Пры гэтым праваслаўе храністы ўжо называлі «рускім». Так, у запісе пад 1383 г. паведамляецца, што Вітаўт раней, яшчэ да пераходу ў рымска-каталіцкую веру ў Мальбарку, «па-руску хрысціўся і стаў называцца Аляксандрам»¹⁰.

Важна зазначыць, што «русіны» фігуруюць у апісанні паходаў не толькі ў Панямонне (Чорную Русь)¹¹, але і ў раёны Вільні, Трокаў ды Коўны¹², а таксама ўздоўж ракі Невяжы¹³. Так, падчас паходу да Трокаў у 1382 г. рыцарамі былі ўзятыя ў палон русіны («captivos Rutenos») ¹⁴. А магістр

⁶ Ulrich von Richental Chronik des Constanzer Concils 1414–1418 / Hrsg. Von M. R. Buck. Tübingen, 1882. S. 150; Begunov J. K. «Weisse Rus» und Weissrussen in einer Deutschen Chronik des 15. Jh // FOG. Bd. 27(1980). S. 303

⁷ SRP. III. S. 197.

⁸ Тамсама. S. 222.

⁹ Тамсама. S. 306.

¹⁰ Тамсама. S. 308.

¹¹ SRP. II. S. 559.

¹² Тамсама. S. 559, 579.

¹³ Тамсама. S. 590.

¹⁴ Тамсама. S. 617.

Конрад Валенрод у 1390 г. ажыццявіў паход «на Русь перад Трокамі» (in Russen vor Traken). У наступным годзе, правёўшы паход на Коўну, вялікі магістр вяртаўся з мноствам палонных, якімі былі «Rutenis, paganis diversarum linguarum»¹⁵. Адметна, што і польскі храніст Ян Длугаш, бліжэй знаёмы з этнагеаграфіяй ВКЛ, паведамляе, як з паходу на Літву ў 1339 г. браты-рыцары вывелі ў палон «шмат ліцвінаў і русінаў»¹⁶. У гэтай сувязі з пэўнай доляй верагоднасці можна дапусціць, што з выведзеных у Прусію прыкладна 200 000 чалавек т. зв. «літоўскага палону»¹⁷ значную частку складалі русіны, г. зн. продкі сучасных беларусаў.

З хронік вынікае, што вайна Ордэна супраць Літвы была вайной і супраць Русі. Многія «рэйзы» рыцараў і гасцей адназначна названы храністамі паходамі «супраць літоўцаў і русінаў» («contra Lithwanos et Ruthenos») ¹⁸, іншыя ж называліся «contra Lithwanos», але ахаплялі і Русь або землі са змешаным насельніцтвам. Ордэнскія кантынгенты сягалі нават непасрэдна на Русі Полацкай, хоць здаралася гэта не так часта. Так, паводле Германа Вартберга, у 1333 і 1334 гг. «шматлікае войска» інфлянцкага магістра Эбергарда падыходзіла да самага Полацка ¹⁹. У 1366 г. інфлянцкі ландмагістр Вільгельм вадзіў войска «супраць русінаў на Полацк» ²⁰. А ў жніўні 1377 г. вялікі інфлянцкі кантынгент на чале з ландмагістрам рушыў уверх па Дзвіне да Полацкай зямлі і аблажыў нейкі «новы замак русінаў, які ляжаў амаль у 12 мілях» за Дзюнабургам ²¹ (найверагодней, гэта была Друя).

Намнога часцей праводзіліся экспедыцыі рыцараў у Панямонне. Але пасля самбійскага каноніка, Пятра з Дусбурга і Мікалая Ярошына гэты раён больш не называлі «Зямлёй Крывічоў». Так, згадваючы паходы 1393, 1394 і 1401 гг., калі рыцары хадзілі на Горадню, Сураж, Ліду, Наваградак і Драгічын, храніст называе іх экспедыцыямі «на Русь» («ken Russin», «szu Russen») ²².

Многія запісы храністаў ствараюць вобраз наогул нейкага дваадзінства краіны, з якой Ордэн вёў ваенныя дзеянні: гэта Літва і Русь разам. Гаворачы пра шэраг агульных для ВКЛ падзей, Ёган Посільге часта піша пра зямлю «літоўцаў і русінаў», ужывае азначэнне «beyde Littowen und Russin» ²³. Варта зазначыць, што хронікі адлюстравалі падвойны характар

¹⁵ SRP. II. S. 645.

¹⁶ Długosz J. Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 9. Warszawa, 1975. S. 267.

¹⁷ Падлікі В. Паравічыні. Гл.: Paravicini W. Edelleute, Hansen, Brugger, Bürger: Die Finanzierung der esteuropäischen Preußenreisen im XIV. Jh. // Hansische Geschichtsblätter. 104 (1986). S. 11.

¹⁸ SRP. II. S. 497.

¹⁹ Тамсама. S. 67.

²⁰ Тамсама. S. 86.

²¹ Тамсама. S. 113.

²² SRP. II. S. 652; III, S. 197, 248, 627.

²³ SRP. III. S. 135, 203 і інш.

дзяржаўнасці і ў тытулатуры манархаў. Так, ужо для Пятра з Дусбурга вялікі князь Гедымін — гэта «rex Lethowinorum et Ruthenorum»²⁴. Больш познія хронікі называюць манархамі русінаў тых з Гедымінавічаў, хто меў удзел галоўным чынам на тэрыторыі цяперашняй Беларусі. Так, у Германа Вартберга князь Нарымунт, які загінуў на Стрэве, — гэта «кароль русінаў»²⁵, у Дэтмара князь Андрэй Альгердавіч — «рускі кароль Полацка»²⁶, у Ёгана Посільге князь Скіргайла — «герцаг русінаў»²⁷.

Такім чынам, сведчанні нямецкіх хронік паказваюць, што іх аўтары ведалі гарады і землі сучаснай Беларусі, называючы іх то «Руссю», то «Літвой». Хоць хроніка Канстанцкага сабора надзвычай дакладна вызначае гарады «Белай Русі», для пераважнай большасці храністаў гэтая назва была яшчэ невядомай. Назіранні за зместам ужываных храністамі тэрмінаў паказваюць, што, вобразна кажучы, вядомы запіс Пятра з Дусбурга «Incipit bellum Lethowinorum» у значнай ступені тычыўся і беларускай гісторыі. Як свайго непрыяцеля — разам з Літвой — Нямецкі ордэн бачыў і адрозніваў другую частку гэтай дзяржавы — «Русь», г. зн. сучасную Беларусь.

Хронікі дапаўняюць нашыя ўяўленні пра Беларусь XIV – пач. XV ст. некаторымі новымі фактамі. У прыватнасці, прысутнасць русінаў каля Трокаў і Коўны ўжо ў XIV ст., а таксама іх удзел у вайне з Ордэнам нароўні з літоўцамі не зусім адпавядае агульнапрынятай для традыцыйнай гістарыяграфіі версіі тлумачэння асноўных праблем ранняй гісторыі ВКЛ, асабліва ўзаемаадносінаў тагачасных Ордэна, Літвы (Летувы) і Русі-Беларусі.

²⁴ SRP. I. Nr. 356.

²⁵ SRP. II. S. 75.

²⁶ SRP. III. S. 145.

²⁷ SRP. III. S. 198.

Сяргей Рассадзін (Мінск)

НЯМЕЦКАЯ ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ПА ПРАБЛЕМЕ СТАРАЖЫТНАГЕРМАНСКАГА РАССЯЛЕННЯ НА ПАЛЕССІ І Ў ПРЫДНЯПРОЎІ (1900–1940-я гг.)

Не будзе зусім новым сцвярджанне, што менталітэты германскіх і славянскіх народаў адрозніваюцца даволі значна. Напрыклад, можна звярнуць увагу на тое, што яшчэ Йардан, абапіраючыся на народныя паданні германцаў, называе Скандынавію «маці народаў» і распавядае аб іх высяленні адтуль, аб доўгіх вандроўках, аб пошуку і асваенні новых зямель і г. д. (*Jordannes, Getica. 9 наст.*) Наадварот, адна з выразных

асаблівасцей народнай свядомасці славян (беларусаў, у прыватнасці), гэта ўпэўненасць у тым, што продкі іх засялялі Бацькаўшчыну «спрадвеку». Як спрадвеку славянскім атэстувецца таксама і старажытны Кіеў — «мать городов русских» і ў народнай, і ў навуковай традыцыі.

Мусіць, менавіта асаблівасці славянскага менталітэту вызвалі да жыцця і версію гістарычнага развіцця, распрацаваную каля ста год назад украінскім археолагам чэшскага паходжання В. В. Хвойкам. Яму пашчасціла адкрыць у былой Кіеўскай губерні цэлую чараду археалагічных культур, у тым ліку зарубінецкую перадрымскага і чэрняхоўскую рымскага часу. На думку аўтара раскопак, каля вв. Зарубінцы, Рамашкі і Чэрняхоў былі рэзачасовыя старажытнасці аднаго і таго ж аўтахтоннага, менавіта славянскага, насельніцтва, якое крыху пазней стварыла там жа, на Кіеўшчыне, цэнтр бліскучай цывілізацыі Старажытнай Русі¹. Але з В. В. Хвойкам зусім не пагадзіліся яго германскія калегі. Хутка П. Рэйнеке публікуе рэцэнзію, дзе сцвярджаецца менавіта германская прыналежнасць старажытных палёў пахаванняў і ў Зарубінцах і ў Чэрняхове². Пазней меркаванне аб прыналежнасці Чэрняхоўскага могільніка менавіта готам падтрымаў М. Эберт³. Старэйшыя знаходкі, з Зарубінцаў, Г. Кассіна звязвае з раннегерманскімі бастарнамі⁴.

Тады аб распаўсюджанасці той жа самай зарубінецкай культуры таксама і ў Беларусі яшчэ не было вядома, але меркаванне аб пражыванні старажытных германцаў тут ужо прапаноўвалася: Ю. Кастшэўскі залічвае могільнік Нача (зараз у Воранаўскім р-не) да помнікаў «вандальскай культуры»⁵. В. Антаневічам да вандальскага арэала была аднесена ўвогуле ўся заходняя Беларусь⁶. Меркаванні нямецкай навукі падзялялі тады ў асноўным не толькі археолагі «панскай» Польшчы; румынскі вучоны К. Дзікулеску таксама лічыў Чэрняхоў германскім (але не гепідскім, а гоцкім) помнікам⁷. І ў нямецкіх археолагаў 1920–30-х гг. ніякага аднадушша па праблеме ранніх германцаў ва Усходняй Еўропе, канешне, не існавала. Напрыклад, К. Такенберг лічыў, што ў пахаваных у Зарубінцах хутчэй заходне-, чым усходнегерманскае паходжанне; М. Кёніг, наадварот, адзначаў

¹ Хвойка В. В. (краткие сообщения о раскопках) // Известия императорской Археологической Комиссии. СПб., 1901. С. 174–182; Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Поднепровья. Киев, 1912.

² Reineke P. Aus der russischen archäologischen Literatur (Gräberfelder von Ende der La Tènezeit und aus jüngeren römischen Keiserzeit im Gouvernement Kiew // Mainzer Zeitschrift. 1906. Bd. 1. S. 42–50.

³ Lbert E. Südrußland im Altertum. Bonn: Kurt Schröder Verlag. 1921. S. 358–377.

⁴ Kossina G. Die deutsche Vorgeschichte. Würzburg: Verlag von K. Kabitzsch. 1914. S. 154.

⁵ Kostrzewski J. Die ostgermanische Kultur der Spätlatenzeit. Leipzig; Würzburg, 1919. 1. Teil. S. 232.

⁶ Antoniewicz W. Archeologia Polski. Warszawa, 1928. S. 157–173.

⁷ Diculescu C. Die Gepiden. Halle, 1922. S. 39.

усходнегерманскія (вандалскія) паралелі ў іх культуры, а Э. Петэрсен, у сваю чаргу, характарызаваў гэтую культуру як змешаную, усходне/заходнегерманскую⁸.

Але пасля Першай сусветнай вайны польскія археолагі, у тым ліку былыя вучні і паплечнікі таго ж Г. Кассіны, распачалі сапраўдную «вайну» супраць ... старажытных германцаў. Так, М. Кардуба ўвогуле адмаўляе факты міграцый бастарнаў, вандалаў, готаў ці нейкіх іншых германскіх плямёнаў праз тэрыторыю будучай Украіны, а старажытнагерманскія знаходкі ў Галіцыі і на Валыні спрабуе растлумачыць як вынік існавання там гандлёвых факторый⁹. Ю. Кастшэўскі адмаўляе германскую прыналежнасць паморскай культуры і звязвае яе з заходнімі балтамі, продкамі раннесярэдневяковых прусаў¹⁰.

Калі да Другой сусветнай вайны савецкія археолагі ў гэтыя спрэчкі паміж «буржуазнымі» і «нацыяналістычнымі» навукоўцамі практычна не ўмешваліся, то падчас і пасля яе завяршэння сітуацыя, пад моцным уплывам палітыкі, цалкам змянілася. Абвінавачванняў з абодвух бакоў было дастаткова. Напрыклад, Э. Штурмсам спецыяльна падкрэслівалася, што пазіцыя тагачаснай савецкай археалогіі ў пытанні аб раннях германцах цалкам вызначалася інтарэсамі ідэалагічнай барацьбы супраць Захаду¹¹. Адначасова і П. М. Траццякоў сцвярджаў нешта падобнае: «Немецкія археолагі, існуючы з экспансіоністычных устремлений германскага імперіялізма, всячески оспаривали выводы славянских учёных»¹². Звернем увагу: такія ж сцвярджэнні трапляюцца нават і ў пазнейшых эмігранцкіх выданнях. Згодна з Я. Пастэрнакам, напрыклад, публікацыі Э. Петэрсена і К. Такенберга нібыта мелі сапраўднай мэтай абгрунтаванне нямецкіх правоў на Галічыну¹³ ...

Сапраўды, пасля Другой сусветнай вайны археолагі з славянскіх краін выступалі, літаральна, адзіным фронтам. Першая германская акупацыя славянскай Радзімы, пісаў тады польскі даследчык К. Тыміньскі, адбылася яшчэ да новай эры, праз бастарнаў; пазней яна змяняецца другой аналагічнай акупацыяй — гоцкай. Абедзве хвалі, бастарнская і гоцкая, прайшлі паміж Карпатамі, Віслай і Прыпяццю, — паводле К. Тыміньскага, проста

⁸ Tackenberg K. Zu den Wanderung der Ostgermanen // *Mannus*. 1930 Bd. 22. S. 283; König M. Das Latène-Gräberfeld von Zerbst — Ankuhn und seine Beziehung zu anderen Fridhöfen // *Mannus*. 1931. S. 312; Petersen E. Zu den frühesten Wanderung der Westgermanen // *Mannus*. 1932. Bd. 24. S. 167.

⁹ Korduba M. Die ostgermanischen Handelswege durch die Ukraine im Mitte des Jahrtausend vor Chr. Geb. // *Światowit*. 1933. T. XIV. S. 179–191.

¹⁰ *Z Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego // Z otchłani wieków*. 1928. T. III. S. 11–12.

¹¹ Sturms E. Das Problem der ethnische Deutung der kaiserzeitlichen Gräberfelder in der Ukraine // *Zeitschrift für Ostforschung*. 1953. Bd. 2. S. 432.

¹² Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. М., 1953. С. 68.

¹³ Пастернак Я. Археологія Украіні. Торонто, 1961. С. 439.

праз «samo serce Słowiańszczyzny»¹⁴. Тады ж і Ю. Кастшэўскі, змяніўшы (у чарговы раз!) свае погляды, пачаў сцвярджаць менавіта славянскую прыналежнасць старажытнага насельніцтва далучаных да Польшчы былых нямецкіх Памераніі і Сілезіі. Згодна з ягоным новым меркаваннем, праславянскай тут была ўжо лужыцкая культура бронзавага – ранняга жалезнага веку. Далейшае развіццё аўтахтоннага славянскага насельніцтва ў межах пасляваеннай Польшчы працягвалася, і ўжо ў рымскую эпоху мела вынікам узнікненне між Віслай і Одэрам культуры пшэворскай. Назва носьбітаў гэтай культуры, перададзеная рымскім пісьменнікам Карнэліем Тацытам як *lugios*, на самай справе павінна была гучаць, на думку Ю. Кастшэўскага, цалкам па-славянску: *Łużane*, ці нават *Łużyczane*¹⁵. Увогуле, тады нават Тацытавы *Suebi* лічыліся за старажытных славян¹⁶. «Естественнее всего предположить, — пісаў аб носьбітах чэрняхоўскай культуры А. А. Спіцын, — что это были славяне». Натуральна, меркаванне аб іх германскай — гоцкай ці гепідскай — належнасці, здавалася ў той час проста недапушчальным і абвяржальным: у першую чаргу, як элемент варожай фашыстоўскай прапаганды¹⁷. Увогуле, згодна са слухным назіраннем Э. Штурмса, у 1940–50-я гг. славянская належнасць ці не ўсіх, за рэдкім выключэннем, археалагічных культур у межах наступнага рассялення гістарычнага славянства была аксіёмай савецкай археалогіі; адначасова ў ёй панавала, нібы нейкі свяшчэнны догмат, меркаванне менавіта аб аўтахтонным паходжанні гэтых культур¹⁸. Але і шмат пазней І. Вэрнер мусіў, таксама слухна, адзначыць, што савецкія калегі працягваюць верыць: чэрняхоўская культура — славянская, а славянская лінія этнічнага развіцця на Украіне была бесперспектыўнай аж да Кіеўскай Русі¹⁹.

Такім чынам, пасля Другой сусветнай вайны нямецкая археалогія старажытных германцаў таксама выглядала бясспрэчна пераможанай. І трэба падкрэсліць: нямецкія археолагі-германісты ў шматгадовай дыскусіі са сваімі апанентамі нарабілі шмат памылак. Пачаць ужо з таго, што П. Рэйнеке называў Вікенція Хвойку не інакш, як толькі «Frau Chwoika». «Рамантызм» Кассінавай школы дазвалялася простае атаясамленне старажытнагерманскіх плямёнаў з канкрэтнымі археалагічнымі культурамі, якія і абазначаліся менавіта як «вандальская», «бургундская», «гота-гепідская»

¹⁴ Tyminski K. Droga Gotów na południe // Archeologia. 1949. Т. III. S. 113–116.

¹⁵ Kostrzewski J. Germaniec przedhistoryczny w Polsce // Przegląd archeologiczny. 1946. Т. VIII. S. 71–76.

¹⁶ Удальцов А. Д. Племена Европейской Сарматии II в. н. э. // Советская этнография. 1946. № 2. С. 65–89.

¹⁷ Спицын А. А. Поля погребальных урн // Советская археология. 1948. Т. 1. № 1. С. 53–70.

¹⁸ Sturms E. Das Problem der ethnische Deutung der kaiserzeitlichen Gräberfelder in der Ukraine // Zeitschrift für Ostforschung, 1953. Bd. 2. S. 431.

¹⁹ Вернер Й. К вопросу о происхождении и распространении антов и склавеннов // Советская археология. 1972. № 3. С. 108.

і г. д.; самі ж плямёны старажытных германцаў пры гэтым называліся проста «die deutsche Stämme» — «нямецкія плямёны». Акрамя сапраўды навуковых публікацый, не страціўшых значэння і сёння, у нямецкай археалагічнай гістарыяграфіі 1930–40-х гг. хапае кампіляцый²⁰, а таксама і проста прапагандысцкіх опусаў²¹. Фактычнымі памылкамі былі абумоўлены некарэктныя інтэрпрэтацыі. У прыватнасці, некаторыя курганы каля Паруціна ў наваколлі старажытнагрэчаскай Ольвіі былі датаваны Э. Петэрсенам III ст. да н. э.: даследчык звязваў гэтыя пахаванні з германскім племенем скіраў. Але, як паказалі раскопкі, на самай справе гэтыя курганы былі не III, а V ст. да н. э., і не скірскія, а скіфскія. Усё гэта падкрэслена ў адной вельмі крытычнай, у дачыненні да германскіх калег пасляваеннай публікацыі Ю. Кастшэўскага²². І М. Смішко згадваў, што К. Такенберг таксама цалкам памылкова палічыў за старажытнагерманскія тыповыя раннесярэдневяковыя славянскія гаршкі валынцаўскай і роменскай культуры, і на гэтай «падставе» меркаваў аб рассяленні германцаў аж ва ўсходняй Украіне²³. Пазней К. Такенберг мусіў скасаваць сваё ранейшае меркаванне і растлумачыць: «гэтакая аддаленая тэрыторыя ў I стагоддзі да нар. Хрыстова не магла быць занятай германцамі»²⁴. Наступныя нямецкія даследчыкі пазбягалі карыстацца былымі высновамі — напрыклад, зарубінецкая культура разглядалася ўжо толькі сярод негерманскіх²⁵.

Але ці адбылося сапраўды татальнае паражэнне «нямецкага міграцыянізму», і ці атрымаў «славянскі аўтахтанізм» такім чынам сваю канчатковую перамогу? Пэўна, не. Новыя раскопкі і знаходкі зноў і зноў сведчылі аб слушнасці шмат якіх са старых ідэй нямецкай археалогіі. Напрыклад, раней знаходкі грыўнаў-каронаў каля Чарнігава тлумачыліся як вынік сувязей мясцовага старажытнаславянскага насельніцтва з кельтамі²⁶. Але цяпер гэтыя «Kronenhalsringen» зноў разглядаюцца ў якасці надзейнага доказу непасрэднай прысутнасці старажытнагерманскага этнасу ў арэале зарубінецкай культуры²⁷, які ў II ст. да н. э. — I ст. абдымаў таксама беларускія Палессе і Прыдняпроўе прыкладна да Магілёва. Але меркаванне аб

²⁰ Stampfuß R. Germanen in der Ukraine // Germanen – Erbe. 1942. H. 9/10. S. 130–140.

²¹ Petersen E. Wie unsere Urväter lebten. Leipzig, 1935.

²² Kostrzewski J. Germaniec przedhistoryczny w Polsce. S. 7.

²³ Смішко М. Відносно концепції про германську належність культури полів поховань // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 1961. Вип. 3. С. 67.

²⁴ Tackenberg K. Zu den Funden von Lukaschowka im Bezirk Kischinew Moldau-Republik // Alt-Türingen. 1962/63. Bd. VI. S. 421.

²⁵ Nachmann R. Die Goten und Skandinawen. Berlin, 1970. S. 247.

²⁶ Попко О. Знахідки бронзових латенських прикрас в Менькому районі Чернігівської області // Київ, 1965. Т. XIX. С. 172–182.

²⁷ Параўн.: Tackenberg K. Zu den Wanderung der Ostgermanen // Mannus. 1930. Bd. 22. S. 283, i Szczukin M., Valkova T., Shevchenko J. Neu Finds of the «Kronenhalsringen» of the Chernigov region (Ukraina) and Some Problems of Their Interpretation // Acta Archaeologica. 1993. Vol. 63.

менавіта старажытнагерманскай належнасці носьбітаў зарубінецкай культуры для некаторых даследчыкаў аказалася непрымальным. Супрацьстаючы новым навуковым аргументам становілася ўсё цяжэй, і Л. Д. Побаль, напрыклад, мусіў абраць найзручнейшы аб'ект для крытыкі — навукова-папулярную публікацыю аб зарубінецкай і чэрняхоўскай культурах «Germanen in der Ukraine», выдадзенную С. Штампфусам яшчэ ў 1943 г.²⁸ Але крытыкаваць па гэтым пытанні трэба было ўжо румынскага даследчыка М. Бабеша: у 1971 г. на Бялградскім міжнародным кангрэсе ён сцвярджаў відавочную ідэнтычнасць носьбітаў зарубінецкай і паянэшці-лукашэўскай культур германскім бастарнам антычных гістарычных крыніц²⁹. Увогуле, і наступныя аргументы на карысць менавіта раннегерманскай належнасці зарубінецкай культуры пераканалі далёка не ўсіх, і яе па-ранейшаму лічылі за нейкае «ядро славянскага этногенеза»³⁰. Часам роля такога «ядра» надаецца заходняй суседцы зарубінецкай, пшэворскай культуры (вандальскай, згодна старому, але нанава і перакананаўча абгрунтаванаму меркаванню³¹). К. Гадлоўскім сярод пшэворскіх быў згаданы таксама і могільнік Скорбічы каля Брэста: пункт, які фігуруе сярод «вандальскіх» ужо на карце П. Рэйнеке³².

Апрача вандаляў і бастарнаў атрымалі, нарэшце, прызнанне таксама і готы. Ігнараваць факты, засведчаныя як гістарычнымі, так і археалагічнымі крыніцамі, не выпадала, але і згадзіцца з тым, што археалогія яшчэ даваеннай Германіі ў такім «запалітызаваным» пытанні, як гоцкае, мела рацыю, для савецкай археалогіі было проста немагчыма. Згодна з П. Н. Трацяковым, «никаких специфических готских древностей III–IV вв. в Причерноморье археологи не знают»³³. Але цяпер менавіта гэтыя старажытнасці вядомы там ужо даволі добра³⁴. Меркаванне аб славянстве чэрняхоўскай культуры было канчаткова разбурана праз адкрыццё найранейшых дакладна раннеславянскіх помнікаў пражска-карчакскай культуры V–VI ст. н. э., якія маюць

²⁸ Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии. Мн., 1971. С. 182–183.

²⁹ Babeş M. Germanische latènezeitliche Einwanderungen im Raume östlich der Karpaten (zum heutigen Stand der Forschung über die Poienesti-Lukaševka-Kulturgruppe // Aktes du VIIIe Congres International des sciences prehistoriques et protohistoriques, Beograd 9–5 septembre 1971. Tome troisième. Beograd, 1973. S. 213.

³⁰ Козак Д. Н. Взаємовідносіні слов'ян і германців на тэрыторыі Украіны в першій паловіні I тис. н. э. // Археалогія. 1993. Вип. 2. С. 24.

³¹ Godlowski K. «Superiores barbari» und die Markomannenkriege im Lichte archäologischer Quellen // Slovenská Archeológia. 1984. R. XXXII. S. 24.

³² Godlowski K. Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1985. S. 63.

³³ Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности. Л., 1970. С. 48.

³⁴ Магомедов Б. В. Культурно-этнические компоненты черняховского населения северо-западного Причерноморья по данным погребального обряда // Славяне и Русь. Київ, 1979. С. 73.

зусім іншы характар³⁵. Згодна з Ф. Бірбрауэрам, сама чэрняхоўская культурная мадэль была ідэнтычная мадэлі вельбарскай, таксама і гоцкай культуры³⁶. Экспансія вельбарскай культуры готаў, якая пачалася на ніжняй Вісла і ішла ў паўднёвым – паўднёва-ўсходнім накірунку, вызначыла, уласна кажучы, узнікненне чэрняхоўскай культуры ў лесастэпавай і стэпавай Украіне. Зараз гэта меркаванне падзяляецца не толькі нямецкімі археолагамі³⁷.

Згодна з Г. Кассінай, гоцкая экспансія ад вусця Віслы на паўднёвы ўсход, «nach Südrubland», была падрыхтавана менавіта праз бастарнаў³⁸. Якія археалагічныя помнікі належыць супаставіць з гістарычнымі бастарнамі? «Першым кандыдатам» была паморская культура, раней — «культура тваравых урн», яна ж — культура «скрынкавых», ці «клёшавых» пахаванняў. Па-польску, адпаведна, «kultura urn twarowych», ці «grobów kloszowych», ці «skrzynkowych» (літаральны пераклад адпаведных нямецкіх назваў: «die Gesichturnen-Glockengräber-Steinkisten-Kultur». Зараз зацвердзілася адзіная наменклатура: «паморская культура» – «kultura pomorska» – «die Pommerelische Kultur») ³⁹. Яе арэал распаўсюджання на паўднёвы ўсход дасягае верхняй Гарыні і сярэдняй Прыпяці; паморскія помнікі вядомы, у прыватнасці, і ў наваколлі Пінска⁴⁰. Гэтая экспансія III–II ст. да н. э. мела істотныя вынікі: тады паўднёва-заходняя частка цяперашняй Беларусі на некалькі стагоддзяў далучаецца да прасторы панавання заходніх, германскіх і кельцкіх, уплываў. Аднак менавіта германскую належнасць носьбітаў паморскай культуры, як ужо адзначалася, яшчэ ў даваенны час спрабаваў абвергнуць Ю. Кастшэўскі. Услед за ім і В. В. Сядоў робіць спробу звязаць з заходнімі балтамі тыя ж паморскія старажытнасці, але не ўсе. Ён падзяляе іх на дзве самастойныя культуры: уласна паморскую, з пахаваннямі ў скрынях — заходнебалцкую, і на культуру клёшавых пахаванняў (згодна з В. В. Сядовым), раннеславянскую⁴¹. Аднак падобны падзел гэтай даволі маналітнай культуры зараз тлумачыцца як цалкам неправамоцны; па меркаванню

³⁵ Хавлюк П. И. Вельбарские памятники на Южном Буге // *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*. Lublin, 1989. Т. I. S. 220–221.

³⁶ Bierbrauer V. Die etnische Interpretation der Sintana de Mureș–Cernjachov-Kultur // *Die Sintana de Mures Cernjachow–Kultur. Akten des Internationalen Kolloquium im Caputh vom 20. bis 24 Oktober 1995* herausgegebene von G. Gomulka-Fuchs. Bonn, 1999. S. 220–221.

³⁷ Баран В. Д. Славяне в середине I тысячелетия н. э. // *Проблемы этногенеза славян*. Киев, 1974. С. 407.

³⁸ Kossina G. *Die deutsche Vorgeschichte*. S. 154.

³⁹ Tackenberg K. *Die Bastarnen* // *Volk und Rasse*. 1929. Bd. IV. S. 232–244; Petersen E. *Die frühgermanische Kultur im Ostdeutschland und Polen*. Berlin, 1929. S. 126–127; La Baume W. *Urgeschichte der Ostgermanen*. Danzig, 1934. S. 86.

⁴⁰ Никитина В. Б. Вновь открытые памятники поморской культуры // *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*. 1964. Вып. 102; Никитина В. Б. *Памятники поморской культуры в Белоруссии и на Украине* // *Советская археология*. 1965. № 1.

⁴¹ Седов В. В. *Происхождение и ранняя история славян*. М., 1979. С. 76.

Т. Маліноўскага, гэта быў проста адзін з элементаў не заўсёды карэктнай дыскусіі з нямецкімі археолагамі ⁴². Як і нямецкія археолагі 1930-х гадоў, Ю. У. Кухарэнка ў 1960 г. падкрэслівае менавіта паморскія карані зарубінецкай культуры ⁴³. Пытанне аб яе паходжанні, зразумела, вельмі складанае, і з гэтай «паморскай» версіяй паспяхова канкуруе «ясторфска», у якой акцэнт робіцца на генетычныя сувязі зарубінецкага насельніцтва не з Памераніяй, а менавіта з германцамі ніжняй Эльбы і Ютландыі ⁴⁴. І нельга не прыгадаць: ужо ў 1914. г. Г. Кассіна напісаў аб сувязі поля пахаванняў «Sarubina» на Дняпры з адначасовай культураю менавіта паўночна-заходняй часткі Нямеччыны ⁴⁵.

Храналагічны разрыў паміж паморскай і зарубінецкай культурамі прыпадае недзе на 170–160-я гг. да н. э.: г. зн., на час удзелу бастарнаў у ваенных падзеях на Балканах; пасля іх вяртання з Балканскага паўвострава зарубінецкая культура выступае ўжо ў цалкам аформленым выглядзе ⁴⁶.

І ў наш час яшчэ можна сустрэць меркаванне, што сярод бастарнаў прысутнічалі таксама старажытныя славяне ⁴⁷. Часам германская належнасць готаў увогуле адмаўляецца — у чарговы раз. Напрыклад, згодна з М. Ю. Брайчэўскім, «сапраўдныя готы» былі ні кім іншым, як нашчадкамі аўтахтоннага скіфскага насельніцтва Прычарнамор'я. Паводле яго меркавання, зусім адсутнічаюць нейкія доказы, што пераконвалі б нас у рэальнасці перасялення гэтага народа ад ніжняй Віслы да Чорнага мора, а *Getica* напісана неадукаваным чалавекам. Нібы аніводны з эпизодаў ранняй гоцкай гісторыі, па Ёрдану, ніякімі іншымі крыніцамі не пацверджаны. Далей, згодна з М. Ю. Брайчэўскім, могільнікі вельбарскай культуры на Валыні і ў Палессі, у тым ліку могільнік Брэст – Трышын, належаць да цэнтральнаеўрапейскага культурнага круга і да гоцкай праблемы прамога дачынення не маюць ⁴⁸. А згодна з Д. Н. Казаком, галоўныя асаблівасці вельбарскай культуры — зусім не гоцкія ⁴⁹. Усё гэта прымушае прыгадаць, як

⁴² Malinowski T. W sprawie tzw. kultury grobów kloszowych // Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami. Przewow, 1992.

⁴³ Кухаренко Ю. В. К вопросу о происхождении зарубинцевой культуры // Советская археология. 1960. № 1. С. 109.

⁴⁴ Niewęgłowski A. Uwagi o chronologii i genezie kultur zarubinieckiej i przeworskiej // Archeologia Polski. 1986. Nr. XXXI. S. 205; Щукин М. Б. Проблема бастарнов и этнического определения пояншты-лукашевской и зарубинцевой культур // Петербургский археологический вестник. 1993. № 6. С. 91.

⁴⁵ Kossina G. Die deutsche Vorgeschichte. Würzburg, 1914. S. 147–157.

⁴⁶ Мачинский Д. А., Тиханова М. А. О местах обитания и направлениях движения славян в I–VII вв. н. э. // Acta Archaeologica Carpathica. 1976. T. XVI. S. 74.

⁴⁷ Славяне юго-восточной Европы в предгосударственный период. Киев, 1990. С. 16.

⁴⁸ Брайчевські М. Ю. Готи в Надчорноморщині (до постановки проблеми) // Археологія. 1989. Віп. 1. С. 102–113.

⁴⁹ Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волини (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.). Київ, 1991. С. 71.

культура, што называецца сёння вельбарскай, нейкі час назад разам з пшэворскай і аксыўскай іменавалася «венедскай» — г. зн., проста, славянскай⁵⁰. Але ж факты, і гістарычныя, і археалагічныя, не дазваляюць далей прытрымлівацца такога «антыгерманскага» пункту гледжання. Па справядлівасці, Ёрдан знішчальнай крытыкі наўрад ці заслугоўвае. У прыватнасці, К. Гадлоўскім спецыяльна падкрэсліваўся факт «цудоўнага супадзення» храналогіі гоцкага перасялення ўздоўж Віслы, па Ёрдану, і па археалагічных крыніцах⁵¹. Трэба падкрэсліць таксама, што такая спецыфічная гоцка-скандынаўская рыса, як каменныя канструкцыі над пахаваннямі, вядома на вельбарскіх могілніках не толькі Памераніі, але і Любліншчыны⁵². Натуральна, трэба разумець, што сярод носьбітаў вельбарскай культуры апрача готаў былі, напэўна, таксама і роднасныя ім германскія плямёны — гепіды, ругіі, лемовіі, згодна з Ф. Бірбраўэрам⁵³.

Але нас цікавяць перш за ўсё готы (дакладней, остготы — *ostrogotae* (?), хаця ў першых навуковых публікацыях аб вельбарскіх могілніках басейнаў Заходняга Буга і Прыпяці яны звязаныя не з готамі, а з гепідамі: у прыватнасці, пахаванне каля Рудкі, згодна з Э. Петэрсенам — менавіта «*gepidisches Grab*»⁵⁴. З той часткі гоцкай праблематыкі, якая мае да Беларусі непасрэднае дачыненне, у нямецкай гістарыяграфіі даваеннага і ваеннага часу даволі падрабязна асвятлялася пытанне перасяленняў гэтага племені. Згодна з народным паданнем у перадачы Ёрдана, на сваім доўгім шляху ад Гоцісканзы (наваколле Данцыга – Гданьска) да Чорнага мора, гоцкае войска на чале з каралём Філімерам трапіла ў нейкую вельмі балоцістую, азёрную мясцовасць; праз яе цякла вялікая рака, на якой готы навялі мост. Але ён абваліўся да таго, як палова народу паспела пераправіцца: і яны мусілі застацца ў той шматводнай мясцовасці назаўсёды (*Jordannes, Getica. 26–27*). Л. Шмідт бачыў у гэтай загадкавай рацэ, на якой нібы адбылася гэтакая катастрофа, нашу Прыпяць⁵⁵. Ф. Бірбраўэр, зараз буйнейшы спецыяліст па гоцкіх перасяленнях, прытрымліваецца такога ж меркавання⁵⁶. Э. Эбертам, як пазней і Х. Лаўмяньскім, забалочаная

⁵⁰ Wołagiewicz R. Zagadnienie stylu wczesnorzymskiego w kulturze wielbarskiej // Studia Archaeologica Pomeranica. Koszalin, 1974. S. 129–130.

⁵¹ Godlowski K. «Superiores barbari» und die Markomannenkriege im Lichte archäologischer Quellen. S. 339.

⁵² Kokowski A. Die Masłomecz-Gruppe. Ihre Chronologie und Beziehungen innerhalb des gotischen Kulturellen Kreises // Berichte der Römisch-Germanischen Kommission. 1997. Bd. 78. S. 747.

⁵³ Bierbrauer V. Die ethnische Interpretation der Sintana de Mires – Černjachov-Kultur // Die Sintana de Mures – Černjachov – Kultur. Akten des Internationalen Kolloquium im Caputh vom 20. bis 24 Oktober 1995 herausgegebene von G. Gomulka-Fuchs. Bonn, 1999. S. 221.

⁵⁴ Petersen E. Ein reicher gepidischer Grabfund aus Wolynien // Gothiskandza. 1941. Bd. 3. S. 39–52.

⁵⁵ Schmidt L. Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgänge der Völkerwanderung. Berlin, 1910. S. 53.

⁵⁶ Bierbrauer V. Archäologie und Geschichte der Goten vom 1.–7. Jahrhundert. Versuch einer Bilanz // Frühmittelalterliche Studien. 1994. Bd. 28. S. 105.

вобласць, дзе нібыта засталася палова готаў, атаесамлялася з Прыпяцкім Палессем⁵⁷. Так мяркуе і Д. А. Мачынскі, але падкрэсліваючы пры гэтым наяўнасць істотнай супярэчнасці ў Йарданавых звестках: зямля, дзе засталася частка готаў, апісваецца далей як бязлюдная пустыня⁵⁸. У любым выпадку, з усіх гэтых меркаванняў выцякае: готы рухаліся на поўдзень проста праз тэрыторыю сёняшняй Беларусі — у прыватнасці, як і паказана на карце К. Глогера, праз Гродна і Пінск⁵⁹. Гэта азначае таксама, што «Drang nach Oium» (рух готаў на поўдзень) меў у цэнтры Беларускага Палесся важны плацдарм, які маркіраваны вельбарскімі знаходкамі ў Столінскім раёне, на могільніках Велемічы I і II, Атвержычы, а таксама на паселішчы Струга⁶⁰. Ці трохі інакш, згодна з А. Какоўскім: носьбіты вельбарскай культуры рухаюцца ўздоўж Прыпяці на ўсход, аж да Дняпра⁶¹.

Але, на маю думку, готы прыйшлі ў сярэдзіну нашага Палесся не ўсе разам, а даволі невялікай групай — мусіць, асобным племенем, і не з захаду ці з поўначы, а менавіта з поўдня, з Вальні. На ніжняй Прыпяці вельбарскія помнікі, якія б адзначалі, згодна з А. Какоўскім, шлях готаў на ўсход, адсутнічаюць. Адсутнічаюць яны і ў Беларускам Панямонні, а таксама на левых прытоках Прыпяці: гэта значыць, што гоцкая хваля падышла да цэнтра Палесся не з поўначы, як лічыў К. Глогер. Але ж на Вальні даследавана ўжо шмат вельбарскіх паселішчаў і могільнікаў, якія Д. Н. Казак прапанаваў вылучыць у асобную «баеўскую групу». Трэба падкрэсліць таксама, што гэтая вальнская група, якая ў II ст. н. э. ужо сфарміравалася, старэйшая за нашу «вельбарскаю выспу» ў Цэнтральным Палессі⁶². Вальнь належаць, згодна са схемай Ф. Бірбраўэра, да «2. Expansionsraum», г. зн. да прасторы, асвоенай готамі на другім этапе іх рассялення, у фазе C1a-C1b (пачатак III ст. н. э.); але мяркуецца, што яшчэ ў фазе B2/C1, г. зн. на прыканцы II ст., сюды праніклі асобныя гоцкія групы. Ф. Бірбраўэр называе іх *exploratores* — «разведчыкі»; яны шукалі зручныя шляхі для перасялення асноўнай масы готаў⁶³. Верагодна, адна з груп гэтых «exploratores»

⁵⁷ Åbert E. Südrubland im Altertum. S. 359; Lowmiański H. Początki Polski. Warszawa, 1964. T. I. S. 265–266.

⁵⁸ Мачинский Д. А. К вопросу о территории обитания славян в I–VI веках // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. 1976. Вып. 17. С. 96.

⁵⁹ Gloger K. Germanen in Osteuropa. Versuch einer Geschichte Osteuropas von Anfängen bis zum Beginn des 13 Jhrhunderts. Leipzig, 1943. S. 117.

⁶⁰ Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья. М., 1961. С. 18–19; Каспарова К. В. Соотношение вельбарской и зарубинецкой культур в Припятском Полесье // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim. Lublin, 1989. T. II. S. 263–282; Вепрей В. В. Раннеславянское поселение Струга I на нижней Горыни // Archaeoslavica. 1993. № 2.

⁶¹ Kokowski A. Die Maslomecz-Gruppe. Ihre Chronologie und Beziehungen innerhalb des gotischen Kulturellen Kreises. S. 709.

⁶² Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волини (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.). С. 181.

рушыла не на поўдзень, як большасць, а на поўнач, уздоўж Стыры і Гарыні да Прыпяці. На сённяшняй Століншчыне, з яе лепшымі ў рэгіёне глебамі, існавала асобная група вельбарскай культуры (асобнае гоцкае племя?), верагодна, ізаляваная і нешматлікая. Але паўднёвей, на суседняй Валыні, пражывала моцная гоцкая групоўка — верагодна, аж да IV ст. н. э. Менавіта ў канцы IV ст. тут была схавана цэлая серыя каштоўных кладаў срэбных і залатых рэчаў. Згодна з Д. Н. Казаком, гэта была маёмасць гоцкіх правадыроў, якія бралі ўдзел у ваенных сутычках на дунайскай мяжы Рымскай імперыі. Да гэтай жа самай катэгорыі знаходак належаў таксама і інкруставаны срэбрам наканечнік дзіды з рунічным надпісам *Fizaridz* («добры вершнік»), знойдзены яшчэ ў 1858 г. каля Сушычна пад Ковелем⁶⁴. Адзначым: з той жа тэрыторыі, з Радзіміна каля Астрога, паходзіць яшчэ адзін падобны наканечнік дзіды, але з залатой інкрустацыяй (на жаль, страчаны)⁶⁵. Раней знаходка каля Ковеля разглядалася як доказ прыходу готаў на Валынь, менавіта, праз Прыпяць⁶⁶. Але, напэўна, Л. Шмідт меў рацыю, сцвярджаючы, што *rex Filimerus* быў не ўсеагульным каралём готаў; гэта — толькі «Gaufurst», ваенны правадыр аднаго з іх плямёнаў. Можна меркаваць, што перададзеная Ёрданам народная легенда аб пераправе праз загадкавую раку прызвана была растлумачыць, чаму нейкая група готаў жыла ў адрыве ад іх асноўнай часткі, на зямлі сённяшняй Беларусі.

Такім чынам, наш разгляд адпаведнай нямецкай археалагічнай гістарыяграфіі завершаны. І трэба рабіць нейкія высновы... Адзначым: нямецкія навукоўцы-археологі 1900–40 гадоў былі дзецьмі свайго часу — як і іх савецкія калегі, і памылак у іх хапала. Але нямецкія даследчыкі атрымалі ў тых часы шэраг істотных вынікаў. Ідэалагічнаму ціску яны здолелі супрацьстаяць больш удала, чым археологі сталінскага СССР. Шмат са старых ідэй і гіпотэз пацвердзіліся, атрымалі новае жыццё. Паступова быў створаны грунт для сумеснай працы — працы па карэктнаму, сапраўды навуковому даследаванню праблемы ранніх германцаў на ўсход ад Віслы. На маю думку, побач з імёнамі Ф. Браўна, А. А. Спіцына, П. М. Траццякова, К. Гадлоўскага, у нашай *агульнай* гістарыяграфіі павінны быць таксама названы імёны Г. Кассіны, Э. Петэрсена, Л. Шмідта, К. Такенберга і шмат іншых германскіх даследчыкаў.

⁶³ Bierbrauer V. Archäologie und Geschichte der Goten vom 1.–7. Jahrhundert. Versuch einer Bilanz. S. 99; Бірбрауер Ф. Готи в I–VII ст.: тэрыторыя розселення та прасування за археалагічнымі джерэламі // Археалогія. 1995. Вып. 5. С. 35–38.

⁶⁴ Szumowski A. Grot z runicznym nadpisem // Wiadomości Archeologiczne. 1876. Т. III. S. 48–62; Козак Д. Н. Культурно-історычна інтэрпрэтацыя скарбів Волини рубежу IV–V ст. // Археалогія. 1995. № 50–61.

⁶⁵ Luba-Radziminski Z. Dalsze poszukiwania archeologiczne w pow. Ostrogskim na Wołyniu dokonane w r. 1878. // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej wydawany staraniem komisji antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie. 1879. Т. III. S. 69.

⁶⁶ Schmidt L. Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgänge der Völkerwanderung. S. 53.

Моніка Банкоўскі (Цюрых, Швейцарыя)

**ШЛЯХІ І ТУПІКІ АДНАГО ПРАЕКТА:
БЕЛАРУСЬ У ЕЎРАПЕЙСКІХ ПАДАРОЖНЫХ
АПІСАННЯХ XV–XX ст.:
СТВАРЭННЕ БІБЛІЯГРАФІІ (БАЗЫ ДАДЗЕННЫХ)**

НЕ ДУЖА ЦІКАВІЛА ДАСЛЕДЧЫКАЎ...

Сярод беларускіх публікацый і даследаванняў апошніх гадоў па гістарычных і культурных узаемасувязях паміж Беларуссю і Захадам прасочваецца адна тэма, якая прыцягвае, на мой погляд, здзіўляюча мала ўвагі, а менавіта: Беларусь у сведчаннях чужаземных падарожнікаў. Бясспрэчна, на гэта ёсць розныя прычыны, адной з немалаважных, мабыць, з’яўляецца ўскладнены доступ да крыніц. Тое, што ў 1980 г. у сваёй прадмове канстатавалі Валянцін Грышкевіч і Адам Мальдзіс, аўтары бадай ці не адзінай кніжнай публікацыі на гэтую тэму, аказваецца сапраўдным і цяпер, дваццаць год пасля: «Многае яшчэ не выяўлена, не ўведзена ў навуковы ўжытак. Тэма, узятая аўтарамі гэтых радкоў, раней не дужа цікавіла даследчыкаў»¹.

Указанне на адсутнасць даследаванняў і спадзяванні на ўзбуджэнне цікавасці засталіся незаўважанымі. Да гэтага часу няма ні навуковай распрацоўкі, ні бібліяграфічнага даведніка², ні нават анталогіі саміх падарожных тэкстаў. Заслужаны «Беларускі кнігазбор», па праўдзе, у выдавецкі план-каталог сваёй серыі «Мастацкая літаратура XI–XVIII ст.» уключыў і зборнік «Нататкі іншаземных падарожнікаў пра Беларусь», аднак хуткага выхаду не чакаецца³. Са спробай хаця б частковай бібліяграфіі, датычнай таксама адных толькі старэйшых сведчанняў, выступалі незалежна адзін ад аднаго два беларускія даследчыкі на ўласных WEB-сайтах у Інтэрнеце⁴, дзейнасць якіх, відавочна, ужо спынілася. Пра больш істотныя даследаванні тэмы мне невядома — ва ўсякім разе, не ўдалося выявіць ні друкаваных, ні наяўных у электронных сродках інфармацыі⁵.

¹ Грышкевіч В., Мальдзіс А. Шляхі вялі праз Беларусь: Нарыс. Мн., 1980. С. 9.

² Каментаваная бібліяграфія Т. Р. Мацвеевай, якая ахоплівае толькі 16 назваў, не можа задаволіць гэтай патрэбы. Гл.: Мацвеева Т. Р. Беларусь у мемуарнай літаратуры (вачамі падарожнікаў) // Новыя кнігі Беларусі. 1992. № 9. С. 29–32.

³ Звестка ад сябра Рэдакцыйнай рады «Беларускага кнігазбору» Я. Янушкевіча (3 жніўня 1999 г.).

⁴ Алесь Бель: Belarus in Western Sources and Illustrations; Мікола Пачкаеў: Старасьвецкі праект.

⁵ Рэгулярна праглядаліся мной беларускія часопісы «Новыя кнігі Беларусі — па старонках беларускага друку» (штомесячны бібліяграфічны бюлетэнь) і «Кантакты і дыялогі: інфармацыйна-аналітычны і культуралагічны бюлетэнь», а таксама розныя «лінкі» па беларускай тэматыцы ў Інтэрнеце.

Дазваляе зрабіць выснову «нераспрацаванасці» тэмы і прагляд шэрага беларускіх даведнікаў. Яны пацвярджаюць уражанне, што гэтая галіна гістарычнага краіназнаўства і міжкультурнага сутыкнення аказваецца паза полем зроку даследчыкаў. Пад загаловам «Падарожжа (у літаратуры)» (аўтар В. І. Атрашкевіч) у пяцітомнай «Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі» (Мн., 1984–1987) прыведзены запіскі адных толькі падарожнікаў паходжаннем з Беларусі, ды і яны — у адвольным падборы. У аднатомным энцыклапедычным даведніку «Беларусь» (Мн., 1995) загаловак «Падарожжа», «Вандраванне» ці падобнае адсутнічае наогул, як і ў незавершанай шасцітомнай «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі» (Мн., 1993), якая ўпамінае ўсяго толькі пра часопіс «Падарожнік», што выходзіць у Мінску з 1996 г. і зрэдку ўключае артыкулы на тэму гісторыі падарожніцтва ў Беларусі. Беспаспяховым застаўся і прагляд зборнікаў серыі «Беларусіка = Albaruthenica» і «Наш радавод» ды іншых гістарычна-краіназнаўчых выданняў, а таксама вучэбных дапаможнікаў па прадмету «беларусазнаўства».

ПОЗІРК ЗВОНКУ

Нягледзячы на акалічнасныя ўмовы свайго ўзнікнення і індывідуальна-суб'ектыўнае ўспрыманне аўтарамі рэчаіснасці, запісы падарожнікаў, безумоўна, дазваляюць рабіць высновы аб рэальным, «аб'ектыўным» стане наведанай краіны. Падобна аўтабіяграфічным сведчанням аб ёй яны могуць служыць крыніцамі для высвятлення яе гісторыі. Хаця даследаванне падарожніцтва і падарожнай літаратуры расцэньваецца ўжо не як выключна дапаможны напрамак гістарычных, філалагічных або географічных навук, а вызначаюцца ўласныя метады і мэты ⁶, нас падарожныя апісанні Беларусі цікавяць перш за ўсё сваёй пазнавальнай вартасцю ў дачыненні да з'яваў беларускага жыцця ў мінулым. Тэксталагічныя, дыкурсійныя, гендэрныя ды іншыя важныя для новай дысцыпліны параметры (гісторыя менталітэту і светаўспрымання) адыходзяць на другі план, уступаюць краіназнаўчому разгляду.

Перш чым брацца за разгляд, неабходна адшукаць паасобныя сведчання, сабраць іх і зафіксаваць паводле выпрацаванай сістэматыкі. Толькі вырашыўшы пытанне пра матэрыяльны адбор і ягонае апісанне (бібліяграфія ці база дадзеных), можна правесці мэтанакіраваныя даследы і вывучыць дакументы па іншых крытэрыях, чым першасна краіназнаўчыя.

Надзвычай зменная і бурная гісторыя Беларусі знайшла сваё адлюстраванне ў параўнальна сціплай колькасці дайшоўшых да нас аўтабіяграфічных сведчанняў. Падвесці ім рысу, аднак, задача складаная, бо з-за

⁶ Гл. напр.: Maurer M. (Hg.). Neue Impulse der Reiseforschung. Berlin, 1999. (Aufklärung und Europa).

адсутнасці бібліяграфічнага даведніка і тут няма на што абапірацца ⁷. Па праўдзе, шматтомныя расійскія мемуарныя бібліяграфіі ⁸ і польскі іх адпаведнік ⁹ змяшчаюць назвы, якія датычацца і Беларусі. Усё ж лік зафіксаваных у іх аўтабіяграфічных сведчанняў (дзённікаў, успамінаў, перапісак, запісаў, падарожных нататак), што адносяцца да дарэвалюцыйнай Беларусі, наўрад ці перавышае паўтысячы назваў. Вось адной прычынай болей, каб увесці ў навуковы ўжытак і сведчанні замежных сучаснікаў, што маглі б пацвердзіць, дапоўніць ці выправіць выказванні, вядомыя нам з краёвых апісанняў.

Прымаючы пад увагу, што падарожныя запісы друкаваліся часта не асобным выданнем, а ў выглядзе газетных і часопісных артыкулаў ці ў мемуарах, дзённіках і эпістальнай спадчыне, то матэрыяльную базу належала б значна пашырыць. Да прыкладу, можна прыгадаць мемуары княгіні Марыі Радзівіл, французжанкі, жонкі жыўшага ў Берліне князя Антонія, ардыната на Альцы, Нясвіжы і Міры. Яны змяшчаюць падрабязнае апісанне падарожжа, зробленага княжацкім сямействам у 1865 г. у Нясвіж ¹⁰.

«Позірк звонку», позірк небеларусаў на Беларусь мае значную цікавасць і для тых галін беларускіх гуманітарных навук, што вывучаюць гісторыю этнічнай і нацыянальнай самасвядомасці беларусаў. Для большасці заходніх падарожнікаў Беларусь, на самай справе, з’яўлялася толькі «транзітнай зонай» на шляху ў Маскву, Пецярбург, Рыгу ды ў нетры Расійскай імперыі. Тым не менш, наколькі яны ўспрымалі яе як нешта асобнае і асобнае — ці, прынамсі, як «ужо-не (польскае)», а «яшчэ-не (расійскае)» у геаграфічным, антрапалагічным, этнаграфічным, рэлігійна-канфесійным ды іншым дачыненні? Ці ўдаецца прасачыць і вызначыць храналагію «адасобленага ўспрымання» Беларусі? Калі так, ці засноўваецца яна на адзінкавых

⁷ Адзіная бібліяграфія беларускай мемуарнай літаратуры адносіцца да БССРаўскага перыяду: «Савецкая Беларусь ва ўспамінах сучаснікаў: Анатаваны паказальнік мемуарнай літаратуры 1917–1972 гг.». Мн., 1973. Змястоўны пералік, уключаючы і дарэвалюцыйныя, і літаратурныя мемуары дае артыкул «Мемуары» (аўт. А. І. Мальдзіс і Г. Дз. Кнацько) у «Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі». Мн., 1986. Т. 3. С. 507–509.

⁸ Минцлов С. Р. Обзор записок, дневников, воспоминаний, писем и путешествий, относящихся к истории России и напечатанных на русском языке. Новгород, 1911 / Сост. (Рэпринтнае выд.: Leipzig, 1976); История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях: Аннотированный указатель книг и публикаций в журналах / Под ред. П. А. Зайончковского. М., 1976–1988. Т. 1–5; Советское общество в воспоминаниях и дневниках: Аннотированный библиографический указатель книг, публикаций в сборниках и журналах: В 5 т. М., 1987; Литературные мемуары XX века: Аннотированный указатель книг, публикаций в сборниках и журналах на русском языке (1985–1989 гг.). М., 1995. Т. 1–5.

⁹ Maliszewski E. Bibliografja pamiętników polskich i Polski dotyczących (druki i rękopisy). Warszawa, 1928. 427 s. (Przedruk: Warszawa, 1981).

¹⁰ Une Française à la cour de Prussie. Souvenirs de la Princesse Antoine Radziwill (née Castellane) 1840–1873; Publiés par les comtesses Elisabeth et Hélène Potocka. Paris 1931 (аб падарожжы — на с. 73–99).

і розных ці на сукупных і аднолькавых уражаннях і ацэнках? На мой погляд, дастаткова ўжо адных гэтых разважанняў, каб пераканацца ў неабходнасці забяспечыць крыніцам тыпу «позірк звонку» надзейнае месца ў беларусказнаўстве.

КРАІНА БЕЗ ІМЯ

Мае заўвагі маглі б пакінуць уражанне, нібы тэма падарожных запісаў не вывучалася зусім, засталася белай плямай. Запаўняць прабел, аднак, спрабавалі артыкулы і працы аб асобных падарожніках і іх запісах¹¹, а пра выдадзеную В. Грыцкевічам і А. Мальдзісам кніжку «Шляхі вялі праз Беларусь» якраз ішла гаворка. Пры ўсіх бясспрэчных яе заслугах яна мае і недахопы. Гэта не навуковая распрацоўка тэмы, а «нарыс для старэйшага школьнага ўзросту», зроблены ў значнай меры не на падставе арыгінальнай версіі тэкстаў, а па перакладах у расійскіх зборах помнікаў і анталогій. Адсутнасць у кнізе не толькі паказальніка, але і вонкавай структуры (раздзелаў) пры аб’ёме больш за дзвесце старонак, на жаль, адмоўна адбіваецца на яе карысці.

Больш нагляднае ўяўленне пра падарожную літаратуру складваецца на падставе падраздзелаў «Путешествия» пяцітомнай бібліяграфіі замежнага друку пра Беларусь М. В. Васілеўскай¹². У разлік тут прымаюцца ўсе друкі, акрамя беларускіх і расійскіх, — значыць, у пераважнай колькасці на польскай мове. Агулам у ёй сабрана 6 845 назваў, у тым ліку і матэрыялы, выдадзеныя не асобна, а ў перыёдыцы і зборніках. Бібліяграфічнае апісанне, аднак, шмат у якіх выпадках грунтуецца не на прыцыпе *de visu* (на праверцы паасобнікаў саміх друкаў), а на праглядзе пералічаных у прадмове бібліяграфій і бібліятэчных картатэк.

Праверка пяці тамоў выявіла ўсяго толькі 36 назваў «заходніх» падарожных запісаў, значыць, сведчанняў аб Беларусі, напісаных аўтарамі не польскага і не расійскага паходжання. Улічваючы агульную колькасць назваў бібліяграфіі, нельга не здзівіцца такім мізэрным вынікам. Аднак сярод выкарыстанай укладальніцай даведчнай літаратуры, па невядомых мне прычынах, адсутнічае выдадзены ў 1873 г. т. зв. каталог «Russica» Імператарскай публічнай бібліятэкі — аўтарытэтны звод іншамоўнага пісьменства пра Расійскую імперыю¹³. Ён ахоплівае 28 491 назву па алфавітнаму парадку, размешчаных у дадатку і паводле прадметных ды геаграфічных

¹¹ З найноўшых, да прыкладу: Перагрынацкі, альбо кароткае і сціслае апісанне вандраванняў Генрыха Вольфа з Цюрыху / Пер. з пол. А. Крукоўскага, падрыхт. публік. А. Белага // Спадчына. Мн., 1998. № 3. С. 179–195; Сагановіч Г. Чужаземцы пра Беларусь // Наша ніва. 1998. 9 лют.

¹² Василевская М. В. Белоруссия в печати XVI, XIX – нач. XX ст.: Библиографический указатель на иностранных языках / Сост. Мн., 1982–1985. Т. 1–5.

¹³ Catalogue de la Section des Russica, des écrits sur la Russie en langues étrangères: Bibliothèque Impériale Publique de St-Petersbourg, 1873. Vol. 1–2 (Reprint: Amsterdam, 1964).

рубрык. Рубрыцы «Voyages» («Падарожжы») адведзена 1 240 назваў, з якіх 31, зноў пераважна польскага паходжання, выпадае на «Pologne-Lithuanie», узятую на ўлік, вядома, толькі ад эпохі падзелаў Рэчы Паспалітай. Беларускія Віцебская, Магілёўская, Мінская, Гродзенская і Віленская губерні ў паказальніку не ўказаны, — нават пад найменнем «Заходні край» ці «Паўночна-Заходні край» яны туды не трапілі.

Гэтым жа мы закранаем бадай ці не галоўную пошукавую праблему, а менавіта «безыменнасць», або «анамастычную мімікрыю» Беларусі, заслоненай імёнамі больш магутных суседзяў. Не будзем спыняцца на праблематыцы назвы «Літва». Варта нагадаць толькі, што большасць запісаў пра «Літву» мае на ўвазе віленскую, гродзенскую і мінскую Беларусь, у той час калі нашмат радзей трапляючага імя «Беларусь» нельга атаясаміць з сучасным ягоным значэннем. Да XVIII ст. «Беларуссю», вядома, называлася паўночная і паўночна-заходняя тэрыторыя еўрапейскай Расіі¹⁴. Іншымі словамі: у адрозненне ад запісаў, напрыклад, аб Італіі, Егіпце і Кітаі, не выклікаючых аніякіх азначаных праблем у дачыненні да геаграфіі, запісы пра Беларусь даводзіцца выяўляць з-пад прыкрыцця самых розных найменняў.

Выходзіць, што адной Беларусі не часта выпадала быць намечанай крайнай падарожжа. Большасць падарожнікаў імкнуліся ў Расію, дык ім, узбуджаным прадчуваннем сустрэчы з Белакаменнай ці Паўночнай Пальмірай, Беларусь паказвалася ні чым іншым, як прамежкам, як парогам. Вось чаму даводзіцца разабраць намнога большую колькасць сведчанняў, чым гэта чакаецца ад укладальнікаў «краёвых» бібліяграфій падарожжных запісаў. Тэма заходніх падарожжаў у царскую і савецкую Расію, на шчасце, грунтоўна распрацавана як у аналітычным сэнсе, так і адносна выдання крыніц¹⁵. Значна меншая ўвага, прынамсі, з боку заходніх даследчыкаў, звернута на тэму падарожжаў у Польшчу, ці Рэч Паспалітую¹⁶. На падставе наяўных выданняў удаецца спрасціць і прыспешыць пошукі запісаў пра Беларусь. Дзякуючы гэтым публікацыям шмат у якіх выпадках удаецца абысціся без часастратных пошукаў тэкстаў ды лішняй праверкі.

¹⁴ Гл.: Сагановіч Г. М. Імя тваё Белая Русь. Мн., 1991.

¹⁵ Сярод шматлікіх публікацый апошніх гадоў варта прыгадаць: Helm H. Robel G. (Hg.). *Alieni de Russia: Rußlandberichte von den ältesten Zeiten bis zum Jahre 1855*. München, 1981. Bd. 1; Poljakova R. *Mit aufrichtiger Feder meist gegenwärtig aufgezeichnet: Rußlandberichte deutscher Reisender vom 16. bis zum 19. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, 1999. (Deutsch-russische Literaturbeziehungen, 10); Metzger W. *Bibliographie deutschsprachiger Sowjetunion-Reiseberichte, Reportagen und Bildbände 1917–1990*. Wiesbaden, 1991; Poe M. (ed.). *Foreign descriptions of Muscovy. An analytic bibliography of primary and secondary sources*. Columbus, Ohio, 1995; Claude de Grève (éd.). *Le voyage en Russie. Anthologie des voyageurs français aux XVIIIe et XIXe siècles*. Paris, 1990; *Россия первой половины XIX века глазами иностранцев / Вступ. статья Ю. Лимонова, примеч. В. Данченко*. Ленинград, 1991; Артемова Е. Ю. *Культура России глазами посетивших ее французов. (Последняя треть XVIII в.)*. М., 2000.

¹⁶ Chynczewska-Hennel T. *Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemców*. Wrocław [etc.], 1993; *Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców / Oprac. W. Zawadzki*. Warszawa, 1963. ☞

Штуршком да распрацоўкі тэмы быў для мяне ўдзел у навуковай праграме па даследаванні гісторыі швейцарска-славянскіх узаемасувязей, што вялася ў 1988–1994 гг. пры Славянскім інстытуце і Інстытуце гісторыі Усходняй Еўропы Цюрыхскага ўніверсітэта і ў рамках якой выйшаў зборнік пра швейцарска-славянскія падарожныя кантакты, дапоўнены аб’ёмістай каменціраванай бібліяграфіяй¹⁷. Са збіраннем матэрыялаў прыйшлося мне пачакаць, пакуль не закончылася даследчая праграма. Але і пасля не пашанцавала займацца гэтым сістэматычна і паслядоўна.

Зробленае мной дагэтуль не выходзіць за рамкі падрыхтоўкі — значыць, збірання бібліяграфічных дадзеных. Хаця пры малалікай яшчэ колькасці зарэгістраваных мною дакументаў — усяго іх каля ста — не мушу абмяжоўвацца крытэрыямі адбору, мне падаецца мэтазгодным прыкласці мерку ў дачыненні да 1) фармальнага, 2) часавага, 3) геаграфічнага, 4) тэматычнага і 5) аўтарскага бакі матэрыялаў. У адпаведнасці з гэтым прадугледжваецца ўключэнне дакументаў, якія:

1) выйшлі з друку (асобна ці не асобна), прычым Беларусі як цэлай або асобным яе мясцінам у апісанні павінен быць адведзены раздзел ці хоць бы абзац, які перадае ўражанне або ацэнку падарожніка;

2) ахопліваюць перыяд ад самых ранніх сведчанняў да пачатку Другой сусветнай вайны;

3) апісваюць ці то шлях, ці то геаграфічны пункт на прасторы сучаснай тэрыторыі Рэспублікі Беларусь. Пры неабходнасці можна ўключыць і этнічна змяшаныя суседнія абшары — Віленшчыну, Беласточчыну, Смаленшчыну, Паўднёвае Палессе і інш.;

4) сведчаць аб нейкім перамяшчэнні — па любой прычыне і з любой мэтай. Пакуль што ўключаны і падарожжы нявольныя, вымушаныя — напрыклад, вайскоўцаў напалеонаўскай арміі і германскай X арміі (Першая сусветная вайна), паколькі іх запісы або ўспаміны змяшчаюць і апісанні беларускіх краявідаў. Варта было б запыніцца на пытанні, ці не ўключыць таксама фіктыўныя або сфальсіфікаваныя апісанні. Вядома, што фіктыўная падарожная літаратура ў XVIII–XIX ст. карысталася вялікай папулярнасцю і ў значнай ступені ўплывала на ўзнікненне і замацоўванне нацыянальных і этнічных стэрэатыпаў;

☛ S. 956, 963. (Biblioteka Pamiętników Polskich i Obcych); Szyndler A. Polen in den Augen deutscher Reisender im 17. Jahrhundert. Diss. Univ. Passau, 1996; Dunin-Wąsowicz K. Podróż Francuzów do Polski w XIX i XX wieku (do roku 1914) // Przegląd Humanistyczny. Warszawa, 1990. № 1. S. 73–98; Kozierek G. Deutsche Reiseberichte über das Polen Stanislaus August Poniatowskis // Europäisches Reisen im Zeitalter der Aufklärung. Hrsg. von H. W. Jäger. Heidelberg, 1992. S. 196–222. (Neue Bremer Beiträge, 7).

¹⁷ Bankowski M. [et al.] (Hg.). Fakten und Fabeln: Schweizerisch-slavische Reisebegegnung vom 18. bis zum 20. Jahrhundert. Basel, 1991. Бібліяграфія ахоплівае час да 1800 г., уключае 564 анатаваных назваў.

5) напісаны аўтарамі нерасійцамі і непаякамі, бо для адных і другіх Беларусь з’яўлялася не чужынай, а толькі больш-менш экзатычнай прасторай уласнай радзімы. З практычна-пошукавых і моўных прычын трэба адмовіцца ад уключэння сведчанняў, напісаных аўтарамі-падарожнікамі не еўрапейскага і не амерыканскага паходжання. У цэнтры ўвагі знаходзяцца апісанні на мовах нямецкай, французскай, англійскай, галандскай, італьянскай, скандынаўскіх.

Не лішнім будзе спытацца, наколькі ды ў чым менавіта вобраз Беларусі індывідуальных апісанняў супадае ці разыходзіцца з больш абагульненым, «аб’ектываваным» у сучасных ім навуковых і папулярна-навуковых працах па геаграфіі і краязнаўству Расіі і Польшчы. Для параўнання ў адбор уключана і частка гэтых матэрыялаў, як і, дарэчы, турыстычныя і іншыя даведнікі. Апошнія з іх, пераважна лаканічна-ненатхнёнай ацэнкай дарогі Варшава – Масква ці Варшава – Пецярбург¹⁸, ці не паўплывалі адмоўна на ўспрыманне Беларусі «нашымі» падарожнікамі? Як пры апрацоўцы падарожных запісаў, так і пры падборы геаграфічных даведнікаў узнікае праблема вылучэння Беларусі, вылучэння яе з-пад чужога покрыва.

НА РАЗДАРОЖЖЫ

Як бачна, дагэтуль не стае ні агляду, ні бібліяграфій замежных (заходніх) падарожных запісаў пра Беларусь. У найлепшым выпадку найбольш вядомыя імёны ўключаюцца ў гістарычна-краізнаўчыя бібліяграфіі агульнага тыпу (Васілеўская) або цытуюцца ва ўрыўках у сумарных нарысах (Грыцкевіч – Мальдзіс). Пажаданым было б абапірацца як на бібліяграфію запісаў і іх аўтараў, так і на анталогію саміх тэкстаў. Метадычным узорам для першай магла б служыць хай і не новая, але вельмі наглядная бібліяграфія англамоўных запісаў пра Расію Нергуда¹⁹. Храналагічнае ўпарадкаванне назваў (па датаванні падарожжа ці звестак аб ім) і суправаджэнне іх каментарыямі пра аўтара ды шлях і прычыну або мэту падарожжа задаволілі б патрэбу функцыянальнай прэзентацыі матэрыялу, які пры дапамозе паказальнікаў мог бы быць выкарыстаны і для навуковай распрацоўкі. Па яўных прычынах такое выданне насамперш павінна выйсці ў Беларусі і на беларускай мове, бо мае на мэце азнаёміць менавіта беларускіх чытачоў і даследчыкаў з дасюль мала вядомымі ці зусім невядомымі крыніцамі па гісторыі іх краіны.

У нашу эпоху электронных базаў дадзеных, электроннага публікавання і стварэння адзінай інфармацыйнай прасторы выкарыстоўваюцца зусім

¹⁸ Гл. напр: Murray’s Handbook for travelers in Russia, Poland and Finland. 5th ed. London, 1893: «Nothing is lost by passing any part of the line between Vilna and Moscow in the night, as there is little to be seen on it except the historical city of Smolensk [...]» (P. 110).

¹⁹ Nerhood H. W. (comp.). To Russia and return. An annotated bibliography of travelers’ English-language accounts of Russia from the Ninth century to the present. [Columbus; Ohio], 1968.

іншыя магчымасці знаходжання і апрацоўкі матэрыялаў. Таму маё пытанне: ці існуе ў Беларусі навуковая ўстанова, якая планамерна праводзіць працу па электроннай дакументацыі беларусазнаўчых і гістарычных крыніц, у тым ліку і замежных? Іншы раз чутно было пра каардынацыйныя планы Скарынаўскага цэнтра, прычым не ясна, ці збіранне інфармацыі і забеспячэнне доступу да іх ажыццяўляецца і электронным шляхам. Мабыць, стварэнне цэнтральнай базы дадзеных намячаецца ў рамках дзейнасці адноўленай пры Беларuskім навукова-даследчым інстытуце дакументазнаўства і архіўнай справы (БелНДІДАС) Беларускай археаграфічнай камісіі (БАК), праграма якой прадугледжвае «выяўленне, вывучэнне і выданне (перавыданне) усіх каштоўных гістарычных крыніц пра Беларусь»²⁰. Сярод асноўных напрамкаў распрацовак задуманы і такія: «Беларусь XV–XVIII стст. вачыма гісторыкаў і падарожнікаў». А чаму не пашырыць часавы ахоп на падарожныя запісы XIX і ранняга XX ст., якія пры не так ужо шматлікай наяўнасці ці захаванасці мемуарных сведчанняў пра Беларусь аказаліся б, на мой погляд, аб’ектамі не менш годнымі збірання, выдання і апісання?

З праектам я цяпер знаходжуся на раздарожжы. Як быць далей? Па якой дарозе ісці? Дзе тая «фінішная прамая», якая дапаможа пазбегнуць небяспекі тупікоў і бездарожжа ды знайсці выйсце з гушчы матэрыялаў? Ісці аднаму — гэта неперспектыўна. Я гатова далучыць сабраныя мной бібліяграфічныя звесткі да стандартнага электроннага фармату для абмену і апрацоўкі дадзеных. Што тычыцца практычнага, тэхнічнага і метадычнага бакоў кааперацыі, дык, пэўна, можна прыйсці да згоды. Самае галоўнае: ці змога беларускі бок узняць тэму «Беларусь вачыма замежных падарожнікаў» поўнасю і з адпаведнай навуковай грунтоўнасцю?

²⁰ Янушкевіч Я. Нацыянальная праграма выдання гістарычных крыніц: Аднаўленне Беларускай археаграфічнай камісіі (БАК). Праект. Мн., 1999.

Марына Елінская (Мінск)

ДА ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКА-ГЕРМАНСКІХ ГЕНЕАЛАГІЧНЫХ СУВЯЗЕЙ

Дзякуй Богу: на прыканцы адыходзячага XX ст. і нашы айчынныя гісторыкі могуць падумаць і даследаваць праблемы, на якія працяглы час была накладзена строгая забарона. Немагчама было правільна зразумець і ацаніць факты, падзеі, працэсы, якія адбываліся ў грамадстве, свядома ігнаруючы цэлае саслоўе — дваранства (шляхту), яго месца, ролю і значэнне ў развіцці нацыі. Неаднароднае па свайму складу, дастаткова

шматлікае, яно не толькі паўплывала, але, як зараз лічаць многія даследчыкі, у шмат чым і вызначыла ход беларускай гісторыі, яе своеасаблівасці. Але ж, калі шляхта балта-славянскага, беларуска-літоўска-польскага паходжання, асабліва найбольш вядомыя яе прадстаўнікі, ужо знайшла пэўнае адлюстраванне ў навуковых і мастацкіх творах, дык многія фаміліі з заходне-еўрапейскімі, у прыватнасці, з германскімі, каранямі належнай увагі пакуль што не атрымалі.

Яшчэ ў XIX ст. наш славуты пісьменнік, дарэчы, сам шляхціц і знаўца шляхты, В. Дунін-Марцінкевіч, распавядаючы пра сваё падарожжа па Беларусі, падкрэсліваў: тут царуюць адносіны братэрства, любові, павагі да іншых людзей. «Хто жадае уваскрэсіць даўні час гасцінны, — пісаў ён, — хай на Беларусь паедзе, стрэнуць там, як сына»¹.

Еўрапейскія дваране не толькі прыязджалі, але і здабывалі новую Радзіму на нашай зямлі, служылі ёй і ваявалі за яе ... Вось толькі некаторыя прозвішчы, якія пакінулі значны след у гісторыі Беларусі: князі Гогэнлоэ, графы Гутэн-Чапскія, бароны Бенкендорфы, а таксама Тызенгаузы, Энгельгардты, Шмідты, Розены. Але і менш знакамітых «жалавалі» не толькі Пётр I, але і іншыя рускія самадержцы ...

Гэты рэфэрат мае мэтай запоўніць, хаця б часткова, лакуну ў справе вывучэння гісторыі *нашых* дваран-іншаземцаў. Рэпрэзентатыўны метада даследавання архіўных крыніц, якія захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі (далей НГАБ), дазваляе прасачыць гісторыю на Беларусі арыстакратычных сямей германскага (у шырокім сэнсе) паходжання. Маем на ўвазе асобаў, якія належалі этнічна да народаў германскай моўнай групы (немцы, у т. л. аўстрыйскія і остзейскія, галандцы, эльзасцы, датчане, шведы, уключаючы фінляндскіх, і т. п.). Не прэтэндуючы на паўнату асвятлення, абмяжуемся зараз разборам наступных пытанняў: калі, адкуль і якім чынам з'явіліся яны на Беларусі, дзе пражывалі і чым валодалі, якія мелі пасады, званні, тытулы, да якой канфесіі належалі, і некаторыя іншыя.

Фонд 319 НГАБ (справы Мінскага дваранскага дэпутацкага сходу) складаюць дакументы, якія разглядаліся Дэпартаментам герольдыі Сената на-конт зацвярджэння шляхецкіх радоў у іх «высакароднасці». У радаводных справах мы знаходзім найбольш цікавыя матэрыялы. Спачатку аб геаграфіі. Разглядаемая частка шляхты паходзіла з розных куткоў Еўропы. Напрыклад, фон Шотэны валодалі рыцарскім маёнткам Овгрэльсдорф у Франконіі на паўднёвым захадзе Германіі. Фон Офенбергам у XVIII ст. належаў маёнтка Мустэн у герцагстве Курлянцкім². Адтуль жа паходзяць і Гульдэнбалк дэ Гіндль; французскае паходжанне мелі і германскія выхадцы Лілье. Таксама аднекуль з Германіі перабраліся Веберы дэ Лінбургі, Гартынгі —

¹ Дунін-Марцінкевіч В. Зб. тв. Мн., 1958. С. 233.

² НГАБ, ф. 319, воп. 2, спр. 3558, арк. 6.

з Галандыі, фон Гельмерсены — з Ліфлядыі, Лорэнсы — са Швейцарыі, Вольфы — з Фінляндыі. Паходжаннем тлумачыцца, верагодна, і веравызнанне. Веберы дэ Лінбургі герба «Шампах», у Германіі, па некаторых звестках, нават з баронскім тытулам, былі лютэране. Таксама і фон Шотэны. У дакументах адзначаецца, што Ганс фон Шотэн, граданачальнік у Кобургу, сябраваў нават з самім Марцінам Лютэрам. Яму быў даручаны дагляд за лютэранскімі кірхамі ў Франконіі³. Шмат было каталікоў: фон Офенбергі герба «Офенбарг», Гульдэнбалк дэ Гіндль герба «Гульдэнбалк», Эгон-Бесеры, Тольксдорфы герба «Пагоня». Некаторыя, працяглы час знаходзячыся на расійскай службе, з практычных меркаванняў, ці, можа, і па перакананню, сталі праваслаўнымі — напрыклад, фон Гойеры, і сярод іх стацкі саветнік Віктар Аляксандравіч⁴. Увогуле, у пытанні веры некаторыя з гэтых дваран праяўлялі дастатковую гібкасць, у залежнасці ад абставін. Так, Міхаіла Уладзіміравіча фон Йорка падштурхнула да змены веравызнання зусім не імкненне да ўдалай кар’еры, а... каханне. Афіцэр рускай арміі, ён праходзіў службу ў Слуцкім і Навагрудскім паветах. Быў праваслаўным, але раптам 19 студзеня 1891 г. у аўстрыйскім тады Кракаве перайшоў у каталіцтва — за дзень да шлюбу з Антанінай Бенедзіктавіч. У Расіі іх шлюб быў прызнаны несапраўдным, а дзеці — незаконнанароджанымі. Таму праз шэсць з паловаю гадоў у Растове-на-Доне адбылося яшчэ адно вянчанне — на гэты раз ўжо па праваслаўнаму абраду⁵.

Розныя сямейныя акалічнасці, ці можа настальгія па адыходзячым рыцарскім часам, калі розным каралям служылі доблесныя ваяры-іншаземцы, многіх прыводзіла ў Каралеўства Польскае і Вялікае Княства Літоўскае, а пазней ў Расійскую імперыю. Мусіць, і гонар і годнасць вызначалі выбар на карысць менавіта вайскавай службы, але шмат хто не пагарджаў і «стацкай» — грамадзянскай. Заслугі перад новай Айчынай адзначаліся чынамі і ўзнагародамі. Так, Казімір з Біберштэйнаў, яшчэ з 1310 г. вядомага дваранскага роду, сваю службу новай Радзіме скончыў на пасадзе старасты і лоўчага, быў пажалаваны каралём леным маёнткам Здзітава ў Навагрудскім ваяводстве. Яго сын Крыштаф быў маршалам караля Стэфана Баторыя. Крыштаф ажаніўся з адзінаю дачкою шэфэ кароннай гвардыі Станіслава Бляўрока. Крыштафам Біберштэйнам быў атрыманы 2 чэрвеня 1581 г. прывілей, які пацвердзіў валоданне бацькоўскім маёнткам. Сын Крыштафа і Канстанцыі, Зыгмунт Біберштэйн, быў палкоўнікам польскіх войскаў; ён пакінуў чатырох сыноў, адзін з якіх, таксама Крыштаф, быў ротмістрам гусарскай харугвы. Унук Іван, ад другога сына, прымаў удзел у вайне са Швецыяй у пачатку XVIII ст. Ваяваў ён, відаць, добра, таму што ў 1706 г. кароль пажалаваў яму Селіцкае староства. У 1754 г. трокскі ваявода,

³ НГАБ, ф. 319, воп. 2, спр. 2401, арк. 4 адв.

⁴ Там жа, спр. 3558, арк. 6–9.

⁵ Там жа, спр. 1281, арк. 29, 31, 60.

гетман Літоўскі князь Міхаіл-Казімір Радзівіл прыкладае сваю пячатку пад універсалам аб прызначэнні Крыштафа Іванавіча Біберштэйн-Бляўрока герба «Біберштэйн» камандзірам батальёна панцырнай харугвы, а яго сына Фрыдрыха — падхарунжым. А пасля падзелаў Рэчы Паспалітай у расійскай арміі служыў у чыне генерал-маёра Аляксандр-Казімір Фрыдрыхавіч Біберштэйн-Бляўрок⁶.

Падобны ваенны лёс быў і ў рода Тольксдорф герба «Пагоня». У 1708 г. польскі кароль Станіслаў I выдаў грамату на чын харунжага літоўскіх войскаў Адальберту фон Тольксдорфу, а Аугуст III у 1763 г. — яго сыну Андрэю; унук Іван быў палкоўнікам ужо расійскай арміі⁷.

Генерал-маёр, генерал-кватэрмайстар Галоўнага штаба яго вялікасці, Марцін Мікалаевіч Гартынг у 1803 г. быў толькі інжынерным паручыкам у войсках галандскай Батаўскай рэспублікі. Выкліканы ў Расію сваім суайчыннікам і сваяком П. К Сухтэленам, ён быў прыняты на рускую службу. У 1816–1821 гг. з яго ўдзелам праводзілася тапаграфічная здымка Віленскай губерні⁸.

Што датычыць службы «стацкай», то тут таксама каранаваныя асобы карысталіся паслугамі заходнееўрапейскіх выхадцаў, «немцаў». Напрыклад, Ігнацій Вагнер герба «Леў» прыкладна ў 1716 г. быў сакратаром польскага караля. Ігнацыў сын — надворны саветнік, унук — «чыноўнік 9-га класа», старшыня Віленскай Евангеліцкай камісіі⁹. Гэтакі ж чын меў і Восіп Гульдэнбалк дэ Гіндль¹⁰. В. А. фон Гойер быў стацкім саветнікам¹¹, Іван Лілье — гараднічым у Мазыры, Іван Нолькен — межавым суддзёй і засядацелем Бабруйскага павятовага суда. Ульрых Лорэнс, маючы дваранскі герб «Высагола», састаяў, аднак, купцом другой гільдыі ў Вільні. Сярод іншаземцаў былі настаўнікі (Пансет дэ Сандон; герб «Якар») і лекары (І. Вольф).

«Разбор шляхты» пасля паўстання 1830–1831 гг. патрабаваў ад мясцовага дваранства дакументальнага пацверджання сваіх правоў. Гэта неабходнасць завастралася жаданнем не страціць службы, клопатамі аб будучым дзяцей. Удава М. фон Ёрк жадае, каб яе сын Міхаіл паступіў у ваенную гімназію, і прадоўжыў сямейную традыцыю: яго дзед Павел Іванавіч, падпалкоўнік, у рускай арміі з 1816 г., удзельнічаў у руска-турэцкай вайне 1828–29 гг., бацька — капітан, стаяў пад сценамі Севастопаля ў 1854–55 гг., потым змагаўся, як сказана ў дакументах, «з польскімі мяцежнікамі»¹².

⁶ НГАБ, ф. 319, воп. 2, спр. 147, арк. 4–5.

⁷ Тамсама, спр. 3256, арк. 7, 8, 12.

⁸ Русский биографический словарь. («Гаага — Гербель»). М., 1914. С. 240–241.

⁹ НГАБ, ф. 319, воп. 2, спр. 404, арк. 14, 14 адв.

¹⁰ Тамсама. Спр. 703, арк. 18, 18 адв.

¹¹ Тамсама. Спр. 3851, арк. 5 адв.

¹² Тамсама. Спр. 1281, арк. 2, 3, 14.

У 1843 г. у Герольдыю Сената паступае прашэнне і ад І. І. Эгон-Бесераў аб прызнанні іх у дваранскай годнасці — дзеля паступлення сына ў Аляксандраўскі Брэсцкі кадэцкі корпус. Яны клапацяцца таксама і аб дачцэ, Стэфаніі-Пауліне, якая збіраецца ў Беластоцкі інстытут шляхетных дзяўчат¹³.

Як вядома, афіцыйная дваранская радаводная кніга губерній Расійскай імперыі падзялялася на шэсць частак. Нашы героі трапілі ва ўсе з гэтых частак. У 1-ю, як роды «дваранства жалаванага», ці «сапраўднага»: Гоосы, Гротузы (герб «Гротуз»), Эгон-Бесеры, Гульдэнбалк дэ Гіндль, Вагнеры; у 2-ю: «дваране ваенныя»: Гартынгі, Гойеры, фон Йоркі; у 3-ю заносіліся роды дваранства, набытага на службе грамадзянскай, а таксама атрымаўшыя правы патомнага дваранства праз пажалаванне каму-небудзь з роду расійскага ордэна (напрыклад, род Лілье). У 4-ю ўносіліся іншаземныя роды (хто меў адпаведныя дакументы аб правах дваранства яшчэ на старой радзіме): ... Лорэнсы. Тыя ж, хто меў тытулы, траплялі ў наступную частку радавой кнігі. Фон Офенбергі ўваходзілі ў Сенат з просьбай, каб іх перавялі ў 5-ю частку. «Старажытныя высакародныя дваранскія роды» — Гельмерсены, Веберы дэ Лінбургі, Алінгеры-Ронебергі, Біберштэйн-Бляўрокі знаходзіліся ў 6-м раздзеле.

Аднак жа далёка не ўсе змаглі дабіцца зацвярджэння. Па розных прычынах зноў не атрымалі пацверджання дваранскага звання тыя ж Алінгеры, Нолькены, Фінкенштэйны, Вольфы. А Герынгі былі пераведзены нават у аднадворцы, гэта значыць, у падатнае саслоўе.

Па ўсёй Беларусі побач са шляхтаю літоўска-беларускай жылі дваране «нямецкага» паходжання. Свае ўласныя маёнткі мелі: Гульдэнбалкі — Качарыцы ў Бабруйскім павеце, Гартынгі — Сноў у Навагрудскім. Нолькены на Магілёўшчыне валодалі Баянічамі; Понсет дэ Сандон — Заполлем каля Ліды; Веберы дэ Лінбургі — Кругліцай і Якімовічамі ў Мазырскім павеце. Некаторыя былі даволі буйнымі памешчыкамі, валодалі сялянамі, куплялі і прадавалі зямлю. Гельмерсены, напрыклад, набылі ў Слуцкім і Бабруйскім паведах усяго 6 509 дзесяцін.

Адзначым, што дваране іншаземцы, як і нашы суайчыннікі, унеслі значны ўклад у гісторыю Беларусі: сваёй грамадскай дзейнасцю, службай, сваім жыццём, нарэшце. Тыя, хто жывуць сёння, павінны ўваскрасіць каларыт эпохі мінулых пакаленняў для нашчадкаў, каб ведалі, па Максіму Багдановічу:

Што тут чынілася ў даўнія гады,
Што думалі, чаго жадалі мы тады,
За што змагаліся, як баранілі веру,
Хай зведаюць усе патомкі праз паперу!

¹³ НГАБ, ф. 319, воп. 2, спр. 122, арк. 5, 7, 36.

Сяргей Даніленка (Магілёў, Беларусь)

МАЦЯРЫНСКІЯ СІМВАЛЫ Ў РОДАВАЙ ГЕРАЛЬДЫЦЫ КАРАЛЕЎСТВА ПОЛЬСКАГА І ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА

Непасрэдна з часу свайго ўзнікнення ў XIX ст. у якасці дапаможнай гістарычнай дысцыпліны геральдыка перш за ўсё засяродзіла сваю ўвагу на вонкавым аспекце функцыяніравання гербавага знака, цесна звязаным з пытаннямі генеалогіі. Іншымі словамі, гісторыка-геральдыста непасрэдна цікавіла: хто і калі мог ужываць дадзены герб. З другога боку, яго ў апошнюю чаргу хвалівалі тыя крытэрыі, якімі кіраваўся сярэднявковы рыцар пры абранні сабе канкрэтнай гербавай эмблемы: сабакі, ільва, чорнага дразда, зайца ці любой іншай. А між тым, менавіта яна, намалёваная на баявой тарчы, прымала ўдар варожай зброі. І ў гэтых варунках якім было яе асноўнае прызначэнне? Магічная абарона гербаўладальніка ад цялеснай смерці? А можа яна павінна была абараняць ад жахаў пекла яго несмяротную душу, што мусіла ўсё ж калісьці, рана ці позна, паўстаць перад Судом Божым?

Гісторыкі-геральдысты лічылі, што гербавая эмблема павінна была служыць пэўным падабенствам парадкавай лічбы, адрозніваючы свайго гаспадара ад шэрага яму падобных. Такі падыход перадвызначыў тое, што па словах аднаго з польскіх геральдыстаў XIX ст. польская «геральдыка не адрозніваецца ад замежнай у тым сэнсе, што і ў апошняй сімволіка знакаў ужо з'яўляецца іерагліфічным пісьмом, для нас цалкам незразумелым»¹. І за наступныя гады сітуацыя карэнным чынам не змянілася.

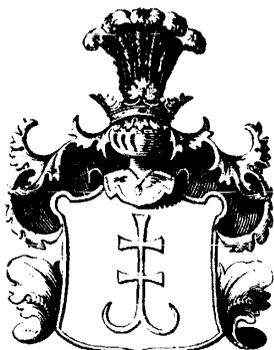
Разам з тым, неабходна ўлічваць, што герб *per se* стаўся адным з найбольш арганічных прадуктаў феадальнай ідэалогіі каталіцкага Захаду. Любая ідэалогія скіравана перш за ўсё на тое, каб кампенсавць трагічную недасканаласць чалавека як сацыяльнай істоты, што ўсведамляе прыныповую канечнасць свайго біялагічнага існавання.

У еўрапейскім сярэднявекі недасканаласць чалавека як двузначнай істоты асэнсоўвалася ўжо як яго адарванасць ад Бога. На пераадоленне гэтай адарванасці і былі скіраваны намаганні, у першую чаргу, Маці-Царквы, якая вяла хрысціяніна да адраджэння, у другую — усіх іншых грамадскіх інстытутаў сярэднявекі. Названы намі ўніверсальны ментальны комплекс (архетып) не мог не ўвасобіцца ў нейкі ўніверсальны сюжэт. Такім сюжэтам для сярэднявечковай каталіцкай цывілізацыі стаў міф «страчанага Раю» (страчанай несмяротнасці, страчанай маці), які не толькі прыныпова не супярэчыў старым ідэалагічным пабудовам індаеўрапейскага

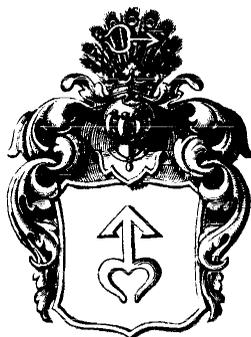
¹ Mieszowski S. Kilka słów o heraldyce polskiej. Kraków, 1887. S. 67.

паганства, але і падмацоўваўся імі, сілкаваўся іх старым сакральным аўтарытэтам і вобразнасцю.

Само мысленне чалавека сярэднявечаю ператваралася ў містычны акт, бо ажыццяўлялася сімваламі, калі «кожны матэрыяльны прадмет разглядаўся як выява чагосьці яму адпаведнага ў сферы больш высокага»². Мысленне ператваралася ў вечнае адкрыццё схаваных значэнняў, калі кожнае падобнае адкрыццё набліжала чалавека да Бога і вечнага жыцця ў Царстве Божым. Адным з найбольш яскравых пацверджанняў згаданай думкі

Мал. 1

Мал. 2

могуць паслужыць радкі з апакрыфічнага Дабравесця ад Філіпа: «Ісціна не прыйшла ў свет голай, але прыйшла ў сімвалах і вобразах. Ён не атрымае яе па-іншаму. Ёсць адраджэнне і вобраз адраджэння. Патрэбна сапраўды адрадзіць іх праз вобраз. Што такое ўваскрэсненне? І вобраз праз вобраз паўстае, каб ён уваскрэс»³.

Герб як адзін з найбольш сакралізаваных атрыбутаў феадальнага грамадства не мог не захаваць у сабе гэтую напружанасць паміж чалавекам і Богам, паміж зямным і нябёсным, паміж функцыянальным і ідэалагічным. Таму, амаль кожны герб — гэта адкрыццё схаванага значэння (у ідэале — невычэрпнага), гэта спроба містычнага пераадолення спрадвечнай раз'яднанасці. Таму кожная тарча «старога» рыцарства з радавым гербам — гэта першапачаткова сімвал веры (лац. *symbol fidei*), своеасаблівы перанасны алтар, які рыцар гатовы быў ахвярна акрапіць уласнай крывёй і крывёй ворагаў у імя сваіх ідэалаў і перакананняў.

Надзвычай яскрава гэтыя палажэнні ілюструе шэраг шляхецкіх радавых знакаў, якія маюць надзвычай цьмяную семантыку і паходзяць пераважна з былых абшараў Вялікага Княства Літоўскага: *Chrynicki, Drogostaw, Hutor, Junczyk* (гл. мал. 1), *Jasieniecki (I), Korsak, Kroszyński, Kurcz, Masalski,*

² Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. М., 1992. С 307.

³ Апокрифы древних христиан: Исследование, тексты, комментарии. М., 1989. С. 284.

Mikulicz, Okminski, Waskiewicz і інш. Да гэтага шэрагу можна таксама далучыць чэшскі *Odrowąz* (гл. мал. 2), польскія *Kościęsza, Ogończyk* і некаторыя іншыя. Усе гэтыя радавыя знакі безумоўна маюць славянскае паходжанне, тым не менш, рэканструкцыю іх семантыкі мэтазгодна пачаць з узнаўлення падзей, што адбываліся на тэрыторыях, далёкіх ад славянскай айкумены.

Паводле паданняў, эмблемай караля салічных франкаў Хлодвіга (481–511 гг.) з’яўляліся тры жабы. Сярод германскіх плямёнаў франкі адзіныя прынялі хрысціянства ў яго каталіцкім варыянце, калі ў 496 г. Хлодвіг ахрысціў пасланец папы рымскага св. Рэмігія. У выніку гэтага сам Хлодвіг атрымаў ад пантыфіка ганаровы тытул «Новага Канстанціна» («*Novus Konstantinus*») і блаславенне на стварэнне новай «Рымскай імперыі», якая была прызначана замяніць імперыю Канстанціна, разбураную неўзабаве перад гэтым вандаламі і вестготамі. Большасць жа іншых плямёнаў спавядалі арыянскі тып хрысціянства. З блаславення папы рымскага Хлодвіг пачаў рэлігійную вайну, дзе асноўным яго праціўнікам выступалі арыяне-вестготы на чале з Аларыхам II. Паводле аднаго з паданняў, у час бітвы пры Вуйе (507 г.) Хлодвіг са сваім войскам апынуўся ў багне. Толькі жоўтыя кветкі ірысаў (балотнай лілеі) указалі яму водмель, па якой франкі выйшлі ў тыл вестготам і здолелі перамагчы ў рашаючай бітве. Нібыта пасля гэтага анёл праз пасрэдніцтва старога пустэльніка змяніў тры жабы Хлодвіга на тры залатыя стылізаваныя лілеі, якія з таго часу сталі геральдычным знакам французскіх каралеўскіх дынастый. Паводле ж іншай версіі, у той самы момант, калі Хлодвіг прыняў хрост і св. Рэмігія прамовіў свае знакамітыя словы («Пакорна схілі вью, ганарысты сікамбр, шануй тое, што паліў, спалі тое, што шанаваў»), з неба пайшоў дождж з залатых лілей. У любы выпадак, замена выяў жаб на выявы лілей на тарчы Хлодвіга павінна была сімвалізаваць альбо перамогу хрысціянства над паганствам, альбо перамогу рэлігійнага канону над ерассю. Тым больш, што сімволіка трох жаб для хрысціян і каталіка Хлодвіга была ўжо абсалютна недапушчальнай, бо менавіта тры жабы ў час Армагедону павінны былі стаць знакам войска Антыхрыста: «І бачыў я, як выходзілі з вуснаў цмока і з вуснаў звера і з вуснаў ілжэпрарока тры духі нячыстыя, падобныя на жабаў: гэта дэманскія духі, што твораць азнакі; яны выходзяць да цароў зямлі ўсяго свету, каб сабраць іх на бітву ў той вялікі дзень Бога Усеўладнага» (Адкрыццё... 16, 13–14).

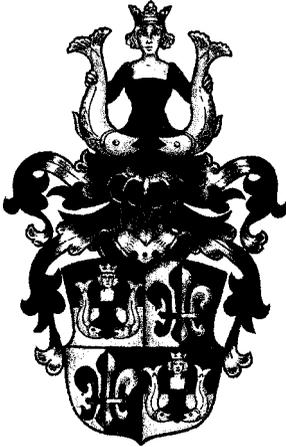
Разам з тым, неабходна адзначыць, што канкрэтная сімволіка жаб Меравінгаў сягае самых глыбінь індаеўрапейскай архаікі, дзе жаба служыла адной з іпастасяў Парадзіхі — Багіні-Маці, што знайшло свой адбітак нават у наўгародскай вышыўцы, дзе выявы жаб чаргуюцца з выявамі парадзіхі⁴. Тым самым, тры жабы ў тарчы Хлодвіга ўвасаблялі першапачаткова

⁴ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. М., 1994. С. 482–484.

магічны патранаж паганскай багіні-маці. Таму нездарма лілея пазней сімвалізавала апеку яе хрысціянскага адпаведніка — Панны Марыі.

Адным са сведчанняў гэтага можа служыць і графічнае вырашэнне ўтворанай ад жабы геральдычнай лілеі як гербавага знака французскіх каралёў, тыпалагічна роднаснае прамалёўцы геральдычнай Мелузіны (гл. мал. 3).

Мелузіна ўяўляе сабой геральдычную пачвару з цела жанчыны, якая замест ног мае два звернутыя ўгору рыбіныя (радзей — змяіныя) хвасты і

Мал. 3

Мал. 4

падтрымлівае іх рукамі. Часам яе галава была ўкаранаваная. Водная німфа з крыніцы Лузіньян у Пуацье, дачка караля Албаніі Эліпаса фея Мелузіна была адным з найбольш папулярных персанажаў еўрапейскай сярэднявковай міфалогіі. Паводле падання, кожную суботу яна была вымушана ператварацца ў змяю за тое, што калісьці заключыла ў нетры гары свайго бацьку. Урэшце Мелузіна стала жонкаю графа Раймунда Лузіньяна, які з яе дапамогаю стаў каралём. Разам з тым Мелузіна забараніла мужу бачыцца з ёй па суботах. Калі ж той парушыў гэтую забарону, фея пакінула яго ў абліччы крылатай змяі⁵. Тым не менш, яна працягвала аказваць патранаж сваім нашчадкам і заўсёды яўлялася ім перад смерцю⁶. Таму ў радавой і гарадской геральдыцы Мелузіна сімвалізавала вышэйшую магічную абарону.

У сваіх радавых гербах Мелузіну ўжывалі Лузіньяны (французскі род, прадстаўнікі якога сталі каралямі Іерусалімскімі, а пасля падзення хрысціянскага Іерусалімскага каралеўства — Кіпрскімі), французскія роды

⁵ Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2 т. Т. 2. М., 1992. С. 136–137.

⁶ Podgórcy Barbara i Adam. Encyklopedia demonów. Wrocław, 2000. S. 252.

Роганаў, Люксембургаў, нямецкі род Корнбургаў (гл. мал. 3), чэшскі род Неталіцкіх і інш. Мелузіна з'яўляецца асноўнай гербавай эмблемай італьянскага горада Палерма.

У гэтым кантэксце неабходна адзначыць, што з часоў старажытнасці жабы прыцягвалі да сябе ўвагу чалавека здольнасцю да радыкальнай трансфармацыі свайго аблічча: ад ікрынкі да палоніка і далей — да свайго звыклага выгляду. Менавіта таму ў казачным эпасе, як Захаду, так і Ўсходу Еўропы быў надзвычай пашыраны сюжэт аб ператварэнні жабы ў прынца альбо царэўну, у аснове якога ляжала ідэя эвалюцыі пагарджанага і агіднага ў шанаванне і прыгожае. Яскравым прыкладам гэтага можа служыць усходнеславянскі казачны сюжэт пра «царэўну-жабу».

У аснове гэтага сюжэта ляжыць гісторыя шлюбу трох царскіх сыноў. Умовай шлюбнага выбару для іх павінен стаць стрэл з лука ў паветра. Тая, да каго патрапіць страла аднаго з братоў, павінна стаць яго жонкай. Страла малодшага з царэвічаў трапляе да жабы, на якой ён і вымушаны ажаніцца. Аднак гэтая жаба, скінуўшы сваю скуру, здольная на нейкі час пертварацца ў прыгожую і надзвычай мудрую царэўну, якая робіць свайго мужа спадкаемцам бацькавага царства — Царом. Аднак пасля таго, як той спальвае жабіну скуру сваёй жонкі, яна вымушана пакінуць яго ў абліччы лебедзя (*resp.* змеягалавай птушкі). Пасля гэтага ён даведваецца, што яго жонка «хітрэйшая-мудрэйшая за свайго бацьку ўрадзілася; ён за тое ўсердзіўся на яе і загадаў ёй тры гады жабаю быць»⁷. Яна толькі крыху не дачакала заканчэння тэрміна дзейснасці праклёну, і за гэта вымушана была вярнуцца да свайго бацькі Кадука (рус. *Кошья Бессмертного*). Далейшае развіццё казачнага сюжэта засноўваецца на вызваленні царом сваёй жонкі.

Такім чынам, кельцкая па свайму паходжанню Мелузіна-змяя і славянская царэўна-жаба набываюць зааморфныя рысы ў якасці бацькавага пакарання, з'яўляюцца царскімі жонкамі, аказваюць магічны патранаж сваім абраннікам, што можна трактаваць як сведчанне генетычнай роднасці гэтых персанажаў. Тым самым, супадае не толькі графічнае вырашэнне геральдычных эмблем Мелузіны і лілей Хлодвіга, аднак і семантыка гэтых знакаў — магічны патранаж «мудрай жанчыны» герою-манарху (*resp.* цару-жрацу).

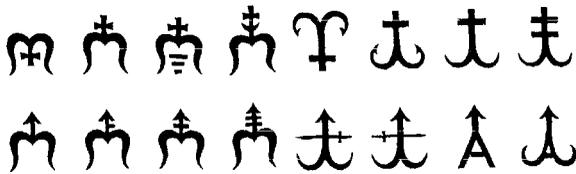
У гэтым кантэксце асабліваю цікавасць набываюць згаданыя вышэй гербавыя знакі шляхты Каралеўства Польскага і Вялікага Княства Літоўскага, у прамалёўцы якіх лёгка заўважыць графічную аснову геральдычнай лілей і Мелузіны. Гербоўнікі гэтыя знакі звычайна апісваюць як «зламанная» (?) самым разнастайным чынам стрэлы, альбо «расшчэпленыя» (?) крыжы, альбо трансфармаваныя літары. Часам паходжанне герба імкнучца патлумачыць не вельмі зграбныя паданні, як гэта адбываецца ў выпадку з гербам *Odrważ* (гл. мал. 2). Паводле гэтага падання герб нібыта ўзнік пасля таго, як нейкі рыцар з Маравіі ў час паядынку адцяў сваёй стралой

⁷ Народные русские сказки А. Н.Афанасьева: В 3 т. Т. 2. М., 1985. С. 266.

вусы (?) праціўніка⁸. Таму «страла з вусамі» была змешчана ў яго геральдычную тарчу, а сам герб атрымаў сваю назву (першапачаткова нібыта *Odrzywąs*) ад выразу «адарваць вус» (польск. *oderwać wąs*). Між тым, куды больш верагоднай этымалогіяй гербавай назвы *Odrowąż* з'яўляецца выраз «адро змяі» (польск. *odro wąż*), дзе адро — гэта адначасова шлюбнае ложа і рытуальныя пахавальныя насілкі. Тым самым, гербавая назва можа азначаць адначасова «шлюб са змяёй» і «смерць ад змяі» (першы варыянт), а таксама «смерць змяі» (другі варыянт).

Мал. 5

Мал. 6

Першы варыянт узнаўляе найбольш архаічны рытуальны комплекс матрылінейных супольнасцяў, калі сонечны цар-жрэц на пэўны тэрмін заручаецца шлюбом з месяцовай багіняй-маці, а потым прыносіцца ёй у ахвяру сваім наступнікам таністам, набываючы ў выніку несмяротнасць (параўн. сюжэт з Мелузінай, якая спачатку стала жонкай Раймунда Лузіньяна, а потым яўлялася перад смерцю кожнаму з прадстаўнікоў гэтага роду). Тым самым шлюбнае ложа ператвараецца для яго ў пахавальнае.

Другі варыянт можа характарызаваць пераход да патрылінейнай сістэмы, калі сюжэт пра ахвярапрынашэнне цара-жраца трансфармаваўся ў сюжэт пра пакаранне багіні-грымотніцы. Так, у аснову агульнага індаеўрапейскага протаміфа пакладзены сюжэт аб барацьбе бога-грымотніка з яго хтанічным змеяпадобным апанентам (*resp.* цара-жраца з таністам). Паводле гімнаў «Рыгведы» змей Урытра крадзе ў бога-грымотніка Індры кароў. Індра знаходзіць сваю прапажу і забівае Урытру. Аднак, акрамя гэтага даследчыкі індаеўрапейскай архаікі таксама рэканструююць міфалагічны сюжэт аб барацьбе Перуна (славянскага бога-грымотніка з агнёвымі стрэламі) са сваёй жонкай, якая ў дадзеным выпадку выступае ў якасці персанажа-замышчальніка змея (часам яго дачкі-змяі), традыцыйнага праціўніка грымотніка⁹.

⁸ Niesiecki K. Herbarz Polski. T. VII. Lipsk, 1841. S. 24.

⁹ Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. Т. 1. М., 1992. С. 179.

У кантэксце кельцкай гісторыі пра Мелузiну, змяногую прамаці і апякунку шляхетнага роду, надзвычай паказальнай з’яўляецца адна этнаганічная гісторыя, расказаная Герадотам (IV, 8–10). Паводле яе, у час адной з вандровак па далёкіх паўночных землях Геракла раптоўна заспела непагадзь і ён заснуў, закруціўшыся ў шкуру. Аднак, пакуль ён спаў, дзіўным чынам некуды зніклі яго коні. У пошуках героя патрапіў у зямлю пад назвай Гілея. Там у пачоры ён знайшоў дзіўную істоту — змяногую жанчыну. Жанчына паведала Гераклу, што яго коні знаходзяцца ў яе, аднак умовай іх вяртання яна паставіла свой шлюб з ім. У выніку гэтага шлюбу нарадзіліся тры сыны: Агафірс, Гелон і Скіф. Урэшце, вяртаючы пры развітанні коней, жанчына запыталася ў Геракла, як далей распарадзіцца лёсам гэтых сыноў. Геракл, пакінуўшы жанчыне свой лук, параіў ёй пакінуць пры сабе таго сына, які зможа гэты лук нацягнуць, а астатніх адправіць на чужыну. Калі дзеці выраслі, у гэтым спаборніцтве перамог Скіф, які і стаў родапачынальнікам скіфскіх цароў. Такім чынам, нібыта, па-першае, падобна да Лузіньянаў, скіфскія цары паходзяць ад змяногай багіні-маці, а, па-другое, асновай іх «царскага» выпрабавання (ініцыяцыі) з’яўляецца менавіта стральба з лука, што прыпадабняе іх да трох царэвічаў са славянскай казкі пра царэўну-жабу.

У скіфа-сармацкай міфалогіі змяногая багіня вядома як багіня Апі і яе выявы ў IV ст. да н. э., абсалютна тоесныя геральдычнай выяве сярэднявковай Мелузiны, аздаблялі налобнікі коняў скіфскіх воінаў (мал. 4), абараняючы верхнікіў ад варажэй зброі. У сваю чаргу межавыя знакі гістарычных спадкаемцаў скіфаў — сарматаў, якія датуюцца прыкладана I–IV ст. н. э. (мал. 5), уяўляюць сабой моцна стылізаваную выяву жанчыны-парадзікі, падобную да Апі і Мелузiны, тыпалагічна роднасную вышэйзгаданым «літоўскім» котвіцападобным гербавым эмблемам (мал. 6).

Надзвычай цікавай у гэтым кантэксце з’яўляецца таксама пячатка Вялікага князя маскоўскага Васіля Васільевіча (XV ст.) з амаль натуралістычнай выявай змяногай багіні (дарэчы, па сваёй прамалёўцы вельмі падобнай да геральдычнай лілеі), якая спалучаецца з выявай чатырох імклівых коней¹⁰ (мал. 7). Вядома, коні ў дадзеным выпадку могуць выступаць алюзіямі на тых коней, якіх калісьці скрала Апі ў Геракла. Аднак найбольш верагодна, што і ў скіфскі сюжэт, і на пячатку маскоўскага князя коні трапілі ў якасці аднаго з атрыбутаў архаічнага рытуала ахвярапрынашэння цара-жраца ў гонар багіні-маці, рэканструіраванага ў свой час Р. Грэйвсам на матэрыяле старажытнагрэчаскай традыцыі. Паводле меркавання даследчыка, у даэлінскаю эпоху ў канцы панавання цара-жраца яго разрывалі на кавалкі жанчыны ў абліччы кабыліц. Ужо ў элінскія часы рытуал змяніўся і цара забівалі праз валачэнне яго па зямлі квадрыгай кабыліц. Пры гэтым «калясніца з чатырма неўтаймаванымі кабыліцамі пускалася па вуліцах

¹⁰ Лакиер А.Б. Русская геральдика. М., 1990. С. 79.

горада і павінна была сімвалізаваць хаос, што ахапіў свет, калі карона перадавалася ад аднаго цара іншаму»¹¹. Не выклікае сумнення, што першачатковая семантыка выявы на пячатцы маскоўскаму князю была невядомая. Пячатка ў дадзеным выпадку выступала адзнакай сакральнасці яго «царскай» улады, незразумелай, але асвечанай часам і традыцыяй.

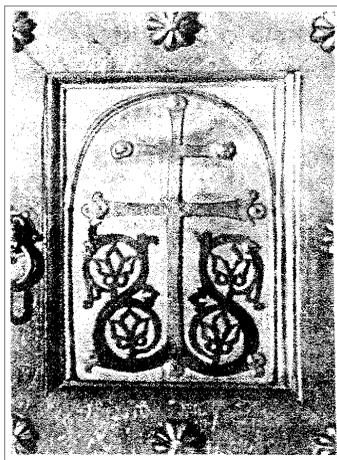
Гэта ўсё дае падставы меркаваць аб існаванні ў індаеўрапейцаў на пэўным этапе развіцця культуры змяногай багіні-маці, якой у ахвяру прыносіліся племянныя цары-жрацы. Рудыментамі гэтага культa, якія знайшлі свой

Мал. 7

Мал. 8

Мал. 9

адбітак у еўрапейскай геральдыцы, з'яўляюцца выявы Мелузiны, геральдычных лiлей i шэраг кoтвiцападобных усходнеславянскiх радавых эмблем, што першачаткова служылi графiчным увасабленнем магiчнай абароны змяногай багiнi-мацi, якая адначасова несла смерць i паўстанне з мёртвых да новага жыцця для сваiх «дзяцей» i «ўлюбёнцаў».

Падкрэслена стылізаваны характар усіх гэтых выяў тлумачыцца не столькі спробай табуіраваць залішне натуралістычную позу багіні-парадзіхі (бо змяпадобныя ногі Апі і Мелузiны, якія яны падтрымліваюць

¹¹ Грейвс Р. Мифы Древней Греции. М., 1992. С. 181.

рукамі, і «рамёны» котвіцападобных знакаў — гэта раскінутыя ногі жанчыны-парадзіхі ў час родавых схватак), колькі характэрным для архаічнага рэлігійнага мыслення імкненнем увасобіць найбольш сакралізаваныя элементы культуры менавіта ў сімвалах і эмблемах. Так, Торкільд Якабсэн, аналізуючы генезу месопатамскай рэлігіі, адзначае, што толькі ў працэсе доўгага развіцця культуры марудна і з цяжкасцямі першапачатковыя эмблематычныя выявы багоў пачалі замяняцца іх антрапаморфнымі выявамі, якія ўрэшце «перамаглі». Тым не менш, «у крытычныя моманты грамадскага жыцця, калі была неабходна прысутнасць багоў, скарыстоўвалі менавіта іх старыя формы — «эмблемы»: яны спадарожнічалі войску і вялі яго да перамогі, а таксама выстаўляліся як залог непарушнасці, сведкі і гаранты пры прынясенні клятвы»¹². Надзвычай цікавым у гэтых адносінах выключэннем з'яўляецца вельмі натуралістычная выява кельцкай багіні-маці Шэйлы-на-Гіг (мал. 8), якая ў якасці аб'рэга змяшчалася на скрыжаваннях дарог, мастах і нават на ранніх касцёлах¹³.

З надыходам хрысціянства функцыі вышэйшай магічнай абароны паганскай багіні-маці перайшлі да Панны Марыі. У гэтым кантэксце паказальна, што менавіта лілея стала адным з асноўных сімвалаў. Акрамя таго, у праваслаўным іканапісе, дастаткова шырока скарыстоўвалася графема Багародзіцы (мал. 9), падобная да выяў Мелузіны і геральдычнай лілеі, і абсалютна тоесная асноўнаму прадмету шляхцкага герба *Junczyk* (мал. 1).

¹² Якобсен Т. Сокровища тьмы: История месопотамской религии. М., 1995. С. 19.

¹³ Botheroyd S., Botheroyd P. F. Słownik mitologii celtyckiej. Katowice. 1998. S. 345.

Ігар Марзалюк (Магілёў, Беларусь)

ВЫТОКІ ГІСТАРЫЯГРАФІЧНЫХ ВЕРСІЙ СЯРЭДНЕВЯКОВАЙ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ

Сёння ў гістарычнай навуцы Беларусі даволі востра дыскутуецца пытанне аб узнікненні беларускай дзяржаўнасці і этнагістарычнай самаідэнтычнасці насельніцтва беларускіх земляў у эпоху сярэднявекі. Пэўныя гісторыкі ўвогуле адмаўляюць тэзу аб тым, што насельніцтва Беларусі ўспрымала ў XV–XVII ст. Кіеўскую Русь як пачатковы перыяд уласнай дзяржаўнасці. Калыскай будучай Беларусі яны лічаць толькі Полацкае княства, прычым разглядаюць яго як цалкам незалежную дзяржаву. Падобнага пункту гледжання прытрымліваецца і такі вядомы сучасны ўкраінскі медыявіст, як Н. Якавенка, якая сцвярджае літаральна наступнае: «Для ўсіх

трох адломаў колішняй Кіеўскай дзяржавы памяць пра сваю гістарычную «прамаці» Кіеўскую Русь — таксама выявілася рознаю. Так, беларускія княствы, якія супольна з суседзямі літоўцамі стваралі сваю маладую дзяржаву практычна з нуля, на кіеўскую спадчыну практычна не аглядаліся; паколькі яны заўсёды трымаліся ў баку ад Кіева, то ў строгім сэнсе іхняю яна ніколі не была, таму не выклікала ні настальгіі, ні ідэалагічнага пералумачэння»¹.

На нашу думку найважнейшай у вырашэнні гэтага пытання з'яўляецца гістарычная самаідэнтыфікацыя тагачаснага насельніцтва беларускіх зямель. Письмовыя крыніцы дазваляюць нам прасачыць тэма гістарычных і этнічных стэрэатыпы, якія існавалі ў асяроддзі адукаваных русінаў: духавенства, прадстаўнікоў наблітэта і мяшчанаў. Гэтае пытанне, як мы ўбачым далей, цесна звязана з дыскусіяй аб тым, які з усходнеславянскіх народаў мае больш падстаў лічыць сябе спадкаемцам Кіеўскай Русі.

Апошняя дыскусія налічвае не адну сотню год. Ужо ў XIII ст. укладальнікі Галіцка-Валынскага летапісу лічылі, што Галіч быў «другім Кіевам» — спадкаемцам традыцый першай Кіеўскай дзяржавы. Адпаведна складзеныя на Валыні летапісныя кодэкссы кшталту Іпацьеўскага ўключалі «Аповесць мінулых гадоў», Кіеўскі летапіс XII ст. і, урэшце, Галіцка-Валынскі летапіс XIII ст. У сваю чаргу складзены на Уладзіміра-Суздальскай зямлі Лаўрэнцьеўскі летапіс пасля «Аповесці мінулых гадоў» падаваў уладзіміра-суздальскія паведамленні². Выразна адрознівалася ад двух апошніх традыцый і летапісанне Вялікага Ноўгарада³. Ужо тады паўсталі прычынныя адрозныя схемы гісторыі Усходняй Еўропы, якія захаваліся да сённяшняга дня з пэўнымі трансфармацыямі і мадыфікацыямі і працягваюць сваё існаванне ў якасці афіцыйных нацыянальных версій украінскай і велікарускай гістарыяграфіі.

На жаль, летапісныя помнікі дамангольскага перыяду, створаныя на тэрыторыі Беларусі, не захаваліся. Аднак пэўныя факты з гісторыі Полацкага княства дазваляюць адказаць на пытанне, ці лічылі яго валадары Кіеў чужым для сябе, а сваё княства цалкам самастойным? У гістарыяграфіі даўно звярнулі ўвагу на тую акалічнасць, што пасля няўдалага замаху Рагнеды на Уладзіміра апошні вылучыў «отчыну» свайму старэйшаму сыну Ізяславу — Полацкае княства, якое замацавалася за нашчадкамі Ізяслава. Атрымаўшы Полацкую зямлю ў «выдел», яны пазбаўляліся права прэтэндаваць на іншыя землі Кіеўскай Русі. Беларускі гісторык Ю. Заяц вельмі пераканаўча паказваў, што ў аснове канфлікту паміж Усяславам Чарадзеям і Яраславічамі ляжалі прэтэнзіі полацкага князя на вялікакняжацкі кіеўскі

¹ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ, 1997. С. 76.

² Ісаевіч Я. Україна давня і нова. Львів. 1996, С. 23.

³ Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.; Л., 1947. С. 205.

«стол»⁴. Вылучанасць Ізяславічаў з агульнага ўладання не трэба змешваць з палітычнай ізаляцыяй ці незалежнасцю. Ніхто з кіеўскіх князёў не лічыў, што полацкая дынастыя абсалютна незалежная ад Кіева⁵. Культурныя і гандлёвыя кантакты Полацка з Кіевам рэч добра вядомая даследчыкам⁶. Для ўкладальнікаў Кіева-Пячорскага пацерыка таксама быў бясспрэчным той факт, што Полаччына з’яўляецца часткай Русі як канфесійнай агульнасці⁷. Адзіны культурны ўзор скарыстоўвалі і Полацк, і Кіеў, і Ноўгарад, будуючы саборы Святой Сафіі і выказваючы такім чынам прэтэнзіі на гегемонію сваіх цэнтраў у Кіеўскай Русі⁸. Паказальна, што кіеўскае духавенства, Кіева-Пячорскі манастыр шчодро адорвалі князі полацкай дынастыі. Добра вядомы і сімпатыі пэўных прадстаўнікоў гэтага духавенства да полацкіх князёў⁹.

У беларускай гістарыяграфіі звярталася мала ўвагі на «Летописец русских царей» (вядомы таксама пад назвай «Летописца Переяславля Суздальского») як на важнейшую крыніцу для асэнсавання гістарычнай самаідэнтычнасці насельніцтва беларускіх земель у XIV–XV ст. Даказана, што старажытнейшая частка «Летописца...» (запісы да 1110 г. і два дадатковыя артыкулы 1137 і 1143 гг.) створана ў ВКЛ чалавекам, які належаў да праваслаўнай царквы і адмоўна ставіўся да каталіцтва¹⁰. У Пашута звярнуў увагу на шэраг фактаў, якія дазволілі яму выказаць меркаванне аб тым, што ў «Летописце русских царей», Архіўным хранографіе і Іпацьеўскім летапісе захаваліся сляды літаратурна-палітычнай апрацоўкі, узнікненне якой ён звязваў з дзейнасцю царкоўнага цэнтра ў Наваградку¹¹. Паказальна, што ў «Летописце» ўжыта нязвыклая і нехарактэрная для Кіеўскай Русі тытулатура ўсходнеславянскіх уладароў — замест «князь» скарыстаны тэрмін «цар». Тое ж самае тычыцца і тэрміналогіі змешчанага разам з «Летописцем» Архіўнага звода статута Святога Уладзіміра — у ім двойчы ўжыта слова «царь», «царство» замест альбо ў дадатак тэрміна «князь», «княжество»¹². Другім вельмі сімптаматычным адрозненнем гэтага помніка ад ранніх помнікаў усходнеславянскага летапісання з’яўляецца падкрэсленая

⁴ Заяц Ю. А. Полоцкий князь Всеслав и Ярославичи в 1065–1066 г.: от Пскова до Белгорода // Гістарычна-археалагічны зборнік. № 4. Мн., 1994. С. 91–93.

⁵ Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. Киев, 1992. С. 31.

⁶ Штыхов Г. В. Киев и города Полоцкой земли // Киев и западные земли Руси в IX–XIII вв. Мн., 1982, С. 45–80.

⁷ Повести Древней Руси XI–XII века. Л., 1983. С. 435

⁸ Петрухин В. Я. Начало этнокультурной истории Руси IX–XI веков. Смоленск; М., 1995. С. 58.

⁹ Алексеев Л. В. Полоцкая земля в IX–XIII вв. (Очерки истории Северной Белоруссии). М., 1966. С. 228; Тарасаў С. В. Чарадзеі сёмага веку Траяна. Мн., 1991. С. 38.

¹⁰ Шапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси. XI–XIV вв. М., 1972. С. 110.

¹¹ Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. М., 1959. С. 28–42, 389–390.

¹² Шапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси. XI–XIV вв. С. 112.

канстатацыя факта залежнасці літоўскіх плямёнаў ад Русі ў мінулым. Рэдакцыя запісу аб данніцкай залежнасці неславянскіх плямёнаў істотна адрозніваецца сваёй завостранасцю ад рэдакцый, змешчаных у Лаўрэнцьеўскім, Радзівілаўскім і Іпацьеўскім летапісах: «...Печера, Имя, Литва, испрѣва исконнии даници и конокоръмци, Зимгола, Корсь, Нерома сиречь Жемоить, Либь»¹³. Такім чынам, важнейшай мэтай аўтара «Летописца» бачыцца імкненне падкрэсліць вышэйшы статус усходнеславянскай дзяржаўнасці ды большую даўнасць царкоўнай традыцыі ўсходнеславянскіх зямель былой Кіеўскай Русі, увайшоўшых у ВКЛ, у параўнанні з этнічнай Літвой. Акцэнтуюцца ўвага на яе папярэднія данніцкай залежнасці ад Русі. Гэтай мэце павінна была служыць і тытулатура, якую скарыстоўвае аўтар помніка, кажучы пра Рурывавічаў ды створаную імі дзяржаву — «царь», «царство». Справа ў тым, што слова «цар» (у адрозненне ад выключна свецкага тытула «цэсар») мела ў старажытнай Русі ярка акрэслены сакральны характар і сведчыла таксама аб богаабранасці краіны («Царград», гэта не толькі рэзідэнцыя імператара, але і «Горад Хрыста»). Тытулаты «Цэзар» і «кароль» у усходнеславянскай традыцыі разглядаліся як чыста свецкія, маючыя ніжэйшы статус у параўнанні са словам «Цар», якое было запазычана непасрэдна з Бібліі¹⁴.

Калі пагадзіцца з А. Чарняковым, які лічыць, што Радзівілаўскі летапісны звод быў укладзены ў Полацку¹⁵, то мы можам меркаваць і аб тым, якая гістарычная спадчына ўспрымалася як «свая» палачанамі XV ст. Паказальна, што нягледзячы на прыпіскі, якія акцэнтуюць увагу на падзеях у Полацку (успамін у летапісе пра «полочан», услаўленне вечавых парадкаў у шэрагу ўсходнеславянскіх гарадоў, у тым ліку і Полацку, успамін аб якім у адпаведным месцы Лаўрэнцьеўскага летапісу адсутнічае), полацкая гісторыя разглядаецца ў агульным усходнеславянскім кантэксце.

Вывучэнне старажытнейшых беларуска-літоўскіх летапісаў першага зводу дазволіла В. Чамярыцкаму прыйсці да высноваў, што летапісец, скарыстоўваючы рускія летапісы, спрабаваў упершыню стварыць гісторыю Літвы і Літоўскай Русі (Беларусі і Украіны) у яе сувязі з гісторыяй Русі Маскоўскай і ў яе пераемнасці з гісторыяй Кіеўскай Русі¹⁶. На сённяшні дзень амаль усе даследчыкі лічаць, што большасць твораў, з якіх складзены Беларуска-літоўскі летапіс 1446 г., напісаны ў Смаленску і што натхняльнікам гэтай справы быў епіскап (пазней мітрапаліт) Герасім, патрыёт ВКЛ і прыхільнік захавання яго цэласнасці¹⁷. Такім чынам мы можам казаць, што

¹³ Летописец Переяславля-Суздальского. М., 1851. С. 2.

¹⁴ Данилевский И. Н. Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? // Одиссей. Человек в истории. 1998. М., 1999. С. 146.

¹⁵ Чернецов А. Радзивилловская летопись // Свіцязь. Мн., 1989. С. 139–147.

¹⁶ Чамярыцкі В. А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Мн., 1969. С. 183–184, 188.

¹⁷ Улащик Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. М., 1985. С. 27.

ў гэтым летапісе адлюстраваны гістарычныя погляды праваслаўнага русінскага набілітэта ВКЛ. Перад намі паўстае яшчэ адна схема гісторыі Усходняй Еўропы, у якой Кіеўская Русь выступае як першапачатковая форма ўласнай дзяржаўнасці русінаў ВКЛ. Традыцыі Кіева пераймае Вільня і, адпаведна, ВКЛ трактуецца як легітымная правапераемніца Кіеўскай Русі, як «свая» дзяржава. Узнікненне падобнай канцэпцыі было абумоўлена, на думку польскага гісторыка Ежы Клачоўскага, завяршэннем працэсу фарміравання ў сярэдзіне — другой палове XV ст. адзінага літоўска-русінскага «палітычнага народа»¹⁸.

Гэта канцэпцыя пазней будзе пакладзена ў аснову афіцыйнай версіі беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі. Праўда, беларускія гісторыкі, пачынаючы ад А. Г. Кіркора, на месца Кіева пачнуць ставіць Полацк¹⁹. Прычым для абгрунтавання гэтай тэзы яны вымушаны будуць звярнуцца да позніх летапісных зводаў, створаных у Маскоўскай дзяржаве. Якраз менавіта ў Маскве падчас барацьбы гэтай дзяржавы за ўсходнеславянскія землі, якія ўваходзілі ў ВКЛ, быў створаны міф аб паходжанні літоўскай дынастыі ад полацкіх князёў. Справа ў тым, што ў такім выпадку Гедымінавічы не мелі права на землі, якія ўваходзілі ў склад Кіеўскай Русі, бо «вотчынай» полацкіх князёў было толькі іх княства, а права кіравання аstatнімі ўсходнеславянскімі ўладаннямі яны былі пазбаўлены²⁰. Некрытычнае запазычанне гэтай тэзы прывяло да ўзнікнення надзвычай папулярнага міфа ў айчынным літаратуры аб беларускім паходжанні вялікіх князёў літоўскіх.

Паказальна, што ў беларуска-літоўскіх летапісах, створаных у пачатку XVI ст. і маючых легендарную частку аб паходжанні вялікіх князёў літоўскіх, увага надавалася не толькі абгрунтаванню легітымацыі панавання літоўскай дынастыі над усходнеславянскімі землямі княства, але і ўлічваліся інтарэсы праваслаўнай знаці дзяржавы, складовай часткі «палітычнага народу ВКЛ». У легендарнай частцы летапісаў падкрэслівалася, што далучэнне большасці зямель сучаснай Беларусі адбылося мірным шляхам, літоўская дынастыя прыходзіць на гэтыя землі пасля спусташэння іх татарамі і выступае як вызваліцель ад ханскага прыгнёту²¹. Усе летапісы і хронікі падкрэслівалі, што наваградскія вялікія князі завалодалі паўднёвым захадом Беларусі, не сустракаючы ніякага супраціву з боку мясцовага насельніцтва і нават пры яго падтрымцы. Войны супраць вальнскіх князёў і татараў паказаны як абарончыя²². Уяўленні аб мірным далучэнні ўсходне-

¹⁸ Kłoczowski J. Młodsza Europa. Warszawa, 1998. S. 452.

¹⁹ Живописная Россия. Т. 3. Ч. 2. Мн., 1993. С. 290–293.

²⁰ Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. М., 1959. С. 75–76.

²¹ Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. С. 71; Улащик Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. М., 1985. С. 152–154.

²² Улащик Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. М., 1985. С. 155.

славянскіх зямель да Літвы былі распаўсюджаны ў асяроддзі палітычнай эліты княства ў XVI ст. У «Размове Паляка з Ліцвінам» сцвярджаецца, што «Русь» добраахвотна, пасля перамогі літоўцамі татараў, уступіла ў падданства да Літвы²³. Гэтая тэза была надзвычай важная для прадстаўнікоў русінскага наблітэта Княства, бо дазваляла ім сцвярджаць, што іх землі не заваёваныя правінцыі, а частка шырэйшай дзяржавы, якая зберагла паўнапраўную суверэннасць у сярэдневяковым разуменні *in dominium Suum rex imperator est* (г. зн. падданы прызнае вышэйшага ўладара з умоваю збаражэння неабмежаванага панавання на ўласнай тэрыторыі). Падобныя ідэі былі шырока распаўсюджаны і ў асяроддзі праваслаўнай украінскай эліты ў першай палове XVII ст., якая імкнулася давесці факт добраахвотнага, а не прымусявага далучэння ўкраінскіх зямель да Польскай Кароны²⁴.

Падобная схема русінскай гісторыі выразна прасочваецца і ў «Хроніцы...» Мацея Стрыйкоўскага. Знакаміты хроніст імкнуўся паказаць гісторыю Кіеўскай Русі ў непарыўным адзінстве з гісторыяй Літвы. У яго не выклікае сумненняў той факт, што спадкаемцамі гістарычнай спадчыны Кіеўскай Русі з'яўляюцца русіны, насельнікі беларускіх і ўкраінскіх зямель ВКЛ. Вельмі паказальныя ў сувязі з гэтым згадкі Стрыйкоўскага аб тым, што той ці іншы знакаміты род Вялікага Княства паходзіць ад князёў Кіеўскай Русі²⁵. Стрыйкоўскі імкнуўся выступаць выразнікам усяго «палітычнага народа» ВКЛ. У сувязі з гэтым варта звярнуць увагу на тую акалічнасць, што хроніст выводзіў ад аднаго міфічнага першапродка Асармата і славян і літоўцаў²⁶.

Аднак для нас бяспрэчна адно — пачатак сваёй гістарычнай традыцыі адукаваная частка насельніцтва Беларусі ў XIV–XVI ст. адназначна звязвала з традыцыямі Кіеўскай Русі. Бяспрэчна, што пераважная большасць праваслаўнага наблітэта і мяшчанства беларускіх зямель у сярэдзіне XV–XVI ст. ужо ўспрымала ВКЛ як «сваю» дзяржаву і выказвала палітычную лаяльнасць да яе ўладароў²⁷. Аднак, як вынікам з нарацыйных крыніц таго часу, ВКЛ успрымалася імі толькі як «сучасная Бацькаўшчына», якая ў сілу абставінаў заняла месца «даўняй Бацькаўшчыны» — Кіеўскай Русі. Гэтая сітуацыя істотна не змянілася і ў XVII ст. Але ў канцы XVI – першай палове XVII ст. мы назіраем пачатак працэсу дывергенцыі

²³ Мыльников А. С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI – начала XVIII века. СПб., 1999. С. 238.

²⁴ Величенко С. Володарі і козаки: Заміткі до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII–XVIII ст. // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей*. Т. 1. Київ, 1992. С. 117–121.

²⁵ Рогов А. И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения. М., 1966. С. 36–37.

²⁶ Strykowski M. *Kronika Polska, Litewska, Żmudska i wszystkiej Rusi*. Т. 1. Warszawa, 1846. S. 15.

²⁷ Думин С. В. Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское) // *История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX века*. М., 1991. С. 77–78, 120, 124–125; Кромм М. М. *Меж Русью и Литвой*. М., 1995. С. 114–118, 183–190, 198–199, 219.

былой адзінай русінскай свядомасці на ўласна беларускую і ўкраінскую. Працэс гэты пачаўся пасля Люблінскай уніі і ўзмацніўся пасля Берасцейскай царкоўнай уніі. Ён быў абумоўлены таксама развіццём такой спецыфічнай рысы ўкраінскай гісторыі, не тыповай для Беларусі, як казацтва²⁸.

Звернемся да аналізу пісьмовых крыніц гарадскога асяроддзя, напісаных беларускімі мяшчанамі, якія дазваляюць скласці пэўнае ўяўленне аб іх гістарычнай самаідэнтыфікацыі. Для магілёўскага паэта Фамы Яўлевіча, напісаўшага паэму «Лабірынт» у 1627 г., яго «Русь» не толькі Беларусь, але і Украіна. Для яго «свае» гарады гэта і Вільня, і Кіеў, і Галіч, і Львоў. Кіеўская традыцыя дзяржаўнасці ўспрымаецца ім як родная, якой ён супрацьстаўляе «байкі» аб жалезным ваўку²⁹. Менавіта з Кіеўскай Русі пачынаў адлік дзяржаватворчай традыцыі на нашых землях і яго суродзіч Ігнацій Яўлевіч. Гэта не перашкаджала яму лічыць сябе «беларусцам» і супрацьстаўляць праваслаўных «беларусаў» і «літоўцаў» «рускай» мовы Маскве і валынянам, а Белую Русь Малой Русі ці Украіне³⁰. Падобна выглядала гістарычная самаідэнтыфікацыя і магілёўскага храніста XVII ст. Трафіма Сурты, і стваральнікаў напісанага ў XVIII ст. віцебскага летапісу Панцырнага і Аверкі³¹. Праўда, Трафім Сурта, адносячы свой народ да Русі і называючы важнейшымі гарадамі Русі «Кіеў, Чарнігаў і Магілёў», разам з гэтым ясна ўсведамляў існаванне пэўнай этнічнай адметнасці ўкраінцаў. У запісе за 1682 г. ён згадвае «горад Чыгірын, украінскую сталіцу, што была пад уладаю Масквы»³².

Такім чынам, можна лічыць бясспрэчным той факт, што ў дадзены перыяд часу насельніцтва і беларускіх і ўкраінскіх зямель разглядала гістарычную спадчыну першай Кіеўскай дзяржавы як «сваю», хоць далейшая інтэрпрэтацыя гістарычнага працэсу у дзвюх версіях істотна адрознівалася (маецца на ўвазе XVII ст.), што знайшло сваё адлюстраванне ў першую чаргу ў ацэнцы ВКЛ і казацкага феномена.

²⁸ Сагановіч Г. М. Царкоўная вунія 1596 г. і пытанне нацыянальнай тоеснасці беларусаў у XVII ст. // Наш Радавод. Гродна, 1996. Кн. 7. С. 353–357; Яковенко Н. М. Украінська шляхта з кінца XIV до сярэдзіны XVII ст. Київ, 1993. С. 77.

²⁹ Старостенко В. В. «Лабиринт» Фомы Иевлевича. Могилев, 1998. С. 15–16.

³⁰ Расійскі дзяржаўны архіў старажытных актаў. Ф. 381, воп. 1, адз. зах. 389, арк. 4 адв. – 7; ф. 381, воп. 1, адз. зах. 390, арк. 41.

³¹ Беларускія летапісы і хронікі. Мн., 1997. С. 259–260, 284–285.

³² Тамсама. С. 300.

МАГНАТЫ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО И ИХ РОЛЬ В КУЛЬТУРНОМ РАЗВИТИИ БЕЛАРУСИ

Формирование магнатских латифундий в Великом Княжестве Литовском (ВКЛ) началось при Великом князе Витовте (1392–1430). Для усиления бояр, бывших опорой великокняжеской власти, Витовт раздавал им, причем иногда по несколько раз, земли. При этом владения некоторых бояр резко увеличивались.

Около 1440–1550 гг. в ВКЛ сформировался и разросся класс шляхты (дворян), а также сформировались и магнаты — крупнейшие светские феодальные землевладельцы, члены знатных родов, занимавшие высшие должности в государстве.

По войсковой переписи 1528 г. 23 магнатских рода или отдельные магнаты (табл. 1) могли выставить около 6000 коней, то есть около 30% от общего числа. В ВКЛ в то время было около 13 тысяч шляхетских фамилий. Шляхта была сильна числом, но слаба, по сравнению с магнатами, экономически.

Таблица 1

№	Фамилия	коней	домов	род угас
1	Кежгайлы	768	12288	XVI в.
2	Радзивиллы	760	12160	нет
3	Гаштольд Альбрехт	466	7456	XVI в.
4	Олелькович Юрий	433	6928	XVI в.
5	Острожский Константин	426	6816	XVII в.
6	Остыки	338	5408	XVII в.
7	Глебовичи	279	4464	нет
8	Забerezинские XVI в.	258	4128	XVI в.
9	Ян, епископ виленский	236	3776	—
10	Кишка Петр	224	3584	XVII в.
11	Ходкевич Александр	201	3216	нет
12	Сангушки	170	2720	нет
13	Ильиничи	160	2560	XVII в.
14	Сапеги	153	2448	нет
15	Боговитины	138	2208	XVII в.
16	Зеновичи-Корсаки	138	2208	нет
17	Корсаки	137	2192	нет
18	Зеновичи	136	2176	XIX в. ?
19	Костевичи	126	2016	XVI в.
20	Гольшанский Павел	122	1952	XVI в.
21	Немиры	115	1840	нет
22	Хрептовичи	112	1792	нет
23	Пац Николай	97	1552	XIX в.
Всего		5993	95888	

В табл. 1 нет князей Гедройц, которые по переписи 1528 г. вошли не в общий список, а в отдельный «Реестр князей и бояр Гедройцких», куда были включены 85 лиц (видимо, некоторые из них не из рода князей Гедройц), которые могли ставить 234 коня. Однако князья Гедройцы не занимали высших государственных должностей (только Мартин, ум. 1621, был воеводой мстиславским и несколько лиц — епископами) и не были внесены в число магнатов ВКЛ.

Особенно большой властью в ВКЛ пользовались три наиболее мощных магнатских, причем не княжеских рода: Кежгайлы, Радзивиллы, Гаштольды. Состав магнатов ВКЛ с течением времени изменялся, что подтверждают переписи войска ВКЛ, проводившиеся в 1565 и 1567 гг. Так, из первых шести фамилий по табл. 1 в конце XVII в. остались (и значительно усилились) только Радзивиллы. С передачей Польше Подляшья, Волыни, Подолии в 1569 г. основные владения некоторых магнатов, в частности Ходкевичей и Сангушко, оказались вне ВКЛ.

Занимая высокие государственные должности и обладая огромными богатствами, магнаты не всегда стремились только к их преумножению. Обычно в молодости они получали прекрасное образование в лучших университетах Западной Европы и знакомились с передовыми идеями и открытиями в области науки и техники. Затем у них обычно была своеобразная «стажировка» при каком-либо дворе. В результате они были хорошо подготовлены к государственной деятельности и прекрасно разбирались в искусстве и хозяйственных делах. Некоторые из них становились меценатами, содействовали строительству соборов, школ, типографий, развитию торговли и ремесел, создавали культурные центры (например, Несвиж и Олика при Николае Черном (р. 1515 – ум. 1565) и Михаиле Казимире Рыбоньке (р. 1702 – ум. 1762) Радзивиллах; Ружаны, Деречин, Зельва при Александре Михаиле Сапеге (р. 1730 – ум. 1793) и т. д.). По инициативе Антония Тизенгауза (р. 1733 – ум. 1785), руководившего королевскими экономиями в Беларуси и Литве, в Гродно были созданы мануфактуры, построен комплекс Городница, созданы театр, капелла, школы, заложен ботанический сад.

Каждый из этих видов обширной и обычно весьма эффективной деятельности магнатов ВКЛ требует отдельного рассмотрения. Остановимся здесь лишь на их роли в развитии книгопечатания в ВКЛ.

После разработки к 1440-м гг. Иоганном Гутенбергом нового вида книгопечатания (печатать с наборной формы, печатный станок) оно быстро распространилось в Европе.

Обратимся к ВКЛ. В 1499 г. в Гданьске по заказу виленского каноника Мартинаса была напечатана книга церковных обрядов «Агенда» (на латинском языке). В 1517–1519 гг. Франциск Скорина организовал издание в Праге «Псалтыря» и 22 книг Ветхого завета (на церковнославянском белорусском языке), а в начале 1520-х гг. он основывает типографию

в Вильно, первую на территории ВКЛ. Однако в середине 1530-х гг. Скорина вынужден был переехать в Прагу. Книгоиздательская деятельность Скорины в ВКЛ некоторое время оставалась единственным, хотя и ярким явлением.

В 1550–1570-х гг. в Бресте действовала под опекой магната Николая Черного Радзивилла, канцлера ВКЛ (с 1550 г.), виленского воеводы, брестского старосты, первая на территории Беларуси типография. Было выпущено более 40 изданий различного содержания (на польском и латинском языках), в том числе «Брестская библия» (1563 г.).

В 1560-х гг. была основана типография в Несвиже под опекой магната Николая Криштофа Сиротки Радзивилла, виленского воеводы, основателя Несвижской ординации (1586 г.), покровителя виленской Академии (позднее университет). Здесь в 1562 г. был издан «Катехизис» Сымона Будного — первая на территории Беларуси печатная книга на белорусском языке. Издавались также книги на польском и латинском языках. По приказу Николая-Криштофа Радзивилла типография была закрыта, а оборудование в 1572 г. приобрел Ян Кишка, основавший Лосскую типографию.

В 1568–1570 гг. в Заблудове Гродненского повета существовала на средства магната Григория Ходкевича (р. ок. 1500 – ум. 1572), гетмана ВКЛ (с 1566 г.), старосты гродненского, типография, основанная Иваном Федоровым и Петром Мстиславцем. Здесь они напечатали кириллицей «Евангелие учительное» (1569 г.). Заблудовская типография оказала значительное влияние на развитие книгопечатания в ВКЛ, когда позднее были открыты типографии в Минске, Гродно, Полоцке, Буйничаях и т. д.

Иван Федоров (р. ок. 1510 – ум. 1583), основатель книгопечатания в России (издал в Москве «Апостол» в 1564 г.) и на Украине (издал во Львове «Апостол» в 1574 г.), ок. 1578 г. создал типографию в Остроге на средства магната князя Константина-Василия Острожского (р. 1526 – ум. 1608), киевского воеводы, активного сторонника православной церкви. Здесь была издана в 1581 г. «Острожская библия» — первое полное печатное издание церковнославянской Библии. Типография действовала до 1612 г., было издано около 25 книг.

В 1572–1592 гг. в Лоске существовала типография на средства магната Яна Кишки (р. ок. 1550 – ум. 1592), брестского воеводы, купившего оборудование Несвижской типографии.

Таким образом, все перечисленные типографии были созданы и существовали на средства и при поддержке магнатов ВКЛ.

В конце XVI в. Вильно стал крупнейшим центром восточнославянского книгопечатания. Здесь работало несколько типографий: Мамониной (с середины 1570-х гг.), Николая Криштофа Радзивилла (типография Академии, 1576–1586), Карцана (1580-е гг.), Моркунаса (с 1592 г.), Лэнчицкого (с 1594 г.) и др. В 1590-х гг. в ВКЛ появилось братское книгопечатание, в основном использовавшее кирилловские шрифты.

Возникло также книгопечатание и на литовском языке, причем первая книга (протестантский «Катехизис», составленный Мартинасом Мажвидасом) вышла в Кенигсберге в 1547 г. и была отпечатана готическим шрифтом. Мажвидас впервые использовал литовский язык и заложил основу литовской письменности. В 1595 г. в типографии виленской Академии была отпечатана первая литовская католическая книга — «Катехизис» жемайтского каноника Даукши, а в 1599 г. — им же переведенный на литовский язык сборник проповедей «Постилла». Позже Константин Ширвидас издал литовский католический сборник проповедей и латинско-польско-литовский словарь.

Книги на литовском языке выходили в типографиях Моркунаса, Петкявичуса, но неблагоприятные общественно-политические условия и полонизация знати тормозили развитие литовского книгопечатания.

И здесь нельзя не отметить деятельность Мельхиора (Меркелиса), р. ок. 1536 – ум. 1609, из рода князей Гедройцев, вельможи ВКЛ, деятеля литовской письменности и католической церкви.

Во второй половине XVI в. в западных регионах ВКЛ быстро расширилось учение реформистов. Считая, что противостоять этому могут только хорошо подготовленные католические ксендзы, виленский епископ Протасевич обратился к Ордену иезуитов. Они основали в Вильно среднюю школу (коллегию), а в 1579 г. при содействии короля Стефана Батория — Академию (позднее университет). Академия способствовала развитию науки и письменности, несмотря на то, что ее основной целью было укрепление католицизма.

Таким образом, книгопечатание в ВКЛ на начальном этапе развивалось почти исключительно под опекой и на средства магнатов ВКЛ. Это происходило на фоне усиливающейся полонизации знати, но при этом не наблюдалось противостояния между славянским (белорусским и украинским) и литовским книгопечатанием.

Вольга Гарбачова (Мінск)

САЦЫЯЛЬНА-КУЛЬТУРНЫЯ ПЫТАННІ Ў ПРАГРАМАХ БЕЛАРУСКА-ПОЛЬСКІХ ТАЙНЫХ ТАВАРЫСТВАЎ ПЕРШАЙ ТРЭЦІ ХІХ ст.

Тайныя таварыствы на Беларусі ўзніклі ў 1796 г. пад уплывам асветніцкай ідэалогіі, атрымаўшай распаўсюджанне з другой паловы ХVIII ст. Асаблівы ўплыў на грамадскую думку аказалі творы Вальтэра і Русо, што па сутнасці тлумачыцца агульнасцю сацыяльных праблем, характэрных для перадрэвалюцыйнай Францыі і Рэчы Паспалітай, у склад якой уваходзілі і беларускія землі.

Прадстаўнікі гэтага накірунку былі ўпэўнены, што народы знаходзяцца ў бяспраўным становішчы, што іх трымаюць у невуцтве, некультурнасці, і спадзяваліся, што адукацыя народа, вызваленне ад рэлігійных і класавых перажыткаў прывядзе да перамогі Розуму, да ўстанаўлення царства свабоды, роўнасці і адзінства на зямлі. Асветнікі бачылі ў невуцтве, забабонах, прымхах галоўную прычыну чалавечых бедстваў і грамадскага зла, а ў адукацыі, літаратурнай, філасофскай і навуковай дзейнасці, у свабодзе думкі — галоўны сродак культурнага і сацыяльнага прагрэсу.

Сувязь з ідэямі французскага Асветніцтва прасочваецца нават у назве аднаго з самых уплывовых і масавых таварыстваў першай трэці ХІХ ст. — Таварыстве філаматаў, якую яно атрымала па аналогіі з вядомай у Францыі Філаматычнай арганізацыяй, існаваўшай напярэдадні і ў час Вялікай французскай рэвалюцыі. Арганізатары таварыстваў на тэрыторыі ВКЛ лічылі, што пашырэнне адукацыі, культуры паўплывае на паляпшэнне той сітуацыі, у якой знаходзілася іх паднявольная Айчына. Найбольш яскрава гэта прасочваецца ў асветнай дзейнасці і праграмных дакументах Таварыства філаматаў.

У статуце таварыства, які дзейнічаў з 1 кастрычніка 1817 г. да 23 чэрвеня 1818 г., у якасці асноўнай мэты адзначалася правядзенне навуковых заняткаў для ўдасканалення творчых навываў, выкарыстоўваючы пры гэтым прынцыпы ўзаемадапамогі¹. Згодна са статутам філаматы адзін раз у тыдзень збіраліся на навуковыя пасяджэнні. Кожны з іх павінен быў на працягу чатырох тыдняў падрыхтаваць у вершаванай ці праязічнай форме даследаванне ў выбранай ім самім галіне навукі. Навуковая праца без пазначэння імя аўтара загадзя праходзіла рэцэнзаванне. А пасля выступлення з ёю на пасяджэнні таварыства праводзіліся дыскусіі і галасаванне, у выніку чаго даследаванне прымалася ці адхілялася. Галасаванне не праводзілася толькі ў тым выпадку, калі са сваімі даследаваннямі выступаў сам прэзідэнт таварыства.

¹ Materiały do historii Towarzystwa filomatów. Kraków, 1920. T. 1. S. 3.

За тры месяцы, з 1 кастрычніка 1817 г. па 1 студзеня 1818 г., А. Міцкевічам, А. Петрашкевічам, Ю. Яжоўскім, Ф. Малеўскім, Т. Занам, Б. Сухецкім, З. Навіцкім і Э. Палюшынскім было падрыхтавана 23 даследаванні ў галіне паэзіі, літаратуры, гісторыі, фізікі, медыцыны і этыкі (маральнай філасофіі), 20 з якіх было заслухана ў азначаны час. Большасць з іх была прысвечана паэзіі і літаратуры, адпаведна 10 і 5 дакладаў, сярод якіх вылучаюцца арыгінальныя творы: «Песня пра Ляха» А. Петрашкевіча, «Смерць табакеркі» Т. Зана, а таксама паведамленне на гістарычную тэму «Уплыў рэлігіі грэкаў на грамадства ў гераічныя часы» З. Навіцкага, па фізіцы «Роздум над тэорыяй электрычнасці» А. Петрашкевіча, у галіне маральнай філасофіі 2 паведамленні «Вытокі маральных дабрачыннасцяў» і «Аб значнасці маральнай навукі» Ф. Малеўскага. Мелі месца і выпадкі, калі выступленні не задавальнялі сваім узроўнем прысутных і праца адхілялася. Такі выпадак здарыўся з даследаваннем Б. Сухецкага «Аб характарах», з якім ён выступіў 4 лістапада 1817 г.²

За перыяд з 11 студзеня па 16 красавіка 1818 г. было падрыхтавана 24 даследаванні, з якіх у вызначаны тэрмін прачытана 19. Да пералічаных вышэй аўтараў далучыўся яшчэ адзін новы філамат, Ю. Кавалеўскі. Асабліва цікавымі былі такія даследаванні, як «Пачатак і развіццё драматычнай паэзіі» Т. Зана, «Аб значэнні друкарскага мастацтва», «Звесткі аб жыцці і дзейнасці Герадота» Ю. Кавалеўскага, «Прычыны заняпаду Рыма», «Звесткі аб жыцці і школе Піфагора» З. Навіцкага, «Пачатак і развіццё філасофіі» Ф. Малеўскага³.

Па справаздачы Т. Зана за 16 красавіка – 30 чэрвеня 1818 г. па літаратуры, гісторыі, біяграфіі, граматыцы, геаграфіі было падрыхтавана 16 даследаванняў, з якіх 15 члены таварыства заслухалі. У якасці новых аўтараў, пасля залічэння ў склад філаматаў, з’явіліся Я. Чачот і Т. Лазінскі. У вызначаны час вылучаюцца вершаваныя творы А. Міцкевіча, Т. Зана і Я. Чачота⁴.

У статуце, прынятым 23 чэрвеня 1818 г., былі пашыраны асноўныя накірункі дзейнасці. У якасці мэты таварыства пазначалася, што неабходна, удасканалюючы асабістыя веды, прыкладаць усе магчымыя намаганні для агульнай асветы⁵. Мэты таварыства ў хуткім часе знайшлі практычную рэалізацыю: філаматы пачалі адкрываць школы. Так, Ф. Малеўскім была заснавана ў Шчорсах (Навагрудскі павет Гродзенскай губерні) ланкастарская школа для беларускіх сялян⁶.

Планамі пашырэння асветы захаплялася і Таварыства філарэтаў. Архіўныя справы захавалі вершы Я. Янкоўскага (1822), прывітальнае слова

² Materiały do historii Towarzystwa filomatów. Kraków, 1920. T. 1. S. 31–33.

³ Тамсама. С. 35–38.

⁴ Тамсама. С. 39–41.

⁵ Тамсама. С. 65.

⁶ Філаматы і філарэты. Зборнік / Укл. К. Цвіркі. Мн., 1998. С. 12.

С. Макавецкага, камедыю Т. Зана «Нязменнасць і сяброўства», дысертацыю А. Сузіна⁷. У планы філаматаў і філарэтаў уваходзіла заснаванне асобнага штогодніка для друкавання літаратурных твораў і навуковых даследаванняў, але гэтыя планы не паспелі здзейсніцца.

Пасля разгрому філаматаў і філарэтаў, пасля пакарання ў кастрычніку 1824 г. найбольш актыўных прадстаўнікоў гэтых таварыстваў, а таксама выступлення дэкабрыстаў на Сенацкай плошчы, пачынаецца перыяд больш жорсткага кантролю за дзейнасцю моладзі з боку афіцыйных улад. Гэтыя абставіны прывялі да сур'ёзных ідэалагічных змен у вызваленчым руху.

Адным з такіх наступстваў стала памяншэнне колькасці таварыстваў пасля 1826 г. Акрамя таго, боязь быць раскрытымі і пакаранымі афіцыйнымі ўладамі прыводзіла да засакрэчанасці і перасцярогі ў дзеяннях, што мела свае вынікі — крыніцы захавалі мала матэрыялаў аб існаванні тайных таварыстваў напярэдадні паўстання 1830–1831 гг. Аднак вызваленчы рух на былых землях ВКЛ у разглядаемы час не прыпыніўся. Так, на тэрыторыі Віленскай губерні ў Крожскім вучылішчы (Расіенскі павет) існавала таварыства «Чорныя браты»⁷, у Валынскай губерні ў Луцку — таварыства «Браты пільныя», арганізатарам якога стаў прапаршчык Мінскага пяхотнага палка Хлапіцкі⁸, на Беларусі дзейнічалі таварыствы «Сармацкае племя» і «Мнезеры». І ў той жа час, нягледзячы на змены ў палітычных абставінах, пытанні культуры і асветы заставаліся прывабнымі для патрыятычнай моладзі. Але, калі раней асвета выступала аб'ядноўваючым момантам, тым, з чаго пачыналася выпрацоўка вызваленчай ідэі, то з гэтага часу вызваленчая ідэалогія падпадае пад уплыў прадстаўнікоў рэвалюцыйнага дэмакратызму. Пытанні культуры адыходзяць на другасныя пазіцыі. Нельга сказаць, што яны наогул не цікавілі членаў тайных групавак, але страцілі сваю буюю значнасць.

Яскрава вызначаныя моманты прасочваюцца ў дзейнасці таварыстваў «Сармацкае племя» і «Мнезеры», звесткі аб якіх утрымліваюць фонды Канцылярыі начальніка галоўнага штаба яго імператарскай высокасці і Канцылярыі начальніка галоўнага штаба ў г. Варшаве графа Д. Д. Куруты Расійскага дзяржаўнага ваенна-гістарычнага архіва г. Масквы.

«Сармацкае племя, альбо прыхільнікі айчыны» было заснавана групай студэнтаў Віленскага універсітэта 6 кастрычніка 1827 г.⁹ Яго ўдзельнікамі стала моладзь першага курса двух факультэтаў — юрыдычнага і этыка-філалагічнага. Да найбольш актыўных членаў арганізацыі належалі шляхціц Брэсцкага павета Гродзенскай губерні Тржаскоўскі, шляхціц Валынскай губерні Грантоўскі, шляхціц Вілейскага павета Мінскай губерні Лісоўскі,

⁷ Расійскі дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў (РДВГА), ф. 156, воп. 1, спр. 96, арк. 437–472.

⁸ Тамсама, спр. 149.

⁹ РДВГА, ф. 35, воп. 9, спр. 130.

⁹ РДВГА, ф. 156, воп. 1, спр. 138.

сын былога Гродзенскага губернскага казначэя Канстанцін Зах і інш. Асноўнай мэтай арганізацыі было аднаўленне Рэчы Паспалітай у якасці незалежнай дзяржавы ¹⁰. У намеры таварыства ўваходзіла таксама далучэнне з цягам часу да больш шматлікага і ўплывовага аб'яднання, маючага адпаведны накірунак. Гэта сведчыць аб вельмі важных фактах. Студэнты ведалі пра існаванне вызваленчых настрояў, якія панавалі на беларуска-літоўскіх землях, і ні на хвіліну не сумняваліся, што не застануцца адзінокімі ў сваіх памкненнях. Трэба таксама пазначыць, што «Сармацкае племя» ўзнікла трохі раней за польскае «Таварыства падхарунжых» (1828 г.), якое па сутнасці ўзняло на новую ступень польскі вызваленчы рух. У сувязі з гэтым можна меркаваць, што ўзнікненню апошняга таварыства папярэднічаў своеасаблівы падрыхтоўчы перыяд, калі як у Каралеўстве Польскім, так і на землях ВКЛ існавала сетка невялікіх тайных арганізацый, у праграмах якіх нароўні з сацыяльна-культурнымі мэтамі ўсё больш акрэслівалася ідэя ўзброенага паўстання.

Членам таварыства «Сармацкае племя» можна было стаць, прыняўшы прысягу на вернасць яго ідэям. Адным з найбольш актыўных членаў К. Захам былі складзены «правілы таварыства», своеасаблівы статут — праграмны дакумент, дзе зацвярджалася структура арганізацыі, формы яе дзейнасці, сувязь з іншымі структурамі, распазнавальныя знакі членаў таварыства, форма пакарання за здрадніцтва ідэям сваіх саратнікаў. Правілы складаліся з 18 пунктаў ¹¹.

У адпаведнасці са статутам таварыства падзялялася на дзве ступені. Каб стаць членам першай ступені, кандыдат павінен быў на працягу 15 дзён праходзіць іспыт, і толькі пасля гэтага ён лічыўся сапраўдным яе членам. Для членаў таварыства вызначаўся таксама ўзроставы цэнз, які быў абмежаваны 18–40 гадамі. Чацвёрты пункт правілаў адзначаў, што ўступіць у таварыства маюць шанц толькі «сапраўдныя палякі» і татары. Кіраўнік таварыства выбіраўся на тры месяцы і ўлада яго на гэты перыяд становілася неабмежаванай — ім прапаноўваліся на абмеркаванне ўсе праграмныя практы. Першым старшынёй арганізацыі, яе прэзідэнтам стаў Грантоўскі, студэнт этыка-філалагічнага факультэта ¹².

Сведчаннем павышанай канспіратыўнасці з'яўляецца шосты пункт праграмнага дакумента, у якім пазначаецца, што здрада таварыству і дадзеным пад прысягай абяцанням караецца смерцю. Можа гэтае палажэнне і не было б ніколі здзейснена, але ж той факт, што яно стаіць амаль напачатку праграмных вызначэнняў таварыства, вымушае звярнуць на гэта ўвагу.

Важнымі для разумення мэтай арганізацыі выступаюць 8, 9 і 10 пункты статута, дзе разглядаюцца адносіны сарматаў да набыцця зброі і далейшыя

¹⁰ РДВГА, ф. 156, воп. 1, спр. 138, арк. 3.

¹¹ Тамсама, арк. 7 адв. — 9.

¹² Тамсама, арк. 2 адв.

планы таварыства. Так, статутам зацвярджалася, што павінны выбірацца адказныя «для захоўвання касы і зброі, належачых таварыству»; «кожны павінен мець шаблю і пару пісталетаў»; «летам будуць праводзіцца ў вызначаным месцы і ў вызначаны час манеўры»¹³.

К. Зах склаў таксама некалькі адозваў, дзве з якіх фігуравалі падчас следства. Аўтар заклікаў да адкрытага выступу, да абароны свабоды пры дапамозе адкрытай барацьбы, г. зн. паўстання. Напачатку закліку ён спрабуе абудзіць патрыятычныя пачуцці суайчыннікаў: «Дакуль будзем мы глядзець спакойна на агідную няволю...» А потым канстатуе, што прыйшоў ужо час «скінуць гэты прыгнёт». На прыканцы аўтар заклікае: «Да зброі Адзіназемцы! да Зброі! выбярыце Правадыра, а з дапамогаю Усявышняга апекуна нашага, адновім Айчыну нашу і абаронім тую пры апошнім яе знікненні, з ахвотаю аддадзім жыццё сваё толькі гаротнае па страце любай Айчыны...»¹⁴.

У канцы лістапада 1827 г. звесткі аб існаванні таварыства дайшлі да ведама ўладаў, якія дастаткова жорстка абышліся з патрыятычнай моладдзю. Расследаванне праводзілася пад наглядом М. М. Навасільцава, які аб выніках гэтай справы адсылаў паведамленні вялікаму князю Канстанціну. Студэнтаў Заха, Тржаскоўскага і Лісоўскага пакаралі цялесна, ім прызначылі па 50, 30 і 25 удараў палкамі, а ў канцы сакавіка 1828 г. адправілі радавымі ў Каўказскі асобны корпус. Лісоўскі быў аддадзены ў ведамства Віленскай духоўнай кансісторыі¹⁵.

Таварыства «Мнезераў»¹⁶, што ў перакладзе з грэчаскай мовы вызначаецца як «памятаць, нагадваць», было створана ўжо напярэдадні паўстання, у лістападзе 1830 г. Арганізавала яго таксама віленская універсітэцкая моладзь. У групоўку акрамя яе арганізатара Ю. Крашэўскага ўваходзілі студэнты універсітэта Махвіц, Забела, Зянкевіч, Абіхт і інш. У адпаведнасці са статутам таварыства, складзеным Ю. Крашэўскім, асноўнай мэтай з'яўлялася, як і ў філаматаў, навуковае ўдасканалванне — «практыкаванне па стылістыцы». Там жа адначасова пазначалася, што забараняецца весці размовы пра палітыку і рэлігію. Аднак літаратурная накіраванасць не адпавядала напружанай сітуацыі восені 1830 г. І пасля прыняцця ў члены таварыства памешчыка Лепельскага павета Віцебскай губерні А. Абрампольскага і кандыдата філасофіі Бржастоўскага арыенціры дзейнасці таварыства кардынальна змяніліся. Новыя члены заклікалі запасацца зброяй і пачынаць сапраўдную падрыхтоўку да паўстання¹⁷. Значную ролю,

¹³ РДВГА, ф. 156, воп. 1, спр. 138, арк. 8 адв. — 9.

¹⁴ Тамсама, арк. 15–16.

¹⁵ Смит Ф. История польского восстания и войны 1830–1831 годов. СПб., 1863. Т. 2. С. 114.

¹⁶ У даследаваннях таварыства згадваецца таксама пад назвай «Мнесцераў». РДВГА, ф. 156, воп. 1, спр. 138, арк. 47–47 адв., 212.

¹⁷ РДВГА, ф. 35, воп. 9, спр. 121, арк. 1.

верагодна, адыгрывалі і тыя абставіны, што кіраўнік таварыства Ю. Крашэўскі знаходзіўся ў асабістай перапісцы з вядомым дэмакратам І. Лялевлем, які падтрымліваў рашучыя дзеянні польскай моладзі, складаўшай «Таварыства падхарунжых». Пасля звестак аб пачатку паўстання ў Варшаве, мнэзеры распачалі падрыхтоўку выступлення ў беларуска-літоўскім студэнцкім асяродку. Яны запасаліся зброяй, распаўсюджвалі антыўрадавыя вершы, аўтарамі якіх былі Аляксандр Абрампольскі і былы філарэт Канстанцін Вяжбіцкі¹⁸. Захаваліся таксама звесткі, што студэнтамі рыхтаваўся замах на жыццё М. М. Навасільцава¹⁹. На пачатку снежня 1830 г. ураду становяцца вядомымі намеры членаў таварыства. Падчас вобыску ў іх было знойдзена 63 адзінкі агнястрэльнай зброі, 28 шабель і шпаг, 9 кінжалаў²⁰. Мнэзерам, у адрозненне ад сарматаў, пашчасціла пазбегнуць жорсткіх пакаранняў. І яны не адмовіліся ад сваіх намераў ні на бліжні, ні на далейшы час. Крыніцы сведчаць, што А. Абрампольскі стаў удзельнікам паўстання ў Віцебскай губерні, а ў 1833 г. яго імя праходзіла па справе Віцебскай гімназіі²¹. Ю. Крашэўскі прысвяціў сваю дзейнасць вывучэнню пытанняў гісторыі, культуры, грамадска-палітычнага жыцця былых зямель ВКЛ, выдачы на працягу 1841–1851 гг. польскамоўны часопіс «Атэнэум».

Такім чынам, дзейнасць тайных таварыстваў на працягу 1826–1830 гг. змяняе сваю арыентацыю амаль па ўсіх накірунках. У праграмных патрабаваннях з'яўляюцца палажэнні, звязаныя з абавязковым набыццём і захаваннем зброі. І ў гэтым выпадку зброя выступае як умова дасягнення вялікай вызваленча-адраджэнцкай мэты — аднаўлення Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. Пазней сацыяльна-культурныя пытанні, у якіх былі сканцэнтраваны амаль усе памкненні і надзеі членаў патрыятычнай моладзі, паступова саступаюць свае пазіцыі. Больш асцярожнай становіцца і сама дзейнасць таварыстваў, што таксама знаходзіць адлюстраванне ў праграмных дакументах.

¹⁸ РДВГА, ф. 156, воп. 1, спр. 96, арк. 375.

¹⁹ Смит Ф. История польского восстания и войны 1830–1831 годов. СПб., 1863. Т. 2. С. 115.

²⁰ РДВГА, ф. 35, воп. 9, спр. 121, арк. 1 адв.

²¹ НГАБ, ф. 1430, воп. 1, спр. 3814, арк. 215.

Василь Ульяновський (Київ)

АРХІВНА САПЕГІАНА ХІХ ст.: КОНФІСКАТИ, ВІДКРИТТЯ, ВИКОРИСТАННЯ *

Поділи Польщі й кінець існування поліетнічної Речі Посполитої призвів до зміни не лише політичної системи в її «руських землях», але й до падіння визначальної ролі місцевої еліти в житті краю. Поступово, землі Правобережної України, Білорусії та Литви почали «залюднюватися» російською адміністрацією, чиновництвом, нижчого рівня службовцями. Це зумовило два паралельні процеси: нівеляція ролі місцевої магнатерії та шляхти, яка врешті призвела до її «замкнутості» на рівні власних маєтків, родинних зв'язків та раніше усталеного кола спілкування, відсторонення від державної крайової політики, що спричинило також поступове «забуття» їх визначальної ролі в усій попередній історії названих регіонів. Натомість, російська адміністрація й чиновництво привносили своє розуміння історії «руських земель» Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої як таких, що були властиво російськими й лише тимчасово належали іншим чужорідним державам. Між даними двома кардинальними тенденціями знаходилось невелике коло професійних істориків, чиновників освітніх інституцій та аматорів-колекціонерів як місцевого, так і російського походження, котрі, в силу своїх наукових спрямувань, переконань та принципів і, водночас, ідеологічних завдань намагались вивчати місцевий історичний матеріал в комплексі. При цьому місцеві кадри продовжували попередню історіографію (польську, литовську) й намагались в своїх працях утримати ідею нетождсамості історії «руських земель» ВКЛ і РП з історією Росії; це уможливлювалося документами з історії католицької і протестантських церков та матеріалами магнатських архівів. Російські ж наукові кадри та чиновники Міністерства народної освіти, подибуючи всі ці історичні особливості, вбачали в них лише зовнішнє нашарування «чужеродного», набуте за часів «панування іноземної влади». Звідси, одні вивчали й постулювали значення в історії родів (та їх архівів) місцевої магнатерії як визначальне, оскільки вони «творили історію» впродовж ХІV–ХVІІІ ст.; інші ж вважали за першоважливе вивчати матеріали, котрі свідчили про тяглість руських традицій в означених регіонах, а вони (тобто матеріали) відклалися на середньому та нижчому соціальному рівні — в архівах православних церковних структур, місцевих судових установ тощо.

Втім, змальована нами загальна схема є, безумовно, спрощеною. Вона не враховує численні нюанси та вкрай важливий суб'єктивний фактор. Увесь спектр як загального, так і більш конкретного прояву означеної ситуації,

* Артыкул В. Ульяноўскага друкуецца, як выключэнне, у павялічаным аб'ёме таму, што ў ім уводзяцца ў навуковы ўжытак невядомыя раней архіўныя матэрыялы.

яка водночас відбивала політико-ідеологічні зміни обстановки, ідеологію російського уряду, середовище й настанови представників різних історіографічних напрямів (національних, територіальних, методологічних тощо), може бути предметно вивчений і з'ясований через дослідження долі конкретних магнатських архівів упродовж хоча б XIX ст., коли проходили основні процеси вказаних перетворень, мінялися системи і кадри управління, наукових студій й самого мислення інтелектуальної еліти новоприєднаних до Росії західних територій.

Нами вже була здійснена спроба такого комплексного аналізу проблем через призму історії магнатських архівів Сапег та Радзивіллів¹. Накопичені за кілька наступних років матеріали дозволяють дещо переглянути попередні висновки й доповнити нові нюанси. Задля цього знову звернімося до історії архіву найвідомішого в Білорусії магнатського роду Сапег, з якого вийшло 22 воєводи, 15 маршалків Головного Литовського Трибуналу, кілька єпископів, віцеканцлерів та канцлерів і гетьманів литовських². На відміну від архіву Радзивіллів, документальне зібрання Сапег перебувало на окраїні Віленського навчального округу, не мало інституційної структури та штату архівістів, а тому не було постійно актуальним та задіяним у практичному житті краю (йдеться про судові процеси й постійні звернення за архівними довідками). З огляду на все це, його доля може бути більш показовою для характеристики означених на початку загальних процесів, оскільки актуальність архіву Сапег штучно не підтримувалася ні його власниками, ні його працівниками (котрих взагалі не було), ні потребами судових органів, ні владою. Тому його історія в XIX ст. може складати «чисте експериментальне поле» для дослідження проблеми розуміння новою владою в усіх її проявах та відповідних (до компетенції яких ці справи належали) структурних одиницях адміністрації включно з науковими кадрами-службовцями.

Архів та бібліотека Сапег зберігалися в кількох родових маєтках — Деречині, Березі Картузькій, Рожанах та Кодені. Власне архів попервах концентрувався в Рожанах на Гродненщині. Головним його фондоутворювачем вважається великий канцлер литовський Лев Сапега (1557–1633).

Першим почав спеціальне опрацювання архіву Сапег єпископ-коад'ютор Віленський і референдар великий духовний литовський Йозеф Станіслав Сапега (1707–1754). Він віднайшов 70 томів листування Сапег з Ходкевичами. У 1749/1750 рр. єпископ навіть висунув проєкт утворення на

¹ Див.: Ульяновський В. І. «Русское дело в Северо-Западном крае» через призму історії магнатських архівів Сапег та Радзивіллів. Київ, 1998.

² Rodowód Książąt Sapiechów. Paryż, 1860; Sapiehowie. Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe. Petersburg, 1890–1891. Т. 1–2; Księga sapieżyńska. Kraków, 1982; Dom Sapieżyński. Oprac. E. Sapiecha. Warszawa, 1995; Labarre de Raillcourt D. Histoire des Sapiecha. Paris, 1970; матеріали з історії роду Сапег див. також: Національний архів Республіки Беларусь. Ф. 694, оп. 1, спр. 247; родословне древо — Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАНУ. Інститут Рукописів (далі- НБУВ. ІР). Кол ЦАМ, Петровіч. 1, № 181.

базі архівів Сапег та Радзивіллів «suplement historii polskiej i litewskiej». На підставі документів родового архіву єпископ коригував видання матеріалів про Сапег у «*Volumina legum*» (Т. 6) та в генеалогічному довіднику Каспара Несецького³.

Нове опрацювання й розробка архіву відносяться до часів великого литовського канцлера Олександра Михайла Сапегі (1730–1793). У 1784 р. цю збірку оглядав король Станіслав Август Понятовський, нею захоплювався Адам Нарушевич, який копіював тут документи для написання загальної історії Польщі. На замовлення канцлера, в його архівному зібранні в 1770–1780-х роках працював відомий історик Казимир Когновицький, перу якого належить фундаментальна праця «*Życie Sapiehy*»⁴, перший том якої (Wilno, 1790) автор присвятив канцлеру Олександру Сапезі.

Вважається, що наприкінці XVIII ст. канцлер переніс свою резиденцію в Деречин (Гродненщина), куди була переміщена також цінна бібліотека та родовий архів. Саме тут, вже по смерті Олександра Сапегі, у 1819 р. архів оглядав знайий історик Немцевич. Він виявив 232 великі фоліанти з документами, починаючи від XV ст. Окрім того, в колекції були віднайдені документи з історії Лівонського ордену та м. Риги за 1227–1693 рр., листування польських королів XVI–XVII століть. Звісно, основна частина матеріалів все ж стосувалася роду Сапег, а також тих державних органів та структур, які вони очолювали у ВКЛ та РП⁵. Немцевич практично був останнім істориком «з польського боку», котрий оглядав архів і працював у ньому. Власне, праця вчених в родовому архіві Сапег у Деречині фіксується лише на рівні XVIII – початку XIX ст. Більшість дослідників займалися тут історією роду на запрошення самих власників архіву⁶ і лише Нарушевич та Немцевич мали більш широкі завдання — видання документів та написання політичної історії ВКЛ і РП. Все це обумовлювалося не тільки науковим значенням архіву, але й (і це в першу чергу) особливим становищем Сапег в Речі Посполитій та обопільною зацікавленістю архівом з боку власників й істориків.

Знання латини, польської, литовської та білоруської мов, приналежність до місцевої інтелектуальної еліти, а також віросповідання не лише відкривали місцевим дослідникам доступ до приватних зібрань католицьких магнатських родин, але й дозволяли адекватно оцінити виявлені документи. Всі ці дослідники займалися питомою історією Великого князівства

³ Olszewicz W. Z dziejów bibliotek i miłośnictwa książek w Polsce w XVIII wieku // Roczniki Biblioteczne. 1968. R. 12; Zielińska Z. Walka «Famili» o reformę Rzeczy Pospolitej 1743–1752. Warszawa, 1983.

⁴ Kognowicki K. *Życie Sapiehów*. Wilno, 1790–1792. Т. 1–3.

⁵ Radziszewski F. *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych ...* Kraków, 1875. S. 72.

⁶ Misztolt A. A. *Historia ... domus Sapiehanae ...* Wilno, 1724; Kognowicki K. *Życie Sapiehów*. Wilno, 1790–1792. Т. 1–3; Idem. *Żywot Lwa Sapiehy*. Radom, 1830.

Литовського та Речі Посполитої, а не історією Росії. Отже їх цікавили внутрішні історичні процеси в окресленому регіоні, який впродовж багатьох століть не мав нічого спільного з етнічною російською історією. Один з представників місцевої інтелектуальної еліти Ігнатій Онацевич (1780–1845) навіть спромігся повідомити російських інтелектуалів про магнатські архіви Гродненщини, зокрема — Хрептовичів, Солтанів і Сапег. На жаль, його публікація залишилася не поміченою («Северный архив». 1822. Декабрь. № 24. С. 474–485).

Ситуація рішуче змінилася з 30-х років XIX ст. Спадкоємець Деречина Євстафій Каетан Сапега (1797–1860) був учасником повстання 1830–1831 рр. В результаті поразки повстання Сапега емігрував до Франції, а його маєток був секвестрований. Євстафій Каетан не прийняв пропозиції Миколи I про повернення йому маєтків за умови обітничі вірнопідданства, тому Деречинський маєток підлягав повній конфіскації на користь Російської держави. Палац Деречині був перетворений у військові казарми. Російська військова влада й адміністрація краю у 1832 році здійснила сепарацію майна Деречинського маєтку. Цікаво, що йшлося в першу чергу про мистецькі цінності та книги. Архівні документи до уваги не бралися й, що важливо, нікуди не перевозилися.

Збереглася досить повна документація про хазяйнування в Деречині російських властей 1832 року. Всі цінності були перевезені до Гродна в Казенну палату. 5 квітня 1832 р. надвірний радник Архипов склав реєстр вивезеного із Деречина, Зельви, Волковийська (Слонімського повіту). Цікаво, що частина речей Євстафія Сапегі знаходилася й була відібрана у арендатора Мержеєвського (м. Зельва), в костелі Луконичької парафії та в монастирі домінікан у Деречині. Реєстр складає 236 назв (годинники, шкатулки, зброя, столові прибори та скатерті, підсвічники, скульптури, картини, ікони, монети, одяг, гравюри в альбомах, карти тощо). Архипов заніс до реєстру всього кілька книг, які були відібрані невідомо за яким принципом: 27 французьких, 2 англійські, 11 іншими іноземними мовами. 31 портрет був привезений з маєтку Льва Сапегі — ключа Теофіловського, який належав його матері ⁷. 18 травня 1832 р. Микола I видав розпорядження: картини, естампи, книги, монети, скульптури відправити в Петербург; бронзові, порцелянові, скляні речі та дзеркала — передати для облаштування царської резиденції в Білостоці ⁸. Перед відправкою був складений побіжний «Реєстр картин знаменитих художників, статуєток і старовинних речей кн. Євстафія Сапегі з Деречинського маєтку». В цьому реєстрі особливо відзначався золотий келих із зображенням російського герба, який, на думку укладачів, був вивезений з Москви поляками у 1612 р. (його вага —

⁷ Российский государственный исторический архив (СПб.) (далі — РГИА). Ф. 472, оп. 13, спр. 315, арк. 1–14.

⁸ Там само, арк. 16–16 зв.

1 фунт 18 золотників)⁹. Всі зазначені в реєстрі речі були запаковані в 25 ящиків і 22 листопада 1832 р. прибули до Петербургу. З наказу імператора 17 ящиків з картинами, естампами, мозаїками та іншими художніми цінностями були розпаковані й речі виставлені в Ермітажі для огляду. Згідно складеного тоді нового опису, привезено було 959 речей¹⁰. В семи інших ящиках знаходилися книги — загалом 2157 томів, які мали бути передані в Публічну бібліотеку¹¹. У Гродно було залишено 294 книги, «як не стоящие перевозки по их неважному содержанию» та дублети¹². 29 листопада 1832 р. всі речі були виставлені в Ермітажі. 16 грудня Микола 1 особисто оглянув їх і визначив, що саме має залишитися в Ермітажі, а що передане до Академії художеств, в Дирекцію імператорських театрів, на Порцеляновий завод, а всі родові портрети Сапег мали зберігатися в кладовій Ермітажу¹³.

Книги з бібліотеки Євстафія Сапегу у семи ящиках 12 грудня 1832 р. були передані в Імператорську Публічну бібліотеку, їх прийняття було засвідчено бібліотекарем Василеєм та директором кн. Олексієм Оленінім¹⁴. Дуже цінний альбом з 17 малюнками на пергаменті (пером, зображення купідонів) 11 січня 1833 р. був переданий у 4-е відділення Ермітажу¹⁵. Слід сказати, що речі, котрі потрапили до Ермітажу, були приведені в порядок і деякі навіть відреставровані за рахунок казни (ікона Богородиці з Христом майстра Франціо)¹⁶.

Згодом із Гродно до Петербургу були перевезені монети, вилучені в Деречині: 198 срібних та мідних монет старого чекану, 986 дрібних мідних монет та 5 медалей XVIII ст. Директор Мінцкабінету Ермітажа Келлер відібрав 15 срібних та 1 мідну монети для ермітажної колекції (14 травня 1833 р. вони були офіційно передані в Мінцкабінет) та провів атрибуцію і датування (1547–1804 рр.) всіх інших монет¹⁷. Тим часом меблі з Деречина були перевезені в Білосток. Віднайдені архітектурні креслення Палладіо, естамп Люксембурзької галереї та 6 книг з мистецтва — відправлені в Академію художеств¹⁸.

Нарешті після такого пограбування у березні 1835 р. маєток Сапегу був конфіскований; до цього часу він перебував під секвестром і формально мав

⁹ РГИА. Ф. 472, оп. 13, спр. 315, арк. 21–24 зв.

¹⁰ Там само. Ф. 469, оп. 8, спр. 161, арк. 2–9.

¹¹ Там само, арк. 2–9, 10–17 зв.

¹² Там само. Ф. 472, оп. 13, спр. 315, арк. 49 зв.

¹³ Там само, арк. 58–69 зв. (реєстри всіх предметів за місцем передачі); ф. 469, оп. 8, спр. 161, арк. 19–19 зв., 23, 26.

¹⁴ Там само. Ф. 469, оп. 8, спр. 161, арк. 28.

¹⁵ Там само, арк. 36.

¹⁶ Там само, арк. 37, 42.

¹⁷ Там само. Ф. 472, оп. 13, спр. 315, арк. 150–160; ф. 469, оп. 8, спр. 162, арк. 167–170.

¹⁸ Там само. Ф. 472, оп. 13, спр. 315, арк. 146–149, 169–179, 226–230.

залишатися недоторканим. Після цього з Деречина вивезли всі великі й громіздкі речі. Зокрема, скульптури з палацу та парку перевезли у Таврійський палац в Білостоці вже 1840 р. (219 пудів), де їх «примістив» скульптор і архітектор Демут-Малиновський¹⁹.

Ми так детально оповіли про всі речові конфіскати в Деречині впродовж 1832–1840 рр., щоб наочно підкреслити: палац «прочісувався» фронтально, вивозилося все, що могло бути використане безпосередньо. Непорушним залишався лише архів — він нікого не цікавив, бо не міг стати окрасою палаців, галерей чи Ермітажу. Підкреслимо, всі ці конфіскати здійснювалися військовою владою та цивільною адміністрацією Гродненщини. Чиновники Міністерства народної освіти, які займалися збиранням документів, пам'яток історії та культури, на цьому етапі в Деречині не працювали. «Військово-політична» конфіскація диктувала як сферу конфіскацій, так і кадровий підбір конфіскаторів. Тим не менше, є прикметним, що нікому навіть не спало на думку поцікавитися архівом. Про це не подумали ні в Імператорській Публічній бібліотеці, котра прийняла книги, ні (тим більше) в Академії художеств. Науковці та митці цих установ явно перебували в контексті загальних уявлень російської науки про малоцінність давніх приватних архівів у порівнянні з церковними, судовими та державними. Все це «позначало» нову епоху «життя» магнатських архівів — їх повне забуття через зневаження та фізичне зникнення (еміграція) спадкоємців і власників даних архівів.

З іншого боку, репресії після повстання 1830–1831 рр. торкнулися також місцевих вчених, котрі громадилися навколо Віленського університету. Все це призупинило процес фундаментального «внутрішнього» вивчення місцевої історії, тобто представниками відповідних етносів та конфесій і з точки зору окремішності історичного процесу в краї. Даний штучний і досить фатальний розрив старої історіографічної традиції був просто катастрофічним. У подальшому «Северо-Западный край» вивчався переважно новоприбулими дослідниками чи місцевими вихідцями з родин православного духовенства. Це відразу привнесло інший, «зсунутий» ракурс дослідження, який загалом і умовно можна було б назвати «російсько-православним». Нові кадри чиновників та пошуковців мали ніби починати все заново, а точніше — з самоосвіти та відкриття раніше невідомого. Колекції визначних магнатських родин, навіть конфісковані архіви (Сапер) випали з поля зору нових adeptів «русского дела», вихованих на «іншій історії», іншій системі архівів та праці в них. Тому не дивним є звернення цих людей до архівів державних (як сучасних так і неіснуючих) та релігійних інституцій (православних монастирів, діючих до 1839 р. греко-католицьких установ, конфіскованих архівів католицьких церковних інституцій). Уява про приватні архіви та їхнє унікальне значення через статус шляхти в історії

¹⁹ РГИА. Ф. 472, оп. 13, спр. 315, арк. 193, 235–236, 239–240, 246–257.

ВКЛ і РП в наступні роки, навіть десятиліття була відсутня: в Росії на них звертали мало уваги внаслідок відсутності окремої магнатсько-шляхетської верстви та її провідного становища в самій державі й конкретному регіоні; державні та церковні архіви тут закономірно (як і самі ці суспільні інституції) вважалося головними. Про архів Сапет, Радзивіллів та ін. дослідники тимчасово «забули».

Це підтверджується конкретикою діяльності створеної 1834 р. Петербурзької Археографічної комісії, котра відразу «распорядилась о передаче ей старинных бумаг из западнорусских библиотек и архивов и успела приобрести огромные коллекции актов»²⁰. Дійсно, в архіві АК збереглася значна документація з цього приводу. Наприклад, впродовж другої половини 1830-х років за завданням Археографічної комісії віленські єпархіальний та капітульний архіви оглядав М. Гербурт (він робив це з подачі Онацевича, підготував виписки документів перш. пол. XVI ст., які, втім, були визнані такими, що «не помещают в себе ничего важного для истории российской»), який отримав наказ «трудиться неусыпно и приискывать материалы для истории российской» в тому числі в приватних архівах²¹. Кореспонденти Комісії досліджували грамоти в монастирських та церковних архівах Мінської губернії²². Особлива увага була приділена рукописній колекції Віленського університету. Тут був виявлений десятитомний збірник польсько-литовських державних актів, складений Матвієм Догелем в 1750-х роках. Інформацію про це в Комісію подав Ігнатій Онацевич. У 1837 р. міністр внутрішніх справ граф Д. Блудов доручив опис усього зібрання університету професору Івану Лобойко. В цій колекції був віднайдений також рукопис Альбертранді з історії Польщі 962–1296 рр. Починаючи з 1839 р. в Комісії йшли розмови про видання всіх 10 томів документів Догеля²³, а Онацевич таки видав рукописи Альбертранді²⁴. До 1840 року тривала епопея з пошуком «Супрасльського літописця», яка таки успішно завершилася: рукопис був віднайдений у каноніка Бобровського і допроваджений у Археографічну комісію²⁵. Члени Комісії здійснювали археографічні експедиції в західні губернії: Я. І. Бередніков вивчав архіви Могильовського архієрейського дому, а М. Г. Устрялов — архіви урядових установ Белостока, Бельська та Могильова²⁶. В цей період до АК

²⁰ Акты относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. СПб., 1848. Т. 1. С. 1.

²¹ Санкт-Петербургское Отделение Архива РАН (далі — СПб. Отд. Архива РАН). Ф. 133, оп. 1, спр. 132, арк. 2–16.

²² Там само, спр. 174, арк. 1–10.

²³ Там само, спр. 109, арк. 2–23, спр. 207, арк. 2–11 зв.

²⁴ Panowanie Kazimierza Jana Alberta i Aleksandra Jagellończyków. Warszawa, 1828. Т. 1–2; Panowanie Henryka Walezyusza i Stefana Batorego. Warszawa, 1823.

²⁵ СПб. Отд. Архива РАН. Ф. 133, оп. 1, спр. 194, арк. 2–20.

²⁶ Журнал Министерства народного просвещения. 1837. № 9. С. 566, 570–571.

у Петербург були надіслані документи з єпархіальних архівів Могильова, Полоцька, Мінська, бібліотек Могильовської семінарії, Віленської капітули, архіва колишнього Віленського трибуналу та архівів губернських управлінь, казенних і громадських палат, повітових судів, магістратів, дум і ратуш та ін.²⁷

Проте магнатські архіви задіяні не були. АК навіть не розглядала цієї проблеми. Очевидно, причиною тому була недоступність приватних зібрань; «польське обличчя» їх і неслухне перенесення на «Северо-Западный край» не лише російської історичної схеми, але й звичайної російської архівної системи. Лише один позаштатний співробітник АК, виходець із Західної Білорусії, син уніатського священника, випускник Кенігсберзького університету вже згадуваний вище Ігнатій Онацевич звернув увагу на потребу обслідування магнатських архівів. У 1838 р. він подав доповідну записку, де, по-перше, підкреслив, що «в Западных губерниях укрываются очень важные и многие материалы по истории русской, наипаче в архивах вельмож, а именно: Радзивиллов, Мнишков, Ходкевичей, Любомирских, Хрептовичей, Сангушков, Потоцких и др., которые занимали от давних времен важнейшие в Польше должности и имели случаи умножить свои архивы важнейшими историческими документами». По-друге, Онацевич констатував, що російським чиновникам і діячам власники архівів їх не покажуть, особливо після повстання 1830–1831 рр., «да и прежде мудрено было бы русскому иметь в таком предприятии успех для недоверчивости жителей Западных губерний». У зв'язку з цим Онацевич пропонував свої послуги, як людини, відомої в аристократичних колах Західних губерній²⁸.

Однак на заяву Онацевича не зважили, сам він і далі працював лише у петербурзьких архівах, а наприкінці 1839 р. взагалі був усунутий від роботи в АК (причину вбачають у масових звільненнях службовців-католиків у зв'язку з розкриттям таємної організації Шимона Конарського). В особистому архіві Онацевича збереглося кілька документів Сапег: листи Льва Сапегі, два привілеї Сигізмунда I Сапегам 1511 р., щоденник виправи Яна Петра Сапегі на Москву 1608–1611 рр., листи Олександра Сапегі 1665 р., копії документів про суперечку Бржостовського і Сапег 1694 р., генеалогія роду Сапег. Чи ці документи Онацевич виявив у родинному архіві Сапег, чи ж натрапив на дані матеріали в інших збірках — невідомо.

Уродженці західних регіонів, які після придушення повстання 1830–1831 рр. продовжували займатися місцевою історією, майже виключно належали до православного віросповідання. Не обтяжені спеціальними знаннями, розумінням західної моделі історичного шляху вказаного регіону в минулому і знанням попередньої латино- та польськомовної історіографії (її огульне відкидання вважалося за норму), ці дослідники наївно

²⁷ АЗР. Т. I. С. I. II.

²⁸ Архив СПб. Отделения Института истории России РАН. Ф. 276, оп. 1, спр. 120.

«відкривали наново» джерела з історії білорусько-литовських земель. Проте ці напівнаївні відкриття були зафарбовані зовсім іншим баченням власне історії — «зовнішнім». То був погляд оцінювачів, які своїм органічним середовищем вважали російську історію і до неї, як до осьового стовпа магістрального напрямку, приміряли «провінційну» історію «Северо-Западного края».

Лише окремим особам вдавалося (в різній мірі) проникнути у «внутрішній» світ історії білорусько-литовських земель, що спричиняло подвійність їхньої позиції і конфлікти з офіційною доктриною та владою. Згадаймо, наприклад, Івана Миколайовича Лобойко. З одного боку, він також служив «російській ідеї» і був її провідником. В одному з листів 1833 р., описуючи доручення віленського генерал-губернатора кн. Миколи Долгорукова написати коротку історію Вільно, він зазначав: «Князь изволил поручить мне составить краткое сочинение, относящееся к истории города Вильны с тем, чтобы показать, что россияне составляли некогда наибольшую часть его жителей и что посему Вильна была столь же русским городом, как ныне Киев и Чернигов. Хотя сия истина неоспорима, но она ничем не раскрыта и поляки не перестают считать себя древними и коренными жителями Вильны и Литвы, в чем русские по недостатку нужных сведений не в состоянии им прекословить. Поелику сей образ мыслей поляков для общественного спокойствия весьма вреден, то я употребил все мои усилия этому противодействовать». Пишучи таку історію, Лобойко опирався на всі можливі (в більшості латиномовні) місцеві джерела, зокрема, каталоги документів єпископів Віленських починаючи від Альберта Табора (1491–1507) та знаменитий десяти томний документальний кодекс Догеля, навіть написи на надгрібках. Втім, його оповідь концентрувалася навколо теми: Вільно — центр Київської митрополії. Водночас Лобойко опрацював і склав каталог рукописів колекції Віленського університету (132 рукописи XV–XVII ст.)²⁹.

Лобойко зауважив публікацію Онацевича про магнатські архіви й спеціально повідомляв про неї графа Румянцева (1822)³⁰. Саме на прохання графа Румянцева Лобойко спонукав Марциновського опублікувати в місцевих виданнях «воззвание к здешней публике об открытии или объявлении памятников исторических и древних бумаг, если у кого оные находятся. Следствием сего было то, что все здешние архивы для меня могут быть открыты»³¹. Втім, інтерес до місцевих старожитностей і, зокрема, магнатських архівів у Лобойка, як і інших російських інтелектуалів, котрі

²⁹ Институт русской литературы РАН (Пушкинский Дом). Отдел рукописей (далі — ИРЛИ. ОР). Ф. 154, спр. 104, арк. 2, 9–12, 25–28.

³⁰ Там само, спр. 103, арк. 27–28.

³¹ Российская Национальная Библиотека. Отдел Рукописей (далі — РНБ. ОР). Ф. 588, оп. 4, спр. 78, арк. 1–1 зв.

проживали в Литві і Білорусії і займалися саме місцевою історією, був хоч і усвідомлений, неформальний, однак цілком «споживацький». Лобойко шукав документи під конкретне дослідження саме російської історії і тому, коли він отримав доступ до багатющого архіву Радзивілів, то переписав лише російськомовні акти, але не зміг знайти їм застосування («я сам еще хорошо не знаю к чему это все послужит», «может ли что-либо обещать сие собрание?»)³². У відповідь на повідомлення Лобойка про свої пошуки в приватних архівах, Анастасевич писав йому з Петербурга, що варто насамперед скласти детальні каталоги цих архівів, щоб мати загальне уявлення про них, а лише потім шукати застосування їх документів у спеціальних працях. Респондент наводив українську приказку з цього приводу: «Сперва надобно иметь им подробную опись — а этого кажется там, как и у нас, не бывает. Следовательно, похоже на малороссийскую пословицу: есть в глечике молоко, да голова не влизе...»³³. Певна роздвоєність позиції Лобойка «маркує» загальну настанову російських інтелектуалів у Західному краї. Показовими є його роздуми в листі до Зоріана Доленги-Ходаковського: «Перечитывая и переписывая множество пергаментов в Литве, писанных по-русски, я пришел к тому заключению, что этот пергаментный и вообще здешний письменный язык ничем не различается от польского, как только грамматическими формами и русскими буквами. Читая Литовские статуты на польском и белорусском, Вы видите, что они идут слово за словом. В Петербурге я пошел поверить это заключение в Общество Любителей Русской Словесности, представлял в доказательство свои грамоты, но встретил, а особливо от Рылеева (новгородского уроженца) сопротивление. Он утверждал, что все то, что я считаю нерусским, а польским, находится и теперь еще в новгородском просторечии; того же мнения был и Панаев. Этим подтверждается и Ваше наблюдение, что во владениях бывших Пскова, Новгорода и Твери то же наречие у поселян, как и в губерниях бывших под Литвою. Очевидно, что во всех присоединенных от Польши провинциях, выключая Самогитию, коренными жителями суть русские...»³⁴.

Лобойко не зміг попри всі старання привернути петербурзьку вчену корпорацію до потреб детально вивчати історію західних провінцій імперії. Певні зрушення в бік «Западно-русского края» в середовищі столичних інтелектуалів відбулися у зв'язку з переїздом до Петербургу протоієрея Іоана Григоровича (1792–1852), який все ж діяв у рідній офіційного православ'я³⁵. У 1837 р. І. Григорович був обраний членом Петербурзької

³² РНБ. ОР. Ф. 588, оп. 4, спр. 78, арк. 7–7 зв.

³³ Там само. Ф. 440, оп. 1, спр. 3, арк. 4.

³⁴ Там само. Ф. 588, оп. 4, спр. 78, арк. 12.

³⁵ Хрестоматійна інформація про його нонконформізм, який проявився в підготовці й забороні до друку другого тому «Белорусского архива древних грамот», — не є вповні точною. ☹

Археографічної комісії, а згодом (1839) призначений її головним редактором. Саме тоді центральною проблемою Західних губерній стала підготовка «возз'єднання» уніатів з православ'ям. Це диктувало кон'юктуру публікації документів про Православну Церкву та боротьбу з унією кінця XVI–XVII ст.: у п'яти томах «Актів, относящихся к истории Западной России», редактованих Григоровичем, скрізь є відповідні документи, а четвертий том майже повністю присвячений даній проблемі. Щоправда, в текстах упорядника немає нав'язливого рефрену «руськості» і «православності» земель Великого князівства Литовського.

За часів перебування І. Григоровича в АК була укладена спеціальна інструкція для новозаснованої при Віленському статистичному комітеті Комісії для опису архівів урядових та церковних установ. Інструкція рекомендувала копіювати акти, «которые касаются законодательства, управления и замечательнейших событий Литовского княжества. При списывании подлинника преимущественно обращать внимание на акты XV–XVII ст., как ближайшие по времени, когда в Западном крае наиболее проявилась русская самобытность независимо от позднейшего влияния Польши»³⁶. Цілком зрозуміло, що люди без належної історичної та археографічної підготовки, які, окрім того, брали до уваги головню кириличні документи, мали шукати їх в архівах православних монастирів та урядових установ. Архіви Радзивіллів, Сапег та інших магнатів, які містили обмаль таких пам'яток, не могли зацікавити чиновників. Більше того, було ясно, що в таких архівах зберігалися матеріали, які засвідчували цілком протилежну офіційній доктрині ідею про превалююче значення в середовищі місцевої еліти західного типу культури (котра починалася з мови документів).

Втім, як це не парадоксально, про архів Сапег згадали не вчені й не спеціальні чиновники, а російська адміністрація краю. Це сталося наприкінці 1836 – на початку 1837 рр. З одного боку, це звернення було ніби випадковим, а з іншого — запрограмованим новою ідеологією центральної влади та її розпорядженнями на місцях. 12 вересня 1836 р. у Гродно був надісланий наказ про розшук старовинних документів з підписами

☞ Том справді був підготовлений ще в 1825 р., але лише в 1837 р. був представлений графу Ширинському-Шихматову. Він містив 67 документів: 4 папські були XIV ст. (про навернення князя Міндоугаса в християнство та призначення єпископа в Литву) і два документи кінця XIV ст., 12 актів XV ст., 43 акти XVI ст., 5 актів XVII ст., 1 — початку XVIII ст. 2 листопада 1837 р. М. Устрялов написав на збірку позитивну рецензію, підкресливши неймовірну вагу та інтерес матеріалів. 17 січня 1838 р. міністр народної освіти граф С. Уваров затвердив видання тому й представив Григоровича до нагороди (1200 руб.). 15 березня 1838 р. цар наклав на справу стверджуючу резолюцію й запропонував нагородити Григоровича діамантовим перстнем. Див. : СПб. Отд. Архива РАН. Ф. 133, оп. 1, спр. 100, арк. 2–8.

³⁶ Журнал Министерства народного просвещения. 1842. № 11. С. 10–11; Mienicki R. Wileńska komisja archeograficzna. Wilno, 1925. S. 3–4.

російських царів, великих князів, і патріархів серед конфіскованих матеріалів у Гродненській казенній палаті. Цей наказ сам по собі свідчив, що від початку йшлося про повну конфіскацію майна магнатів-повстанців включно з архівами та перевезення всього (і архівних документів) до Казенної палати. Проте, на місцях цю справу бачили інакше: вивозилися лише речі, які мали цілком визначену матеріальну цінність, а архіви залишалися в конфіскованих маєтках. Після отримання згаданого наказу гродненському віце-губернатору нічого іншого не залишалося, як здійснити огляд всіх конфіскованих маєтків на предмет саме архівних матеріалів.

Підкреслимо, цей огляд знову здійснювала світська адміністрація (в особі цивільного віце-губернатора), яка не мала належної підготовки. Окрім того, завдання було вкрай спрощене: треба було шукати лише кириличні тексти з означеними в наказі підписами владних осіб. Вочевидь, представники російської влади вважали, що з таким завданням може справитися будь-хто: адже церковно-слов'янські та російськомовні тексти (у тому числі скоропис) могли прочитати навіть гімназисти.

Наприкінці 1836 р. гродненський віце-губернатор побував у кількох конфіскованих маєтках Сапег. Він розпочав з м. Зельви, а затим оглядав Деречин. Саме тут він (чи його супровід) віднайшов фоліант з переплетеними в ньому документами XIII–XVII ст. Ці документи привернули увагу чиновника (що важливо відзначити) так би мовити поза рамками завдання — адже майже всі вони були написані іншими мовами й стосувалися Лівонського ордену. Тут був лише один російський документ — грамота Олексія Михайловича 1646 р. Однак вона стала лише формальним приводом для звіту про знахідку. Основна увага була звернута на інші документи. Віце-губернатор відзначав, що, на його думку, ця збірка, яка не належала власне до маєткових справ Сапег «по каким-либо особенным случаям во время бытности Лева Сапеги канцлером, в домашнем архиве его оказалась». Чиновник вказав (поза рамками запиту) також на наявність в архіві листування Сапег з королями, листів французьких, польських, пруських королів та правлячих осіб. Втім, можливо, цим звітом віце-губернатор підкреслював пророблену роботу по перегляду документів, серед яких не виявилось того, що слід було знайти.

Прикметно, що на відміну від віце-губернатора, ні його начальство в Петербурзі, ні навіть вчених Археографічної комісії столиці *сам архів Сапег не зацікавив*. Він явно не міг слугувати офіційній ідеї щодо руськості краю в давнину, щодо зв'язків місцевої знаті з російськими правителями, щодо православності магнатських родів, а також не цікавив членів Археографічної комісії з точки зору історії краю, яким вони не займалися, зосередивши всю увагу на історії центральної Росії.

Маєтки Сапеги перебували у власності державної казни, тому гродненський віце-губернатор повідомив про знахідку цінних документів міністра фінансів, а вже останній 23 лютого 1837 р. передав інформацію

в Міністерство народної освіти. Відповідно до побажань міністра освіти, міністр фінансів витребував з Гродно три фоліанти древніх документів деречинського архіву до Санкт-Петербургу. У березні 1837 р. вони були передані на розгляд Археографічної комісії³⁷.

26 квітня 1837 р. Археографічна комісія заслухала повідомлення М. Г. Устрялова про надіслані з Гродно матеріали. Цікаво зазначити, що доповідач подав дивну інформацію про склад деречинського архіву, в якому «заключаються многие любопытные документы относительно истории Ливонского ордена меченосцев, числом 43 номера..., переплетены в одной толстой книге со шнурами и печатями»³⁸. Саме їх (документи за 1227–1693 рр.) Комісія постановила опублікувати. Складалося препароване уявлення про архів Сапег та його раритети. Члени Комісії не висловили жодної зацікавленості власне самим архівом. Не виникла навіть гадка, котра спонукала допитливого віце-губернатора переглянути архів, що в цьому зібранні може бути ще багато цікавих документів, зокрема з історії «Западно-русского края». Все це пояснюється не лише незацікавленістю з боку членів Комісії історією цього краю в складі ВКЛ та РП, але й відсутністю уявлення про першоважливе значення саме в цьому краї не стільки церковних і державних, як магнатських архівів, оскільки вони, відбиваючи системі власності в межах ВКЛ та РП, концентрували найбільше й найцінніші документи щодо життя цілого регіону.

Ця обставина ще більше підкреслюється фактом наявності в розпорядженні Комісії інших (не орденських) документів з деречинського архіву, які ясно промовляли про непересічне значення цього архіву. Їх склад був описаний тим самим М. Г. Устряловим. У першій теці окрім лівонських документів знаходилися: грамота Олексія Михайловича 1646 р., лист Владислава IV 1617 р. про відновлення кордонів між Росією та Польщею часів Стефана Баторія, лист Сигізмунда Августа 1541 р. та маніфест Сигізмунда III 1598 р. про похід на Швецію. У другій теці зберігалися документи (8) канцлера Сапегі за 1754–1760-і роки. Третя тека містила 80 послань королів Сигізмунда III та Владислава IV до литовського канцлера Льва Сапегі за 1625–1630 рр. Цікаво, що Устрялов рекомендував опублікувати усі ці документи, хіба за незначними виключеннями³⁹. Попри цю рекомендацію, він все ж не висловив жодних міркувань щодо потреби детального обстеження деречинського архіву. Невже вчений покладався на звіт цивільної влади, на інформацію далеких від історії та джерелознавства людей? Гадаємо, що в даному разі «працювали» вище наведені міркування щодо нехиті до історії «Западной Руси» й нерозуміння першоважливого значення її магнатських архівів.

³⁷ СПб. Отд. Архива РАН. Ф. 133, оп. 1, спр. 36, арк. 7–18, 20–23 зв.

³⁸ Журнал Министерства народного просвещения. 1837. Апрель. С. 102.

³⁹ СПб. Отд. Архива РАН. Ф. 133, оп. 1, спр. 36, арк. 7–18, 20–23 зв.

Справа практично нічим не завершилася. 12 грудня 1839 р. всі три фоліанти були передані з Комісії «для хранения и употребления в занятиях» в Імператорську Публічну бібліотеку «под строгую за целость их ответственностию» головного редактора Комісії Востокова⁴⁰.

Це була крапка, яка знаменувала ледь не двадцятилітню перерву в зверненні до матеріалів архіву Сапег у Деречині.

За цей час сталися певні зміни. Пам'ять про польське повстання вщухла, влада дещо послабила контроль, і пошук лише доказів «руськості» краю втратив свою пекучу актуальність. Відхід від заданої ідеологеми спричинив до пошуків латино- та польськомовних документів, а це вело прямо до магнатських архівів. У 1855 р. у Вільно була заснована Віленська археологічна комісія на чолі з графом Євстафієм Тишкевичем; її склад був переважно польський (і в національному, і у віросповідному, і в ідейному сенсі). Комісія мала своїм завданням збирати пам'ятки місцевої старовини за допомогою російської адміністрації та місцевих колекціонерів. При ній відразу був відкритий Музей старожитностей⁴¹. В 1858 р. Віленська археологічна комісія видала перший том «Собрания государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с нею владений (1387–1710 гг.)». Його відрізняло те, що документи подавалися мовою оригіналу (латина, польська, старобілоруська) без перекладу російською мовою, як того неухильно вимагала влада раніше. Більше того, в збірнику не було жодного кириличного документу. В передмові відзначалося протегування польських королів розвитку науки (Сигізмунд I підтримував Франциска Скорину). Упорядники зазначили, що в наступних томах будуть видані «важнейшие из частных документов. Таким образом, со временем сделаются достоянием науки все рукописные памятники, которые в настоящее время в руках частных лиц не приносят никакой пользы» (с. VI–VIII).

Отже, місцеві науковці — члени Комісії, очолюваної графом Тишкевичем, мали явно неросійське спрямування й практично вивчали лише історію Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої, тому саме для них найбільшу вагу становили документи з приватних колекцій. Вже перший випуск Комісією документального збірника продемонстрував російській адміністрації, що це будуть документи не російського і не православного характеру, а такі, що репрезентують позитивно литовсько-польську державу. Ясно, що в магнатських архівах зберігалися власне такі документи, які ілюстрували історію Католицької та Протестантських Церков, їхню широку освітню мережу, благодійність тощо, процес колонізації і латинізації магнатерії й шляхти. Влада вловила «небезпечний симптом» відразу: видання було заборонене, Віленська археологічна комісія і музей закриті⁴².

⁴⁰ СПб. Отд. Архива РАН. Ф. 133, оп. 1, спр. 36, арк. 12, 19.

⁴¹ Див.: Записки Виленской археологической комиссии. Вильно, 1856. Т. 1.

⁴² Див.: Алексеев Л. В. Судьба Виленского музея древностей // Вопросы истории. 1993. № 4. С. 160–163.

Тим часом, усе більше й більше влада в усіх державних інституціях краю переходила до рук виходців з Центральної Росії. Російська влада в Білорусії й Литві не лише ідеологічно, але й персоніфіковано зростала. Це само собою призвело до того, що в усіх структурах почав переважати елемент, який не з вказівки чи примусу, а в силу виховання і переконання втілював тут «русское дело». Ні прихованого протистояння, ні колишньої «роздвоєності» державних службовців, ні цілеспрямованої діяльності місцевих інтелектуалів неросійської традиції фактично вже не відчувалося. Натомість російське чиновництво працювало активно, завзято і, головне, з повним почуттям справедливості та державної значущості своїх дій. Усе вище зазначене стосувалося також історично-архівних студій.

Зовнішнім поштовхом стало польське повстання 1863 р. У зв'язку з цим відбулася повна заміна керівного складу російської адміністрації краю. На місце віленського генерал-губернатора був призначений придушувач повстання Михайло Муравйов (замість Назімова). Він усунув усіх «лібералів»-губернаторів: адмірала Крігера, а потім Енгельгардта з Ковно, Галлера з Вільно (цивільний губернатор), графа Бобринського з Гродно і т. д. Ним були «виписані» сотні чиновників з центральних російських губерній. Всі вони зобов'язані були дати особливу присягу на вірність російській справі, вітчизні і царю. До квітня 1865 р. Муравйов твердою рукою управляв усіма західними губерніями, «приживлюючи» силовими методами «руську ідею» включно з новою розробкою історії краю⁴³.

Яскраве свідчення про останню тенденцію — звіт Віленської Публічної бібліотеки 1867 р., в якому автори, описавши цінні рукописні і книжкові зібрання, зазначали недослідженість проблеми «русскості краю» й хибність положень «польсько-литовської літератури», потребу викривати творену поляками «лжеісторію» краю. Наведемо точну цитату: «Чисто русская ученая деятельность, так недавно возникшая в Северо-Западном крае, хотя и нашла здесь богатую польско-латинскую литературу, но эта литература представляет мало материалов для исследования местной русской старины, и еще меньше внушает к себе доверия. Поэтому наши исследования должны быть, по необходимости, самостоятельны; должны основываться на неопровержимых данных, разоблачающих лже-историю»⁴⁴.

Це були не лише слова офіціозу. Власне, так справді думали російські чиновники (працівники бібліотеки). Наприклад, голова Віленської Археологічної комісії Юліан Крачковський писав у конфіденційному листі до Івана Корнілова: «Благодарю Бога, что хотя несколько могу быть полезным в дорогом для меня общерусском деле, что могу бросить туда хоть малейшую лепту собственного труда. Дай Бог, чтобы папство — этот вновь

⁴³ Див. : РГИА. Ф. 1282, оп. 3, спр. 769, арк. 1–181.

⁴⁴ Краткий отчет о Виленской Публичной библиотеке. Вильно. 1867. С. 8–9.

формирующийся ислам по своему дружеству с султаном, — не выдержало, как замечаете Ваше Превосходительство, моей критики, которая, во всяком случае по своему почину принадлежит Вашему Превосходительству» (мова йшла про біографічну роботу про Чацького)⁴⁵. Адептом цих ідей у Петербурзі був професор Михайло Осипович Коялович. Особливо рел'єфно його погляди й устремління відображені в листах до того ж Корнілова. 25 квітня 1866 р. Коялович писав: «Меня беспокоит и заставляет беспокоить других именно то, что теперь гремит по всей России, что давно выработано наукой и воссоздается вековыми традициями и кровию русского народа всех стран русской земли, именно — единение Восточной и Западной России. Моей душой, моим существом, в котором разделение Велико-русского и Западнорусского дела было бы смертию, я вижу и еще лучше чувствую, что это единение нарушается мертвящею силою диктатуры, чиновничества и вообще преобладанием материальных инстинктов над нравственными — и вот я воюю и буду вопиять, покамест не увижу другого, а так как в Ваших руках прежде всего залог этого единения и я в Вас верю, то больше всего воюю перед Вами... Забыты славные личности западнорусского прошлого; порвано вековое русское предание (порвано кем и когда — Вы это знаете); русское дело в Западной России стало совершенно новым — мало того, стало как-будто совершенно великорусским, т. е. сепаратистическим со стороны Великороссии; вне местное — только в управлении, в учении, в дисциплине... Винить нужно направление дел и общественных убеждений, винить нужно засим лучших людей, работающих в Западной России...»⁴⁶.

У світлі процитованого листа ще більш рел'єфним стає факт відмови Кояловича від ордена св. Станіслава. Особливо цікавим є обґрунтування цієї відмови: «При моем происхождении из русской среды Западной России и при моих научных и общественных делах по западнорусским вопросам, в которых я столько лет ратовал, как умел, против польских мечтаний и наглых притязаний насчет этой страны, получить мне орден с именем ладинопольского святого, да еще великого фаната по отношению к всему русскому и православному и бунтовщика против законной власти значило бы оскорблять мои убеждения и делаться предметом насмешения для поляков... Не мое дело разбираться и осуждать, почему старый порядок изменен. Не мое дело осуждать и тех моих сослуживцев, которые благодушно получают эту награду. Мое дело оберегать мои убеждения, мою совесть. Принять награду с оскорблением моей совести я не могу и уповаю, что это заслуживает если не уважения, то хотя снисхождения»⁴⁷.

⁴⁵ РГИА. Ф. 970, спр. 755, арк. 1.

⁴⁶ Там само, спр. 753, арк. 1–4 зв.; Пальмов И. С. Памяти Михаила Иосифовича Кояловича. СПб., 1891.

⁴⁷ СПб. Отд. Архива РАН. Ф. 764, оп. 2, спр. 384, арк. 7–8.

Втім, не можна не вказати, що серед професійних чиновників архівної справи були й інші погляди та прагнення до наукового об'єктивізму. Першим нестандартним чиновником у Вільно став голова Віленської археографічної комісії Петро Безсонов (1828–1898), якого звільнили з посади через ідеологічні мотиви. Серед пунктів звинувачення значилися: копіювання для друку документів римо-католицької капітули, що не компрометували, а характеризували позитивно діяльність католиків; підбірка документів у приватних зібраннях, які могли бути фальшивими; наказ про точне копіювання документів зі збереженням особливостей мови ⁴⁸.

Пізніше у передмові до збірки білоруських пісень П. Безсонов висловить також додаткові міркування з приводу своєї непридатності для «руського дела» у Вільні. Він писав: «Западных русских людей ... мы искали в местных уроженцах, постоянных жителях, которые изучали бы и разъясняли свою историю, собирали и издавали бы свои народные памятники, занимались бы наречием белорусским». Безсонов виступав проти загальної політики русифікації та витравлення усього неросійського: «мы не усматривали победы русской народности ... Политическое по-нашему было не то же, что полицейское, государственное не то же, что чиновническое». Він вважав також більш правильним живити назву Білорусія, а не «Северо-Западный край» ⁴⁹. Значимо також, що саме Безсонов врятував архів знаменитого історика Теодора Нарбута, син якого командував загоном повстанців у 1863–1864 рр. і тому все його майно підлягало конфіскації.

Іншим непокірним чиновником виявився вже згадуваний П. Гільтебрандт. У передмові до «Перечневой Описи...» він визначив як польско-єзуїтський зміст і спрямування діяльності своїх попередників з Віленської археологічної комісії на чолі з Тишкевичем. Окрім того, архівіст зазначив, що після закриття Комісії в 1865 р. у курованому нею Музеї старожитностей із зареєстрованих згідно звітів 538 рукописних книг та 2077 актів багатьох не виявилось. Гільтебрандт прямо писав: «Найден небольшой шкаф, в котором было около 40 рукописей... и две большие витрины, наполненные латинским и польским письмом. В последствии, частью случайно, частью вследствие предпринятых поисков, найдено было много русских пергаментных грамот и других примечательных документов, спрятанных в ящиках, шкафах и нишах. Эти поиски и находки продолжались почти целый год» ⁵⁰. Таке привселюдне розкриття закулісних справ і недолугості російської адміністрації, котра передала в руки «ворогів» велику кількість документів і не проконтролювала їх облік та застосування, викликало сильне

⁴⁸ Улащик Н. Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. М., 1973. С. 91.

⁴⁹ Безсонов П. А. Белорусские песни. М., 1871. С. XI–XVIII.

⁵⁰ Гильтебрандт П. А. Рукописное Отделение Виленской Публичной библиотеки. Вып. 1: Церковно-славянские рукописи. Русские пергамены. Перечневая опись. Вильна, 1871. С. III.

незадоволення влади. Автора примушували переписати передмову, але він виявився впертою, що призвело до звільнення його з посади завідуючого Рукописним відділом. Про це оповів сам Гільтебрандт в листі до Корнілова від 10 травня 1871 р.: «В 17-й день апреля я пострадал: граф Дмитрий Андреевич, т. е. бывший мой министр, за № 3693, повелел меня «вовсе удалить от занятий» в Библиотеке, мотивируя сие поведение моим несчастным предисловием к Перечневой Описи. Действительно: я виноват, и виноват весьма жестоко! Писавши предисловие к своему, действительно серьезному труду, я возомнил, что пребываю в Англии или вообще в такой стране, где правда и честь суть добродетели, где совесть не уволена в отставку или, по крайности, в безсрочный отпуск! Но я ошибся! И я плачу, и действительно плачу, но не по своем ничтожном жалованьи, а по своем, как Вам хорошо известно, любезном детище, Рукописном Отделении. Не был евангельским наемником (который небрежет о стаде своем), я был добрым пастырем своего дела, о чем и самые злейшие враги могут засвидетельствовать»⁵¹. А в листі до Костянтина Бестужева-Рюміна від 8 червня 1871 р. Гільтебрандт уточнював: «В министерском распоряжении от 17 апреля за № таким-то, значится: «удалить от занятий за упрямство и отказ в перепечатке предисловия», т. е. за то, что я не поддался «прельщению Фараона»⁵². З великою нехіттю й болям архівіст мусив думати про виїзд із Вільно й залишення свого улюбленого дітища — Відділу рукописів Віленської Публічної Бібліотеки. Він писав Корнілову (1 червня 1871 р.): «Грустно, невыразимо грустно, дорогой Иван Петрович, покидать эту милую и, в то же время, скверную Вильну, в которой я, как Вам известно, свил себе гнездо, т. е. свое Рукописное Отделение, от которого я так сильно, так предательски оторван. И кем же?.. Не поляками, а своими же кровными россиянами!.. Вот что крайне больно и крайне трудно переваривается...»⁵³.

Наведені факти й роздуми чиновників різних рівнів та рангів засвідчують явну відсутність єдиної ідеологемі в розумінні «руської справи» в Литві та Білорусії.

Втім, повернімося до позиції власть імущих. Через наростання соціальної напруги та національного (польського) руху в Західних губерніях вирішено було за прикладом Київської створити Віленську Археографічну комісію в складі православних членів, яка б доводила за допомогою публікації документів, що західноруські землі за доби Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої залишалися по суті руським православним краєм. Дане рішення (про заснування Комісії) було схвалене у Петербурзі ще в березні 1862 р.

⁵¹ ИРЛИ. ОР. Спр. 25. 206, арк. 1–1 зв.

⁵² Там само, спр. 24. 735, арк. 1.

⁵³ Там само, спр. 25. 206, арк. 3–4.

На той час віленським генерал-губернатором був М. М. Муравйов, а попечителем учбового округу І. П. Корнілов. Це спричинило до того, що Комісія відразу почала діяти (реальна праця розпочалася 17 квітня 1864 р.) у річницю ідеологічних спрямувань російської влади, котра викоринювала все неросійське. Завдання Комісії були офіційно задекларовані в передмові до першого тому її «Актів»: показати «сколько православных церквей перешло в унию... , с какой хитростью и насиліем отнимаемы были униатами у православных их церкви... и что многие известные фамилии в Литве были православного вероисповедания». Окрім того, Комісія прагнула: «а) доказать фактически, что Западный край никогда не был счастлив под польским правительством, что, несмотря на существование законодательства и множества судебных мест, никто не мог быть уверен ни в правах своей собственности, ни в личной безопасности; б) чтобы, читая описания этих возмущающих душу разного рода истязаний и бесчеловечий, истощаемых над слабыми и совершенно неповинными людьми, коим подвергали их более сильные, легко можно было прийти к заключению, что цивилизация Польши, а с нею и Западного края далеко отставала от той степени совершенства, на которую ставили ее поляки; в) что только под русским правительством Западный край забыл свои страдания, исцелил прежние раны и начал свое историко-политическое существование»⁵⁴.

Зазначена програма і головний напрям роботи Комісії значною мірою відображені у її виданнях. Ясно, що це не йшло їм на користь, як і розвиткові правдивих історичних знань загалом. Проте важливо, що Комісія переважно здійснювала корпусні видання документів (архівних збірок окремих установ), а це унеможливило тенденційність, яка проявлялася лише у виборі відповідного комплексу. Видання тематичного плану, де підбір документів завжди хибував суб'єктивним підходом, траплялися не часто. В цьому плані варто особливо відзначити том XVI («Документы, относящиеся к истории церковной унии в России»). Шостий том «Археологическое собрание» Комісії також був присвячений боротьбі православія з унією. Надсилаючи його в дарунок голові Київської археографічної комісії Михайлу Юзефовичу, Іван Корнілов підкреслював: «Новое издание свидетельствует, что Виленский Округ не ослабевает своей сильной ученой деятельности. Четко держит оно в северозападном крае знамя русского образовательного влияния и не уступает передового места другим цивилизациям»⁵⁵.

Корнілов знайшов єдинодумця в особі голови Київської археографічної комісії Михайла Юзефовича, тому саме в листах у Київ він був дуже відвертим. Зокрема, віленський попечитель писав: «Историческая правда

⁵⁴ Акты издаваемые Виленской археографической комиссией для разбора и издания древних актов. Вильно, 1865. Т. 1. С. 23–24.

⁵⁵ РГИА. Ф. 970, спр. 629, арк. 1–1 зв.

и улики доказывают и убеждают, а потому оне страшнее для поляков, чем грубая сила, чем административные и военные меры... Археографические открытия и исторические исследования сделали свое дело: раскрыли истину... Печатное слово — великая сила; это камешек, который может повалить Голиафа... Против польской лжи надо действовать словом обличения. Польскую печать надо побивать русскою печатью...»⁵⁶.

У Корнілова та його оточення виникла думка про можливість навмисного знищення поляками приватних архівів, а також про продаж архівів з конфіскованих маєтків Білорусії та Литви до Польщі. Це змусило російську владу генерал-губернаторства вжити заходів. Цінність приватних зібрань тепер вже не брали під сумнів і фактично їх актуальність перестали жорстко прив'язувати лише до потреби у виданні документів відповідного ідеологічного спрямування.

В записці до оргкомітету Київського археологічного з'їзду Корнілов спеціально відзначить непересічну цінність «конфіскованих у політичних преступников в имениях архивов и библиотек». Однак попечитель визнавав, що «собрания книг и рукописей сдавались чиновникам, командированным от учебного округа, без описей, составление которых на местах было бы слишком затруднительно и потребовало бы много времени и издержек». Корнілов пропонував передавати «библиотеки и архивы политических преступников» у відповідні державні установи (Центральні архіви, університетські бібліотеки) для опису і зберігання. Причому передачі мали підлягати усі без винятку зібрання (навіть дрібні), бо вони містять «нередко драгоценные книги и рукописи». Корнілов був переконаний, що «конфіскованные библиотеки и архивы гораздо благонадежнее передавать заведыванию правительственных учреждений или учебных обществ, нежели сбывать в руки частных приобретателей конфискованных имуществ»⁵⁷.

А в листі до Юзефовича від 28 грудня 1871 р. Корнілов розширяв ідеологічний бік аргументації: «С своей стороны я подал заявление о принятии мер к сохранению библиотек и архивов, находящихся при упраздненных монастырях, храмах различных исповеданий, раскольнических часовень и при имениях частных лиц, которые по каким-бы то ни было случаям, например выморочные, а также казенные долги, или вследствие продажи, обмена, покупки, конфискации, — поступили безвозвратно в неотъемлемую собственность казны. Частные, фамильные и монастырские архивы и библиотеки, особенно в губерниях, бывших некогда в составе Речи Посполитой, — должны заключать в себе много неизвестных драгоценных материалов, — а потому вполне заслуживают таких попечений о сохранении их от гибели и расхищений, какие прилагаются к сохранению

⁵⁶ Центральный державный исторический архив Украины у м. Києві (далі — ЦДІАК). Ф. 873, оп. 1, спр. 37, арк. 1–2.

⁵⁷ РНБ. ОР. Ф. 377, спр. 396, арк. 3–4.

старых дел в архивах присутственных мест... Муравьев разрешил мне устроить в 1864 г. в Вильне Публичную библиотеку, в которую Муравьев, Кауфман и граф Баранов, и даже Потапов стали передавать собрания книг и рукописей из закрытых монастырей и костелов, и из имений, конфискованных у политических преступников. Надеюсь, что правительству гораздо безопаснее в политическом отношении передавать эти собрания в учебные учреждения и общества, нежели позволять их расхищать и потом отдавать их в частные руки к промышленникам и покупателям имений, которые вовсе не думают о том: есть-ли при этих имениях библиотеки или архивный хлам, который обращается ими на подтопку печей, на оклейку стен и на др. житейские потребности. Сколько сокровищ погибло от нашей беспечности, и эта гибель памятников будет продолжаться, пока не примут меры для прекращения такого безобразия и вандализма»⁵⁸.

На цьому Корнілов не зупинився. Він звернувся з подібним поданням у Петербург: «Чтобы библиотеки и архивы упраздняемых монастырей и имений, конфискованных или по другим случаям (напр. за долги) поступивших в казну, — поступали в библиотеки и архивы Правительственных учреждений... По-моему, это единственное средство спасти для науки массы книг и рукописей. В Северо-Западном крае это делается с 1864 г. Громадная Виленская Публичная Библиотека и рукописное ее отделение — составились именно таким образом. Грешно, если в Юго-Западном крае не будут приняты меры против расхищения и истребления рукописных и печатных памятников»⁵⁹.

Так розвивалися події в сфері ідеології влади. Для нас важливо підкреслити, що ця ідеологія врешті витворила ідею про необхідність повного збереження архівів, й зокрема шляхетських родин (хоч і обумовила цю потребу традиційними антипольськими ідеологічними штампами).

Поки ж точилися дискусії, і навіть боротьба за приватні архіви та колекції, архів Сапег лежав облогодом. Час його перевезення до Вільно точно встановити не вдалося. Втім, підкреслимо, що свідчення ніби архів Сапег був відразу перевезений у Гродно або й Вільно вже в 1830-х роках⁶⁰ є сумнівним. За повідомленням попечителя Віленського учбового округу І. П. Корнілова, деречинський архів Сапег був перевезений з Деречина з наказу генерал-губернатора В. І. Назімова і переданий Музею старожитностей⁶¹. Цей музей був заснований графом Євстафієм Тишкевичем у 1855–

⁵⁸ ЦДІАК. Ф. 873, оп. 1, спр. 37, арк. 9–9 зв.

⁵⁹ Там само, арк. 10 зв.–11.

⁶⁰ Коялович М. О. Западнорусские археографические издания // Журнал Министерства народного просвещения. 1872. № 2. С. 248; Без-Корнилович М. О. Исторические сведения о примечательных местах в Белоруссии с присовокуплением и других сведений к ней относящихся. СПб., 1855. С. 49, 89, 144.

⁶¹ Корнилов И. П. Русское дело в Северо-Западном крае. Материалы для истории Виленского учебного округа преимущественно в муравьевскую эпоху. СПб., 1908. С. 343.

1856 рр. Роль самого графа Тишкевича в історії архіву Сапег також не до кінця з'ясована. Бібліотекар О. П. Владіміров твердив, що Тишкевич забрав до свого маєтку в Біржах сапежин архів з Берези Картузької, а потім перевіз у Вільно й заскладавав у своєму Музеї старожитностей⁶². Чи не йшлося тут власне про деречинський архів? Конфісковані маєтки державна казна продавала, продавалося й їх майно (в тому числі архіви). Виходить, Тишкевич перекупив документи? Це припущення нам поки що так і не вдалося з'ясувати: його розгадка криється в білоруських та литовських архівах, які для нас сьогодні залишаються недоступними з економічних причин⁶³.

М. О. Коялович писав, що архів Сапег був перевезений до Віленської Публічної бібліотеки з Гродненської казенної палати у 1858 р. й складав близько 200 пудів⁶⁴. Але Віленська Публічна бібліотека була заснована в 1864 р. й з 1865 р. була розміщена в Музеї старожитностей графа Тишкевича, який на той час був об'єднаний з Віленською Публічною бібліотекою.

Окрім того, архівні матеріали з Гродненської казенної палати передавалися до Вільно лише після 1863 р.. Задля цього попечитель Віленського учбового округу І. П. Корнілов посилав до Гродно чиновника з особливих доручень Олександра Рачинського. В супровідному листі йшлося про потребу обслідування архіву Палати, куди в 1838 чи 1841 роках надійшли «старинные документы об имениях». Власники архівів тут же перераховувалися: Тишкевич, Солтан, Пац. Підкреслимо: архів Сапег не згадувався. При цьому Корнілов просто не міг його обминути. В його інструкції наяв засвідчено розуміння значення магнатських архівів для вивчення історії краю: «Так как эти документы могут иметь для истории Западного края весьма важный научный интерес, то я прошу Вас покорнейше и даю Вам полномочие исходатайствовать у местного начальства дозволение передать эти архивы по описи под Вашу росписку, с тем чтобы они поступили на хранение и для археографических работ в Виленскую Публичную библиотеку»⁶⁵.

Тим часом після закриття у 1865 р. Віленської археологічної комісії Музей старожитностей перейшов у відання попечителя Віленського учбового округу. Якби саме тоді архів Сапег перевезли з Гродно до Музею, то він просто не міг би «загубитися» впродовж 1863–1866 рр. — адже всі

⁶² РНБ. ОР. Ф. 377, спр. 1508, арк. 44–44 зв.

⁶³ Див. також матеріали про магнатські маєтки та їх власників: Potocki L. Wspomnienia o Świsłoczy Tyszkiewiczowskiej, Dereczynie i Różanie. Wilno, 1912; Pruszkowski J. Podlasiak, Kodeń Sapiehów... Kraków, 1898; Aftanazy R. Dzieje rezydencji magnackich na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Wrocław, 1991.

⁶⁴ Коялович М. О. Западнорусские археографические издания... С. 248.

⁶⁵ РГИА. Ф. 970, оп. 1, спр. 605, арк. 1.

співробітники Бібліотеки й сам Корнілов залишалися на місцях. Знахідка ж архіву Сапег стала повною несподіванкою насамперед для Корнілова.

Перебіг подій почасти розкрив А. Міловідов, якому вдалося скористатися архівом Віленської археологічної комісії. Вчений писав, що справу про деречинський архів Сапег у Комісії підняв її вчений секретар А. Кіркор. На засіданні 11 червня 1856 р. він повідомив, що Сапезин архів перебуває в Гродненській палаті державного майна і тут грабується спекулянтами. Згідно статуту, Комісія мала право добиватися у місцевої адміністрації передачі старовинних документів у її розпорядження. Тишкевич подав клопотання генерал-губернатору Назімову. Останній звернувся за дозволом до міністра внутрішніх справ. 27 лютого 1857 р. міністр дозволив передати архів, і в березні 1857 р. він був перевезений у Музей старожитностей («Дела Виленской археологической комиссии. Т. II, 385 л.»). «Этот богатейший архив, — завершував Міловідов, — весил свыше 200 пудов, одних описей было 13 рукописных томов». Розбором архіву займався сам граф Тишкевич, який доповідав про результати своїх студій (головно над польськомовними документами) на засіданні Клімісії, 11 листопада 1861 р. («Дела Виленской археологической комиссии. Т. 4, л. 128») ⁶⁶.

Далі сліди деречинського архіву раптово пропадають... Діяльність Віленської археологічної комісії була визнана не відповідною «російській ідеї», але пропольською, «тенденційною». У 1865 р. вона була закрита. При цьому Музей старожитностей також був перебраний російською адміністрацією. Під час його обслідування не виявили значної кількості документів, про які було відомо зі звітів Тишкевича, де вказувалася досить приблизна, але вражаюча статистика про книги (19691), рукописні конволюти (541), документи (1307), колекції автографів (1790) та малюнків (3948), портрети й гравюри ⁶⁷. Архів Сапег ніде не згадувався. Чи значить це, що його на той час тут вже не було? Під час переїзду Публічної бібліотеки в приміщення Музею його вітрини й стелажі залишалися на своїх місцях, а отже вже до цього переїзду архів Сапег мав бути «заскладований» книжковими шафами музейної бібліотеки Тишкевича. Ця акція явно була здійснена за часів Тишкевича. Але чи було це «приховуванням» архіву Сапег від російських чиновників, сподіванням на повернення старих часів Речі Посполитої та влади в ній магнатів, яким сапезин архів стане дуже потрібним, чи це можна пояснити простим небажанням описувати й впорядковувати об'ємний архів, чи чимось іншим? Сьогодні важко відповісти на запитання про спонуки

⁶⁶ Міловідов А. Рукописное отделение Виленской Публичной библиотеки. Его история и состав. Вильна, 1910. С. 8–9.

⁶⁷ Radziszewski F. Wiadomość historyczno-statystyczna... S. 113–114; Перечневой каталог предметов в Виленском музее древностей. Вильно, 1858 (показово, що тут значиться всього 416 рукописних книг, 869 актів і 386 автографів; опис Кіркора; неточність подібних свідчень відзначав Міловідов (Міловідов А. Рукописное отделение... С. 13–14); Алексеев Л. В. Судьба Виленского музея древностей // Вопр. истории. 1993. № 4. С. 160–163.

Тишкевича покласти архів Сапег у недоступному не лише для стороннього ока, але й для себе самого місці. Можемо лише констатувати цей факт. Так само слід констатувати передачу в 1857 р. архіву Сапег гродненською цивільною владою до Вільна в руки графа Тишкевича й повне забуття про цю передачу та відсутність відповідних паперів (офіційної документації). Згадка про це є лише в матеріалах (протоколах засідань) Віленської археологічної комісії. Після усунення з Вільно Назімова 1863 р. та заміни майже всього складу чиновників при генерал-губернаторі Муравйовим ніхто з російських службовців про цю передачу нічого не пам'ятав, адже саме перевезення архіву здійснювалося Тишкевичем та його співробітниками.

Так деречинський архів Сапег перетворився у «забутий привид» як в Деречині, так потім у Грожно і врешті у Вільно аж до середини 1860-х років. Прикметно, що його *ніхто не шукав*. У цей час розвинула свою бурхливу діяльність Віленська археографічна комісія. Її співробітники, кореспонденти та помічники обслідували всі можливі закутки в Білорусії та Литві, що дозволило здійснити численні цінні знахідки. Досвід показав непересічне значення родових архівів шляхти. Тому особлива увага була звернута на приватні колекції, про які вчені збирали щонайменшу інформацію. В контексті такої активної пошукової праці ніде не відзначається не лише спроба пошуків найвагомішого архіву старої Білорусії, але навіть постановка такої проблеми. Це вже не можна пояснити нерозумінням значення магнатських архівів.

Під час масової конфіскації маєтків учасників повстання 1863–1864 рр. значна частина їх архівів та бібліотек перевозилася у Вільно⁶⁸. Це змушувало працівників Віленської Публічної бібліотеки та Центрального архіву хоча б поверхово розбирати матеріал, що й стало першопоштовхом. Архіви відразу захопили чиновників своїм багатством. Огляд архіву лише графа Чапського (40 тек) приніс вагомі результати, зокрема навіть щодо державної ідеології про доведення споконвічної «руськості» краю, тут були виявлені матеріали XV–XVI ст., які відразу почали копіюватися для публікації. В січні 1870 р. ці документи інспектор народних училищ Ковенської губернії Чехович привіз до Вільно, деякі з них були опубліковані у восьмому томі «Археографического сборника»⁶⁹. Ковенський окружний інспектор Новиков оглянув і описав бібліотеки в Поневежі, зібрання Крауса, Ейдревича, Товгіна та ін.⁷⁰. Учитель Микола Соколов через Шухова здобув цінну латиномовну Бегнерову Євангелію, а потім обслідував зібрання Супрасльського Благовіщенського монастиря й вивіз звідти 19 рукописних та стародруківаних книг⁷¹. В одному лише 1867 р. студент Гіжевський знайшов

⁶⁸ Rawita-Gawroński F. Konfiskata ziemi polskiej przez Rosję po roku 1831 i 1863. Kraków, 1917.

⁶⁹ РНБ. ОР. Ф. 377, спр. 233, арк. 1–2 зв.; Ф. 181, спр. 33, арк. 1.

⁷⁰ Корнилов И. П. Русское дело в Северо-Западном крае... С. 288–289.

⁷¹ РНБ. ОР. Ф. 181, спр. 22, арк. 1–12.

Сутківську Євангелію 1600 р., виписку з Хроніки Биховця про смерть Сигізмунда Кейстutowича та зібрав інформацію про велику бібліотеку Огінських в Заліссі ⁷²; М. І. Соколов віднайшов у Турові знамениту Турівську Євангелію XI ст.; О. В. Рачинський — Літопис Авраамки та загублений раніше Супрасльський літопис ⁷³.

І. П. Корнілов як тільки дізнавався про якийсь рукописне чи книжкове зібрання, негайно відправляв чиновників для його обслідування. Так, отримавши інформацію про бібліотеку Красностоцького костелу, що складалася з латиномовних та польськомовних книг, попечитель відразу надіслав для її огляду Рачинського й просив гродненського губернатора генерал-майора Скворцова посприяти в передачі цього книжкового зібрання до Віленської Публічної бібліотеки ⁷⁴. Отримання інформації про архів у маєтку Єлеонського спонукав Корнілова відправити туди найдосвідченішого чиновника П. Гільтебрандта, і вже 20 червня 1867 р. рукописи були перевезені до Вільно ⁷⁵.

У серпні 1867 р. стало відомо, що по смерті поміщика Трембiцького в його маєтку Нікітичі Слонiмського повіту залишився багатющий архiв та книжковi раритети. Всi вони потрапили в розпорядження спадкоємцiв, котрi перевезли їх до Лiново. Олександр Рачинський негайно був вiдправлений туди, оскiльки дійшли чутки, що спадкоємцi хочуть вивезти все до Польщi й продати. Рачинський з'ясував, що всi документи поки що на місцi. Він з хвилюванням описував у листi до Корнілова оглянутi историчнi скарби: «С замиранієм сердца обратился я к нему (молодому Богуславу Трембiцькому — В. У.) с вопросом о библиотеке его дяди, — и каковы были мои удивление и восторг, услышав, что все налицо, перевезено им из Никитич в Линово... Я попросился посмотреть и нашел комнату... буквально наполненную книгами, сложенными в стопы около стен, с просветами у окон. Первое, что мне попало под руку — было рукописное Четвероєвангеліе, писанное в Пинском новым 1520 года — совершенно сохранившееся с переплетом, застежками и церковными накладками. Юноша похвастался Псалтырями королевы Маргариты (доселе unіcum был в Праге); а пружанский священник вчера мне назвал Псалтырь, принадлежавшую виленской Никольской церкви (так давно искому!)» ⁷⁶. Детальніший огляд зібрання показав, що воно нараховує 14181 фоліант, складається в основному з колекції покійного професора Михайла Бобровського (пом. 1847 р.) ⁷⁷. Втім, купити це зібрання до Вільно вочевидь не вдалося (його мінімальна

⁷² РНБ. ОР. Ф. 181, спр. 30, арк. 1.

⁷³ Журнал Министерства народного просвещения. 1868. № 10. С. 225.

⁷⁴ РГИА. Ф. 970, спр. 605, арк. 1.

⁷⁵ РНБ. ОР. Ф. 181, спр. 32, арк. 1.

⁷⁶ РГИА. Ф. 970, спр. 801, арк. 1–2.

⁷⁷ РНБ. ОР. Ф. 377, спр. 1034, арк. 23.

ціна сягала 4500 руб. сріблом) і воно було придбане для Бібліотеки Ординації Замоїських у Варшаві, де, за даними М. Ніколаєва, загинуло під час пожеж Бібліотеки у 1939 та 1944 рр.⁷⁸ Тим часом, поки вирішувалася справа з грішми, Рачинський побував (що цікаво для нас) у Березі Каргузькій — одному з маєтків Сапег, де також перебувала раніше частина архіву (перебрана Тишкевичем); тут чиновник нічого не виявив («там нічого»). Затим він обслідував Шерешово, де віднайшов Поменник Сангушків на пергамені з золотим оздобленням 1508 року, рукописну Четвероєвангелію близько XVII ст. (Пінську) та «любопытный ксендзовский архив с выдержками обязательствами шерешовского кагала местному ксендзу, и с копиями любопытных записей на Рожанцовое братство». Тут же Рачинський віднайшов запис князя І. С. Кобринського Дорогобузькій церкві 1487 р. і тогочасні ж грамоти добучинським боярам⁷⁹.

Якою була головна спонука всіх цих акцій? Чи було це бажання зосередити все в руках російської адміністрації, щоб вибірково і тенденційно використовувати для доведення споконвічної «руськості» краю, чи йшлося про благородне почуття — порятунок цінних архівів? Гадаємо, що на різних рівнях тут діяли обидва фактори: на рівні вищого керівництва краю та в Петербурзі мова йшла про політико-ідеологічні чинники й завдання, на рівні ж виконавців — фахових архівістів та книгознавців, навіть простих чиновників відомства Міністерства народної освіти, як про це свідчать цитовані вище їх донесення, йшлося саме про благородну мету порятунку історичних документів. Обидві тенденції поєднував у своїй особі як керівник попечитель Віленського учбового округу Іван Петрович Корнілов, про що вже детально оповідалося вище. Завдяки йому та його підлеглим у Вільно вдалося сконцентрувати значні документальні цінності й особливо з магнатських архівів.

Чому ж в такому випадку ніхто не шукав архів Сапег? Чи не було це пов'язано з поінформованістю про першу конфіскацію 1832 р. та вивезення всіх цінностей до Петербургу? Зазначимо, що віленські архівісти не займалися планомірними студіями історії архівних колекцій та прослідкуванням їх долі аж до сучасного місцезнаходження. Тобто, свої пошуки вони вели не науковим методом реконструкції архівних зібрань через їх історію, а практичним методом збирання інформації про наявні в даний момент зібрання, їх розпродаж, конфіскацію, перевезення тощо. При цьому головним завданням було не лише збереження архівних раритетів, але й недопущення їх перехоплення та використання (а тим більше вивезення до Польщі) поляками. Інформація про архів Сапег на той час не побутувала в жодному вигляді, ніхто нічого конкретного про нього не міг сказати. Назімов давно виїхав з Вільно. Матеріали про передачу архіву не відклалися

⁷⁸ Нікалаєў М. В. Палата кнігапісная. Мн., 1993. С. 39.

⁷⁹ РНБ. ОР. Ф. 377, спр. 396, арк. 3–4; РГИА. Ф. 970, спр. 801, арк. 2–3.

в офіційній документації генерал-губернатора (чи просто не лежали не поверхні). А граф Тишкевич, за якого деречинський архів був «заскладований», зберігав таємницю й згодом виїхав за кордон. Про деречинський архів як факт знову забули. Віленські ж архівні чиновники про нього й взагалі не знали. Все це, на наш погляд, оптимально пояснює, чому архів Сапег не розшукували в час бурхливої археографічної праці й розвою польової археографії.

Прикметно, що про Сапег згадали в Петербурзі, а через Петербург і влада в Білорусії наприкінці 1850-х років. Згадав сам імператор. В 1858 р. він зауважив 4 фамільні портрети князів Сапег в Ермітажі й наказав передати їх спадкоємцям, «если таковые окажутся в живых». На запит зі столиці місцева влада відповіла, що в Царстві Польському проживають Ксаверій і Лев Сапегі — сини Павла, котрий був в 1809–1812 рр. радником у Варшаві, онуки воеводи смоленського (1791) Ксаверія. А син Олександра Сапегі Лев мешкає у Австрії. При цьому чиновники не змогли встановити, хто з них є законним спадкоємцем конфіскацій. Врешті портрети так і здали у кладову Ермітажу⁸⁰. На той час один з фамільних портретів — портрет знаменитого канцлера Льва Сапегі (1557–1633) знаходився в Музеї старожитностей графа Тишкевича. І от його 10 грудня 1868 р. імператор наказав забрати й помістити у Гатчинському палаці. Відправляючи портрет, віленські чиновники додавали інформацію про особу Льва Сапегі⁸¹. Ці факти вельми показові: про Сапег згадали, провели певне розслідування, зібрали історичну інформацію. Наяв постала картина важливості цього роду в історії краю. І все ж далі цього справа не пішла. Зазначимо, портрет Льва Сапегі був відібраний з того приміщення, де був захований родовий архів Сапег — все це було дуже символічним...

Віднайдення деречинського архіву відбулося в 1866 році зовні ніби-то випадково. Насправді ж ця випадковість була запрограмована. Бурхлива археографічна діяльність у Вільно, функціонування наукових установ та поява значної когорти підготовлених чиновників призвели до концептуального розуміння потреби впорядкувати усе зібране, систематизувати матеріали задля складання загальної картини джерельного поля для видання документальних збірок. Саме з цією метою «перебирався», розглядався й систематизувався книжковий фонд Музею старожитностей у Публічній бібліотеці. Під час даної фронтальної перевірки та впорядкування й відбулося «випадкове» відкриття архіву Сапег.

Ця історія виглядає просто детективною. Вона описана нами в книзі 1998 року, де вміщені також відповідні документи. Тут лише повторимо головне, оскільки нових матеріалів щодо цього сюжету нам віднайти не вдалося. І на сьогодні головним джерелом інформації залишаються рукописні спогади

⁸⁰ РГИА. Ф. 466, оп. 1, спр. 406, арк. 81–83.

⁸¹ Там само. Ф. 472, оп. 15 (239/1255), спр. 55, арк. 1–3.

бібліотекаря О. П. Владімірова, який власне є головним героєм самої історії зі знаходженням архіву.

Владіміров пов'язував знахідку саме з впорядкуванням музейного книжкового зібрання. Він перебирав книги у середньому залі Музею старожитностей направо від входу у великій аж під саму стелю шафі. Звернімо увагу на цю обставину. Стационарна шафа музею стояла там від початку ще за Тишкевича. Закладання рукописів за таку громіздку «стіну» мало в такому разі належати саме Тишкевичу й носити нарочитий характер заховування, що побіжно підтверджує наші попередні припущення. Що і як саме відбувалося далі, можна прочитати лише в спогадах бібліотекаря: «Выбравши с одной полки книги, я с изумлением увидел, что позади шкафа была обширная темная ниша, наполненная вся большими связками бумаг. Протиснувшись в нее между полками, я выбрал несколько связок и, рассмотрев их, убедился, что это был архив Сапег... Вероятно, он здесь лежал уже многие годы, потому что связки бумаг бали покрыты толстым слоем пыли... О находке я доложил немедленно Ивану Петровичу Корнилову, который немедленно же прибыл в музей, и в его присутствии начали вынимать из ниши все связки, которые все потом были разобраны под его личным наблюдением и дали главнейшую и важнейшую массу наличного археографического материала Виленской Публичной библиотеки. Я помню, одних подлинных писем коронованных и других важных особ разных эпох было не меньше десяти томов в четверку, писем по двести, если не более, в каждом из них»⁸².

І. П. Корнілов також залишив свій фрагментарний спогад про обставини унікальної знахідки. Він згадував, що архів Сапег «лежал в беспорядке в глубоких, сырых и темных нишах, совершенно скрытых от глаз посетителей полками книг». Наприкінці грудня 1866 р. попечителя повідомили про відкриття архіву. Він доручив опрацювання документів помічнику архіваріуса Центрального архіву П. А. Гільтебрандту, вчителеві гімназії В. Л. Миротворцеву та наставнику семінарії Ф. Г. Єлеонському. Ця група впродовж кількох місяців розбирала архів і «нашла в нем чрезвычайно много русских актов, дипломатических писем и других материалов»⁸³. У 1868 р. Корнілов представив усіх членів комісії до нагороди за розбір архіву Сапег. Вочевидь, задля підкреслення заслуг, він приписав і саме відкриття архіву Гільтебрандту: «П. А. Гильтебрандт совершенно нечаянно открыл в одной из зал Виленского музея древностей заставленную книжными полками глубокою...нишу, в которой лежала целая гряда — около 2000 пудов бумаг. При рассмотрении их оказалось, что это был фамильный архив князей Сапегов из Деречина. Они были перевезены ко мне на квартиру и здесь

⁸² РНБ. ОР. Ф. 377, спр. 1508, арк. 58 зв.—59 зв.; опубл.: Ульяновский В. І. «Русское дело в Северо-Западном крае»...С. 86–89.

⁸³ Корнилов И. П. Русское дело в Северо-Западном крае... С. 343.

П. А. Гильтебрандт немедленно занялся его разбором вместе с учителем гимназии Миротворцевым и учителем семинарии Елеонским и Щербицким. Эти молодые люди приходили по вечерам читать рукописи и откладывать для переписки и печатания самые интересные исторические документы. Я предлагал им за эти труды вознаграждения из средств учебного округа, но они пожелали трудиться даром»⁸⁴. Ми вже наводили аргументи щодо неточності інформації даної записки (починаючи від року знахідки — 1864 р.)⁸⁵. Неточними є обидва цитовані документи, що склалися автором по пам'яті. Більш достовірно датувати саму подію та обставини знахідки дозволяє тогочасний лист Корнілова до М. О. Кояловича від 15 жовтня 1866 р. Іван Петрович повідомляв, що днями (тобто, в межах 10–15 жовтня) був віднайдений архів Сапег, який він наказав перенести в Віленський Центральний архів і там опрацювати. З архівом в основному працював Гильтебрандт, окремі ж рукописи розглядали Шолкович та Константиновський. Серед матеріалів відразу були віднайдені: автограф «Історії» Нарбути, 25 книг з листуванням Сапег і три великі папки з «цікавими документами» (автор листа їх не анотував)⁸⁶.

З усіх наведених свідчень випливає, що архів Сапег випадково віднайшов таки бібліотекар Владіміров, а його опрацювання було доручене групі на чолі з Гильтебрандтом, при цьому з Віленської Публічної бібліотеки всі документи були перенесені до Віленського Центрального архіву. Перший фронтальний огляд архіву був здійснений майже за два тижні. 26 жовтня 1866 р. П. Гильтебрандт доповідав Корнілову, що переданий до Віленського Центрального архіву архів Сапег складає 500 тек, ящик і 55 мішків. Серед цих матеріалів були зауважені 5 портфелів (14 зв'язок), які й були першочергово досліджені. Особливо цікавими були визнані рукописи: «Zdanie o narodzie Ruskim» Гербурта Щасного (1613 р.) — сеймова промова на захист православія та русинства; 40 листів князів Мосальських від 1755–1762 рр.; листи Вишневецьких, Сапег, Огінських, Чарторийських, Понятовських та ін. за 1720–1757 рр.; значна кількість кириличних привілеїв, грамот, листів за 1507–1689 рр.; документи про події 1812–1813 рр.; історико-статистичні матеріали; справи Верховної Литовської комісії 1789 р.; друковані привілеї, розпорядження, сеймові промови XVII–XVIII ст.; акти Більського замку останньої чверті XVIII ст.; польськомовні історичні матеріали за 1569–1785 рр.; документи магістратів та справи магдебургії, інвентарі, люстрації, плани, листи та клопотання до судів XVII–XVIII ст. і т. д. З усього цього архівісти вирішили видати лише промову Гербурта Щасного та листи Мосальських⁸⁷.

⁸⁴ РНБ. ОР. Ф. 377, спр. 50, арк. 1.

⁸⁵ Ульяновський В. І. «Русское дело в Северо-Западном крае»... С. 54.

⁸⁶ РНБ. ОР. Ф. 377, спр. 229, арк. 1.

⁸⁷ Там само. Ф. 181, спр. 26, арк. 3–5.

Нові свідчення подав Гільтебрандт у передмові до «Перечневой Описи»: «...при Виленском Музее находился Деречинский архив князей Сапег, без всякого употребления. Он был передан сюда по распоряжению бывшего начальника края и действительного члена Археологической комиссии генерал-адъютанта Назимова, в 1858 году, из Гродненской Палаты Государственных Имуществ. В течение девяти лет, никто и не подумал извлечь из него какуюнибудь пользу, частью по причине громадности его (вес его простирается до 200 пудов) и перепутанности, частью по недостатку компетентных людей. В 1867 году И. П. Корнилов пригласил нескольких молодых людей, любителей археографических работ, для пересмотра и перебора этого архива. Пересмотр начался с января и продолжался до мая. Отобрано значительное количество русского письма XVI столетия, которым наполнен большой шкаф, и такой же шкаф переписки польских магнатов, занимавших государственные должности. Письма были в особых переплетенных томах, которых оказалось на лицо 43»⁸⁸.

В «Перечневой Описи» були вказані три кириличні акти з деречинського архіву: підтверджувальний лист Стефана Баторія вдові Павла Сапегі Олександрі від 15 квітня 1579 р.; лист Сигізмунда Августа новгородському воеводі Павлу Сапезі від 24 червня 1568 р.; дарчий запис князя Андрія Пронського з дружиною Павлу Сапезі від 5 березня 1555 р. У примітках до вказаних документів зазначалося, що всі вони віднайдені Іваном Петровичем Корніловим⁸⁹. До речі, цей опис побіжно підтвердив констатацію Кіркора 1856 р., що архів розкрадається. У 1867 р. Олександр Рачинський привіз з Гродненщини отримані від різних приватних осіб сім документів Сапег, які ймовірно походили з деречинського архіву⁹⁰.

Згідно звітів Виленської Публічної бібліотеки, опрацювання архіву тривало до 1871 р.⁹¹.

Парадокс подальшого побутування архіву полягав у тому, що його використовували переважно польські дослідники. В другій половині XIX ст. три книги про Сапег вийшли друком у Вільно (серед них — збірник листів Казимира Нестора Сапегі (1757–1798) — знаного поета, генерала артилерії, маршалка литовської конфедерації)⁹². У 1880–1890-х роках з'явилися ще дві значні публікації, зокрема, перший том львівського видання «Архіву

⁸⁸ Гильтебрандт П. А. Рукописное Отделение Виленской Публичной библиотеки...Перечневая опись. Вильно, 1871. С. IV.

⁸⁹ Там само. № 22, 28, 47. С. 79–80, 83–84, 92–93.

⁹⁰ Там само. № 35, 51, 61, 62, 71, 72, 73. С. 87, 94–95, 99–101, 104–105.

⁹¹ Журнал Министерства народного просвещения. 1872. № 2. С. 7; Миловидов А. Рукописное отделение... С. 9.

⁹² Ożarowski K. Les Sapieha. Etude genealogique. Wilno, 1872; Sahieha K. N. Listy ... w latach 1773, 1774, 1775 i 1776 do matki pisane / Wyd. J. Kraszewskiego. Wilno, 1851; Bartoszewicz J. Józef Sapieha // Pismo zbiorowe wileńskie na r. 1859. Wilno, 1859.

дому Сапег»⁹³. Лише в 1890 р. в Петербурзі побачила світ книга з маєтковими і генеалогічними матеріалами Сапег⁹⁴. А віленські археографи використали дуже мало документів деречинського архіву (наприклад, в третьому випуску опису Рукописного відділу Віленської Публічної бібліотеки)⁹⁵.

Уся наведена вище історія, на нашу думку, яскраво ілюструє загальну еволюцію ставлення до приватних магнатських архівів. До 1830 р. польським історикам, науковцям і колекціонерам та місцевим інтелектуалам було відомо про існування цінного архіву Сапег у Деречині, яким опікувалася родина (документами встиг скористатися Когновицький). Після придушення повстання, репресивних заходів уряду щодо його учасників, масової еміграції представників магнатських родів та ліквідації наукових осередків (зокрема, Віленського університету та інших вищих освітніх закладів) традиція знання про архів та його велику історичну цінність не була передана новоприйшлому російському чиновництву і навіть пошуковцям-професіоналам. Випадковість «відкриття» Деречинського архіву Сапег у 1836 р. була прямо пов'язана з настановою офіційної влади шукати історично-документальних доказів «руськості» краю. Віце-губернатор звернув увагу на грамоту Олексія Михайловича, а через допитливість — також на старі лівонські й польські документи. На цьому й завершилося «використання» архіву.

Політичний фактор та державна ідеологічна доктрина, зберігаючи свою принципову суть, але видозмінюючись за формою, наклали значний відбиток на вказану сферу вивчення краю. Пошук руськості й православності регіону з давнини відразу визначав негацію магнатських архівів, власники яких були гаданим «історичним антиподом» русько-православному народові. Польські чи попольщені, католицькі чи покатоличені, як і уніатські чи протестантські родини магнатерії і шляхти в очах російської влади, чиновництва та історіографії впродовж усього ХІХ ст. уявлялися якщо не «зрадниками» чи «запроданцями», то прийшлим, чужим, інородним елементом. Ясно, що їх архіви апріорі мали містити підтвердження цієї «аксіоми», а тому не бралися попервах до уваги, особливо після повстання 1830–1831 рр. Ініціативи інтелектуалів-колекціонерів мали приватний характер, а епізодичне втручання Археографічної комісії з Петербурга не допомагало справі через необізнаність з місцевою історією та її можливим відображенням в архівах, причому особливо в магнатських. Лише з поступовою зміною форм прояву «русского дела» і з його вертикальним та горизонтальним розширенням місцева російська влада з'ясувала потребу проникнення в усі

⁹³ Archiwum Domu Sapiechów / Wyd. A. Prochaski. T. 1 (1575–1606). Lwów, 1892; Sawczyński H. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł i Lew Sapieha na podstawie ich korespondencji // Przewodnik Naukowy i Literacki. 1887. R. 15. S. 638–644, 721–731, 814–821.

⁹⁴ Sapiehowie. Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe. Petersburg, 1890. T. 1.

⁹⁵ Описание Рукописного отделения Виленской Публичной библиотеки. Вильна, 1898. Вип. 3.

сфери сучасного і минулого життя краю. Фронтальне дослідження «слідів старовини» вивело на новий шабель архівні студії, які не могли не вийти на магнатські архіви, зокрема конфісковані зібрання.

Архів Сапег на той час вже був перевезений до Вільно з ініціативи Віленської археологічної комісії та графа Тишкевича, який відкрив Музей старожитностей саме з метою збереження колекцій. Польська сторона і представники магнатерії ніколи не забували про фамільні архіви, але їх турбувала тепер лише проблема збереження колекцій. Це й пояснює, чому російські чиновники у Вільно не взялися відразу розбирати архів — він був схований. «Відкриття» в 1866 р. архіву Сапег в будинку Музея і Публічної бібліотеки все ж не було простою випадковістю. Надійшов час збору й фронтального перегляду накопиченого, його каталогізації та впорядкування задля планової видавничої діяльності. Тому виявлений деречинський архів Сапег не просто переклали на полиці, а повністю опрацювали й систематизували. Це опрацювання відбулося в двох напрямках: загальне ознайомлення та реєстрація; відбір документів для друку. Саме в цій другій фазі йшлося про ідеологічний бік «русского дела», коли добиралися лише показові для «руськості» краю документи.

Проте, підкреслимо, що змальована вище загальна картина в реаліях далеко не була такою однозначною. Цитовані нами листи службовців різних рівнів засвідчують багатомірність їх діяльності, спонук та переконань. Суб'єктивний фактор виконавців (їх допитливості, загального розвитку, політичної запопадливості тощо) відіграв доволі велике значення.

Насамкінець зазначимо, що окрім конкретних результатів, ми намагалися також предметно обґрунтувати незужитий належним чином методологічний напрям історично-археографічних студій. Маємо на увазі той прикрий факт, що загалом усталилася традиція оцінки археографічних видань та архівних занять, зокрема XIX ст., на підставі виключно самих видань джерел чи опублікованої офіційної інформації. Такий підхід для доби підцензурної інтелектуальної діяльності є методологічно хибним. Наведений нами приклад з історією деречинського архіву Сапег дозволяє стверджувати потребу більш уважного, навіть детальнішого за аналіз власне публікацій, вивчення «конвойного» матеріалу: усіх неофіційних документів, з'ясування захованих пружин і чинників, впливу суб'єктивних факторів, побутових і технічних обставин праці тощо. Лише це дає можливість поставити історично-археографічну працю діячів XIX ст. в контекст епохи, в середовище неформальної життєдіяльності її творців та інспіраторів, бо людський фактор, а не гаданий шаблон все ж лежить в основі як загально-го історичного процесу, так і названих конкретних його проявів.

Віктар Цітоў (Мінск)

БЕЛАРУСЫ ЧАРНІГАЎШЧЫНЫ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XIX – ПАЧАТКУ XX ст.: СПРОБА ПАРАЎНАЛЬНА-ЭТНАГРАФІЧНАГА ДАСЛЕДАВАННЯ

У рускай краязнаўчай літаратуры XIX – пачатку XX ст. паўночная частка Чарнігаўскай губерні (сучасная Браншчына) вылучалася ў асобны рэгіён — Задзясенне з адметным культурным ландшафтам і этнічным складам насельніцтва. Ужо ў горадзе Бранску, пісала «Жывапісная Расія», «на базарах пераважае белая магерка і тая кароценькая і вузенькая світа, што адрознівае беларуса ад малароса»; аднак ужо ў 90 вёрстах на захад ад Бранска, яшчэ у межах гэтага павета (Акулецкая воласць) мясцовыя жыхары, як мужчыны, так і жанчыны, носяць чысцейшы беларускі ўбор. Такая ж розніца заўважаецца і ў гаворках, у вымаўленні самых звычайных слоў. Назва «беларус», прадаўжае далей С. Максімаў, вядомы рускі пісьменнік і этнограф, штучная, кніжная афіцыйная. Сябе мясцовае насельніцтва пад гэтай назвай не ведае ¹.

Сапраўды, рускае і ўкраінскае насельніцтва, што пражывала на ўсход ад Дзясны, у той час называла сваіх суседзяў-задзясенцаў, што жылі на Правабярэжжы, не беларусамі, а літвінамі, а тыя іх са свайго боку маскалямі і хахламі. («Хіба лыхо озме літвіна, шчоb вын не дзекнуv») ². Менавіта па рацэ Дзясна ад Грамяча (каля Ноўгарад-Северскага) і далей уверх па цячэнню на Трубчэўск і Бранск вызначалася ўсходняя мяжа этнічнай тэрыторыі беларусаў, што мы бачым на этнаграфічных картах Я. Карскага (1903), Маскоўскай дыялекталагічнай камісіі (М. Дурнаво, М. Сакалоў, Дз. Ушакоў; 1914), М. Доўнар-Запольскага (1918), А. Смоліча (1919) і інш. Дарэчы, аўтары Маскоўскай дыялекталагічнай камісіі вылучалі даволі значны арэал пераходных беларуска-рускіх (паўднёварускіх) гаворак на ўсходзе ад Смаленска і Рослаўля да Калугі і Болхава.

Можна з упэўненасцю гаварыць аб старажытных вытоках мясцовай народнай культуры, якая на працягу шэрагу стагоддзяў захавала свой непаўторны каларыт, свой устойлівы архетып са шматлікімі язычніцкімі культурамі і абрадамі. Арэальна-тыпалагічнае супастаўленне археалагічных і летапісных магэрыялаў з этнаграфічнымі данымі XIX – пачатку XX ст. выяўляе іх пераймальную сувязь. Як вядома, тэрыторыю Пасожжа ў VIII–XII ст. засялялі радзімы. Апошнія летапіснае ўпамінанне аб радзімічах адносіцца да 1169 г. Разам з тым ні адзін з пісьмовых дакументаў таго часу не дае

¹ Живописная Россия. СПб.; М., 1882. Т. 3. С. 438–439.

² Тамсама. С. 438.

нам непасрэдных ці ўскосных звестак пра так званую старажытнарускую ці ўсходнеславянскую народнасць. Як паказваюць археалагічныя даследаванні, радзіміцкія помнікі распаўсюджваюцца на ўсход ад Дзясны ³. З тых далёкіх часоў этнічны склад мясцовага насельніцтва і традыцыйна-бытавая культура не падвяргаліся істотным зменам. Рускія стараверы і казацкія старшыны, што праніклі ў гэты край з XVII ст., сяліліся асобнымі анклавамі (слабодамі), не змешваючыся з патомкамі радзімічаў — мясцовымі літвінамі.

Беларусы-літвіны да канца XIX ст. складалі аснову сельскага насельніцтва Суражскага, Мглінскага, Навазыбкаўскага і Старадубскага паветаў. Параўнальны аналіз традыцыйна-бытавой культуры, сямейнай і каляндарна-абрадавай паэзіі, міфалагічных уяўленняў, песеннага фальклору і народных гаворак рэгіёна выяўляе, з аднаго боку, іх старажытныя дахрысціянскія вытокі, з другога — роднаснасць і ідэнтычнасць з этналінгвістычным ландшафтам беларускага Пасожжа. Аўтары краязнаўча-этнаграфічных даследаванняў і натуралістычных замалёвак мясцовага беларускага насельніцтва невыпадкова адзначаюць архаіку светаўяўленняў, язычніцкія каляндарныя абрады і звычаі, пакланенні зямлі і мясцовай флары, агню і вадзе, культуры продкаў, разгалінаваную сістэму абярэгаў, замоў, магічных дзеянняў. Сучаснікі адзначалі неардынарнае мастацтва мясцовых «шаптуноў» — знахараў, чарадзеяў і варажбітоў, якім валодалі чарнігаўскія літвіны ⁴. Не кожны даследчык па-сапраўднаму можа ацаніць маральна-ахоўную і магічную сілу заклінанняў, адзін з узораў якіх мы знаходзім у запісах Марыі Косіч: «Святая пяценька, калі я яйе бачыла, павылазь мне вочы, штоб я свайго дзіцёнка ні разу болій ні пабачыла, штоб мяне і самую так скруціла, акыва тая пражы, а хто яйе ўзяў, нехай таго за пячонкі возьма, штоб йон і да вечара нідадыхаў, хто яйе ўкраў, нехай над тым вараньё крахая» ⁵. Пасля такой «кляцьбы» не можа ўзнікнуць ніякіх сумненняў у невіноўнасці таго, хто агучвае пры сведках гэтыя словы.

Сапраўдным узорам жывых мясцовых гаворак і беларускай ментальнасці можа служыць «Расказ цёткі Домны» з сяла Расуха Мглінскага павета:

Наша-ж то сяло
Стаіць пры ряце...
Лецечкам святым
Чаго ў нас німа?
У нашым гаёчку
Грыб, арэх і жолудзь,
Усякая ягада...

³ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. М., 1982. С. 152–153.

⁴ Материалы для географии и статистики России... Черниговская губерния / Сост. М. Домонтович. СПб., 1865. С. 535.

⁵ Косич М. Литвины-белорусы Черниговской губернии, их быт и песни // Живая старина. СПб., 1901. Вып. 3–4. С. 16.

А што па вясье,
Як пачне лес раскідацца,
Усі лужкі, даліны
Траўкай уряжацца,
Какалуші па лясу распушчацца!
Божухна мой мілы,
Во як там прыгожа!..
А што там узімку і
Як мароз прысьпея,
Унясеш у хатку
Сухенькіх дравец,
Вытапіш ліжанку,
Тады наша хатка
Цёплая, як матка,
Сядзіш сабе — любя!
Посканьні прядзеш;
А шче, калі трапіцца,
Й песьню завядзеш...
Можна было жыць,
Што Бога гнявіць! ⁶

Тут у словах цёткі Домны, ад імя якой выступае і сама аўтар, што вырасла ў народным асяроддзі, традыцыйны ўклад жыцця, гармонія чалавека і прыроды, адносіны да сваёй бацькаўшчыны, што жывіць сваімі сокамі і вобразамі духоўныя скарбы народа, тут — характэрная этнічная псіхалогія і беларуская ментальнасць: «Можна было жыць, што Бога гнявіць!», — гэтыя словы цёткі Домны, нягледзячы на розныя гістарычныя варункі, захавалі сваё крэда і сэння. «Змусце беларускую жанчыну, — заўважае Косіч, — расказаць што-небудзь, услухайцеся ў гэтую мову, і вы знойдзеце ў ёй своеасабліваю мяккасць і лёгкасць гукавых спалучэнняў» ⁷.

Зусім іншае ўражанне пакінуў мясцовы люд у вядомага рускага пісьменніка Івана Буніна, які тут, у лясной глушы, пачынаў сваю кар’еру вясковым лекарам. «Меня тяготят эти леса, — пісаў ён у дзённікавых накідах. — С першого раза, когда я только сошёл на станции, чтобы около неё отыскать свою деревушку, у меня сжалось сердце... Народ не понравился мне белыми зипунами, белыми бараньими треухами, белорусским жалким говором» ⁸. Мы не сталі перакладаць словы пісьменніка, каб максімальна захаваць іх аўтэнтычнасць.

Відавочцы, даючы этнаграфічныя замалёўкі мясцовых жыхароў, звярталі асабліваю ўвагу на багацце і непаўторную архаіку іх вусна-паэтычнай творчасці, народны характар і этнічную псіхалогію, іх гнуткасць і

⁶ Косич М. Н. На пирысяленьня. Чернигов, 1903. С. 3–5.

⁷ Косич М. Литвины-белорусы... // Живая старина. СПб., 1901. Вып. 2. С. 221

⁸ Литературное наследство. Т. 84. Кн. 1: Иван Бунин. М., 1973. С. 60–61.

адаптацыю да тагачаснай сацыяльнай рэчаіснасці. «Літвін, — трапна заўважае М. Косіч, — з выгляду непаваротлівы, рухі яго замаруджаны, ходзіць «як пень ціряз калоду», непрадпрыёмальны, бестурботны, аднак пры неабходнасці працуе шмат для свайго пражытку. А як толькі міне крайняя патрэба, заўсёды лічыць за лепшае пагуляць, чым шукаць заробкаў». На падзёншчыне, прадаўжае далей Косіч, робіць «абы-як, цяп-ляп», «робе і паглядае, як вол з-пад ярма; цюкне разоў з паўдзісятка, ды барджэй люльку ў зубы»⁹.

Аўтары-складальнікі «Матэрыялаў для географіі і статыстыкі Расіі», у прыватнасці М. Дамантовіч, разглядалі народны характар і ўласцівыя тэтайшаму люду маральныя арыенцыры як залог развіцця гэтага народа ў будучым. Дамантовіч вылучае чарнігаўскага літвіна ў асобны этнаграфічны тып, што складае «супрацьлегласць стэпавіку», жыхару паўднёвай часткі губерні. Ён адзначае яго незвычайную вынослівасць ва ўсялякіх нягодах, кемлівасць, хітраць, мудрагелістасць у адказах, суровасць і «апатычную бестурботнасць»¹⁰. Чысты тып беларуса, паводле «Матэрыялаў...», назіраўся ў Мглінскім, Суражскім, Навазыбкаўскім і часткова ў Гараднянскім паветах. Далей на поўдзень з набліжэннем да Дзясны ўзмацняўся паўднёва-рускі элемент, а насельніцтва сярэдняй паласы Чарнігаўскай губерні, на думку аўтара, можа быць аднесена да новай этнаграфічнай групы, што ўтварылася ў выніку міксацыі ўкраінцаў (маларосаў) і беларусаў. На жаль, М. Дамантовіч не дае дакладную статыстыку этнічнага складу, за выключэннем яўрэяў, цыганаў, немцаў і «велікаросаў-раскольнікаў». Велікаросы, украінцы і беларусы ў статыстычных табліцах даюцца пад агульнай назвай «рускія». Аб колькасці беларусаў у XIX ст. можна меркаваць па паказчыках сацыяльнага складу насельніцтва. У адпаведных спісах усё насельніцтва падзелена па саслоўях: дваране, духавенства, гараджане, васнае саслоўе і самае шматлікае сельскае саслоўе, якое ў сваю чаргу дзеліцца на сялян панскіх і сялян дзяржаўных. У чатырох згаданых паветах Чарнігаўскай губерні ў сярэдзіне XIX ст. налічвалася 206 883 панскіх і 128 133 дзяржаўных сялян¹¹. Значны працэнт дзяржаўных сялян складалі казакі, сярод якіх была немалая доля ўкраінцаў. Аднак абсалютная большасць панскіх сялян адносілася да беларусаў-літвінаў. Такім чынам, толькі ў чатырох паветах губерні — Суражскім, Мглінскім, Навазыбкаўскім, Старадубскім (без уліку Гараднянскага) — пражывала, па сціпрых ацэнках, больш за 200 тыс. беларусаў.

Першы ўсерасійскі перапіс насельніцтва (1897) дае даволі падрабязны сацыяльны зрэз, разглядае этнаканфесійную і дэмаграфічную сітуацыю, полаўзроставую структуру, адукацыйны ўзровень і заняткі мясцовых

⁹ Косич М. Литвины-белорусы... // Живая старина. Вып. 2. С. 226.

¹⁰ Материалы... Черниговская губерния. С. 533.

¹¹ Тамсама. С. 117 (гл. табл.).

жыхароў. У аснову этнічнай ідэнтыфікацыі была пакладзена родная мова. Паводле перапісу, у Чарнігаўскай губерні пражывала 151 465 беларусаў, якія лічылі роднай беларускую мову, — і гэта нягледзячы на адсутнасць тут нацыянальнай школы. Беларуская мова ўстойліва захоўвалася ў вуснай, фальклорнай традыцыі. Аднак параўнаўча з сярэдняй XIX ст. колькасць беларусаў (ці беларускамоўных) тут прыкметна скарацілася, складаючы 7% насельніцтва губерні.

Паводле статыстыкі перапісу, абсалютная большасць беларусаў Чарнігаўшчыны — 98,7% пражывала ў сельскай мясцовасці і толькі 1,3% — у гарадах. Больш за ўсё беларусаў налічвалася ў Суражскім павеце — 129 294 жыхары, што складала 85,3% беларускага насельніцтва Чарнігаўскай губерні¹². Другое месца па колькасці беларусаў займаў Мглінскі павет — 19 739 жыхароў, або 13% беларусаў Чарнігаўшчыны. Астатнія 2% беларусаў, што размаўлялі на роднай мове, пражывалі ў Гараднянскім (602 чалавекі), Канатопскім (509), Навазыбкаўскім (323), Чарнігаўскім (207) і іншых паветах. Звяртае на сябе ўвагу прыкметнае скарачэнне беларускамоўных жыхароў у Навазыбкаўскім і Старадубскім паветах, якія традыцыйна лічыліся беларускімі (у Старадубскім павеце, паводле перапісу, пражывала ўсяго 12 беларусаў).

Абсалютная большасць беларускага, насельніцтва Чарнігаўскай губерні — 97,6% адносілася да сялянскага саслоўя, мяшчане разам з купцамі складалі 1,7%, беларускія дваране — 0,33%. Трэба мець на ўвазе, што значную колькасць чарнігаўскіх дваран складалі мясцовыя католікі, якія ў спісах значацца, як польскае насельніцтва. Амаль усе беларусы (99,87%) былі праваслаўнымі, сярод астаніх (0,13%) сустракаюцца католікі, стараверы і нават іудзеі¹³.

Большасць беларускага насельніцтва Чарнігаўскай губерні (55,3%) складалі маладыя людзі («халастыя і дзявіцы»); знаходзіліся ў шлюбе 58 987 чалавек (38,9%, удовых — 6 673 (4,4%)). Сярэдняя беларуская сям'я налічвала 5–6 чалавек¹⁴. Трэба адзначыць пастаянства сямейных павязей і трываласць шлюбу: на 65 тыс. дарослых жыхароў ў разводзе знаходзіліся ўсяго 13 чалавек (3 мужчыны і 10 жанчын) — лічбы непараўнальныя з сучаснай сітуацыяй.

Узровень адукацыі беларускага насельніцтва, па дадзеных перапісу, не мог не адлюстроўваць палітыку самадзяржаўя, скіраваную на асіміляцыю беларусаў і іншых народаў. Калі не лічыць першую ўзроставую групу — дзяцей да 9 год, агульны паказчык пісьменнасці сярод беларусаў, якія размаўлялі на роднай мове, па нашых падліках складаў 13,1%, прычым сярод

¹² Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Черниговская губерния. СПб., 1905. С. 112.

¹³ Тамсама. С. XIII.

¹⁴ Тамсама. С. 170–171. Табл. XVI.

мужчын — 24,1%, сярод жанчын — 2,7%¹⁵. Абсалютная большасць пісьменных беларусаў паказана ў графе «грамотные по-русски» — 12 427 мужчын і 1 443 жанчыны, і толькі 9 чалавек (1 мужчына і 8 жанчын) пададзены ў графе «грамотные на других языках». Пры адсутнасці нацыянальнай школы гэтыя 9 беларусаў, трэба меркаваць, набывалі грамату хутчэй за ўсё на польскай мове. Таму не станем перабольшваць значэнне для беларусаў паказчыкаў афіцыйнай пісьменнасці, якая знаходзілася ў супярэчнасці з багатай вусна-паэтычнай творчасцю і паступова падточвала, разбурала арганізм народнай культуры.

Нарэшце, застаецца параўнаць некаторыя статыстычныя паказчыкі 1897 года з дадзенымі перапісу 1926 года. Тут у перапісных лістах паказчыкі этнічнай ідэнтыфікацыі і роднай мовы пададзены асобна, у дзвюх рубрыках, што дае магчымасць параўнаць адпаведную статыстыку. У выніку новага адміністрацыйна-палітычнага падзелу на карце Расійскай Федэрацыі з'явілася Бранская губерня, куды ўвайшоў рэгіён Задзясення; пры гэтым былыя Суражскі і Мглінскі паветы, дзе пераважала нядаўна беларускае насельніцтва, увайшлі ў новаўтвораны Клінцоўскі павет. Паводле матэрыялаў перапісу 1926 г., у Бранскай губерні пражывала 21 060 беларусаў, у тым ліку 12 145 мужчын і 8 915 жанчын¹⁶. Толькі чацвёртая частка бранскіх беларусаў (4 716 чалавек) лічыла беларускую мову сваёй роднай.

Найбольшая колькасць беларусаў пражывала ў Клінцоўскім і Навазыбкаўскім паветах — адпаведна 6 679 і 5 608 жыхароў. Тут беларускую мову сваёй роднай назвала трэцяя частка беларусаў. Наступныя месцы па колькасці беларускага насельніцтва займалі Бежыцкі і Старадубскі паветы — адпаведна 2 391 і 1 233 чалавекі. У першым роднай мовай лічылі беларускую 204 жыхары (8,5%), у другім — 34, ці каля 3% жыхароў.

Такім чынам, мы адназначна можам канстатаваць рэзкае звужэнне функцый беларускай мовы, якое адбылося за 30 год. Калі ў канцы XIX ст. у Суражскім і Мглінскім паветах беларускую мову лічылі роднай 149 тысяч жыхароў, то праз 30 год мы маем зусім іншую этна-лінгвістычную сітуацыю: паводле перапісу 1926 года, на гэтай тэрыторыі пражывала ўсяго 20 тысяч беларусаў, і толькі каля 5 тысяч лічылі роднай беларускую мову. Пры адсутнасці нацыянальнай школы звужалася сфера ўжывання роднай мовы, ішлі непазбежныя працэсы інтэграцыі і асіміляцыі, назіраць і асэнсоўваць якія сёння мы маем унікальную магчымасць.

¹⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. С. 140–141, табл. XV.

¹⁶ Всесоюзная перепись 1926 года. Т. II. Западный район. М., 1928. Табл. X.

Радзім Гарэцкі (Мінск)

БЕЛАРУСКІЯ І РУСКІЯ ГЕОЛАГІ:

І. Д. ЧЭРСКІ І Г. І. ГАРЭЦКІ — ПАРАЛЕЛІ ГІСТОРЫІ І ЛЁСУ

Прадстаўнікі многіх народаў працавалі на ніве культуры, навукі і адукацыі не толькі ў сваёй дзяржаве, але і ў іншых. Такі лёс напаткаў вельмі многіх беларусаў, ураджэнцаў зямлі беларускай. Гэтаму спрыялі хвалі эміграцыі, выкліканыя пераломнымі палітычнымі падзеямі, уваходам краіны ў склад іншых дзяржаў і перацел яе межаў, адмоўнымі эканамічнымі працэсамі, шматлікімі войнамі. Людзі выязджалі і добраахвотна ў пошуках лепшай долі і прымусова, асабліва ў час войнаў і палітычных рэпрэсій. У выніку эміграцыі, а таксама далучэння этнічна беларускіх зямель да суседніх дзяржаў, тысячы і тысячы беларусаў аказаліся за межамі бацькаўшчыны, і ў цяперашні час кожны трэці беларус жыве ў замежжы.

У красавіку 2000 г. мы адзначылі 100-годдзе з дня нараджэння акадэміка Гаўрылы Іванавіча Гарэцкага, а ў траўні ўспамінаем Івана Дзяменцьевіча Чэрскага ў сувязі з яго 155-годдзем. Хаця жылі яны ў розныя часы, але лёс іх жыцця і дзейнасці ў некаторых галоўных момантах маюць падабенствы.

І. Чэрскі нарадзіўся ў 1845 г. на поўначы Беларусі ў сям'і даволі багатай мясцовай шляхты, Г. Гарэцкі — на 55 гадоў пазней ва ўсходняй Беларусі ў невялічкай вёсачцы Малая Багацькаўка, праўда, у беднай сялянскай сям'і. Абодва вучыліся з вялікім захапленнем. Чэрскі скончыў гімназію, а затым вучыўся ў шляхецкім інстытуце ў Вільні. Вельмі здольны, ён ведаў французскую, нямецкую, англійскую, лацінскую і польскую мовы, быў добра выхаваны, элегантны, меў вясёлы характар. Любоў да свайго краю, да свабоды, дэмакратыі прывяла 18-гадовага юнака да ўдзелу ў паўстанні пад кіраўніцтвам Кастуся Каліноўскага. Чэрскі хацеў, каб яго родная Беларусь (тады часцей звалася Літвой і таму ён заўсёды падкрэсліваў, што ён «сын літвіна») была незалежнай, вызвалілася з Расійскай імперыі. Не закончыўшы адукацыю, Чэрскі быў сасланы ў Омск радавым лінейнага батальёна. Папрацаваць на Радзіме дзеля бацькаўшчыны ён не паспеў.

Гарэцкі вучыўся ў Горы-Горацкім каморніцка-агранамічным вучылішчы. Тут ён стварыў Беларускаю секцыю вучняў Горацкіх сельскагаспадарчых школ, якая займалася навукова-асветніцкай дзейнасцю. Ён захапіўся тэатрам, выступаў у многіх п'есах беларускіх пісьменнікаў (вядомы беларускі тэатральны дзеяч Уладзіслаў Галубок нават падараваў яму сваю фотакартку), друкаваў допісы ў газетах пра жыццё ў Горках, вывучыў стэнаграфію, якая вельмі дапамагала пазней у працы. Разам з братам Максімам склаў першы руска-беларускі слоўнік, які вытрымаў два выданні. Апрача беларускай і рускай моў ён добра ведаў нямецкую, польскую, украінскую.

У Пятроўскай (Ціміразеўскай) сельскагаспадарчай акадэміі, дзе Гарэцкі вучыўся на эканамічным факультэце, ён арганізаваў Беларускаю культурна-навуковую асацыяцыю студэнтаў, якая актыўна працавала не толькі па вывучэнню народнай гаспадаркі, культуры і гісторыі Беларусі, але імкнулася да культурна-эканамічнага адраджэння Беларусі і падрыхтоўкі сваёй нацыянальна свядомай інтэлігенцыі. У тыя 20-я гг. ішла пабудова новай сацыялістычнай рэспублікі пад знакам беларусізацыі, якая была дзяржаўнай палітыкай. Таму Гарэцкі з усёй палкасцю маладой энергіі ўключыўся ў пабудову новага жыцця. Ён стаў адным з лепшых вучняў такіх вядомых рускіх эканамістаў, як А. Чайнаў, М. Кандрацьеў, А. Рыбнікаў, А. Фартуна-таў і інш. Яны стварылі эканамічную школу, якая моцна паўплывала на сусветную аграрную навуку.

Але ўжо ў жніўні 1922 г. Гарэцкі быў арыштаваны ў Маскве, трапіўшы ў тую вялікую групу прадстаўнікоў вальнадумнай інтэлігенцыі (так званай «антисоветской профессуры»), якую У. Ленін лічыў не «мозгом нации», а «говном» і якую трэба было «арестовать несколько сот и без объяснения мотивов... выслать за границу безжалостно»). У гэтыя дні загінула, трапіўшы пад трамвай, любімая, вельмі здольная сястра братоў Гарэцкіх — Ганна, якая паступіла ў Зюратэхнічны інстытут і несла перадачу ў турму для свайго брата. Гарэцкага збіраліся выслать у Нямецчыну, але пасля яго размовы з намеснікам кіраўніка НКУС В. Р. Мянжынскім выпусцілі на волю.

Гарэцкі паспеў стварыць кафедру эканамічнай геаграфіі Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі (г. Горкі), стаў першым дырэктарам Беларускага навукова-даследчага інстытута сельскай і лясной гаспадаркі ў Мінску, адным з заснавальнікаў Беларускай акадэміі навук і самым маладым (28 гадоў) акадэмікам за ўвесь час яе існавання. Ён быў абраны спачатку кандыдатам, а потым і членам Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта БССР. Гарэцкі выдаў па эканоміцы народнай гаспадаркі і дэмаграфіі шэраг манаграфій і артыкулаў («Народны прыбытак Беларусі», «Межы Заходняй Беларусі ў Польшчы», «Сельская гаспадарка Гомельскай губерні», «Население Гомельской губернии», «Нацыянальныя асаблівасці насельніцтва БССР і беларускага насельніцтва СССР паводле перапісу 1926 г.» і інш.), якія сталі навуковай асновай для многіх планаў развіцця народнай гаспадаркі Беларусі таго часу. Гарэцкі і яго аднадумцы марылі і працавалі на тое, каб стварыць у Беларусі багатую сельскагаспадарчую (як тады казалі «Чырвоную Данію», сельская гаспадарка якой была самай лепшай у Еўропе) і індустрыяльную краіну, з высокім развіццём нацыянальнай культуры, літаратуры, навукі, адукацыі.

Але бальшавікам з Масквы гэта здалося праявай нацыяналізму (хаця ў нармальным сэнсе — гэта сапраўдны патрыятызм) і яны пачалі барацьбу супраць так званага «нацыянал-дэмакратызму». Узніёслы палёт маладога вучонага быў абарваны ў 1930 г., калі Гарэцкі разам з вялікай колькасцю прадстаўнікоў беларускай інтэлігенцыі быў арыштаваны па

прыдуманых зусім неіснуючых справах «Саюза вызвалення Беларусі» і «Беларускага філіяла Сялянскай працоўнай партыі». Апошнюю, як быццам, узначальвалі названыя раней прафесары — настаўнікі Гарэцкага па Ціміразеўскай акадэміі, выдатнейшыя ў свеце эканамісты, якія таксама былі арыштаваны ў Маскве. Гарэцкага прысудзілі да вышэйшай меры пакарання — расстрэлу, які затым замянілі на 10 гадоў канцлагераў, і ён трапіў у адну са шматлікіх кропак «архіпелага ГУЛАГа» — будаўніцтва Беларуска-Балтыйскага канала.

Івана Чэрскага і ў ссыльцы не пакінула нястрымнае імкненне да ведаў. Пры недахопе кніг і спрыяльных бытавых умоў ён вучыўся сам і працаваў па 12–16 гадзін у суткі. Пашанцавала яму на настаўнікаў і калег па працы: спачатку ў Омску значны ўплыў на пачынаючага навукоўца зрабіў вядомы географ Г. Патанін, а таксама зямляк У. Квяткоўскі, затым у Іркуцку, дзе Чэрскі працаваў ва Усходне-Сібірскім адзеле Імператарскага Рускага геаграфічнага таварыства, — таксама высланыя ў Сібір землякі заолаг Б. Дыбоўскі і геолог А. Чаканоўскі. Галоўнай мэтай жыцця стала прага пазнання прыроды, даследаванне глухіх, яшчэ невядомых, але цікавейшых мясцін Сібіры. Найбольшых дасягненняў Чэрскі дабіўся ў галіне геалогіі і геаграфіі. Але ён быў сапраўдны натураліст з надзвычай шырокім профілем: значны след пакінуў у заалогіі, анатоміі, археалогіі, метэаралогіі, цікавіўся батанікай, этнаграфіяй, фальклорам і інш. Ён адкрыў многа розных геаграфічных аб'ектаў, у тым ліку новыя хрыбты і першую ў Сібіры палеалітычную стаянку, апісаў шэраг сучасных і выкапнёвых жывёл, вывучыў геалагічную будову розных раёнаў Сібіры, асабліва вялікую вядомасць мелі яго комплексныя даследаванні возера Байкал.

22 гады пражыў Чэрскі як палітычна ссыльны ў Сібіры. Яму прыйшлося перажыць знявагу, несправядлівасць, пастаяннае адчуванне зняволенасці, дрэнныя умовы жыцця, але давялося адчуць радасць і шчасце ад пошукаў новага, ад набывання ведаў і адкрыццяў, якіх на яго шляху было нямала.

Пасля амністыі Чэрскі амаль 7 гадоў пражыў у Пецярбургу, дзе да яго прыйшла павага і шырокая вядомасць. Але яго цягнула Сібір, клікалі падарожжы. Нягледзячы на дрэнны стан здароў'я, ён дабіўся, каб яго паслалі ў трохгадовую экспедыцыю ў раён рэк Калымы, Индыгіркі і Яны. У пачатку 1891 г. Чэрскі разам з жонкай і 11-гадовым сынам выехаў у Сібір. А за паўгода да таго яны наведалі родзічаў у Беларусі, якую ён ніколі не забываў. Гэтая экспедыцыя аказалася цікавай і выніковай, але цяжкай і, на жаль, апошняй: ён памёр на Калыме. У 1943 г. у заімцы Калымскае, дзе пахаваны вучоны, пастаўлены помнік «Выдаючомуся ісследователю Сибири, Колымы, Индигирки и Яны. Геологу и географу Ивану Дементьевичу Черскому (1845–1892) от благодарных потомков».

Як і Чэрскаму, сасланаму ў Карэлію і Кольскую паўвыспу, Гарэцкаму прыйшлося занава самому авалодваць новай спецыяльнасцю — гэта была геалогія і геаграфія. Вялікую дапамогу яму аказалі таксама ссыльны

выдатны вучоны прафесар П. М. Чарвінскі, вольнанаёмныя геологі М. Г. Токараў, А. М. Гурэў і інш. Ён цалкам аддаўся прафесіі геолога і ў хуткім часе ўжо працаваў інжынерам-геолагам па геалагічных пошуках пад Беларуска-Балтыйскі і Кольскі каналы, Ніжне-Туломскую, Верхне-Туломскую, Рыбінскую ГЭС.

Пасля вызвалення ў 1934 г. яму яшчэ два разы прыйшлося перанесці ўдары рэпрэсіўнай машыны бальшавізму: ён быў арыштаваны ў канцы 1937 г., затым выпушчаны і зноў адсядзеў у сталінскіх казематах у 1938–39 гг. трохі больш года, прычым зноў першапачатковы прысуд — расстрэл. Шчаслівыя выпадкі і нейкая Божая ахова пакінулі яго жывым.

У час вайны Гарэцкі ўдзельнічаў у будаўніцтве абаронных збудаванняў, затым у інжынерна-геалагічных даследаваннях пад буйнейшыя гідратэхнічныя збудаванні розных раёнаў Рускай раўніны, Перадуралля, Перадкаўказзя, Украіны: Мсцінская, Шырокаўская, Горкаўская, Саратаўская, Ніжне-Камская, Цымлянская, Кіеўская, Кахоўская ГЭС, Волга-Данскі, Сальскі, Азоўскі каналы, Дона-Сальскі тунэль і многія іншыя. Ён абараніў кандыдацкую і доктарскую дысертацыі па геалогіі, стаў стваральнікам новай навукі — палеапатамалогіі (вучэнне пра рэкі геалагічнага мінулага), узначальваў Камісію па вывучэнню чацвярцёвага перыяду АН СССР і савецкай секцыі Міжнароднай асацыяцыі па вывучэнню чацвярцёвага перыяду.

Пасля поўнай рэабілітацыі амаль праз 40 гадоў выгнання Гарэцкаму дазволілі вярнуцца на Беларусь, да якой ён імкнуўся ўсім сэрцам і душою і якой марыў прысвяціць усе свае веды, сілы і апошнія гады жыцця. І 20 гадоў на Бацькаўшчыне былі для яго сапраўдным падарункам лёсу. У Інстытуце геахіміі і геафізікі АН БССР ужо як акадэмік у галіне геалогіі ён арганізаваў і ўзначаліў лабараторыю геалогіі антрапагена, стварыў сусветна вядомую школу; напісаў шэраг манаграфій, за якія атрымаў Дзяржаўную прэмію СССР, а затым разам са сваімі вучнямі і Дзяржаўную прэмію БССР. Нягледзячы на досыць сталы ўзрост (ад 68 да 80 гадоў), ён працаваў так заўзята, так апантана, што нават маладыя супрацоўнікі ў палявых геалагічных экспедыцыях (а яны нярэдка працягваліся па некалькі месяцаў) не паспявалі за ім. У гонар Г. І. Гарэцкага палеантолагі назвалі 12 новых відаў выкапнёвых раслін і жывёл.

Г. І. Гарэцкі пакінуў вялікую спадчыну, яго след прыкметны ў многіх галінах навукі, у грамадскім жыцці і справе беларускага нацыянальнага адраджэння. Найбольш значны — гэта чацвярцёвая геалогія і палеапатамалогія, важкі ўклад зрабіў у эканамічную і фізічную геаграфію, дэмаграфію, беларусазнаўства, археалогію (адкрыў шэраг стаянак першабытных людзей у Карэліі, на Доне, Беларусі і інш.), фальклор, літаратуразнаўства.

Яго вучні ёсць у многіх краінах, працы шырока вядомы ў свеце, таму 100-годдзе Г. І. Гарэцкага адзначалі не толькі ў Беларусі з удзелам вучоных з Расіі, Украіны, Польшчы, краін Балтыі, урачыстыя пасяджэнні і навуковыя чытанні прайшлі ў Маскве, Кіеве і Варшаве.

Мы павінны вывучаць багатую спадчыну нашых слаўных землякоў і ўшаноўваць іх памяць, каб так, як і яны, навучыцца любіць сваю Бацькаўшчыну, сваю прафесію, каб прывесці нашу Беларусь у стан багатай шчасливай еўрапейскай краіны.

Анатолий Бабков (Гомель, Беларусь)

ЭВАКУАЦИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ БЕЛАРУСИ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В соответствии со стратегическим планом наступления немецких войск в 1915 г. главным театром военных действий стал Восточный фронт. В ходе отступления российских войск летом 1915 г. военные действия развернулись на территории Беларуси, что привело к дезорганизации хозяйственной жизни и огромным материальным потерям. Наступление немцев летом 1915 г. в Беларуси застигло губернские власти врасплох.

Царские власти оказались неподготовленными к эвакуации населения, а также промышленности и других материальных ценностей. Война продолжалась второй год, а плана эвакуации из прифронтовой полосы не было. Полной неожиданностью стала поспешная эвакуация Брест-Литовской и Гродненской крепостей, когда жителей крепостных районов принудительно выселили, а армейское имущество и интендантские запасы крепостей почти полностью уничтожили.

В Российском государственном военно-историческом архиве сохранилась докладная записка коменданта Брестской крепости, в которой он сообщал о поспешном решении командующего 3-й армией генерал-майора Лебедева об эвакуации крепости в 3 дневный срок. Под руководством начальника этапно-хозяйственного отдела 3-й армии генерал-майора Колонтая было сформировано 28 рабочих рот, которые к 12 августа вывезли главным образом крепостные орудия и снаряды, однако из-за недостатка железнодорожных составов вывезти все военное имущество крепости не удалось. Так, часть черного пороха Варшавского артиллерийского и инженерного склада была затоплена в р. Мухавце, а вещевой склад сожжен. По подсчетам крепостного интендантства было уничтожено около 300 тыс. пудов ржи и пшеницы, около 280 тыс. пудов муки, около 70 тыс. пудов крупы, 100 тыс. пудов сена, 700 тыс. порций консервов ¹.

¹ Российский государственный военно-исторический архив (далее РГВИА), ф. 2048, оп. 1, д. 1244, л. 8–12.

Подобная ситуация сложилась и с эвакуацией Гродненской крепости. Поспешное отступление русских войск вынудило военные власти уничтожить армейское имущество: из Гродненской крепости было вывезено всего 6 подвижных составов имущества, оставшиеся в крепости 8 тыс. пудов пороха, 500 тыс. пудов муки, 60 тыс. пудов сена и огромное количество снарядов было уничтожено ².

В начальный период (до осени 1915 г.) вывоз предприятий и других материальных ценностей из Беларуси в глубь страны происходил крайне стихийно и бессистемно. Стратегические задачи, поставленные царскими властями по предотвращению захвата противником материальных ценностей и сырья вплоть до применения тактики «выжженной земли», вынуждали военное командование Северо-Западного фронта начать реквизиции скота, продовольствия у населения прифронтовой полосы на нужды армии, а также заняться эвакуацией материальных ценностей. То, что в условиях стремительного наступления немецких войск спасти не удалось, отступавшие российские войска уничтожали. На основании приказов военного командования гродненский губернатор генерал-майор В. Шебеко издал ряд распоряжений о выводе из губернии материальных ценностей. В частности, 29 июля 1915 г. за его подписью появилось «Объявление для жителей Гродно и Гродненского уезда», в котором сообщалось, что всем желающим вывезти теперь же из Гродно и уезда кожи и медь, как в изделиях, так и в необработанном виде, предоставлено преимущественное право пользоваться для этого вывоза вагонами. С заявлением о вывозе надлежит обращаться к железнодорожной администрации» ³.

Особенно большие потери понесла Гродненская губерния. Многие владельцы фабрик и заводов губернии не смогли вывезти оборудование предприятий из-за недостатка транспортных средств и поспешности эвакуации: железнодорожный транспорт обслуживал в первую очередь потребности армии. Возможностью вывоза заводского оборудования и материалов за счет казны воспользовались только отдельные владельцы, хотя желающих эвакуировать фабрики и заводы было много. Только в Гродненском уезде сорок восемь владельцев обратилось к губернским властям с просьбой оказать содействие в эвакуации заводского оборудования и имущества. Многие предприятия в ожидании передислокации прекратили работу. Так, 17 июня 1915 года Гродненский полицмейстер направил губернатору список бездействовавших фабрик и заводов (всего 21), среди которых преобладали пивоваренные, медоваренные, кондитерские производства, а также лесопильный и винокуренный заводы.

Из Гродненской и белорусских уездов Виленской губернии удалось вывезти лишь отдельные фабрики и заводы. В числе трех предприятий,

² РГВИА, ф. 2048, оп. 1, д. 1244, л. 19.

³ Там же, ф. 13272, оп. 1, д. 11, л. 164.

эвакуированных из Гродно, были табачная фабрика акционерного общества И. Л. Шерашевского, Неманская фабрика переплетных изданий (Ландберг, Вейсберг) ⁴.

Из второго промышленного центра Гродненской губернии Брест-Литовска было эвакуировано 6 предприятий. Среди них кожевенный завод В. Ф. Тонненбаума, Винникова и пивоваренный завод С. Эпштейна. В Нижний Новгород были вывезены Брест-Литовская конвертная фабрика (Ницбург) и Товарищество типографии (М. Г. Орхов); конвертная фабрика Б. Р. Энельгарда эвакуирована в Екатеринославль. Из Гродненской губернии было вывезено три кожевенных завода: два из м. Крынки, принадлежавших Н. Тарлевскому и М. Марголису, а также кожевенный завод Розенталя в м. Скидель ⁵.

Не лучшее положение сложилось с эвакуацией фабрично-заводских предприятий в Минской губернии. Наступление немецких войск, во второй половине 1915 г. приблизившихся к границам губернии, а затем занявших ее западную часть, застигло губернию неподготовленной к эвакуации. Предстояло спастись от неприятеля то, что было возможно. В большинстве случаев предприятия остались на местах, оборудование их не всегда удавалось привести в непригодность. Так, фабрики и заводы одного из крупнейших промышленных центров губернии, Пинска, остались совершенно незатронутыми эвакуацией и ко времени вступления немецких войск в город многие из них продолжали работать. Попытки спасти оборудование предприятий завершились полным провалом. Например, фабричному инспектору Н. Гриппу, пытавшемуся эвакуировать крупную суконную фабрику Скирмунта в м. Поречье Пинского уезда, с большим трудом и только благодаря помощи воинских частей удалось вывезти два вагона шерсти. Во время погрузки на фабрику стали залетать немецкие шрапнели ⁶.

Существенную роль в проведении эвакуации промышленности Беларуси в годы войны сыграли военно-промышленные комитеты (ВПК), которых к лету 1915 г. действовало уже 12 ⁷. Находясь в прифронтовой полосе ВПК Беларуси с первых дней существования пришлось не столько заниматься выполнением военных заказов, сколько подготовкой и проведением эвакуации предприятий для последующей их работы на военные нужды. Непосредственно этими вопросами занимались созданные при ВПК эвакуационные комиссии. Так, 20 августа 1915 г. при Минском ВПК была создана эвакуационная комиссия во главе с председателем Минского ВПК (он же председатель Минской губернской земской управы) Б. Н. Самойленко. Сначала

⁴ РГВИА, ф. 369, оп. 6, д. 12, л. 1–3, 48.

⁵ Там же, д. 1, л. 11–13.

⁶ Там же, д. 153, л. 5.

⁷ Областной ВПК Северо-Западного края. Отчет о деятельности за время от 18 июня до 15 ноября 1915 года. Петроград, 1915. С. 4.

работа этой комиссии носила характер вспомогательной организации, имевшей своим назначением систематизировать сведения о местной промышленности для учрежденной почти одновременно с ней Главной комиссии по эвакуации Минска под председательством генерал-лейтенанта Войцеховского. Постепенно Главная комиссия занялась эвакуацией военных казенных и общественных учреждений города. Комиссии же при Минском ВПК было предоставлено право эвакуировать промышленные предприятия по указанию генерала Войцеховского.

После эвакуации из Вильны в Минск Областного ВПК Северо-Западного края в августе 1915 г. при нем был открыт эвакуационный отдел, председателем которого был назначен также Б. Н. Самойленко. По согласованию между эвакуационной комиссией Минского ВПК и эвакуационным отделом Областного ВПК их полномочия были распределены таким образом: Минск и уезд вошли в сферу деятельности эвакуационной комиссии, а Минская губерния эвакуационного отдела. К тому же Областной ВПК Северо-Западного края ставил своей целью содействие эвакуации фабрично-заводских предприятий из Могилевской и Витебской губерний. 15 сентября 1915 г. по инициативе эвакуационного отдела Областного ВПК в Минской губернии были созданы эвакуационные комиссии при Бобруйском и Борисовском ВПК, которые занимались подготовкой к эвакуации предприятий своих уездов. Областной ВПК открыл также эвакуационный отдел в Витебске, который действовал параллельно с Особой комиссией по эвакуации Витебска и не всегда согласованно с ней.

В первой декаде сентября 1915 г. эвакуационные органы ВПК в Минске и губернии завершили подготовительные работы. Были обследованы торгово-промышленные предприятия и материалы, подлежащие эвакуации, список которых утвердил генерал Войцеховский. В первую очередь к вывозу были назначены механические заводы и мастерские, фабрики обуви, кожевенные товары, медь; мастерские, работавшие на Интендантство, ремесленные училища. Главным начальником Минского военного округа бароном фон Траубенбергом был утвержден объем пособий, подлежащих выдаче эвакуированным предприятиям Минской губернии в сумме 0,5 млн. руб. Что касается пособий рабочих и служащих эвакуируемых предприятий, то им выдавался двухнедельный заработок. На эти цели ассигновалось 100 тыс. руб. Перевозка квалифицированных рабочих производилась бесплатно.

После эвакуации военными властями своих учреждений в конце сентября началась постепенная подача вагонов и погрузка оборудования фабрик и заводов, временно прерванная в октябре в связи с массовой перевозкой беженцев во внутренние губернии России.

При эвакуации предприятий была установлена западная граница размещения эвакуированных предприятий, которая проходила по линии Днепр – Смоленск – Петроград. Предприятия, эвакуированные вне отмеченного

района, не субсидировались казной для их восстановления, за редким исключением, что сильно отразилось на слабом восстановлении Западного и Петроградского районов. Размещение эвакуированных предприятий было предоставлено инициативе самих предпринимателей.

За двухмесячный период своего существования (по 28 октября 1915 г.) эвакуационная комиссия при Минском губернском объединенном ВПК Северо-Западного края выдала удостоверений на бесплатный провоз фабрично-заводского оборудования, сырья на 765 вагонов, из них эвакуационным отделом Областного ВПК на 230 вагонов. Причем большинство вагонов (517 из 765) было выделено для перевозки машин и металлов преимущественно для механических заводов. Удостоверений на платный внеочередной провоз было выдано на 268 вагонов, в том числе эвакуационным отделом Областного ВПК Северо-Западного края на 92 вагона ⁸.

Эвакуация фабрично-заводского оборудования и материалов из Беларуси осуществлялась преимущественно (около 2/3 всего количества) в Центральную Россию (Москва, Ярославль, Нижний Новгород, Саратов), остальные на юг России (Харьков, Екатеринославль, Ростов-на-Дону и др.). По неполным данным эвакуационной комиссии при Минском ВПК на 28 октября 1915 г. в Москву были эвакуированы чугуно-литейные и машиностроительные заводы Товариществ «Технолог» и «Энергия», в Ярославль — чугуно-литейный и машиностроительный завод Товарищества Н. Я. Якобсон и Г. Л. Лифшиц и К^о, в Харьков — еще два минских чугуно-литейных и машиностроительных завода: Товарищества М. Майзель и М. Шлапаков и завод Г. Я. Янишевского. Из пяти вывезенных из Минска фабрик обуви три разместились в Москве: фабрики Товариществ «Орел» и «Быстроход», а также Акционерного Общества Н. И. Брехис и Г. Цетлин. Обувная фабрика Т-во «Труд» была эвакуирована в Тверь, а фабрика Я. О. Гринберг — в Ростов-на-Дону.

К концу октября из Беларуси были эвакуированы пять мастерских по изготовлению военного обмундирования, из них четыре в Москву. Из Минска было вывезено также пять ремесленных мастерских, две из них разместились в Ярославле, Самаре, Славянске. Из м. Пуховичи Игуменского уезда в Самару была эвакуирована фабрика сапожных колодок ⁹.

К ноябрю 1915 г. обязательная эвакуация фабрично-заводских предприятий из прифронтовых губерний была завершена, работа ВПК Беларуси по проведению дальнейших эвакуационных мероприятий продолжалась вплоть до весны 1916 г. включительно. 4 ноября 1915 г. общее собрание эвакуационной комиссии при Минском губернском ВПК постановило продлить ее деятельность. 11 декабря 1915 г. по предложению эвакуационной комиссии

⁸ Эвакуационная комиссия при Минском Губернском Объединенном Земско-Городском Военно-Промышленном Комитете. Минск, 1915. С. 29.

⁹ Там же, с. 73.

Минского губернского ВПК Главный начальник по снабжению армий Западного фронта издал распоряжение о подаче для нужд Минского ВПК ежедневно 6–7 вагонов. Это позволило эвакуационной комиссии выдать разрешение на вывоз оборудования и материалов из Минска и Минской губернии в ноябре 157 вагонов, в декабре — 102 вагона, в январе 1916 г. — 77 вагонов, в феврале — 25, в марте — 18 вагонов. Внеочередному провозу подлежали машины, металлы, кожи, бумага, лен. В целом с незанятой территории Минской губернии, а также Витебской и Могилевской губерний было эвакуировано 29 предприятий.

В условиях намечавшихся боевых операций и маневренных передвижений российских войск на территории Беларуси в 1916 г., а также под воздействием тяжелых экономических последствий, вызванных боевыми операциями и несогласованных действий местных властей по перемещению материальных ценностей, основная нагрузка возлагалась на районные комиссии по эвакуации, учрежденные 2 октября 1915 г. Эвакуационной комиссией при Особом Совещании по обороне.

2 февраля 1916 г. на заседании эвакуационной комиссии Особого совещания по обороне были намечены пункты размещения районных подкомиссий при фронтах. Однако в силу инертности и бюрократичности эвакуационных органов районные подкомиссии были образованы и приступили к своей деятельности только спустя несколько месяцев.

16 апреля 1916 г. была создана Минская подкомиссия по эвакуации во главе со старшим фабричным инспектором Минской губернии А. А. Алексеевым. Витебская районная подкомиссия во главе с фабричным инспектором Ф. Я. Катковым начала свою работу 1 апреля. Вследствие подчинения районных подкомиссий фронтовой комиссии, район действия подкомиссии определялся меняющейся линией фронта. Подкомиссии руководствовались «Положением» о том, что эвакуации подлежат промышленные и торговые предприятия, работающие на оборону и имеющие государственное значение. Близость Минской губернии к линии фронта, которая проходила в 100 км от Минска, затрудняла работу подкомиссии по обследованию предприятий, подлежащих полной и частичной эвакуации. Только в июне 1916 г. инженеры и техники получили разрешение на выезд в прифронтовую полосу для обследования предприятий. К началу октября 1916 г. Минская подкомиссия обследовала 521 предприятие губернии, в том числе по Минску 112 предприятий, среди которых преобладали деревообрабатывающие и винокуренные. Был составлен план эвакуации торгово-промышленных предприятий. Из всех обследованных предприятий полной или частичной эвакуации подлежало 410 (32 740 пудов грузов). Для их вывоза требовалось 609 вагонов, из них планировалось 339 вагонов бесплатно. На оплату погрузочно-разгрузочных работ владельцам предприятий было определено эвакуационных пособий в 17 123 500 руб.

В соответствии с планом Витебской подкомиссии в Витебской губернии подлежало эвакуации 495 предприятий¹⁰. В связи с изменением к осени 1916 г. военно-стратегической ситуации на фронте, когда стало ясно, что немецкое наступление едва ли произойдет, составленные планы были отложены. В 1917 г. подготовительные эвакуационные мероприятия продолжались. 26 августа эвакуационная комиссия Западного фронта под председательством генерал-майора Павлова заслушала план эвакуации Минской губернии, представленный Минской комиссией по эвакуации. Он включал в себя разделение губернии на три зоны по степени угрозы со стороны немецких войск. Всего по Минской губернии подлежало принудительной эвакуации 1 039 900 пудов груза по железной дороге и 1 396 пудов водным путем. Для этого требовалось 5 465 вагонов, в том числе для беженцев 3 426 вагонов¹¹. Всего в годы войны было вывезено из Беларуси или демонтировано 432 предприятия.

¹⁰ РГВИА, ф. 369, оп. 6, д. 153, л. 17–18, 110.

¹¹ Там же, ф. 2049, оп. 1, д. 476.

Яўген Мірановіч (Беласток, Польшча)

СПРОБЫ АЖЫЦЦЯЎЛЕННЯ ІДЭІ БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫЯНАЛЬНАЙ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ ў ХХ ст.

Ва ўмовах Расійскай імперыі ХІХ ст. нават найбольш радыкальныя прадстаўнікі беларускай палітычнай думкі не згадвалі пра сваю нацыянальную дзяржаўнасць. У 60-х гг. выразна існавалі дзве арыентацыі наконт палітычнай будучыні Беларусі. Першая — празаходная — можна дашукацца ў публіцыстыцы Кастуся Каліноўскага, другая — прарасійскай — у інтэлектуальнай спадчыне Міхаіла Каяловіча. Першая прадбачыла будучыню Беларусі ў межах адроджанай Рэчы Паспалітай, другая — у межах Расіі. Падзел на прыхільнікаў адной і другой арыентацыі праходзіў аналагічна канфесійным падзелам. Пераважная большасць насельніцтва Беларусі ў другой палове ХІХ ст. была праваслаўнага веравызнання, і гэты фактар стваральнікі беларускага інтэлектуальнага і палітычнага руху вымушаныя былі ўлічваць, разважаючы пра будучыню краіны.

Першую найбольш абгрунтаваную канцэпцыю арганізацыі нацыянальнага і палітычнага жыцця беларусаў паставіла беларуская фракцыя партыі «Народная воля» ў 1884 г. на старонках часопіса «Гомон». Нарадавольцамі вельмі выразна было падкрэслена, што беларусы адрозніваюцца ад суседніх

народаў і гатовыя яны «абараняць Беларусь як ад польскага, так і велікарускага насілля»¹. Будучыню Беларусі яны бачылі ў выглядзе федэратыўнай аўтаномнай дзяржавы ў складзе расійскай канфедэрацыі, у якую разам з беларусамі, велікарусамі, маларусамі ўваходзілі б таксама палякі. У адрозненне ад Каяловіча, які будаваў сваю канцэпцыю на этнічнай і рэлігійнай аснове, беларускія сацыялісты імкнуліся ствараць нацыянальную ідэю на палітычнай і культурнай базе. Расійскую канфедэрацыю бачылі таксама не як дзяржаву, што ўтварае «трёхединый русский народ», а хутчэй як супольнасць раўнапраўных народаў розных культур, рэлігій і веравызнанняў.

Узнікшая ў пачатку XX ст. Беларуская рэвалюцыйная грамада (БРГ) удзяляла больш увагі сацыяльным праблемам, а не нацыянальным. Лідэры партыі справе дзяржаўнасці адводзілі зусім мала ўвагі. Толькі падчас рэвалюцыі 1905 г. партыя з новай назвай — Беларуская сацыялістычная грамада — вярнулася да гоманаўскай ідэі палітычнай аўтаноміі для Беларусі ў межах расійскай канфедэрацыі. На практыцы ў пачатку XX ст. у беларускай палітычнай думцы знікла заходняя арыентацыя; сацыялісты, а пасля таксама прадстаўнікі іншых партый, прытрымліваліся ідэі захавання нейкай супольнасці з Расіяй.

Падчас Першай сусветнай вайны Іван і Антон Луцкевічы ўключыліся ў працэс адбудовы Вялікага Княства Літоўскага. Разам з прадстаўнікамі віленскай польскай, літоўскай і яўрэйскай інтэлігенцыі аб’явілі ў жніўні 1915 г. «Дэкларацыю канфедэрацыі Вялікага Княства Літоўскага», у якой сцвярджалася, што літоўскія і беларускія землі ствараюць нераздзельнае гістарычнае цэлае, якое павінна стаць самастойнай дзяржаўнай адзінкай². Была гэта адна з нешматлікіх прапаноў пабудовы новага палітычнага парадку з улікам інтарэсаў усіх народаў, пражываючых на тэрыторыі гістарычнай Літвы і Беларусі. Рэнесанс нацыянальнай ідэі і спрыяльныя палітычныя ўмовы заахвочвалі аднак палякаў і літоўцаў выступаць за свае нацыянальныя дзяржавы. Адно і другое бачылі Беларусь як зону сваіх уплываў. Таму салідарнасць народаў былога Вялікага Княства Літоўскага на практыцы не мела ніякіх шансаў на ажыццяўленне.

Лютаўская рэвалюцыя ў Расіі радыкалізавала таксама і беларускія эліты. Створаны падчас 3’езду беларускіх партый і арганізацый у сакавіку 1917 г. Беларускі нацыянальны камітэт, узначалены памешчыкам Раманам Скірмунтам, прытрымліваўся ідэі змагання за аўтаномію для Беларусі ў «дэмакратычнай Расіі». Беларускія эліты не пайшлі па шляху палякаў, літоўцаў, латышоў, украінцаў, якія ўжо ў той час шукалі свайго месца па-за межамі Расіі. Кіраўніцтва Беларускага нацыянальнага камітэта падалося ў красавіку 1917 г. у Петраград, каб прад’явіць Часоваму ўраду Расіі патрабаванні

¹ «Гомон». 1884. № 2.

² Ponarski Z. Konfederacja Wielkiego Księstwa Litewskiego 1915–1916 // Białoruskie Zeszyty Historyczne. Białystok, 1998. № 10. S. 56–66.

наконт аўтаноміі Беларусі. Дэмакратычныя ўлады Расіі, так як раней царскія, не лічылі, аднак, беларусаў асобным народам і адмовіліся весці перагаворы на гэтую тэму.

У канцы 1917 г. кіраўніцтва ў беларускім руху апынулася ў руках сацыялістаў. Па іх ініцыятыве быў скліканы Першы Усебеларускі з’езд з удзелам 1872 дэлегатаў з усіх куткоў Беларусі. Рэзалюцыя, прынятая з’ездам 17 снежня 1917 г., сцвярджала, што «замацоўваючы свае правы на самавызначэнне, абвешчанае расійскай рэвалюцыяй... дзеля паратунку Роднага Краю і дзеля забеспячэння яго ад раздзелу і адлучэння ад Расійскай дэмакратычнай федэратыўнай рэспублікі, Першы Усебеларускі З’езд ухваляе: безадкладна ўтварыць са свайго складу орган краёвай улады ў асобе Рады Сялянскіх, Салдацкіх і Рабочых Дэпутатаў, які часова становіцца на чале кіравання Краем». З’езд паспрабаваў устанавіць беларускую савецкую ўладу, паслядоўна прытрымліваючыся прынцыпу захавання дзяржаўнай злучнасці з Расіяй. Бальшавіцкія камісары ў Абласным выканаўчым камітэце Заходняй вобласці і фронту на чале з Аляксандрам Мясніковым у беларускім нацыянальным прадстаўніцтве бачылі канкурэнцыю для свайго ўлады. Яны таксама, як раней Міхаіл Мураўёў ці Керанскі, не прызнавалі беларускага народа і яго права на самавызначэнне³. Разгон з’езда стаў доказам для большасці прыхільнікаў захавання еднасці з Расіяй, што на другім баку ніколі не будуць улічваць элементарныя нацыянальныя патрэбы беларусаў.

Абвяшчэнне незалежнасці Беларускай Народнай Рэспублікі 25 сакавіка 1918 г. было не толькі рэакцыяй на тое, што адбывалася вакол Беларусі, на імкненне да самастойнасці суседніх народаў. Спраба дамовы з расійскім бокам і вера ў расійскую дэмакратыю, да чаго імкнуліся беларускія эліты з канца XIX ст., цалкам абанкруціліся. Стварэнне БНР абвяшчалася ўслед за незалежнасцю Літвы, Латвіі, Эстоніі, Украіны, Польшчы і стала сведчаннем эвалюцыі палітычнага мыслення беларускіх эліт. Пры гэтым яны мелі большае права заяўляць, бо выступалі ад імя народа, чым пасля акупаючыя краіну бальшавікі.

БНР абвяшчалася не толькі супраць інтарэсаў Расіі, але і супраць кантралюючых тэрыторыю Беларусі нямецкіх акупантаў. Прыгадайма: немцы занялі ўсю Беларусь, успрымаючы яе як частку Расіі, што дазваляла ім вывозіць маёмасць у якасці кантрыбуцыі, якую абавязалася паставіць Расія ў адпаведнасці з Берасцейскім мірным дагаворам. БНР мела ўсе фармальныя прыкметы дзяржавы, аб’яўленай па волі прадстаўнікоў беларускага народа, аднак яе ўлады не мелі рэальнага кантролю над заселенай беларусамі тэрыторыяй. Незалежнасць у тагачасных умовах давала толькі свая армія і ўплывовыя саюзнікі, зацікаўленыя ў новай дзяржаве. Улады БНР не мелі ні аднаго, ні другога.

³ Turonek J. Waclaw Iwanowski i odrodzenie Białorusi. Warszawa, 1992. S. 73.

Што датычыць створанай пры канцы 1918 г. Беларускай Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі, то ўзнікла яна не па волі беларускага народа, а ў выніку рашэння Цэнтральнага Камітэта Расійскай камуністычнай партыі (бальшавікоў). Пра яе межы і ўнутраны лад рашаў камісар па нацыянальных справах Іосіф Сталін і старшыня Паўночна-Заходняга камітэта РКП(б) Аляксандр Мяснікоў. Пару месяцаў раней савецкія ўлады аб'явілі ў Маскве стварэнне Літоўскай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі, якая ўключала таксама амаль усю тэрыторыю Беларусі. Абласная канферэнцыя расійскай камуністычнай партыі, аб'яўляючы сябе I З'ездам Камуністычнай партыі (бальшавікоў) Беларусі не стала такім чынам беларускім нацыянальным прадстаўніцтвам. Гэта быў палітычны фарс, неабходны для рэалізацыі нейкай бальшавіцкай тактыкі.

У 1920 г., калі ішло змаганне за лёс Усходняй Еўропы, замацоўваць справу беларускай дзяржаўнасці ў міжнародным кантэксце перашкаджаў таксама разлад сярод беларускіх палітыкаў. Восенню 1920 г. БНР прадстаўлялі ковенскі эміграцыйны ўрад Вацлава Ластоўскага, Беларускі палітычны камітэт у Варшаве Антона Луцкевіча і Станіслаў Булак-Балаховіч, які следам за Пілсудскім, 12 лістапада ў Мазыры, аб'явіў сябе галоўнакамандуючым і начальнікам беларускай дзяржавы⁴. Падчас польска-савецкай вайны беларускія палітыкі выкарыстоўваліся абодвума бакамі, узначальвалі розныя камітэты, але новыя ўтварэнні нічога не далі ў справе незалежнасці. Рыжскі дагавор стаў сімвалам вялікага пройгрышу беларускай справы.

На заходнім баку рыжскай мяжы таксама нараджаліся розныя канцэпцыі адбудовы Беларускай Народнай Рэспублікі. Аднак толькі на пачатку 20-х гг. рабіліся спробы стварэння падполля з мэтай давесці да ўзброенага паўстання супраць Польшчы. У выніку нарады беларускіх партый у верасні 1921 г. у Празе, якая прайшла па ініцыятыве Вацлава Ластоўскага, вырашана весці змаганне як з палякамі, так і з саветамі. На практыцы, аднак, беларускія канспірацыйныя структуры ўзніклі толькі на тэрыторыі Польшчы. Ластоўскі вымушаны быў весці сваю палітыку, улічваючы перш за ўсё становішча літоўскіх саюзнікаў. Літва рыхтавалася тады да вайны з Польшчай і гатовая была падтрымліваць беларускае падполле толькі на яе тэрыторыі⁵.

У 20-х гг. хаця і праводзілася палітыка беларусізацыі рэспублікі, але ўсё гэта адбывалася па волі і дзякуючы прыхільнасці маскоўскага цэнтра. Калі ў Крамлі памянлася канцэпцыя савецкай дзяржаўнасці, фізічна былі ліквідаваны ўсе стваральнікі нацыянальнага руху ў Беларусі. Хаця прысланыя з Масквы камісары, якія вынішчалі беларускую інтэлігенцыю, спасылаліся на волю беларускага народа, было б здэкам з гістарычнай праўды ўсур'ёз успрымаць тэзіс, што нешта ў Беларусі ў трыццатых,

⁴ Łatyszczek O. Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923. Białystok, 1995. S. 177–178.

⁵ Працэс 45-ці беларусаў у Беластоку. Вільня, 1923.

саракавых ці пяцідзесятых гадах выплівала з патрэб ці па волі мясцовага грамадства.

Падчас нямецкай акупацыі некаторыя беларускія дзеячы паверылі ў магчымасць стварэння сваёй дзяржавы пры дапамозе кіраўніцтва Рэйху. У нямецкай палітыцы не наглядалася ніякіх прыкмет трактавання беларусаў як грамадскасці, якая ў будучым мела набыць нейкую форму дзяржаўнага існавання. У палове 1942 г. стварылі яны беларускім дзеячам ілюзію суб'ектных адносін да іх дзяржаўных імкненняў. Існуючая ад канца 1941 г. Беларуская народная самаахова маланкава стварыла свае структуры ва ўсіх раёнах Генеральнай акругі Беларусь. Узнікала нешта накіштальт сурагату беларускай дзяржаўнай адміністрацыі. У ліпені 1942 г. была паклікана таксама Галоўная рада, якая набыла характар цэнтральнай выканаўчай улады. З дазволу немцаў узначаліў гэтыя структуры Іван Ермачэнка. Беларусы аднак хацелі зрабіць больш, чым дазволілі нямецкія акупанты. Не было з іх боку перш за ўсё згоды на самастойную ўнутраную палітыку, на арганізаваўне беларускіх вайсковых фарміраванняў. Спробы самастойнай палітыкі закончыліся смерцю галоўнага ідэолага гэта руху ксяндза Вінцука Гадлеўскага і выдварэннем з Беларусі Ермачэнкі.

Створаная пры канцы нямецкай акупацыі Беларуская цэнтральная рада на чале з Радаславам Астроўскім была чыста калабаранцкім утварэннем і мела столькі ж самастойнасці, што і бээсэсраўскія ўрады.

Пасляваенная нацыянальная палітыка СССР паспрыяла хуткай русіфікацыі беларускага грамадства. Дабрабыт эпохі Машэрава нараджаў сярод беларусаў перакананне, што пасля цяжкіх гадоў вайны і сацыялістычнай перабудовы прыйшоў час спахывання. Беларусы былі грамадзянамі магутнай дзяржавы, адпачывалі на Чорным моры, тэлевізар ці халадзільнік сталі агульнадаступнымі прадметамі штодзённага карыстання. Цывілізацыйнае павышэнне стала фактам за жыццё двух пакаленняў. Большасць жыхароў БССР жыло ў адчуванні поспеху, змен на лепшае. Камуністычны лад, стварыць які імкнулася савецкае кіраўніцтва, меў быць яшчэ больш прываблівым. Таму ў пачатку васьмідзесятых гадоў у Беларусі не было ніякіх асяроддзяў, якія сумняваліся ў асноўных напрамках палітычнага і гаспадарчага развіцця краіны.

Развал Савецкага Саюза застаў беларускія эліты зусім непадрыхтаванымі да новай палітычнай ролі. Не ўмелі яны павярнуць краіну на шлях рэфармавання, пераканаць грамадства да навукі новай эканоміі і філасофіі жыцця, якімі карысталіся найбольш развітыя краіны свету. Незалежнасць краіны стала фактам, аднак не выклікала яна энтузіязму беларускага грамадства. Пераўтварэнне БССР у незалежную Рэспубліку Беларусь адбылося вельмі цывілізаванымі метадамі. Абраны грамадзянамі парламент стварыў стан фактычнага суверэннітэту, вярнуў нацыянальныя сімвалы. Ніхто ў свеце не сумняваўся, што Беларусь стала суб'ектам міжнароднага права. Можна гэта надта рызыкаваць тэзіс, але ў 1990–1991 гг. беларускім элітам

удалось дасягнуць таго, аб чым марыла некалькі пакаленняў беларускіх патрыётаў. Праблема аднак заключаецца ў тым, што ўсё закончылася на стварэнні вонкавых праяваў суверэннай дзяржаўнасці. Справа рэфармавання гаспадаркі не выйшла за межы кабінетных дыскусій. Грамадзянам суверэнная краіна паказалася як бедная, крыміналізаваная, карумпаваная. Лагічным тады стала, што ў першых дэмакратычных выбарах прэзідэнта краіны выказаліся яны за вяртанне ў светлае савецкае мінулае.

Для беларусаў дваццатае стагоддзе мінула пад знакам змагання за сваю нацыянальную дзяржаўнасць. Быў час, калі гэту ідэю адстойвалі толькі адзінкі, але калі не змаглі яе да канца знішчыць пры Сталіне, Хрушчове ці Брэжневе, не бачу ніякіх магчымасцей, каб удалося гэта некаму ў XXI стагоддзі.

Аляксандр Кур'яновіч (Мінск)

ГІСТОРЫЯ ПАЎСЯДЗЁННАСЦІ: ВОПЫТ ВЫВУЧЭННЯ ГІСТОРЫКАМІ ГЕРМАНІІ І БЕЛАРУСІ Ў 90-я гг. XX ст.

Паняцце «гісторыі паўсядзённасці», з'яўляючыся прынцыпова новым для сённяшняй гістарычнай навукі Беларусі, вызначае з канца 70-х гг. у сучаснай ФРГ адзін з найбольш уплывовых накірункаў, які мае добра распрацаваную крыніцазнаўчую і метадалагічную базу. Для развіцця гісторыі паўсядзённасці 90-х гг. у ФРГ наўрад ці мог бы быць больш удалы момант. Аб'яднанне Германіі, крушэнне камунізму ва Усходняй Еўропе ў другой палове 80-х гг., якое дасягнула свайго апагею ў сувязі з развалам Савецкага Саюза, крываваы падзеі ў Югаславіі. З'явы такога маштабу не маюць паралелей у сучаснай гісторыі. Ніколі яшчэ не было, каб такая вялікая і, здавалася б, моцная імперыя згінула ў мірны час не ў выніку ваеннага паражэння, а выключна па прычынах унутранага характару. Такія падзеі, безумоўна, павінны былі прывесці не толькі да неабходнай пераацэнкі тэорый і катэгорый традыцыйнай гістарычнай навукі, але і да новых вызначэнняў ролі і перспектывы гісторыі паўсядзённасці.

У апошні час германскія гісторыкі зноў і зноў ставяць пытанні: што важней? Войны? Рэвалюцыі? Альбо сацыяльныя, эканамічна абумоўленыя працэсы, якія ў сваю чаргу фарміруюць характар паўсядзённага жыцця людзей, іх духоўных перажыванняў, успамінаў, любові і нянавісці, клопатаў і надзей на будучыню¹. Таму няма нічога dziўнага, што зараз пры

¹ Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии // Социальная история. Ежегодник. 1998–1999. М., 1999. С. 77.

аналізе гістарычных падзей, у тым ліку і прыроды таталітарных рэжымаў, узнікаюць пытанні аб тым, як «харчаваліся калісьці простыя людзі, як кахалі, як адносіліся да хваробы і смерці»². Разам з тым неабходна адзначыць, што дакладнага вызначэння гісторыі паўсядзённасці на сучасны момант няма. Напрыклад, германскія гісторыкі вызначаюць гэты тэрмін, як далёка не поўны³.

Прычына поспеху і папулярнасці гісторыі паўсядзённасці крыецца, відаць, не толькі ў некаторых асаблівасцях германскай гістарыяграфіі, якая мела даволі глыбокія карані аб'ектывізму, гістарызму і вопыту працы над крыніцамі, але і ў існаванні самой германскай нацыянальнай дзяржавы і праблема так званага «асобага нямецкага шляху», спроба рэалізацыі якога ў 30-я гг. вылілася ў класічную форму нацыянал-сацыялізму⁴.

Пазней вывучэнне гісторыкамі ФРГ прыроды гэтай ідэалогіі, практыкі рэжыму ў галіне знішчэння людзей дало штуршок да навуковай палемікі аб паўсядзённым жыцці простых людзей у гады гітлераўскага кіравання. Гэта было звязана, па-першае, з няздольнасцю гістарычнай навукі да канца высветліць прыроду такіх з'яваў як антысемітызм, расавая дыскрымінацыя і інш., па-другое, з пачварнымі наступствамі нацызму: не толькі генацыд насельніцтва, але і непаразуменні паміж людзьмі, перажыўжымі фашызм, і шматлікімі прадстаўнікамі малодшага пакалення, што прыводзіць у сваю чаргу да рэнесансу і росту праварадыкальнага руху ў ФРГ⁵.

Прадстаўнікі так званай сацыяльнай гісторыі (Г.-У. Велер, Ю. Кока і інш.) не прызнавалі унікальны характар асобных фактаў, а галоўнае — свабоду дзеючага чалавека⁶. Між іншым вопыт гісторыі вучыць, што ні матэрыяльная вытворчасць, ні палітычная дзейнасць не з'яўляюцца вырашальнымі фактарамі сацыяльнага развіцця. Грамадства — не абстракцыя, а аб'яднанне жывых людзей са сваімі эмоцыямі, праблемамі. І гэты «маленькі чалавек», калі і трапіць у нейкую (часам экстрэмальную) сітуацыю, то будзе дзейнічаць не ў адпаведнасці з законамі вытворчасці альбо нават палітычнай мэтазгоднасці, а адэкватна свайму менталітэту і псіхічнаму стану⁷.

Менавіта паўсядзённая практыка, на думку германскіх даследчыкаў, дазваляе ўбачыць актыўную ролю асобных людзей, магчымасць для іх не

² Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии. С. 82.

³ Тамсама. С. 77.

⁴ Wehler H-U. Die Gegenwart als Geschichte. München, 1995. S. 181.

⁵ Kocka J. Perspektiven für Sozialgeschichte der neunziger Jahre // Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Micro-Historie. Göttingen, 1994. S. 34.

⁶ Ким С. Г. Современная немецкая историография о возможностях микро- и макроанализа // Историк в поиске. Микро- и макроподходы к изучению прошлого. М., 1999. С. 67.

⁷ Гуревич А.Я. О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. 1991. № 2–3. С. 25.

толькі ўзнаўляць групавыя нормы, але і прымаць неардынарныя рашэнні, што ў сваю чаргу абумоўлівае альтэрнатыўнасць у гісторыі. Вывучэнне гэтых нормаў павінна абавязкова суправаджацца «рэканструктыўным аб'яднаннем асобных элементаў у адзіную сетку ўзаемасувязей»⁸. Вырашыць дадзеную задачу дапамагаюць не толькі пісьмовыя крыніцы (дзённікі, мемуары і інш.), але і вусныя апытанні⁹. Толькі раскрытыя і грунтоўна прааналізаваныя «маленькія элементы» дапамогуць адказаць на вялікія» пытанні, такія як узнікненне дзяржавы, класавыя адносіны з адпаведнымі формамі вытворчасці¹⁰.

Такім чынам, у сувязі з гісторыяй паўсядзённасці можна гаварыць аб падзеях у рамках вопыта, які перажываецца суб'ектам. Гэты вопыт аказваецца прадстаўленым як адно цэлае. Мэта гісторыі паўсядзённасці — не толькі паказаць, як людзі падпарадкоўваюцца правілам, але і расказаць, як грамадства стварае гэтыя правілы. У такім выпадку прадметам вывучэння становяцца не структуры і механізмы, але стратэгія дзеянняў індывідаў і сацыяльных групаў. Гэтая стратэгія становіцца яшчэ больш актуальнай, калі гаворка ідзе пра жыццё «маленькага чалавека» ва ўмовах таталітарнага рэжыму. Раней, напрыклад, лічылася, што феномен «грамадзяніна» гітлераўскай Германіі — вынік прапаганды, тэрору і маніпуляцыі. Аднак вывучэнне паўсядзённасці грамадства ў гэты перыяд дало зусім іншыя і нечаканыя вынікі падтрымкі, якую аказвалі фашысцкаму рэжыму самыя звычайныя людзі ў іх памкненні выжыць¹¹.

У гэтай сувязі ў ракурсе гісторыі паўсядзённасці некаторыя сучасныя даследчыкі звярнулі ўвагу і на праблему акупацыі Беларусі ў 1941–1944 гг. Менавіта ў гэты час сфарміраваны пад уплывам палітычных і эканамічных падзей (індустрыялізацыя, калектывізацыя, культурная рэвалюцыя і г. д.) савецкі быт, асновы якога здаваліся непарушальнымі, зведаў на сабе характар крутой ломкі з боку акупацыйных уладаў. На думку вядомага нямецкага даследчыка Б. К'яры, не толькі палітычныя грамадскія структуры, але і суб'ектыўныя думкі, хваляванні людзей у пэўнай ступені абумовілі ход тагачаснага паўсядзённага жыцця, якое з прыходам акупантаў не скончылася, а набыло іншы характар¹².

Неабходна адзначыць, што на Беларусі мелі месца навуковыя даследаванні, якія ўтрымлівалі элемент бытавога апісання штодзённага жыцця.

⁸ Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии. С. 90.

⁹ Sellin V. Einführung in die Geschichtswissenschaft. Göttingen, 1995. S. 114.

¹⁰ Lüdtkе А. Alltagsgeschichte, Mikro-Historie, historische Anthropologie // Geschichte. Ein Grundkurs. Reinbeck, 1998. S. 568.

¹¹ Lüdtkе А. Stofflichkeit, Macht-Lust und Reiz der Oberflächen. Zu den Perspektiven von Alltagsgeschichte // Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Micro-Historie. Göttingen, 1994. S. 34.

¹² Chiari B. Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrußland 1941–1944. Düsseldorf, 1998. S. 97.

У якасці прыклада можна прывесці гісторыка-этнаграфічны нарыс М. Улашчыка «Была такая вёска», які ўбачыў свет толькі пасля смерці аўтара. Не дапамаглі нават такія адчайныя крокі даследчыка, як лісты ў газету «Правда» ў красавіку 1985 г. і на адрас XXVII з'езда КПСС у лютым 1986 г.¹³ Праўда, адзін раздзел нарыса «Культурнае жыццё сялянаў» быў надрукаваны ў адным з нумароў вядомага савецкага гістарычнага часопіса¹⁴. Каштоўнасць працы М. Улашчыка ў тым, што яна раскрывае штодзённасць жыцця сялянства, якое на працягу амаль усёй гісторыі Беларусі было найстарэйшым і найшматлікім саслоўем. Да таго ж сялянства заўсёды выконвала (і выконвае) сваю спецыфічную функцыю — з'яўляецца крыніцай папаўнення іншых слаёў насельніцтва, куды пераносіць свой светапогляд і ўяўленні, свой лад жыцця. Вялікая колькасць жывых падрабязнасцей, сабраных аўтарам з дапамогай вусных апытанняў, раскрывае тое, што было характэрна для штодзённасці беларускага сялянства: традыцыйная культура, сямейная гаспадарка, гаспадарка на зямлі, самае нізкае становішча ў сістэме сацыяльнай іерархіі і інш. Гэтыя шматлікія рысы паўсядзённасці дарэвалюцыйнага сялянства былі падмацаваны агульным калектывізмам, адсутнасцю індывідуальнасці. Нават такая сацыяльная з'ява, як шлюб, не была чыста індывідуальнай, інтымнай, а хутчэй была вынікам існавання векавой традыцыі, накіраванай перш за ўсё на гаспадарскую неабходнасць. «І такіх вынікаў, каб дзяўчына з заможнай сям'і выйшла замуж за бедняка, або каб хлапец з заможных ажаніўся з бяднячкаю, не было»¹⁵. У сваю чаргу сям'я была сінонімам вытворчай адзінкі, дзе панавала свая жорстка рэгламентаваная атмасфера паўсядзённага жыцця. «Галавою ў сям'і быў бацька. Ён кіраваў гаспадаркаю, пакупаў на кірмашы прадукты, вёў грашовыя справы... Жонка магла мець толькі асабістыя рэчы: сукенка, бялізна, палатно»¹⁶.

Увогуле нарыс М. Улашчыка з'яўляецца, бадай, адзінай працай, дзе элементы паўсядзённасці знайшлі сваё найбольш поўнае ўвасабленне. Аднак беларускі даследчык засяродзіў увагу галоўным чынам на матэрыяльным аспекце штодзённасці; у разлік не прымаўся менталітэт і духоўны свет «маленькага чалавека».

Бытавое паўсядзённае жыццё рабочага класа таксама было аб'ектам даследавання некаторых беларускіх навукоўцаў¹⁷. Нягледзячы на відавочныя

¹³ Насевіч В. Мікрагісторыя: мінулае ў чалавечым вымярэнні // Беларускі гістарычны агляд. 1999. Т. 6. С. 141.

¹⁴ Гл.: Улашч Н. Из истории деревни Вицковщина // Советское славяноведение. 1987. № 6. С. 89–98.

¹⁵ Улашчык М. Была такая вёска. Гісторыка-этнаграфічны нарыс. Мн., 1989. С. 169.

¹⁶ Тамсама. С. 68.

¹⁷ Гл.: Иванов В. М. Очерк быта промышленных рабочих дореволюционной Белоруссии. Мн., 1968.

плюсы манаграфіі У. М. Іванова (апісанне быту рабочых, іх ежы, адзення і інш.), яна мае рэзка акрэслены ідэалагічны сэнс — паказаць цяжкае матэрыяльнае становішча рабочых, іх непасільную працу, якая літаральна «выматывала» пралетарыя ¹⁸.

Між іншым, сучасныя беларускія даследчыкі лічаць, што праблема дабрабыту насельніцтва — асновы паўсядзённага жыцця — з’яўляецца амаль неасветленай у айчынай гістарыяграфіі. Напрыклад, фунт хлеба перад Першай сусветнай вайной каштаваў 1 кап., кварта малака — 6 кап., наём на месяц таннай кватэры дзе-небудзь на Старажоўцы — 5 руб. На такія расходы просты мінскі рабочы кацельнага завода капіталіста Янушэўскага павінен быў рабіць два дні. Машыніст паравоза атрымліваў 80 руб. у месяц. Настаўнік прыходскага вучылішча зарабляў да 1500 руб. у год пры гатовай кватэры з ацяпленнем і асвятленнем ¹⁹.

Праблема паўсядзённага побыту насельніцтва часткова знайшла сваё адлюстраванне ў даследаванні З. і С. Шыбекаў «Мінск: старонкі жыцця дарэвалюцыйнага горада». Ужо сама назва манаграфіі сведчыць аб новым падыходзе і вывучэнні праблемаў гарадской гісторыі ў святле элементаў гісторыі паўсядзённасці: аўтары адмовіліся ад такіх традыцыйных тэм, як гарадская прамысловасць, гандаль і інш. Выкарыстоўваючы багаты архіўны матэрыял, звесткі перыядычнага друку і інш., даследчыкам удалося скласці даволі яркую карціну дарэвалюцыйнага Мінска. На фоне мікрагісторыі горада таксама прасочваюцца элементы вобраза «сярэднястатычнага жыхара». Але апісанне штодзённага побыту людзей характарызуецца недахопам падрабязнасцей, увагай да матэрыяльнага аспекту, ігнараваннем духоўнага светапогляду чалавека. Праўда, пісьмовыя сведчанні дапаўняюцца фотадымкамі («Мінскі інжынер Гаўрыла Іванавіч з жонкай Ганнай Іванаўнай» і г. д.) ²⁰, якія на думку сучасных нямецкіх даследчыкаў з’яўляюцца неабходнай крыніцай у вывучэнні штодзённага побыту ²¹. Нягледзячы на тое, што фрагменты бытавога апісання штодзённага жыцця насельніцтва мелі месца ў асобных вышэйадзначаных даследаваннях, пытанні аб тэорыі, метадах і перспектывах гісторыі паўсядзённасці ў развіцці беларускай навуцы не ставіліся. Толькі з другой паловы 90-х гг. пачалася распрацоўка дадзенай праблемы. Сучасныя беларускія даследчыкі зыходзяць з прынцыпу междысцыплінарнасці, паводле якога гісторыя паўсядзённасці не павінна мець абсалютызаваны характар, інакш ператворыцца ў простае апісанне біяграфіі чалавека ²².

¹⁸ Іванов В. М. Очерк быта... С. 45.

¹⁹ Эканамічная гісторыя Беларусі. Мн., 1993. С. 127.

²⁰ Шыбека З., Шыбека С. Мінск: старонкі жыцця дарэвалюцыйнага горада. Мн., 1994. С. 315.

²¹ Talkenberger H. Historische Erkenntnis durch Bilder. Zur Methode und Praxis der historischen Bildkunde // Geschichte. Ein Grundkurs. Reinbeck, 1998. S. 84.

²² Кошалеў У. I п месце, і канцэптуальна // Настаўніцкая газ. 1999. 23 снеж.

Паўсядзённасць толькі тады зможа раскрыць механізмы функцыяніравання грамадскіх структур, калі адлюстроўваецца праз прызму гістарычных мадэляў. Тым не менш перспектыва «маленькага чалавека» на фоне «вялікай гісторыі» — не утопія, а сапраўдная рэчаіснасць. Маюцца нават прапановы па прыкладзе нямецкіх калегаў выкарыстаць у школьных падручніках крыніцы па гісторыі паўсядзённасці ў поўным сэнсе гэтага слова: пісьмы, скаргі, успаміны і інш.²³ Тым больш, што сярод вучняў назіраецца пэўная зацікаўленасць да гэтай праблемы. Прыкладам можа служыць выданне «Паўсядзённае жыццё ў Беларусі ў 1945–1965 гг.», дзе сабраны вусныя ўспаміны сваякоў вучняў ліцэя пры БДУ. Улічваючы гэты факт, не трэба пераацэньваць навуковы ўзровень выдання, слабымі аспектамі якога з’яўляюцца зніжэнне ролі тэарэтычнага аналізу сабраных звестак, а таксама адсутнасць распрацаванага катэгорыяльнага апарату, што не дае магчымасці стварыць цэласны малюнак гістарычнай рэчаіснасці. Але сам факт з’яўлення такога выдання сведчыць аб цікавасці да жыцця ў гарадах, мястэчках і вёсках «нашых бацькоў, іх стаўлення да працы, да ўладаў, побытавых праблемаў і асабістых поспехаў, што называецца паўсядзённым жыццём»²⁴. У сувязі з гэтым вывучэнне гісторыі паўсядзённасці мае ў Беларусі вельмі вялікія перспектывы. У пэўнай ступені гэта тлумачыцца наяўнасцю комплексу крыніц, што дазволіць рэканструкцыю больш-менш сучаснай гісторыі штодзённасці «на працягу двух-трох з паловай стагоддзяў, ад XVIII стагоддзя і да сучаснасці»²⁵. Немалаважную ролю адыграюць пры гэтым і вусныя апытанні, якія ўжо выкарыстоўваюцца беларускімі даследчыкамі²⁶.

На жаль, гісторыя паўсядзённасці пакуль што не знаходзіць значнага адлюстравання ў сучасных працах. Як не дзіўна, найбольш характэрна гэта для перыяду БССР — вызначальнага ў гісторыі Беларусі XX ст. Сёння не з’яўляецца сенсацыйнай думка, што поспех камандна-адміністрацыйнай сістэмы нельга лічыць толькі вынікам прапаганды ды рэпрэсій 20–30-х гг. Феномен «савецкага чалавека» паказаў, што і народ, прама ці ўскосна, нясе адказнасць за дзейнасць яго ўрада.

Вялікая колькасць сучаснай літаратуры па праблемах нямецка-фашысцкай акупацыі Беларусі ў 1941–1944 гг. таксама не дае ўяўлення аб паўсядзённым жыцці насельніцтва. Пытанне калабарацыі, пад якой сучасныя германскія даследчыкі разумеюць «суму індывідуальных стратэгіі выжывання

²³ Субоціна С. «Маленькі» чалавек на фоне гісторыі // Настаўніцкая газ. 1999. 23 снеж.

²⁴ Паўсядзённае жыццё ў Беларусі ў 1945–1965 гг. Зборнік матэрыялаў і конкурсных працаў. Мн., 1999. С. 10.

²⁵ Насевіч В. Мікрагісторыя: мінулае ў чалавечым вымярэнні. С. 150.

²⁶ Гл.: Шутова О. На пути к истории людей: заметки по истории исторической мысли (конец XX века). Мн., 1999.

грамадства»²⁷, разглядаецца айчыннымі навукоўцамі з пазіцый тлумачэння перспектывы пабудовы беларускай дзяржаўнасці і функцыяніравання калабарачыйных органаў улады. Існуе тэндэнцыя апісання акупацыі толькі ў негатыўным плане. Але эмацыянальныя пачуцці аб беларускіх ахвярах нацызму не абвергнуць навукова вывераныя архіўныя крыніцы, якія сведчаць, што не толькі расстрэламі, рабаваннямі ды карнымі экспедыцыямі супраць партызанаў вызначалася тагачасная штодзённасць. У тых часы людзі верылі, зараблялі сабе на жыццё, кахалі адзін аднаго. У акупацыйным перыядычным друку таго часу («Речь», Мінская газета» і інш.) можна знайсці не толькі палітызаваныя і прапагандысцкія артыкулы, але і шмат абвестак аб найме на працу, шлюбах, крадзяжах і інш.

Вывучэнне пасляваеннага перыяду ў святле гісторыі паўсядзённасці мела б таксама вялікую актуальнасць. Напрыклад, з дапамогаю архіўных крыніц, вусных апытанняў і г. д. можна выявіць, як адбывалася прыстасаванне да цывільнага жыцця тых, хто вярнуўся з вайны, раскрыць светапогляд учарашняга байца і правесці аналогію паміж тымі беларускімі салдатамі, хто служыў у Афганістане і іншых «гарачых кропках».

Аб'ектам вывучэння перыяду 60–80-х гг. маглі б стаць людскія бытвыя праблемы, якія ў савецкім грамадстве сталі квінтэсенцыяй. Чаго толькі, напрыклад, каштуе жыллёвая праблема, якая скаверкала асабістае жыццё не аднаго пакалення савецкіх людзей²⁸. У гэтым аспекце цікаваць для даследчыкаў уяўляюць скаргі, заявы, якія адлюстроўваюць узаемаадносіны людзей з уладай і грамадскімі інстытутамі. Вывучэнне гэтых крыніц будзе актуальным і ў працэсе даследавання сучаснай паўсядзённасці «сярэднестатыстычнага беларуса», яго адносін да перспектывы беларускай дзяржаўнасці, да праблемы беларускай мовы і г. д.

Такім чынам, калі ў ФРГ ужо назапашаны вялікі вопыт вывучэння гісторыі паўсядзённасці, дык беларускія даследчыкі робяць у гэтым напрамку першыя крокі. Перад тымі і другімі стаіць задача распрацоўкі і ўдасканалення тэорыі, метадаў гісторыі паўсядзённасці і выкарыстання іх у адносінах да комплексаў крыніц.

²⁷ К'яры Б. Гісторыя як паслядоўніца катастроф: беларускі рэгіён як акупаванае грамадства 1939–1945/1947 // Беларускі гістарычны агляд. 1998. Т. 5. С. 206.

²⁸ Тяжельникова В. С. «Вы жертвою пали в борьбе роковой...» (Генезис и эволюция революционной жертвенности коммунистов) // Социальная история. 1998–1999. М., 1999. С. 427.

Віктар Шадурскі (Мінск)

КУЛЬТУРНЫЯ СУВЯЗІ БЕЛАРУСІ З КРАІНАМІ ЦЭНТРАЛЬНАЙ І ЗАХОДНЯЙ ЕЎРОПЫ (1945–1990-я гг.): ДАСЯГНЕННІ І ПРАБЛЕМЫ

Культурныя сувязі Беларусі з краінамі Цэнтральнай і Заходняй Еўропы ў перыяд пасля Другой сусветнай вайны зведалі значную эвалюцыю, яны прайшлі развіццё ад адзінкавых мерапрыемстваў у гады «жалезнай заслоны», ідэалагічна запраграмаваных міжнародных кантактаў у гады «мірнага суіснавання» да хуткага пашырэння сувязей з іншымі краінамі ў гады «перабудовы» і «галаснасці», да фаміравання самастойнай знешняй культурнай палітыкі ва ўмовах незалежнасці. Разам з працэсам лібералізацыі дзяржаўнай палітыкі ў галіне культурнага супрацоўніцтва ўзрасталі інтэнсіўнасць замежных кантактаў, больш разнастайнымі становіліся формы і змест культурнага дыялогу. Для кожнага з чатырох гістарычных этапаў даследуемага перыяду была характэрна перавага вызначаных каналаў культурнай камунікацыі, звязаных не толькі з палітычнай і эканамічнай эвалюцыяй грамадства, але і дасягненнямі навукова-тэхнічнага прагрэсу. Так, мастацкая літаратура ў міжнародных абменах паступова перадавала першынство кіно, пісьмовыя крыніцы пачалі саступаць месца электронным сродкам інфармацыі. Павышалася роля асабістых кантактаў прадстаўнікоў розных краін, пашыралася геаграфія культурнага супрацоўніцтва, кола яго ўдзельнікаў.

Аналіз развіцця замежных культурных сувязей Беларусі на працягу 2-й паловы XX ст. дазваляе зрабіць наступныя высновы.

Устойлівай тэндэнцыяй у гісторыі беларускага грамадства было павышэнне інтарэсу да сусветнай культуры, імкненне да ўсталявання і развіцця кантактаў з іншымі народамі. Перамога СССР у Вялікай Айчыннай вайне, прыняцце Беларусі ў члены Арганізацыі Аб'яднаных Нацый пашырылі магчымасці для міжнароднага культурнага супрацоўніцтва рэспублікі, адкрылі новы перыяд у яго развіцці. Асаблівай папулярнасцю карысталіся мастацкая літаратура і кіно замежных дзяржаў. Хуткімі тэмпамі павялічвалася ўплыў іншаземнай музыкі і моды. Найбольшая цікавасць да знаёмства з культурнымі каштоўнасцямі іншых народаў была характэрна для моладзі і творчай інтэлігенцыі.

У 2-й палове 50 – пачатку 60-х гг. у Беларусі ў асноўных рысах завяршылася фарміраванне сістэмы міжнароднага культурнага супрацоўніцтва, закліканай перш за ўсё абслугоўваць інтарэсы правячай у СССР палітычнай групы. Асноўнай арганізацыйнай структурай створанай сістэмы на ўзроўні рэспублікі з'яўлялася ўзноўленае ў 1952 г. Беларускае таварыства дружбы і культурнай сувязі з замежнымі краінамі (да 1958 г. — Беларускае

таварыства культурнай сувязі с замежжам). Галоўная роля ў планаванні і рэалізацыі знешніх кантактаў належала цэнтральным і рэспубліканскім партыйным органам. Культурныя кантакты рэспублікі з іншымі краінамі рэалізоўваліся ў рамках міждзяржаўных дагавораў і пагадненняў аб узамным супрацоўніцтве, якія заключаліся на ўсесаюзным узроўні, удзелу Беларусі ў дзейнасці міжнародных арганізацый (ЮНЕСКО), а таксама па лініі рэгіянальных сувязей краін сацыялістычнага блока, руху пародных гарадоў, замежных кантактаў грамадскіх арганізацый і творчых саюзаў, праз замежны турызм.

Ва ўмовах адсутнасці дэмакратычных свабод, цэнтралізацыі і бюракратызацыі ўлады развіццё культурных сувязей Беларусі, іх інтэнсіўнасці і геаграфія залежалі ад міжнароднага становішча і знешнепалітычных устаноў савецкага кіраўніцтва. Гэтыя ўстаноўкі падпарадкоўваліся вузакласавым і групавым дагматычным інтарэсам. Класавая ацэнка творчасці прызнавалася больш важнай чым эстэтычная, дапускалася існаванне толькі аднаго мастацкага метаду — «сацыялістычнага рэалізму». Спробы адступлення ад афіцыйнага курсу ў культурным жыцці, як і ў іншых сферах, спыняліся рознымі спосабамі.

У якасці адного прыкладу можна прывесці становішча з перасоўнай выставай «Жывапіс 1900–1925», якую Дэпартамент культуры ЮНЕСКО у 1967 г. вырашыў перадаць БССР. Экспанатамі выставы былі рэпрадукцыі карцін Манэ, Рэнуара, Сезана, Гагена, Ван Гога, Маціса, Пікасо, Шагала, Кандзінскага, Малевіча і іншых мастакоў сусветнага ўзроўню. Прадстаўнік БССР пры ЮНЕСКО атрымаў строгаю інструкцыю Міністэрства замежных спраў рэспублікі адмовіцца ад «непажаданага падарунка». У якасці афіцыйнай адмовы прагучала заява аб тым, што ў рэспубліцы адсутнічае цікавасць да абстрактнага мастацтва і правядзенне выставы выклікае негатыўную рэакцыю шырокай грамадскасці¹.

З мэтай утрымання міжнароднага інфармацыйна-культурнага абмену пад сваім кантролем савецкая партыйна-дзяржаўная наменклатура выкарыстоўвала шырокі набор прапагандысцкіх і адміністрацыйна-рэпрэсіўных сродкаў, якія ўключалі падаўленне іншадумства, цэнзуру, глушэнне перадач заходняга радыё, абмежаванне выезду савецкіх грамадзян за межы СССР, абмежаванне свабоды перамяшчэння па тэрыторыі краіны іншаземных грамадзян і г. д. На рэалізацыю апрабаванага прынцыпу «цягнуць» і «не пушчаць» выдзяляліся вялікія грошы. Так, згодна з пастановай ЦК КПСС і Савета Міністраў СССР ад 11 снежня 1983 г. «Аб мерах па ўзмацненню абароны насельніцтва ад антысавецкага радыёвяшчання» ў 1985–1988 гг. у Брэсце, Гродна і Магілёве былі пабудаваны тры аб'екты радыёабароны, агульны кошт якіх склаў каля дзевяці мільёнаў рублёў. Вялікія сродкі накіроўваліся на эксплуатацыю адзначаных аб'ектаў: толькі

¹ Архіў Міністэрства замежных спраў Рэспублікі Беларусь. Ф. 1, воп. 2, спр. 1021, арк. 16.

колькасць абслугоўваючага іх персаналу складала 165 чалавек². Праз кароткі час пасля ўвядзення аб'ектаў 30 лістапада 1988 г. глушэнне заходніх радыёстанцый было спынена. Большая частка абсталявання не знайшла іншага прымянення.

Выключэнне беларускай культуры і культуры іншых народаў Савецкага Саюза з агульнаеўрапейскага і сусветнага культурнага працэсу нанесла сур'ёзную шкоду раўнапраўнаму абмену, перашкаджала фарміраванню атмасферы супрацоўніцтва і ўзаемаразумення.

Нягледзячы на статус суверэннай дзяржавы, членства ў ААН і іншых міжнародных арганізацыях, Беларусь, знаходзячыся ў складзе СССР, не мела права рабіць самастойныя крокаў на сусветнай арэне, планаваць і праводзіць як у іншых краінах, так і ў рэспубліцы маштабныя культурныя мерапрыемствы. Усе асноўныя рашэнні ў гэтай сферы прымаліся ўсеагульным партыйна-дзяржаўным кіраўніцтвам. Беларускія літаратура і мастацтва прадстаўляліся за мяжой як неад'емная частка савецкай культуры, якая, у сваю чаргу, атаясамлівалася ў замежных грамадзян з культурай Расіі. Дасягненні культуры Беларусі афіцыйнай прапагандай прадстаўляліся выключна як вынік сацыялістычных пераўтварэнняў. Штучна абмяжоўвалася цікавасць да нацыянальнай гісторыі, знішчаліся гістарычныя і архітэктурныя каштоўнасці, па прычыне чаго Беларусь становілася ўсё меней прывабнай для замежных турыстаў.

Здзіўленне і крытыку ў грамадзян іншых краін выклікалі многія дэталі жыцця насельніцтва беларускай сталіцы. У інфармацыі, накіраванай старшынёй прэзідыума БЕЛТКС Г. Верасавым у ЦК КПБ у 1956 г., паведамлялася, што продаж каля атэля жанчынамі і дзецьмі семачак сланечніку не лепшым чынам прадстаўляюць сацыялістычны горад і выклікае засмучальнае ўражанне ў замежных грамадзян³.

Не маючы магчымасці карэнным чынам палепшыць матэрыяльнае забеспячэнне замежнага турызму, савецкія кіраўнікі рабілі ўпор на ўзмацненне прапаганды. Прапагандысцкая насычанасць турыстычных праграм у БССР часта выклікала негатыўную рэакцыю з боку замежных грамадзян. Так, у 1978 г. брытанская фірма «Космас» змяніла маршрут руху сваіх аўтобусных турыстычных груп праз Беларусь такім чынам, каб зрабіць яе сталіцу транзітным пунктам. А тлумачыцца гэта тым, што «ў Мінску нават агульныя экскурсіі па гораду абрушваюць на турыстаў неверагодны паток савецкай прапаганды»⁴.

Сваю адказнасць за адсутнасць раўнапраўнага культурнага дыялогу ў Еўропе і свеце, раз'яднанасць народаў разам з партыйна-дзяржаўнай наменклатурай СССР нясуць палітычныя эліты заходніх краін. Карыстаючыся

² НА РБ. Ф. 4, воп. 156, спр. 494, арк. 102–103.

³ Тамсама, воп. 53, спр. 58, арк. 96.

⁴ Тамсама, воп. 124, спр. 19, арк. 10.

эканамічнай перавагай, яны імкнуліся навязаць іншым дзяржавам і народам асабістыя каштоўнасці. Справядліва крытыкуючы палітычную і эканамічную сістэму СССР, многія прадстаўнікі Захаду высакамерна адносіліся да рэальных дасягненняў народаў Савецкага Саюза ў навуцы, культуры, адукацыі. У выніку стварылася сітуацыя, калі ва ўмовах жорсткага абмежавання інфармацыі савецкія грамадзяне ў большай ступені арыентаваліся ў культурным жыцці Захаду, чым жыхары Заходняй Еўропы і Паўночнай Амерыкі — у культурных працэсах, якія адбываліся ў СССР і іншых сацыялістычных краінах.

Насуперак палітычным і эканамічным цяжкасцям культура Беларусі заняла дастойнае месца ў сусветнай і еўрапейскай цывілізацыі. Сотні літаратурных твораў беларускіх аўтараў перакладзены на іншыя мовы і знайшлі шлях да замежнага чытача. Пospехам у свеце карыстаюцца нацыянальныя опера і балет, музыкальная і танцавальная творчасць прафесійных і самадзейных выканаўцаў. Высокую ацэнку за мяжой атрымалі многія работы беларускага кіно і тэатра. Значны ўклад у культурнае супрацоўніцтва ўнеслі прадстаўнікі выяўленчага мастацтва Беларусі. У залаты фонд агульнаеўрапейскай культуры ўваходзіць народная творчасць, якая на працягу стагоддзяў, нягледзячы на ўсе перашкоды, захавалася і развівалася многімі пакаленнямі беларусаў.

Прыкметнае месца ў сусветнай культуры займаюць творы літаратараў, мастакоў, скульптараў Беларусі, у якіх асвятляюцца і асэнсоўваюцца падзеі Другой сусветнай вайны, аварыя на Чарнобыльскай АЭС і яе наступствы. У многіх замежных грамадзян успрыняцце рэспублікі адбывалася праз трагедыю беларускага народа, яго гераізм і мужнасць у гады вайны, а таксама праз выпрабаванні, выкліканыя буйнейшай у гісторыі чалавецтва тэхнагеннай катастрофай.

Абвясчэнне незалежнасці Рэспублікі Беларусь адкрыла новыя перспектывы для фарміравання адпавядаючай сучасным патрабаванням мадэлі міжнародных культурных абменаў. Краіна атрымала магчымасць самастойна вызначаць прыярытэты ўнутранай і знешняй палітыкі, заключаць дагаворы і пагадненні з краінамі, уступаць у розныя міжнародныя арганізацыі. У Беларусі пашырылася колькасць суб'ектаў культурнага супрацоўніцтва, галоўная роля ў абменах стала належаць прамым замежным кантактам устаноў, арганізацый, калектываў і асобных грамадзян.

Значнае месца ў культурным жыцці краіны ў 90-я гг. занялі прадстаўніцтвы замежных дзяржаў і міжнародных арганізацый. Актыўную працу на беларускай прасторы вядуць прадстаўніцтва Інстытута ім. Гётэ, Мінскі міжнародны адукацыйна-культурны цэнтр, які з'яўляецца сумесным германа-беларускім праектам. Восенню 1996 г. па ініцыятыве французскай амбасады ў бібліятэцы імя Пушкіна ў Мінску быў адкрыты франка-беларускі культурны цэнтр. Пospехам у жыхароў Беларусі карыстаюцца рэгулярныя рэтраспектывы французскіх фільмаў. Шырокамаштабную

культурную дзейнасць у Беларусі праводзяць Інфармацыйны цэнтр ЗША, Польскі інстытут, амбасады і замежныя прадстаўніцтвы іншых краін, акрэдытаваныя ў Беларусі.

Самастойны выхад Беларусі на міжнародную арэну супаў з разгортаннем у свеце працэсаў глабалізацыі і інтэграцыі, якія ўзмацнілі ўзаемасувязь і ўзаемазалежнасць палітычнага, эканамічнага і культурнага жыцця краін і народаў. Большая частка беларускага грамадства марудна адаптавалася да «новых правілаў гульні» ў сусветнай прасторы, пераадольвала стэрэатыпы мыслення і паводзін, якія сфарміраваліся ва ўмовах абмежавання і дазіравання замежных кантактаў. Беларускай дзяржаве ў сілу розных абставін не ўдалося пераадолець крызісную сітуацыю і прапанаваць грамадству адпавядаючую сучасным запатрабаванням нацыянальна арыентаваную знешнюю культурную палітыку. Маруднымі тэмпамі развівалася заканадаўства ў сферы культуры. Да цяперашняга моманту ў рэспубліцы адсутнічае комплексны дакумент, у якім былі б сфармуляваны прыярытэты знешняй культурнай палітыкі Беларусі. Асобныя палажэнні аб міжнародным культурным супрацоўніцтве фрагментарна адлюстраваны ў розных афіцыйных актах, прынятых у краіне ў апошнія дзесяцігоддзе. Можна сцвярджаць, што тэарэтычнае забеспячэнне знешняй культурнай палітыкі адстае ад існуючых патрэб. Практычна адзіным дакументам, рэгламентуючым дзяржаўныя падыходы ў культурнай палітыцы, застаецца Закон «Аб культуры ў Рэспубліцы Беларусь», прыняты яшчэ ў 1991 г. Разам з тым і яго многія палажэнні не выконваюцца, не забяспечаны адпаведнымі нарматыўнымі актамі. Пытанні прававога рэгулявання мастацкага рынку, аховы творчай дзейнасці, узаемаадносін паміж дзяржавай і ўстановамі культуры вызначаюцца законамі агульнага характару, у якіх не заўсёды ўлічваецца спецыфіка культурнай сферы.

Восенню 1997 г. Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь пачало распрацоўку праекта Дзяржаўнай нацыянальнай праграмы «Культура». Аднак па шэрагу прычын распрацоўка Праграмы неапраўдана зацягнулася, яе статус неаднаразова мяняўся і на гэты момант яна не ўвайшла ў сілу.

У другой палове 90-х гг. стала рэзка скарачацца дагаворна-прававая база супрацоўніцтва Беларусі з краінамі Цэнтральнай і Заходняй Еўропы. Ва ўмовах эканамічнага крызісу зменшылася дзяржаўнае фінансаванне культурных сувязей.

Разам з прызнаннем устойлівага пашырэння замежных культурных кантактаў Беларусі, значных поспехаў, дасягнутых прадстаўнікамі літаратуры і мастацтва рэспублікі за мяжой, неабходна прызнаць, што беларуская культура толькі фрагментарна прадстаўлена ў іншых краінах, і па ранейшаму з'яўляецца адной з найменш вядомых у Еўропе. Баланс у культурных абменах і запазычаннях быў і застаецца не на карысць

Беларусі. Нават пасля абвяшчэння незалежнасці рэспублікі многія замежныя грамадзяне разглядаюць яе не як незалежную краіну, а як частку Расіі.

Галоўнай унутранай перашкодай для шырокага міжнароднага прызнання беларускай культуры ў свеце як на працягу пасляваеннага савецкага перыяду, так і на этапе незалежнасці, з'яўляецца нізкі ўзровень нацыянальнай самасвядомасці, адсутнасць дастатковай павагі да нацыянальнай культуры і мовы з боку значнай часткі насельніцтва і палітычнай эліты Беларусі. Істотнай праблемай апошняга дзесяцігоддзя стала балючае пераадоленне ў грамадскай свядомасці беларусаў захаваныхся з часоў Расійскай імперыі і СССР стэрэатыпаў, якія прымусова навязваліся насельніцтву рэспублікі. Для значнай часткі грамадзян незалежнай краіны яшчэ цяжка ўсведамляць, што яны жывуць ужо не ў вялікай імперыі, якую ведалі і баяліся ў свеце, а ў невялікай еўрапейскай дзяржаве. На змену адчуванню «калектыўнай перавагі», існаваўшаму ў савецкі перыяд, прыйшло пачуццё «калектыўнага песімізму», якое суправаджаецца адсутнасцю веры ў будучыню сваёй дзяржавы, ідэалізацыяй жыцця на Захадзе, жаданнем часткі насельніцтва, і перш за ўсё моладзі, жыць і працаваць не ў сябе на радзіме, а ў эканамічна развітых дзяржавах свету.

Праблемы, якія перажывае ў цяперашні час Рэспубліка Беларусь, у тым ліку ў культурным жыцці, не могуць быць падставай для песімістычнага настрою. З'яўляючыся на працягу стагоддзяў прасторай сутыкнення і перасячэння розных культурных уплываў і традыцый, набыўшы пры гэтым багаты вопыт захавання свайго нацыянальнага вобраза, Беларусь мае неабходныя ўмовы для стварэння адкрытага дэмакратычнага грамадства, здольнага забяспечыць прагрэс ва ўсіх сферах, у тым ліку і ў культурным жыцці. Убіраючы ў сябе ўсё лепшае, што стварыла чалавецтва, Рэспубліка Беларусь мае ўсе шансы заняць дастойнае месца ў Еўропе, захаванні пры гэтым сваю нацыянальную ідэнтычнасць і самабытнасць. Для дасягнення гэтай мэты беларускае грамадства адчувае патрэбу, перш за ўсё, у нацыянальнай кансалідацыі, пазбаўленні ад псіхалогіі «другасортнасці» і навязанай стагоддзямі ролі «культурнай правінцыі».

Дзмітрый Крывашэй (Мінск)

ШЛЯХ БЕЛАРУСІ ДА КУЛЬТУРЫ МІРУ І ЎЗАЕМАРАЗУМЕННЯ ПРАЗ ЮНЕСКО

Гістарычна склалася так, што Беларусь знаходзілася і знаходзіцца на перакрываванні розных культур — у першую чаргу візантыйскай (праваслаўнай) і рымска-каталіцкай. З даўніх часоў нашы землі служылі прытулкам для вальнадумцаў і выгнаннікаў з Усходу і ўрадлівай глебай для гуманістычных ідэй з Захаду. Беларускі народ у цяжкіх выпрабаваннях здолеў выхаваць у сабе такія рысы, як талерантнасць і самаахвярнасць. Для нас маюць глыбокі сэнс словы «мір», «згода», «незалежасць».

У сённяшні складаны час гэтыя словы набываюць яшчэ большую вагу. Беларусь, якая толькі робіць першыя крокі на шляху ўмацавання адноўленай незалежнасці, можа не зусім упэўненыя, хістка і дакладна не азначаныя, імкнецца будаваць свае адносіны з сусветнай супольнасцю, зыходзячы з ідэй узаемапавагі і ўзаемаразумення, сяброўства і супрацоўніцтва дзеля захавання міру.

Адным з моцных механізмаў на гэтым шляху з'яўляецца культура. Менавіта яна здольная наладзіць масты там, дзе гэта не пад сілу палітыкам. Культура не ведае межаў, асабліва ў наш час, калі з'явіліся новыя сродкі яе трансляцыі і распаўсюджвання. Адсутнасць увагі да праблем культуры, якія на першы погляд могуць падацца другаснымі, на самай справе можа прывесці да незваротных страт культурнай самабытнасці народа, збыднення культурнай разнастайнасці свету.

Вялікая ўвага дадзеным праблемам удзяляецца Камісіяй Арганізацыі Аб'яднаных Нацый па пытаннях асветы, навукі і культуры (ЮНЕСКО)¹. Гісторыя членства нашай краіны ў ЮНЕСКО бярэ пачатак з 12 мая 1954 г. Аднак рэальны характар адносіны Беларусі з Камісіяй набылі ў 90-я гг., калі наша краіна ва ўмовах незалежнасці здолела праводзіць цалкам незалежную знешнюю палітыку.

Разнастайнасцю выдзяляецца супрацоўніцтва Беларусі з ЮНЕСКО ў галіне культуры. Рэспубліка з'яўляецца ўдзельніцай усіх канвенцый ЮНЕСКО ў гэтай галіне, што дае ёй права браць удзел ва ўсіх мерапрыемствах, праводзімых у рамках рэалізацыі гэтых канвенцый. Так, стаўшы членам Канвенцыі ЮНЕСКО аб ахове культурнай і прыроднай спадчыны ад 16 лістапада 1972 г. (12 кастрычніка 1988 г.), Беларусь пачала выплочваць штогадовы ўзнос у Фонд Сусветнай прыроднай і культурнай спадчыны.

¹ ЮНЕСКО заснавана ў лістападзе 1945 г. на Лонданскай канферэнцыі прадстаўнікоў 44 краін. Статут Арганізацыі ўступіў у сілу годам пазней, і 4 лістапада 1946 г. лічыцца днём стварэння ЮНЕСКО. Арганізацыя ў 2000 г. налічвала 188 краін. З ёю супрацоўнічалі каля 600 міжнародных пазаўрадавых арганізацый, практычна ўсе спецыялізаваныя ўстановы ААН.

Рэспубліка Беларусь прымала ўдзел у мерапрыемствах Камісіі, прымеркаваных да 100-годдзя кіно. Вядомы беларускі кінарэжысёр Віктар Тураў быў уключаны ў склад сусветнага журы, аднак па прычынах фінансавага характару не прымаў удзелу ў пасяджэннях.

У межах праграмы «Развіццё краін Цэнтральнай і Ўсходняй Еўропы» (ПРОЦВЕ) Мірскі замак быў уключаны ў план работы ЮНЕСКО на 1996 г.

Міжнароднай прэміяй ЮНЕСКО ў галіне балета «Бенуа дэ ля данс» узнагароджаны дырэктар Дзяржаўнага Акадэмічнага Вялікага тэатра оперы і балета Рэспублікі Беларусь вядомы харэограф В. Елізар’еў. У штаб-кватэры ЮНЕСКО адбыўся канцэрт лаўрэатаў прэміі, у якім прынялі ўдзел артысты беларускага балета.

Для падрыхтоўкі міжнароднага энцыклапедычна-даведачнага выдання «Жанчыны з легенды» быў падрыхтаваны інфармацыйны і ілюстрацыйны матэрыял пра Ефрасінню Полацкую і Рагнеду.

На стыку культуры, адукацыі і інфарматыкі была створана праграма ЮНЕСКО «Памяць свету» — «Memoria mundi». Яна займаецца пытаннямі захавання, папулярызацыі і пераносу на электронныя носбіты дакументальнай культурнай спадчыны. Нацыянальная бібліятэка Беларусі на вельмі высокім узроўні падрыхавала матэрыял, у тым ліку і на электронных носбітах, для ўключэння ў сусветны рэгістр па гэтай праграме (якасць падрыхтоўкі высока ацэнена ў Сакратарыяце ЮНЕСКО). Неабходна адзначыць, што членамі Нацыянальнай камісіі было ўтворана нефармальнае аб’яднанне па супрацоўніцтву ў рамках гэтай праграмы, наша «Memoria Albaruthenica».

Беларусь атрымоўвала разнастайную дапамогу па падрыхтоўцы планаў захавання культурнай спадчыны ў межах праграмы «Развіццё культуры: спадчына і творчасць» у рамках дзесяцігоддзя развіцця культуры (1988–1997 гг.). Канкрэтная работа ў гэтым накірунку заключалася ў арганізацыі і правядзенні Нацыянальным навукова-асветным цэнтрам імя Ф. Скарыны сумесна з Беларускам фондам культуры міжнароднай канферэнцыі па прававых, эканамічных і сацыяльных аспектах абароны культурнай спадчыны і яе рэстытуцыі (19–20.06.1997 г., Мінск). У рамках дзесяцігоддзя ў кастрычніку 1993 г. ў Мінску адбыўся Першы Міжнародны фестываль манаспектакляў «Я» (Другі — у 1996 г.).

Яскравым прыкладам наладжвання і развіцця міжнароднага навуковага супрацоўніцтва на шляху ўключэння нашых здабыткаў у сусветную спадчыну, вывучэння і папулярызацыі культур розных народаў з’яўляецца рэалізацыя Нацыянальнай бібліятэкай Беларусі сумесна з Навуковым цэнтрам агульнаславянскіх даследаванняў (Масква), Інстытутам славяназнаўства і балканістыкі (Масква), Беластоцкім навуковым таварыствам Польскай АН і Беларускам фондам культуры праграмы «Гісторыя кніжнай культуры Падляшша», якая праводзіцца пад эгідай ЮНЕСКО ў рамках славянскага праекта. Праграма прадугледжвае даследаванне пісьмовай, кніжнай культуры

Падляшша, якая ўяўляе сабою найбольш канцэнтраванае выражэнне га-лоўных рыс духоўных культур некалькіх славянскіх і неславянскіх наро-даў, звязаных з лёсамі гэтага краю, перадусім беларусаў, палякаў, украін-цаў, літоўцаў і рускіх.

У выніку праведзенай работы па рэалізацыі праграмы павінна быць створана шматтомнае энцыклапедычнае выданне, якое будзе ўключачь практычна поўную інфармацыю аб усіх баках культурнага працэсу на Пад-ляшшы, які звязаны з рукапіснай і друкаванай кніжнасцю на царкоўнасла-вянскай, старажытнарускай, старабеларускай, стараўкраінскай, беларускай, украінскай, рускай, польскай, лацінскай і літоўскай мовах. На першым эта-пе вялося выданне дапаможнікаў, якія павінны былі дапамагчы рэалізацыі агульных і прыватных задач праграмы. За 1991–96 гг. выйшлі ў свет 5 вы-пускаў дапаможных інфармацыйна-бібліяграфічных матэрыялаў. Аднак далейшая рэалізацыя праекта праходзіць марудна з-за прычын фінансава-га характару.

У 90-я гг. Рэспубліка Беларусь неаднаразова падавала ў ЮНЕСКО пра-пановы разнастайных праектаў у галіне культуры з мэтай атрымання ма-тэрыяльнай дапамогі. Дзякуючы падтрымцы Арганізацыі быў падрыхта-ваны і выдадзены другі том лексічнага атласа беларускіх дыялектных гаво-рак, праведзена міжнародная навуковая канферэнцыя «Славянскія культу-ры пасля Другой сусветнай вайны», вывучаны традыцыйны беларускі кас-цюм і арнамент у Чарнобыльскай зоне, набыты рэстаўрацыйныя матэрыя-лы для работ у Мірскім замку, арганізавана адраджэнне традыцыйных ра-мёстваў у этнаграфічным парку «Дудуткі», перанесены запісы аўтэнтчнага фальклору з магнітафонных стужак на лазерныя дыскі.

Увесну 1998 г. урадавая дэлегацыя Беларусі прыняла ўдзел у Міжура-давай канферэнцыі па культурнай палітыцы ў мэтах развіцця пад эгідай ЮНЕСКО (Стакгольм). Абмеркаванне праблем культурнай палітыкі дазво-ліла выпрацаваць план дзеянняў у вызначаным напрамку. Для нашай краі-ны асабліва значнымі з'яўляюцца такія прынцыпы, выкладзеныя ў прэам-буле плана дзеянняў, як каардынацыя намаганняў урадаў і грамадскіх аб' - яднанняў, узаемадзеянне на мясцовым, нацыянальным, рэгіянальным і гла-бальным узроўнях. Рэспублікай Беларусь была выказана зацікаўленасць у далейшым развіцці супрацоўніцтва з Арганізацыяй па ўдасканаленню на-цыянальных нарматыўна-прававых актаў у сферы культурнай палітыкі; у на-кірунку захавання традыцыйнай культуры, фальклору, рамёстваў, распра-цоўкі і рэалізацыі разнастайных адукацыйных праграм, накіраваных на развіццё мастацкай творчасці для ўсіх узростаў, удасканаленне сістэмы падрыхтоўкі і перападрыхтоўкі кадраў для культуры; больш шырокаму ўкараненню новых тэхналогій у сферы перадачы культурнай інфармацыі².

² Межправительственная конференция по культурной политике в целях развития под эгидой ЮНЕСКО // Вестник Министерства иностранных дел. 1998. № 2. С. 59–60.

Значным крокам на шляху уключэння Беларусі ў міжнародны культурны працэс, культурную камунікацыю, абмен інфармацыяй, пашырэнне ведаў аб нацыянальнай культуры стала стварэнне ў лістападзе 1992 г. Беларускага нацыянальнага цэнтра Міжнароднага інстытута тэатра (БНЦ МІТ) ЮНЕСКО. Мэтай Цэнтра з’яўляецца работа па некалькіх камітэтах: драматычных і музычных тэатраў, драматургіі, камунікацыі, тэатральнай адукацыі, культурнага самаразвіцця нацыі, сусветнай энцыклапедыі. Цэнтр акумулюе інфармацыю пра фестывалі, конкурсы, семінары, канферэнцыі, навінкі драматургіі і тэатразнаўства.

Арганізацыя імкнецца наладзіць міждысцыплінарныя даследаванні. У рамках праграмы ЮНЕСКО «Камунікацыя і інфармацыя» вялася распрацоўка тэхнічных рэкамендацый па захаванню бібліятэчнай і архіўнай спадчыны ва ўсіх яе формах і па адпаведных механізмах абароны гэтай спадчыны і забеспячэнню доступу да яе. Дзейнасць у рамках праграмы праводзіцца ў цесным супрацоўніцтве з нацыянальнымі камісіямі і такімі прафесійнымі арганізацыямі, як Міжнародная федэрацыя бібліятэчных асацыяцый і ўстаноў (ИФЛА), Міжнародны архіўны савет (МАС), Міжнародная федэрацыя па інфармацыі і дакументацыі (МФД), Міжнародная федэрацыя тэлевізійных архіваў (МФТА) і Міжнародная асацыяцыя архіваў гуказапісу (МАЗА). У 1996 г. ЮНЕСКО падтрымала прапанаваны нашай краінай праект па доступу да інфармацыі з выкарыстаннем электронных сродкаў у Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі (стварэнне электроннага каталога), у 1998–99 гг. атрымаў фінансаванне наступны наш праект — стварэнне каталога CD-ROM для НББ.

На 28-й сесіі Генеральнай канферэнцыі ЮНЕСКО (кастрычнік 1995 г.) Беларусь была выбрана ў склад Міжурадавага савета праграмы развіцця камунікацыі, што дазволіла дзяржаве атрымаць больш шырокі доступ да міжнароднай экспертызы і міжнародных фондаў для развіцця камунікацыі ў Беларусі. Рэспубліка Беларусь уваходзіць у лік еўрапейскіх краін, якія прымаюць удзел у міжнародным праекце «СТАКСІС» па выкарыстанню тэлематыкі для навуковых даследаванняў.

Сярод разнастайных праграм ЮНЕСКО адна з самых важных для нашай дзяржавы — праграма «ЮНЕСКО — Чарнобыль» (1987–1997 гг.). Неабходна адзначыць, што ЮНЕСКО была першай міжнароднай арганізацыяй, якая пачала аказваць Беларусі канкрэтную дапамогу па пераадоленню наступстваў аварыі на Чарнобыльскай АЭС. За час існавання праграмы Беларусь атрымала ад ЮНЕСКО фінансавую і тэхнічную дапамогу на суму звыш 2 млн. долараў ЗША, перадусім для забруджаных раёнаў.

Яскравым прыкладам дзейнасці ЮНЕСКО па далучэнні жыхароў розных краін, у першую чаргу падростаючага пакалення, да ўдзелу ў вырашэнні разнастайных агульных праблем чалавецтва, выхаванні ў духу міру і ўзаемаразумення з’яўляецца дзейнасць Беларускай асацыяцыі клубаў ЮНЕСКО (БелаЮ), якая заснавана ў 1991 г. У 1999 г. БелаЮ налічвала

звыш 10 тысячы чалавек і ахоплівала сваёй дзейнасцю 3 рэгіянальныя цэнтры, 52 клубы з ліку асацыяваных навучальных устаноў ЮНЕСКО, сярод якіх маладзёжныя і экалагічныя клубы, фальклорныя і тэатральныя групы, творчыя аб'яднанні. Сёння Асацыяцыя распрацоўвае 14 праектаў і праграм, сярод якіх: «Універсітэты клубаў ЮНЕСКО», «Школа лідэра», «Школа маладога журналіста», «Адраджэнне» (прапаганда нацыянальных традыцый і культуры беларускага народа), «Лінгвапакс» (вывучэнне моў народаў свету), «Лагер міру», «Правы дзіцяці», «Выхаванне ў духу міру». Толькі ў 1997 г. у Беларусі ў мерапрыемствах і акцыях асацыяцыі прынялі ўдзел звыш 36 тыс. чалавек.

У 1999 г., пасля чатырохгадовага перапынку, Асацыяцыя аднавіла правядзенне маладзёжных валанцёрскіх лагераў, у якіх прымае удзел студэнцкая моладзь.

Адметнай падзеяй у гісторыі супрацоўніцтва Беларусі з ЮНЕСКО стаў афіцыйны візіт у нашу краіну Генеральнага дырэктара гэтай міжнароднай арганізацыі Федэрыка Маёра ў верасні 1998 г.³ Падпісаны ў яго ходзе Мемарандум аб супрацоўніцтве паміж Рэспублікай Беларусь і ЮНЕСКО пацвердзіў імкненне бакоў да далейшага павышэння ўзроўню і пашырэння сумеснай дзейнасці.

У галіне культуры ў якасці прыярытэтнага было вызначана супрацоўніцтва ў галіне аховы і адраджэння культурнай спадчыны. Пры гэтым асноўная ўвага надавалася садзейнічанню з боку Арганізацыі па ўнясенню ў спіс Сусветнай спадчыны ЮНЕСКО аб'ектаў культурнай і прыроднай спадчыны Беларусі. Першым вынікам стала ўключэнне ў Спіс Мірскага замка. Асобна было вызначана супрацоўніцтва па рэвіталізацыі гістарычнага цэнтра г. Гродна. ЮНЕСКО выказала гатоўнасць да актыўнай падтрымкі праектаў Беларусі, накіраваных на распрацоўку стратэгіі спалучэння развіцця турызму і рэстаўрацыі культурных каштоўнасцей. Першы сярод праектаў, што разглядаліся ў Сакратарыяце ЮНЕСКО ў 1999 г., быў праект стварэння цэнтра падрыхтоўкі ў галіне культурнага турызму ў Мірскім замку.

Неабходна адзначыць і шэраг момантаў, якія не спрыялі больш цеснаму развіццю сувязей Рэспублікі Беларусь з ЮНЕСКО. Вельмі мала інфармацыі аб Беларусі паступала ў Арганізацыю, слаба выкарыстоўваліся публікацыі ЮНЕСКО для прапаганды іміджа Беларусі праз артыкулы аб навуцы, культуры, адукацыі ў нашай краіне. Не была выкарыстана магчымасць выдаць манаграфіі беларускіх аўтараў у выдавецтве ЮНЕСКО. З другога боку, у сродках масавай інфармацыі Беларусі было вельмі мала інфармацыі аб ЮНЕСКО.

³ Першы афіцыйны візіт п. Федэрыка Маёра ў Беларусь па запрашэнню нашага ўрада адбыўся 8–10 снежня 1991 г. У яго ходзе быў падпісаны Прагакол-мемарандум аб супрацоўніцтве паміж Урадам Рэспублікі Беларусь і ЮНЕСКО. У 1995 г. адбылася сустрэча Генеральнага дырэктара ЮНЕСКО з міністрам замежных спраў, у 1996 г. — з намеснікам міністра замежных спраў.

Да 1994 г. Беларусь не выплачвала рэгулярны ўзнос у Фонд сусветнай спадчыны, таму не магла прэтэндаваць на выбранне ў члены камітэта па культурнай спадчыне і атрымаць экспертную і матэрыяльную дапамогу з Фонда і з боку Камітэта.

У 1995 г. Беларусь узяла на сябе абавязак выплаціць назапашаную запызчанасць у рэгулярны бюджэт арганізацыі шасцю гадавымі выплатамі, адначасова выплачваючы ўзносы ў рэгулярны бюджэт ЮНЕСКО, і як удзельніца Канвенцыі па ахове сусветнай культурнай і прыроднай спадчыны, у Фонд культурнай спадчыны ЮНЕСКО.

Наша краіна ва ўмовах суверэнітэту здолела закласці і развіць асновы «беларускай школы» супрацоўніцтва з ЮНЕСКО. Беларусь атрымала магчымасць самастойна ўдзельнічаць у важнейшых міжнародных праграмах Арганізацыі, што паклала пачатак значнаму ўмацаванню прысутнасці краіны ў сусветнай культурнай прасторы, наладжванню разнастайнага супрацоўніцтва з развітымі краінамі ў межах шматбаковых адносін.

Юрий Суровцев (Москва)

РБСГ И СНГ, ИЛИ О ВОЗМОЖНЫХ ВНЕШНЕ-ПОЛИТИЧЕСКИХ СЛЕДСТВИЯХ ОБРАЗОВАНИЯ РБСГ, т. е. РОССИЙСКО-БЕЛОРУССКОГО СОЮЗНОГО ГОСУДАРСТВА, В СИСТЕМЕ СНГ

Темы, здесь заявленной, я касаюсь не в первый раз¹. Но она громадна и очень динамична: многообразный опыт российско-белорусской интеграции наращивается весьма быстро, почему и требует постоянного отслеживания. То, что будет сказано дальше, основано на изучении опыта последних месяцев, отраженного, главным образом, еще только в периодике.

В начале целесообразно обозначить некоторые исходные позиции автора. Что имею в виду?

Решение о создании РБСГ перестает быть декларацией о намерениях. Да, остается еще немало неясного де юре относительно того, что такое РБСГ как тип государственности (*одно* государство при сохранении суверенности каждого из *двух* государств, объединяющихся в РБСГ, как

¹ См., например: Суровцев Ю. О внешнеполитических последствиях Союза России и Беларуси // Российско-белорусские отношения: проблемы и перспективы. М., 1998. С. 151–161; Суровцев Ю. Чтобы новый дом был прочным // Современная Европа. 2000. № 1. С. 48–58.

это понять?), каким будет РБСГ в полноте конкретного содержания своего бытия де факто, как именно «поэтапно» оно будет развиваться, — все это неясно, как мне представляется, и для инициаторов самой идеи: они очень разные политики и потому мыслят на этот счет тоже неодинаково². Тем не менее, я здесь буду исходить из того, что принятое решение о создании РБСГ обратного хода теперь не имеет, работа по формированию дуально-общего, назову его так, государства практически двинулась вперед, и уже есть о чем говорить как о реальном опыте. Например, прояснены на сегодня контуры союзного бюджета; есть разработки по «совместной оборонной политике», в «военном строительстве», в «использовании военной инфраструктуры» и «других мерах по поддержанию обороноспособности Союзного государства»³; есть, как нынче говорят, подвижки в определении налоговых условий для предпринимательской деятельности на территории РБСГ, есть важные договоренности в таможенном законодательстве; симптоматично, что развертывается деятельность некоторых, охватывающих все РБСГ, общественных организаций, в частности, создана Союзная общественная палата. К сожалению, сфера культурного единения «отстает» (учитывая мою профессию, сожаления по такому поводу особенно понятны).

Словом, свою аббревиатуру — *РБСГ* — я стану употреблять как обозначающую нечто уже существующее, пусть пока в контурах, но для нашей темы и их достаточно.

Теперь о СНГ... Пожалуй, наиболее расхожи сегодня мнения об этом межгосударственном объединении как недееспособном, нестабильном, чуть ли не перманентно кризисном. Посмотрим на вопрос в его динамике. Первоначальные, времен встречи в Вискулях, Алма-Ате, Ташкенте, концепции, по которым выходило, что СНГ — это некий заместитель, заменитель, прямой наследник СССР, по крайней мере в головах некоторых ответственных политиков, рухнули довольно скоро. То же самое произошло и с пониманием СНГ в головах иных российских «вождей» как зоны (почти)

² Неодинаковы и сведения различных социологических служб относительно того, какие формы российско-белорусских отношений поддерживает население Беларуси. Сведения эти часто печатают российские газеты. Приведу различающиеся между собой цифры из двух изданий — еженедельника «Аргументы и факты» (№ 5. 2000) и газеты «Время МН» (06.05.2000). Со ссылкой на репрезентативные социологические опросы, проведенные в Беларуси, они сообщают: за единую, общую государственность высказалось, по публикации в «АиФ», 21,8% опрошенных, а по публикации во «Времени МН», 28,6%, причем за вхождение РБ в РФ в качестве субъекта РФ — 4,7%; за добрососедские отношения двух остающихся независимыми наших стран — 42,4% в первом источнике, 37,7% во втором; просто за «союз двух государств» 33,4% и 25,2%. Различия, как видим, немалые. О точности же цифр не нам судить. Но они показательны и, думаю, здесь не лишни.

³ Пр процитированные определения взяты из гл. I, статьи 7 новой Военной доктрины Российской Федерации (см.: Голотюк Ю. Зонтик для Лукашенко // Время новостей. 24.04.2000; см. также: Канка З. Военный мезальянс // Ведомости. 20.04.2000).

исключительных интересов России — наследницы СССР и «великой державы», с чем отнюдь не были согласны «водители» других стран СНГ, во всяком случае многих из них. Более чем два с половиной года назад состоявшийся «саммит» лидеров стран СНГ в Кишиневе и впрямь поверг Содружество если и не в состояние клинической смерти, то продолжительного анабиоза, выход из которого «теоретически» все же признавался возможным. Стали настойчиво подчеркиваться важность *двусторонних*, прежде всего экономических (а не военных... не собственно-политических... не геополитических даже...) отношений; их важность бесспорна, но часто ее подчеркивали, *заменяя* отношения многосторонние⁴. В последнее время целесообразность сохранения СНГ официально признается актуальной — при стремлении непременно *обновить* и структуры да и цели интеграционных процессов на его громадном и цивилизационно многоликом пространстве, где каждый обеспокоен, естественное дело в политике, своими собственными интересами *par excellence*. Умозрения идеологического толка в качестве скрепляющего стержня («братство народов», «вековые традиции» и пр.) де факто отбрасываются. Да, признается первостепенная роль России как «партнера номер 1», при всем падении доли стран СНГ в российской внешней торговле, но роль эта — явно больше хозяйственно-экономическая, чем политически-интегрирующая. Конечно, и для России важно, что она остается «партнером номер 1» для каждого члена СНГ, но и Россия ставит во главу угла своей внешнеэкономической политики собственные выгоды *par excellence*, и конечно не случайно в России все чаще говорят, что политику надо строить, исходя из своих экономических интересов. Тем не менее знаменательным мне кажется стремление стран-партнеров разработать разностороннюю (и экономическую и политическую) *совместную* программу действий СНГ до 2005 года, и существенный рубеж в ее разработке определила минская встреча «разработчиков» в конце марта текущего года, что бы там не говорили скептики, коих предостаточно⁵.

⁴ 25 апреля с. г. состоялось важное заседание Совета министров РБСГ, где союзный бюджет получил конкретные очертания по целям, доходам, расходам (см. об этом информацию Андрея Степанова в «Известиях», в номере от 26. 4. 2000).

⁵ Вот образчик такого расхожего скептицизма: «В свое время СНГ модно было называть цивилизованной формой развода советских республик. Новая программа, судя по всему, должна стать чем-то вроде поддержания корректных отношений между навсегда расставшимися супругами». В конце статьи — вывод обозревателя-аналитика уважаемой газеты, автора обычно основательного, вывод, касающийся всей этой странной полигамной семьи, в которой России отводится роль супруга-многоженца: «У России нет финансового, а у других государств Содружества — политического резона объединяться. И все попытки написать содружественную программу — не более чем приятные тусовки умных людей». (Новопрудский С. Артель «Напрасный труд» // Известия. 29.03.2000). Ох, не следовало бы торопиться с такого рода ответственными выводами, да и негоже ради красного словца писать в подобном тоне о серьезных делах. Выработка программы для СНГ до 2005 г. — несомненно дело серьезное...

Словом, я исхожу здесь из того, что СНГ нужно всем странам-партнерам и по-своему каждому из них. СНГ может «реабилитироваться» в глазах общественности каждой из стран-партнеров, по-современному диверсифицируя свою политику по отношению друг к другу, находя общими усилиями меру гармонизации собственных и общих интересов (некоторые общие интересы, хотя бы в борьбе с международной наркоманией, сегодня осознаны). Нахождение этой меры в немалой степени будет зависеть и от возможных внешнеполитических воздействий на жизнь СНГ со стороны РБСГ.

На мартовском совещании экспертов-разработчиков, о котором я упоминал, была высказана обобщенная точка зрения, согласно которой «создание и деятельность СНГ обеспечили условия для становления новых суверенных государств, а также поспособствовали выбору собственной модели экономических реформ и государственного строительства». Мысль эту скептики могут толковать и так: мол, «постсоветские республики разошлись как в море корабли» (см. сноску 5). Мое мнение иное: перед нами точная констатация того, что на самом деле произошло. Произошло становление *реальной суверенности* новообразованных государств, открылись равновеликие (для неравновеликих стран) *возможности выбора* своей и внутренней и внешней политики. Для всех — в том числе и для России, конечно, едва ли не первой, «конкурируя в этом с «несговорчивой» поначалу Украиной, вступившей на такой путь.

Во внешнеполитической области, включая сюда и внешнеэкономические отношения, упомянутое «право выбора» реализовалось как политика *разновекторности* в понимании и отстаивании своих интересов и, если угодно, ориентации. Перед нами — особенность внешнеполитического поведения, свойственная не только большой России, закономерно не желающей терять статус «мировой державы», пусть и не «сверх-державы». И не только — явление, характерное для держав «регионального значения», если держаться таксономии Зб. Бжезинского, распространенной в сегодняшней политологии. Таковы, скажем, Украина и Узбекистан. Разновекторность свойственна и странам «среднего» участка спектра (такова, позволю себе сказать, Беларусь⁶), и странам, достаточно далеким от схождения с «центрами силы» (например, Молдавия, Кыргызстан).

Важно отметить, что в «пучке векторов» для большинства стран-партнеров Россия не теряет своего приоритетного места. Но исключительность данного приоритета, как оно было в первом периоде СНГ, для большинства этих стран — (пожалуй, кроме Беларуси) исчезла. В «пучке векторов»

⁶ Весной 1997 года в своем президентском послании Национальному собранию РБ А. Лукашенко заявлял: «Мы выступаем за активное, прагматичное, сбалансированное и многовекторное взаимодействие и сотрудничество со всеми государствами, международными экономическими институтами и иными международными субъектами...» (цит. по тексту в газете «Звезда», 12. 04.1997).

если не у большинства стран, то у многих в качестве тоже (*тоже!*) приоритетного вектора появилась «тяга на Запад, к Западу», разумея под последним и отдельные государства, прежде всего США (а для «восточных» членов СНГ и Турция — Запад, самый им близкий и понятный), и международные, межгосударственные объединения, прежде всего НАТО, и фирмы, компании, банки, разумеется, блюдущие свои интересы, но так происходит сегодня в глобализирующейся мировой экономике повсюду.

Возникает вопрос: что тут перед нами «бунт на корабле», продолжающийся «развод», или естественное явление? Я держусь того мнения, что разновекторность — явление естественное, и при правильном, неконфронтационном понимании сути дела оно вовсе не угрожает бытию СНГ. Как не угрожают ему особые связи Беларуси и России, а теперь вот создание дуально-общего их государства.

Как не угрожает автоматически, так сказать, по природе вещей, даже подчеркиваемая в своей значимости «западная ориентация» некоторых членов СНГ, вплоть до «заигрываний» иных из них, скажем, «большой» Украины, «средней» Грузии, «маленькой» Молдавии с военными структурами НАТО. Ко всему подобному будем относиться со спокойствием и достоинством. Кстати и «огромная» Россия не прочь сыграть в свои игры с НАТО. Вообще антагонистичная дилемма *или* Запад, *или* Россия — ложна. В эту дилемму, как в угол, загоняют сами себя, назову их так, сверхрадикальные «патриоты» — и в России, и в Беларуси таковых немало.

А вот исключить умелой, гибкой, продуманной внешней политикой возможности довести проблему «Запад–Россия» до антагонистичности, несовместимости, суметь гармонизировать разнообразие интересов и различных ориентаций, — это задачи, действительно, актуальные, и решение их в указанном духе выгодно всем и каждому в СНГ. Внешнеполитическая деятельность нового государства, РБСГ, не может не учитывать новой мировой реальности и новых реалий глобализирующегося мира. РБСГ может сыграть большую и до сих пор по отдельности не удававшуюся роль в снятии, преодолении конфронтационного понимания проблемы «Запад–Россия»⁷.

⁷ Создание дуально-общего государства, РБСГ как предупреждение агрессивному Западу, как ответ на натовское продвижение на восток — в таких внешнеполитическом и военно-стратегическом аспектах этот вопрос рассматривался многими российскими политиками и политологами — особенно до подписания Договора о создании Союзного государства (см., например, «О российско-белорусской интеграции. Тезисы Совета по внешней и оборонной политике», раздел второй этих авторитетных «Тезисов»: «Независимая газета». 01.10.1999). Кажется, в последние месяцы волна аналитического и даже риторико-агитационного «антизападничества» указанного толка пошла на спад, чего не могу сказать о высказываниях белорусских официозных публицистов и официальных политиков. Достаточно напомнить о прошумевшей на весь мир идее создания — в противовес НАТО — то ли трехсот- то ли пятисоттысячной группировки российско-белорусских воинских сил на территории Беларуси. Президент Беларуси должен был специально разъяснить встревоженным читателям «Независимой газеты», ☺

Сможет, если захочет.

Захочет, если эту новую реальность и в мире и в СНГ — осознает, как теперь говорят, адекватно...

Еще одна важная и *новая* данность в СНГ: «внутри» Содружества идет, набирая темп, своеобразная перегруппировка стран-партнеров, возникают некоторые субальянсы. Таможенный союз «пятерых» (РФ, РБ, Казахстан, Кыргызстан, с недавних пор плюс еще Таджикистан). Центральноазиатское экономическое сообщество «четырёх» (Казахстан, Узбекистан, Таджикистан, Кыргызстан), ГУУАМ, т. е. Грузия–Украина–Узбекистан–Азербайджан–Молдавия, возникли как субальянсы на экономической, хозяйственной почве, в последнем случае — на взаимовыгодных транспортировках новых месторождений каспийской нефти. Эти и иные возможные межгосударственные конфигурации внутри СНГ являются осуществлением тех же «пучков векторов» и свободы внешнеполитических самоопределений, о которых мы говорили. Собственно, и возникновение РБСГ есть проявление той же тенденции, правда, тут уж на почве не одних экономических взаимозависимостей. Все эти «пятерки», «четверки», «двойки» и т. п. разнотипны. При этом все они официально декларируют, что не направлены против кого-то, кто не входит в их объединения, и что намерения заменить собою, «развалить» СНГ, или «выйти» из него у них нет. Понятно, что в политике, в том числе экономической, слова остаются словами, а дела делами, но ведь и на практике, кстати, еще очень неустоявшейся, нестабильной, в самой природе субальянсов их оппозиционность СНГ в целом не заложена и по крайней мере пока не выявлена.

Не следует запугивать себя и других опасностями «расколов» и политических противостояний внутри СНГ, на что падки сегодня бывают политики и публицисты из тех, кто именно наш «союз-двойку» превозносит чрезмерно. Но, конечно, представлять собою опасность ослабления связей (и вообще связанности) в Содружестве, такие субальянсы могут, если... если прежде всего проявить со своей стороны подозрительность к группировкам по хозяйственным интересам, оттолкнуться от них, увидеть в них тот самый «бунт на корабле». При таких подходах могут обостриться различия интересов, возникнуть диссонансы между своими и общими интересами. И конечно, следует понимать (а потому, если угодно, «держать порох сухим»), что «Запад» не равнодушно наблюдает за перегруппировкой сил в СНГ, что определенные круги в политическом руководстве в НАТО, США, Евросоюзе, еще и в Турции, пожалуй, «персонально» желали бы стимулировать

☞ слушателям радиостанции «Маяк», телезрителям канала «Мир», что идея эта выдвигается лишь на «случай конфликтный», что «это не значит, что мы сейчас увеличим армию в Беларуси и в России на западном направлении» (см. «Независимая газета», 22.04.2000)... Слава Богу, как говорится, коли так. А что в случае военного конфликта — не дай Бог! — мы не обойдемся имеющимися подразделениями — это само собой ясно.

какую-либо междоусобицу внутри СНГ, использовать и возникающие различные субальянсы, — СНГ как некая целостность, пусть даже «рамочная», им не нужна ни экономически, ни политически. Определенные круги на Западе хотели бы политизировать имеющиеся экономические субальянсы, вызвать трения между ними.

Стало быть, нам, т. е. России и Беларуси и по отдельности и вместе, надо противодействовать дезинтегрирующим воздействиям, идут ли они с запада, как это есть сейчас по преимуществу, или с юга, или с востока. Противодействовать, проявляя ум и такт, уважая суверенные права партнеров по СНГ на выбор векторов и ориентации, не отмежевываясь от субальянсов, в которые «мы», РФ, РБ, а теперь и РБСГ, не входим, а напротив, устанавливая с ними прочные контакты и связи — и на почве экономических взаимовыгод, и возможных общих дел в других областях, не в последнюю очередь, гуманитарно-культурных, очень важных в любых интеграционных усилиях (понимали бы «мы» получше, что здесь одними «славянскими базарами» обходиться нельзя!). Ну, а РБСГ как *новый* фактор в жизни СНГ тем более мог бы стать «примером»-инициатором создания новых *систем* взаимосвязей между странами-партнерами, между их субальянсами, ведь пока эти последние существуют как будто в параллельных, не пересекающихся плоскостях, несмотря на то, что иные из них числятся не в одном только альянсе, в том числе и Россия с Беларусью. А почему, собственно, надо жить параллельно?

Словом, на мой взгляд субальянсы можно и желательно превратить в средство современного укрепления СНГ, и это не утопия, как правда, не фантастично предположить и возможность (но *нежелательность!*) эволюции иных из них в сторону «политических блоков». Жизнь показывает здесь и веер возможностей, ставит нас перед выбором пути, и позитивно-укрепляющую роль РБСГ не стоит недооценивать.

Только что я употребил выражение: «РБСГ — пример». Выражение это то и дело произносят многие наши политики, политологи, публицисты, и часто — совсем в ином смысле, чем здесь у меня. Тот смысл мне представляется настолько неверным и даже опасным для СНГ и самого нашего РБСГ, что, как говорится, пройти мимо я не хочу.

Речь о том, что РБСГ объявляется наилучшим примером объединения для других стран-партнеров по СНГ, это — пример наилучший и наивысший как форма государственности, пример для тех, кто хочет расширить «двойку». Но кто именно хочет? Они не называются в речах и статьях официальных лиц, которые тем не менее не скупятся на утверждения, что, мол, РБСГ будет всенепременно расширяться, а «мы» тут ему «пример» и показали⁸. При этом, разумеется, идут ссылки на положение Договора о создании

⁸ Пример тому — суждения Анатолия Малофеева, политика, давно известного и в Беларуси и в России. Создание союзного государства, по его мнению, означает «формирование предпосылок ➔

Союзного государства, на статью 66 пункт 1 этого документа, в соответствии с которым РБСГ открыт для присоединения «других государств, являющихся субъектами международного права, разделяющих цели и принципы Союзного государства и принимающих на себя в полном объеме обязательства, вытекающие из Договора».

Повторим вопрос: кто *хочет* присоединиться? Ответим: да, пожалуй, никто. Общественные организации? Есть такие.⁹ Но государства?.. Некоторые партнеры по СНГ сделали заявления по поводу образования РБСГ: мол, это ваше дело, коллеги, начинайте свое дело без нас.

Да, повторюсь, в некоторых странах, скажем, в Армении, Украине, Грузии, само собой в официально не признанной Приднестровской республике, есть общественные силы, определенные политические партии, идейно-этнополитические движения, что хотели бы, чтобы «их» государства присоединились к РБСГ. Но даже «рахмоновский» Таджикистан не говорит того, что говорит «милошевичевско-шешелевская» националистическая Сербия, а вот радикал-националисты в Республике Молдова стали вовсе требовать соединения Молдавии с «матерью» Румынией: мол, если Беларусь с Россией можно, то и нам пора... Ситуация с «присоединениями» на сегодня и завтра такова, что определенно сказать об этом можно лишь следующее: «В перспективе следует ожидать, что по мере успешного продвижения в создании союзного государства и увеличения его мощи интерес к нему со стороны других стран Содружества будет возрастать»¹⁰.

☞ для восстановления взаимодействия национальных сообществ, скоропалительно выросших на развалинах великой страны». И чтобы ориентировать читателей в том, что понимается в такого рода витиеватостях насчет «взаимодействий» и «скоропалительных» независимостей, редакция сопровождает беседу А. Малофеева с Николаем Вавиловым своим разъясняющим заголовком, слоганом из текста: «За нами пойдут другие народы» (см. «Независимая газета» от 18.01.2000). Какие именно народы — не сказано.

Без риторики такого рода не обходятся и некоторые российские политики, общественные деятели, публицисты. Впрочем, и конкретными они бывают. Например, Сергей Бабурин. Если год назад, до подписания Договора, он ратовал за превращение Союза России и Беларуси «в некую форму единого федеративного государства, т.е. Российско-Беларуской Федерации» (см. Сергей Бабурин. Медлить больше нельзя // Независимая газета. 03.04.1999), то ныне, когда речь идет о конститутировании РБСГ, он дает нашему общему государству иное конкретное название: «На мой взгляд, с учетом возможного расширения Союза, оптимальное название создаваемого государства — «Российский Союз» (Сергей Бабурин. Время действовать // Независимая газета. 29.04.2000). Как видим, насчет прихода в Союз возможных новых членов С. Бабурин остается неконкретным, но определение нового государства как именно «Российского» он дает, не моргнув глазом.

⁹ Председатель Центрального Совета Союзной общественной палаты Владимир Аксенов заявил недавно, что в эту палату вошло около 100 общественных организаций, а ее отделения учреждены в 50 регионах РФ и РБ (см.: «Независимая газета» от 26.04.2000). «Беларуская деловая газета» (29.04.2000) называет другое число региональных отделений, тоже немало, — 32. Но тоже — в регионах России и Беларуси... А в других странах?

¹⁰ Козик Леонид. Больше чем стратегический партнер // Содружество НГ. 29.03. 2000.

Истинно так... Растет *интерес* к РБСГ. По мере его успехов. И благодаря, добавлю, его продуманной и тактичной внешней политике. А поспешливые «имитации интеграции» (выражение, удачно найденное С. Бабуриным) да в сопровождении агитационной риторике самоуверенного толка — мы, де, пример для всех! мы, де, другим народам прокладываем путь в общее будущее, которое при ближайшем рассмотрении оказывается подредактированным прошлым («После распада Советского Союза образовалось много государств. Но, к счастью, страна у нас по-прежнему осталась одна»: мнение не кого-нибудь, а нынешнего секретаря Союзного государства, Павла Бородина ¹¹), — вот такая риторика способна только:

а) уменьшать интерес партнеров по СНГ к опыту, который будет наливаться РБСГ;

б) отталкивать возможных новых участников, способных расширить на деле новое государственное образование, поскольку никто из тех, кто возглавляет сегодня и будет возглавлять завтра свои страны, не хочет ни возврата в отредактированное государство типа ушедшего СССР, ни доминанции кого бы то ни было из стран СНГ в Содружестве; опасения за свою суверенность тогда перевесят желание объединяться в какой бы то ни было форме;

в) что же до самого РБСГ, то ни к чему нашему дуально-общему государству изоляция, пусть и не декларированная, но *реально возможная* со стороны и отдельных стран-участниц СНГ, и субальянсов в нем, если дело строительства РБСГ возьмут в свои руки одни лишь поспешливые и ностальгирующие по общесоветскому прошлому с его псевдо-интернационалистской идеологией «интеграторы» из обеих наших стран.

¹¹ Независимая газета. 26.04.2000.

Аляксей Бураўкін (Мінск)

БЕЛАРУСКАЯ КУЛЬТУРА Ў ПРАЦЭСЕ ГЛАБАЛЬНАЙ ІНФАРМАТЫЗАЦЫІ

Працэс інфарматызацыі з’яўляецца адной з адзнак і — адначасова — асновай глабалізацыі. Існаванне любой нацыянальнай культуры не ўяўляецца без інтэнсіўных інфармацыйных працэсаў. Таму праблемы інфарматызацыі культуры наогул і мастацкай культуры ў прыватнасці вельмі надзённыя. Ад паспяховасці іх вырашэння залежыць працэс развіцця нацыянальнай культуры ў сістэме інфармацыйнага грамадства, якая цяпер усталёўваецца.

Пры гэтым вырашэнне названых праблем мае асаблівае значэнне для культур неглабальных, г. зн. такіх, якія не падтрымліваюцца сістэмамі са значнымі эканамічнымі і дэмаграфічнымі рэсурсамі. Беларуская культура ў гэтым сэнсе ёсць, відавочна, неглабальная, таму яе будучыня ў кантэксце глабалізацыі залежыць ад таго, наколькі эфектыўна яна зможа карыстацца інфармацыйнымі тэхналогіямі з мэтай падтрымкі ўласных рэсурсаў і экспансіі ў электронныя і віртуальныя прасторы.

Праблемы інфарматызацыі ў гэтым артыкуле будуць разглядацца ў дачынненні мастацкай культуры як неад’емнай часткі нацыянальнай культуры і носьбіта сапраўдных духоўных каштоўнасцей нацыі. Пад інфарматызацыяй мастацкай культуры мы разумеем працэс распрацоўкі і сістэмнай арганізацыі сукупнасці тэхналагічна разнастайных фармалізаваных спосабаў атрымання, захавання і перадачы мастацкай інфармацыі з мэтай павышэння яе якасці (дакладнасці) і хуткасці дастаўкі.

Сучасны стан інфарматызацыі характарызуецца ў першую чаргу апорай на інтэлектуальныя і кібернетычныя тэхналогіі, узаемадзеянне і ўзаемапраціканненне ведаў разнастайных галін чалавечай дзейнасці.

Інфарматызацыя як глабальны працэс спараджае не толькі новыя інфармацыйныя тэхналогіі і спрыяе іх пранікненню ў разнастайныя сферы дзейнасці чалавека, але суправаджаецца зменамі ў сацыяльных і культурных працэсах у грамадстве. Інфарматызацыя змяняе спосабы стварэння мастацкіх твораў і — больш таго — абумоўлівае ўзнікненне зусім новых («віртуальных») мастацкіх форм.

Такім чынам, неабходнасць інфарматызацыі мастацкай культуры выклікана задавальненнем узрастаючых інфармацыйных патрэб грамадства ў цэлым і кожнага чалавека за кошт паляпшэння якасці і надзейнасці захавання вялікіх аб'ёмаў назапашанай разнастайнай мастацкай інфармацыі, павышэння хуткасці інфармацыйнага абмену, а таксама асваення новых прастораў мастацкіх форм.

Канец XX ст. прынёс рэвалюцыйныя змены ў агульны лад сусветнай супольнасці, якія закранулі навуковую, тэхнічную, тэхналагічную, вытворчую і сацыяльную сферы. На аснове навуковага аналізу гэтых працэсаў узнікла і развіваецца тэорыя інфармацыйнага грамадства, у межах якой фарміруецца канцэпцыя новай сацыяльнай сістэмы.

Інфармацыйнае грамадства мае наступныя вызначальныя рысы:

- блізкая да абсалютнай ступень распаўсюджвання камп'ютэрнай тэхнікі («камп'ютэр — у кожным доме»);
- роўныя магчымасці доступу і хуткага атрымання поўнай і дакладнай інфармацыі любога віду і прызначэння;
- роўныя магчымасці апэратыўнай камунікацыі паміж асобамі, установамі незалежна ад іх дзяржаўнай прыналежнасці і тэрытарыяльнага месцазнаходжання;
- стварэнне і развіццё новых форм дзейнасці на аснове інфармацыйных тэхналогій, у тым ліку ў сферы творчасці, выхавання, адукацыі і г. д.;
- пераўтварэнне дзейнасці сродкаў масавай інфармацыі на аснове тэхналагічнага спалучэння з камп'ютэрнымі сеткамі.

Станаўленне інфармацыйнага грамадства спараджае істотныя змены ў формах і спосабах яго (грамадства) ўзаемадзеяння з мастацкай культурай. Асаблівае месца мастацкай культуры ў агульнай структуры інфармацыйнага грамадства вызначаецца тым, што з аднаго боку, інфармацыя мастацкай культуры мае самы шырокі арэал выкарыстання, з другога боку — мастацкая інфармацыя прызначана для любой і кожнай асобы без абмежаванняў. Таму месца інфармацыі мастацкай культуры ў глабальных інфармацыйных структурах павінна быць вельмі значным. Ступень гэтай значнасці будзе істотна ўплываць на ацэнку культурнага і творчага ўзроўню асоб і ўсяго грамадства ў цэлым. Значыць, у дачыненні мастацкай культуры важнейшай задачай з'яўляецца забеспячэнне яе належнага месца ў будучай структуры інфармацыйнага грамадства.

Крытэрыямі важнасці стану мастацкай культуры з'яўляюцца паказчыкі, якія адпавядаюць адзнакам інфармацыйнага грамадства, прыведзеным

вышэй. Пры гэтым адлік паказчыкаў вядзецца на падставе іх упарадкавання адносна абсалютных:

- а) камп'ютэр і доступ у глабальныя інфармацыйныя сеткі мае кожны (ахоп — 100%);
- б) інфармацыйная сетка мае ўласныя інфармацыйныя рэсурсы па ўсіх галінах і раздзелах мастацкай культуры (верагоднасць адмовы па запыту імкнецца да 0);
- в) інфармацыйная сетка дае магчымасць электроннай сувязі з любой установай ці значнай асобай мастацкай культуры (ахоп — 100% паводле рэгістра асоб і ўстаноў);
- г) шырокая разнастайнасць выхаваўчых і навучальных праграм, магчымасць дыстанцыйнага навучання (вынікі якога прызнаюцца дзяржавай) па культуралагічных і мастацкіх спецыяльнасцях для любой асобы;
- д) магчымасць (наяўнасць сістэмы) электроннай рэгістрацыі мастацкіх узораў.

Тэхналагічныя змены ўплываюць не толькі на ўзаемадзеянне мастацкай культуры з іншымі глабальнымі сістэмамі, але і на яе ўласныя формы і змест. Спачатку з'явіліся асобныя новыя віды, скажам, камп'ютэрная графіка, а затым, з развіццём не толькі графічных, а яшчэ і гукавых магчымасцей камп'ютэрнай тэхнікі (тэхналогіі мультымедыя) — «віртуальная рэальнасць». Элементамі «віртуальнай рэальнасці» выступаюць акрамя іншага і новыя формы мастацкай культуры. Яе задачай становіцца як мага больш інтэнсіўнае пранікненне і запаўненне зместу новай электроннай прасторы з мэтай падтрымання яе гуманітарнага і творчага значэння.

У тым выпадку, калі для мастацкай культуры не знойдзецца адэкватных сродкаў для інфарматызацыі, тады створыцца «ніша» ў агульнай інфармацыйнай прасторы і ўзнікнуць праблемы з кіраваннем такімі працэсамі, як творчасць, адукацыя, выхаванне. Веды мастацкай культуры маюць найвышэйшую гуманітарную і эстэтычную каштоўнасць і іх адсутнасць (або няпоўная прысутнасць) будзе азначаць няроўнасць у магчымасцях доступу да інфармацыйных рэсурсаў.

Інфарматызацыя як працэс звязана з укараненнем камп'ютэрнай тэхнікі. Пры ацэнцы эфектыўнасці выкарыстання камп'ютэрных сістэм важным паказчыкам з'яўляецца ступень інтэлектуалізацыі працэса. Існуючая класіфікацыя навуковых ведаў можа служыць шкалай, якая адлюстроўвае стан узаемадзеяння паміж напрамкамі інтэлектуальнай дзейнасці. Відавочна, што найбольшыя праблемы існуюць ва ўзаемадзеянні дакладнай і гуманітарнай сфер наогул і дакладных навук і мастацкай культуры ў прыватнасці.

Пранікненне дакладных навук у мастацкую культуру спараджае пастапоўку і рашэнне задач мадэлявання і, як вынік, канструявання мастацкіх узораў. Пранікненне мастацкай культуры ў дакладныя навукі дае ім новыя сферы ўжытку і адпаведна стварэнне ўласных структур (дакладных ведаў), якія з'яўляюцца інструментам мадэлявання.

Такім чынам, цэнтральная фундаментальная праблема інфарматызацыі мастацкай культуры фармулюецца як стварэнне сістэмы дакладных ведаў, якая дазволіла б забяспечыць эфектыўнае ўзаемадзеянне паміж дакладнымі навукамі (у першую чаргу матэматыкай) і мастацкай культурай. На схеме 1 пункцірам пазначаны слабыя ўзаемадзеянні.

На нашу думку, рашэнне гэтай праблемы магчыма і трэба ажыццявіць шляхам разгортвання інфармацыйных тэхналогій у мастацтве. Пры разглядзе забеспячэння эфектыўнага (рацыянальнага) укаранення інфармацыйных тэхналогій у мастацкую культуру неабходна разглядаць у цеснай узаемасувязі фундаментальны і утылітарны (прыкладны) узроўні.

Да фундаментальнага ўзроўню належаць тэарэтычныя палажэнні, метады, якія падтрымліваюць мадэляванне мастацкіх узораў і творчых працэсаў. Утылітарны ўзровень прадстаўляюць алгарытмы, метадыкі, праграмна-тэхнічныя сродкі, якія выкарыстоўваюцца (або могуць выкарыстоўвацца) у творчай дзейнасці ў галіне культуры.

Алгарытмізацыя творчых працэсаў там і тады, дзе і калі яе можна ажыццявіць, дае магчымасць вызваліць творцу ад руцінных, найбольш аддаленых ад уласна творчасці (таму і фармалізаваных) дзеянняў, даць яму больш часу на вырашэнне творчых задач і зрабіць гэтае вырашэнне больш хуткім. Алгарытмізацыя з'яўляецца неабходнай умовай укаранення разнастайных тэхнічных сродкаў падтрымкі.

Мадэлі твораў даюць магчымасць дакладна класіфікаваць і вызначаць канкрэтныя характарыстыкі арыгіналаў, упарадкаваць і сістэматызаваць мастацкую прастору. На базе матэматычных і кібернетычных мадэляў ажыццяўляецца распрацоўка інфармацыйных стандартаў захавання і перадачы дадзеных. Інфармацыйныя стандарты ёсць адзін з галоўных элементаў забеспячэння функцыянавання інфармацыйнай інфраструктуры, яны ляжаць у аснове структуры банкаў дадзеных і глабальных інфармацыйных сетак.

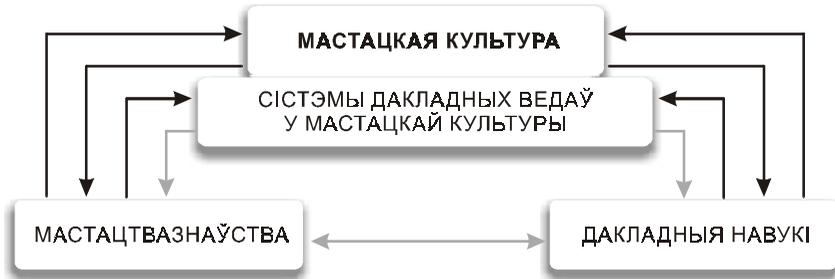
Мадэляванне ўзораў мастацтва спрыяе ўзаемадзеянню і ўзаемапрапаніраванню дакладных і мастацкіх ведаў, вызначэнню агульных законаў, уласцівых разнастайным галінам мастацкай культуры. Таму з пункту гледжання задач інфарматызацыі натуральным уяўляецца падыход, пры якім мастацкая культура разглядаецца ў якасці аб'екта інфармацыйнага мадэлявання.

Мэтай інфармацыйнага мадэлявання мастацкай культуры з'яўляецца стварэнне і ўдасканаленне навукова-метадычнага забеспячэння сістэм інфармацыйнай падтрымкі, навучання і канструявання ў мастацкай культуры для павышэння хуткасці стварэння і атрымання дакладнай мастацкай інфармацыі на базе інфармацыйных тэхналогій. Карацей гэтую мэту можна сфармуляваць як вызначэнне, апісанне і ўдасканаленне структуры і функцыі мастацкай культуры ў дачыненні яе ўласных і глабальных інфармацыйных працэсаў.

Задачы мадэлявання мастацкіх працэсаў у адпаведнасці з азначанай мэтай можна падзяліць на:

- агульнасістэмныя;
- вызначэнне асноўных частак (элементаў і падсістэм) мастацкай культуры як аб'екта інфарматызацыі;
- класіфікацыя і ацэнка (па магчымасці колькасная) характарыстык інфармацыйных плыняў мастацкай культуры;
- вызначэнне метадаў і сродкаў інфармацыйнага мадэлявання;
- ужытковыя (схема 2);
- мадэляванне апісання (фіксацыі) твораў мастацтва;

Схема 1

- мадэляванне спосабаў апрацоўкі інфармацыі пра мастацкі твор;
- мадэляванне і сінтэз (канструяванне) новых твораў;
- мадэляванне спосабаў распаўсюджвання інфармацыі мастацтва.

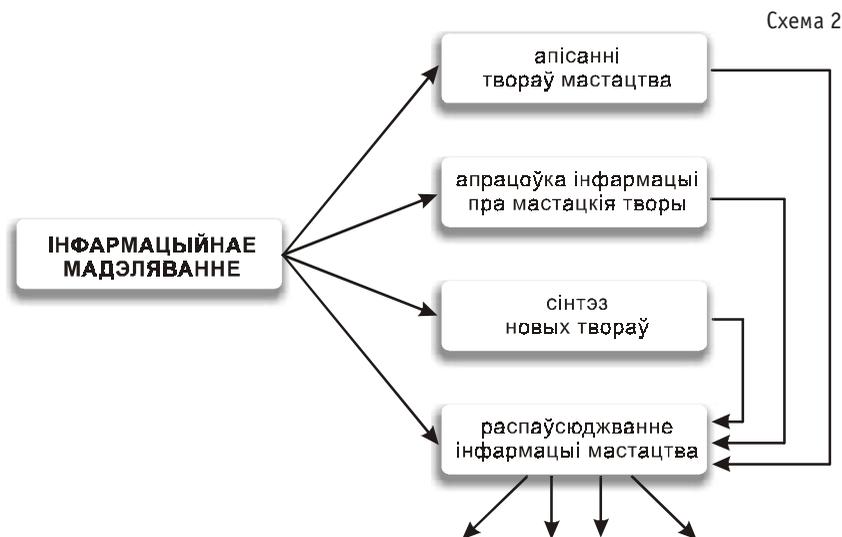
Вырашэнне названых задач дазволіць:

- вызначыць ролю і месца інфарматызацыі ў працэсе складання інфармацыйнага грамадства і ўладкавання ў ім мастацкай культуры;
- удакладніць ролю мастацкай культуры ў працэсах інтэграцыі ведаў і развіцця сусветнай інфармацыйнай інфраструктуры;
- атрымаць тэорыю мадэлявання мастацкіх узораў;
- стварыць мадэлі ўзораў мастацкай культуры, якія забяспечаць надзейнае захаванне і эфектыўную перадачу дакладнай інфармацыі;
- стварыць развітыя аўтаматызаваныя рабочыя месцы твораў (літаратара, мастака, музыканта і г. д.);
- закласці метадычныя асновы стварэння аўтаматызаванага банка мастацкіх твораў;
- атрымаць метады і метадыкі інтэнсіўнага навучання дасягненням мастацкай культуры.

Праблемы інфармацыйнага мадэлявання мастацкай культуры вынікаюць са спецыфікі мастацкай інфармацыі. Пасля інфармацыя вызначаецца (у параўнанні з інфармацыяй іншых галін) найбольшым аб'ёмам; найвышэйшай складанасцю і шматузроўневай; шматлікасцю структурных сувязей як унутры-родавага, так і знешняга характару (з экалогіяй, соцбумам, вытворчасцю, навукай); найвышэйшай дынамікай. Пры гэтым у дачыненні мастацкай культуры

ў цэлым адсутнічае адзіная ўніфікаваная мова апісання яе ўзораў, а сама магчымасць стварэння і існавання такой мовы цяжка паддаецца рацыянальнай ацэнцы. Важна вылучыць у якасці адной з вызначальных асаблівасцей блізкае да абсалютнага (усё чалавецтва) кола спажываўцоў інфармацыі культуры і мастацтва. Гэты клас праблем датычыць «уласных», «тэхналагічных» цяжкасцей мадэлявання як працэса і, на нашу думку, не з’яўляецца асноўным.

Да фундаментальных праблем адносіцца адсутнасць адзінай «сістэмы зносін» паміж дакладнымі і гуманітарнымі навукамі, якая б дазваляла

апісваць аб’екты мастацкай культуры дакладнымі метадамі на базе агульнапрынятых тэрмінаў.

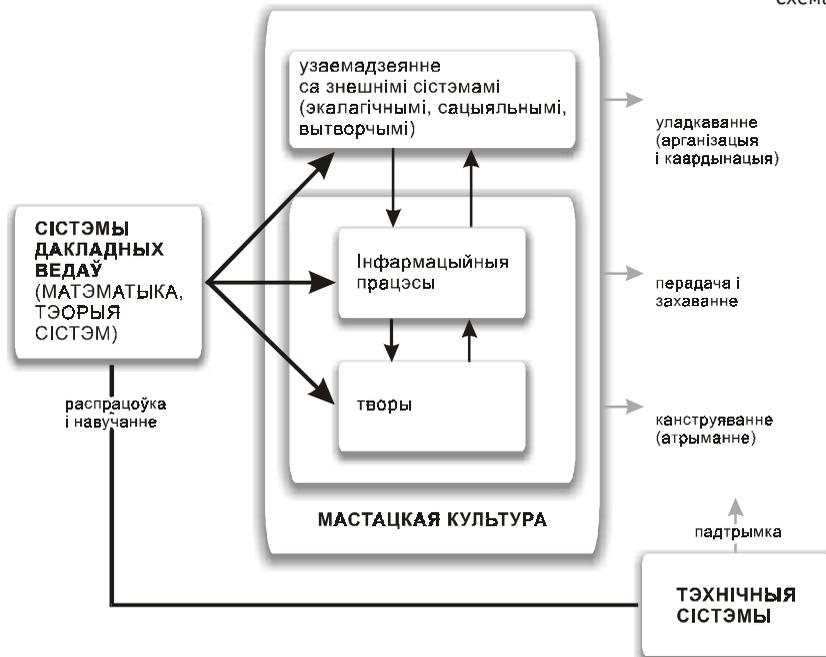
Яшчэ адзін клас праблем вынікае з папярэдніх і звязаны з арганізацыйнай эфектыўнага руху мадэлявання ў прасторы мастацкай культуры. Праблема заключаецца ў розных падыходах да вызначэння сутнасці творчых працэсаў паводле іх фармалізацыі (спецыялісты па мадэляванні) з аднаго боку і паводле ўласна творчасці (творцы і гуманітарныя даследчыкі) з другога. Узнікае яна таму, што працэс мадэлявання прадугледжвае сумесную ўзгодненую дзейнасць абодвух названых бакоў, без якой немагчыма разлічваць на поспех.

Мадэляванне ёсць фармалізацыя. Творчы працэс не можа быць цалкам фармалізаваным, таму што інакш ён губляе творчую сутнасць. Аднак некаторыя часткі, што прыдатныя для фармалізацыі, існуюць і ў творчых працэсах. Пры гэтым трэба ўлічваць, што сама творчасць не «стаіць на месцы», а «расце», развіваецца. Адна з задач мадэлявання — забяспечыць умовы для паскарэння гэтага развіцця. Пры «асваенні» мадэляваннем пэўных

частак творчага працэсу (можа, нават значных частак), творчасць усё роўна рухаецца, знаходзячыся «наперадзе», выступаючы ў якасці ліміта (недасяжнай мяжы) фармалізацыі.

Інфармацыйнае мадэляванне з’яўляецца неабходным сродкам не толькі для ажыццяўлення інфарматызацыі (у вузкім сэнсе), але і з пункту гледжання развіцця мастацкай культуры (і культуры наогул) у агульнай прасторы глабальных сістэм. Інфармацыйныя мадэлі ўзораў мастацкай культуры з’яўляюцца асновай міжсістэмных сродкаў зносін, дазваляюць апісваць гэтыя

Схема 3

ўзоры так, каб яны былі зразумелымі для дакладных навук, сацыяльных і вытворчых структур. Гэта азначае, што без інфармацыйных мадэляў немагчыма пабудова і функцыянаванне дзеяздольнай інфраструктуры грамадства. Наколькі паспяховым будзе рашэнне задач інфармацыйнага мадэлявання мастацкай культуры, настолькі значнай і годнай будзе яе роля і месца ў жыцці інфармацыйнага грамадства.

Працэс інфарматызацыі мастацтва (як і іншых сфер) ёсць аб’ектыўная рэальнасць, ён будзе разгортвацца пры любых рэальных варунках. Таму мае сэнс вызначаць стратэгію гэтага разгортвання ў залежнасці ад крытэрыяў эфектыўнасці.

Эфектыўнасць інфарматызацыі вызначаецца двума асноўнымі мэтавымі паказчыкамі: хуткасцю перадачы (дастаўкі) інфармацыі і яе якасцю. Пад

якасцю мы разумеем дакладнасць, якая пацверджана працэдурамі, прынятымі ў навуцы.

Мы разглядаем мадэляванне як неабходную ўмову ўкаранення сродкаў тэхнічнай падтрымкі. Яно ажыццяўляецца сродкамі сістэм дакладных ведаў (матэматыкі, тэорыі сістэм).

Стратэгія руху інфарматызацыі (схема 3) заключаецца ў разгортванні мадэлявання і алгарытмізацыі на тры ўзроўні аб'ектаў мастацтва: творы, інфармацыйныя працэсы і ўзаемадзеянні са знешнімі сістэмамі (пры ўзгодненай падтрымцы тэхнічных сістэм).

Твор мастацтва ў прыведзенай схеме з'яўляецца асноўным элементарным аб'ектам. Мадэль інфармацыйнага працэсу абавязкова павінна ўлічваць структуру ведаў пра твор (мадэль твора), які ў гэтым працэсе адлюстраваны. У той жа час мадэль твора павінна ўлічваць і асаблівасці інфармацыйных працэсаў, у якіх можа ўдзельнічаць інфармацыя аб ім.

Інфармацыйныя працэсы ў мастацтве разглядаюцца як элементы ўзаемадзеяння паміж мастацтвам і іншымі глабальнымі сістэмамі: экалагічнымі, сацыяльнымі, вытворчымі, сістэмамі ведаў.

Мэтай інфармацыйнага мадэлявання з'яўляецца атрыманне фармалізаваных апісанняў названых аб'ектаў, адпаведных крытэрыям:

- мінімізацыі аб'ёма;
- максімізацыі ступені дакладнасці;
- узгодненасці са стандартамі існуючых тэхнічных сістэм.

Для выканання патрабаванняў апошняга крытэрыя неабходна таксама разгортванне навучання ведам тэхнічных сістэм.

Паспяховасць ажыццяўлення ўказанай стратэгіі вызначаецца эфектыўнасцю:

- магчымасцю і якасцю канструявання (хуткасцю атрымання) інфармацыі мастацтва;
- хуткасцю перадачы і надзейнасцю захавання гэтай інфармацыі;
- ступенню ўладкаванасці (арганізаванасці) інфармацыі мастацтва ў агульнай інфармацыйнай прасторы.

Такім чынам, не толькі дакладныя навукі і інфармацыйныя тэхналогіі ўтрымліваюць элементы стратэгіі разгортвання інфарматызацыі, але і культура мае дакладна вызначаную стратэгію свайго ўдзелу ў гэтым агульным глабальным працэсе. Больш таго, недастатковае прадстаўніцтва культуры ў сістэмах планавання і канструявання структуры інфармацыйнага грамадства зніжае эфектыўнасць і замаруджвае рух інфарматызацыі. Паспяховасць ажыццяўлення стратэгіі інфарматызацыі ў дачыненні беларускай культуры будзе ўплываць на яе ролю і месца ў сусветным працэсе глабалізацыі.

Эльжбета Смулкова (Беласток, Польшча)

НЕКАЛЬКІ ЗАЎВАГ ПРА БЕЛАРУСКУЮ КУЛЬТУРУ НА ФОНЕ ЭСЭ ТЫМОНА ТЭРЛЕЦКАГА «ЕЎРАПЕЙСКАСЦЬ І САМАБЫТНАСЦЬ ПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ»

Я належу да пакалення, якое разам са сваімі бацькамі трагічна і беспаваротна пацярпела ад таталітарызмаў XX ст. і ўсяго таго, што пераходзіць у гісторыю пад эўфемістычным акрэсленнем «культ асобы». Сярод старэйшага за мяне пакалення адыходзяць апошнія. Можна сказаць — адзінкі найбольш творчыя, найбольш заслужаныя. У вас, у Беларусі — вялікага маштабу актрыса Стэфанія Станюта, якую я параўноўвала з сусветнай славы Геленай Маджаеўскай; у Парыжы — Ежы Гедройц, у Італіі — Густаў Герлінг-Грудзінскі, у Лондане і Оксфардзе — Тымон Тэрлецкі. Тры свяцілы польскай культуры за межамі Польшчы. З іх творчасцю мы не маглі знаёміцца ва ўніверсітэтах...

Апошні год XX ст. надта багаты на такія адыходы, як быццам бы канец веку — канец эпохі, грань, за якую нельга пераносіць досвед іх лёсу.

Прыводжу напаміны гэтага справы і гэтага імёны таму, што спрабуючы адказаць на некаторыя пытанні, пастаўленыя аргкамітэтам другой сесіі III Міжнароднага кангрэса беларусістаў, названай «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый», у 9-м нумары «Кантактаў і дыялогаў», хачу абаперціся на надзіва актуальнае эсэ Тымона Тэрлецкага «Europejskość i odrębność kultury polskiej» («Еўрапейскасць і самабытнасць польскай культуры»), напісанае ім на эміграцыі яшчэ ў 1948 г.

Першая праблема, ці паняцці *еўрапейскасць* і *своесабытнасць*, а можа лепш *самабытнасць* не з'яўляюцца супярэчлівымі? Пад *еўрапейскасцю* аўтар разумее ўдзел у духоўнай супольнасці, якая бярэ пачатак са старажытнага гуманізму і хрысціянства, а ад *самабытнасці* — імкненне, каб сярод гэтай супольнасці захаваць уласнае аблічча, своеасаблівыя адносіны да свету і жыцця. Услед за гэтым паўстае пытанне: ці можна адначасова быць удзельнікам нейкай супольнасці і — не быць?

Перад адказам на гэтае пытанне трэба звярнуць увагу на тое, што паняцце *еўрапейскасці* не з'яўляецца дакладным ні ў тэрытарыяльным, ні ў сэнсавым змесце. Тэрытарыяльна, і ў мінулым і цяпер, распаўсюджваецца далёка за межы еўрапейскага кантынента; адначасова нават у звужаным да самой Еўропы культурным асяроддзі ўзнікалі паасобныя з'явы ці нават плыні, якія былі супярэчныя сутнасці культуры гэтай тэрыторыі. Значыць, тэрмін *еўрапейскасць* — гэта тэрмін умоўны, як бы агульная, вобразная шыльда, якой карыстаемся замест акрэслення «прыналежнасць да свету культуры антычна-хрысціянскай, лацінска-хрысціянскай, заходняй».

Пасля гэтага паяснення аўтар лічыць магчымым даказваць, што *еўрапейскасць* і *самабытнасць* польскай культуры не супрацьпастаўляюцца. Найперш таму, што «сам стрыжань антычна-хрысціянскай культуры з'яўляецца адзінствам праз разнароднасць, адзінствам, якое ўзнікла не шляхам механічнага аб'яднання і нівеліравання розніц, але шляхам павязання розных элементаў адным абручом, шляхам скляпення складанай стуктуры адным купалам, які ўсё спалучае». Гэта мабыць і ёсць адметная рыса гэтай культуры, якая адрознівае яе ад усіх іншых былых і сучасных тыпаў культур, якіх Арнольд Тойнбі, аўтар манументальнага «Даследавання гісторыі» налічвае звыш 20.

Варта яшчэ адзначыць, што напр. Крыстофер Доўсан, англійскі пісьменнік-эрудыт лічыць вялікім дасягненнем заходняга хрысціянства тое, што яно здолела ўвесці ў жыццё ідэю арганізаванай духоўнай супольнасці, здольнай суіснаваць з нацыянальнымі і палітычнымі грамадствамі. Здзейснілася гэта ва ўмовах, калі надіндыўдуальная форма не імкнулася ўвабраць у сябе калектыўныя індывідуумы (напр., народы ці дзяржавы), а наадварот падтрымлівала іх самабытнасць, а гэтыя індывідуумы, нават у найбольш крайніх сепаратысцкіх тэндэнцыях не знішчылі гэтай надіндыўдуальнай формы, не знішчылі супольнай падставы — г. зн. еўрапейскай духоўнай супольнасці, якая абпіраецца на адэкватныя меры каштоўнасці. Тут можна нагадаць, што Тымон Тэрлецкі піша гэта ў 1948 г., калі ідэя эканамічнай і палітычнай уніі Еўропы была яшчэ далёкай ад здзяйснення.

Спынімся на шкале каштоўнасцей, прызнаных аўтарам істотнымі для заходняй культуры: важнасць чалавечай асобы, важнасць грамадскіх аб'яднанняў, важнасць культурнай супольнасці. Прызнанне важнасці асобы выражаецца ў юрыдычным пазделе прыватнага і грамадскага, у размежаванні правоў асобы і правоў дзяржавы, у аддзяленні спраў індывідуальнага сумлення ад усіх іншых спраў жыцця, што вядзе да поўнага аддзялення духоўнай улады ад свецкай. Прызнанне важнасці культурнай супольнасці выяўляецца ў паняцці народа-нацыі і ў паняцці наднацыянальнай супольнасці.

Названыя каштоўнасці аўтар параўноўвае з гістарычнай візантыйскай культурай і з сучаснай яму — савецкай. У кожным пункце шкалы ён бачыць істотныя розніцы. Уласцівае візантыйскай культуры аб'яднанне царквы і дзяржавы, цэсара-папізм, вяло за сабой заняволенне сумлення. Абмежаванне волі адзінкі-асобы вядзе да ўціску самакіравання на карысць сканцэнтраванай, татальнай дзяржаўнай улады. Універсалістычным тэндэнцыям характэрна ідэя уніфікацыі, таму цяжка ўмяшчаюцца там паняцці народа і нацыі. Слова Тымона Тэрлецкага пацвярджае наш вопыт уніфікаванага паняцця *савецкі народ* і напр. *народ Беларусі* (без удакладнення беларускі, польскі ці рускі народы — жыхары Беларусі). Як бачым, культуры заходняй і ўсходняй, незалежна ад працэсаў узаемапрапікнення, абпіраюцца на розныя, можна сказаць супрацьлеглыя каштоўнасці.

Для Польшчы еўрапейскасць стала не толькі шанцам своеасаблівага культурнага развіцця, але і адзінай магчымасцю самасвядомага выжывання. Адначасова можна сказаць, што геаграфічнае палажэнне Польшчы і хада яе гісторыі спрычыніліся да таго, што без польскай самабытнасці Еўропа і еўрапейскасць мелі б іншы выгляд. Больш таго, аўтар лічыць, кажучы сімваламі, што развіццё еўрапейскай культуры магло б пайсці ў іншым накірунку, калі б не Легніца, Грунвальд, Цацора, Хоцім, бітвы пад Венай і над Віслай.

У чым усё ж сутнасць своеасаблівасці польскай культуры? Агульна можна адказаць — у гістарычным шляху сцверджання агульных ідэй еўрапейскасці, так як яе разумее Тэрлецкі, і іх аднаўлення. З аднаго боку, гэта шлях развіцця ідэі індывідуальнай волі, грамадзянскіх свабод і кантролю грамадства над дзяржавай, галоўным чынам над яе выяўленнем — каралём, спачатку спадчынным, потым выбіраным у непасрэдных вольных выбарах; гэта шлях рэлігійнай талерантнасці; стварэння і рэалізацыі ідэі добраахвотнага саюза народаў і дзяржаў. Дзякуючы гэтым асновам і неабходнасці абараняцца на працягу гісторыі ад гнёту Нямецчыны, а пасля і Расіі, у Польшчы рана развілася нацыянальная свядомасць і разуменне, што народ і дзяржава — гэта не тое самае, што народ — трывалая рэальнасць, а дзяржава — нешта зменнае. Трэба звярнуць увагу, што гэтае адкрыццё наступіла хутка пасля паздзелаў Рэчы Паспалітай, наперакор дактрыне XVIII ст., якая ляжала ў аснове гэтых паздзелаў: абмінаючы інтарэсы народаў, можна тварыць рацыяналістычныя дзяржавы. Польскае пярэчанне гэтай дактрыне выратавала народ, калі яго дзяржава перастала існаваць. Тэрлецкі тлумачыць з'яву такім чынам: «Гэта была заслуга культуры, якая прызнавала першае месца чалавеку і грамадству, у якім дзяржава ўтварала службовую форму, падпарадкаваную грамадству і адзінцы — грамадзяніну. Толькі ў такой культуры можна было зразумець самабытнасць і самадасатковасць народа як культурнай супольнасці. Толькі ў ёй мог выжыць народ без дзяржавы і падтрымаць бесперапынную гістарычную сувязь».

Спынімся коротка на другім баку, на названым вышэй адмаўленні каштоўнасцей, на грахах і памылках, якія знутры спрыялі знікненню Польшчы на доўгі час з карт Еўропы, якія несуменна абцяжарылі культуру грамадска-палітычнага жыцця па сённяшні дзень, але дзякуючы неаднаразовым зрухам да паправы і абнаўлення ніколі не давалі да глыбокага парушэння існасці польскага «*Slavia Latina*». Тэрлецкі так пра гэта гаворыць: «На зняпад пайшла Польшча цёмная, спіной павернутая да Еўропы, закасцяная ў сваім развіцці, няздольная да творчага ўспрымання і творчай крытыкі еўрапейскіх форм жыцця. Наперакор сваім антыфеадальным пачаткам — анахранічна-феадальная, наперакор традыцыі свабоды сумлення — фанатычна-рэлігійная, наперакор федэрацыйнай традыцыі — не ўмеючая забяспечыць сужыцця (народаў. — Э. С.) на сваіх усходніх землях, аднабакова грамадска арганізаваная, прыгнятаючая селяніна і мяшчанства».

Аднак у час заняпаду знайшліся людзі, які ярка ўбачылі арганічную сувязь еўрапейскасці і самабытнасці як паратунку для краіны. Гэтае разуменне лягло ў аснову дзейнасці Канарскага, чатырохгадовага сейма і ў выніку — Канстытуцыі 3 мая, якая была сукупнасцю антышляхецкіх законаў, устаноўленых і прынятых той жа шляхтай. Затым адносна хутка прайшоў працэс ператварэння гістарычнага шляхецкага народа ў сучасны народ, які ахопвае ўсе сацыяльныя праслойкі. Справы нацыянальныя спляліся з грамадскімі справамі. Далучыліся сяляне. І сярод іх здзейсніўся нарадатворчы працэс.

Аўтар звяртае ўвагу, што ў XIX ст., у час няволі, польскае мастацтва, а перад усім паэзія, выступалі як арганізатары нацыянальнай свядомасці, як матор і рэгуляртар грамадскага жыцця. Але і тады мастацтва вагалася паміж двума полюсамі «распаленай да белага нацыянальнай экзальтацыі і імкненнем да універсальнага». У музыцы Шапэна ўдаецца павязаць польскую народнасць (*ludowość*) з сучаснай яму культурай і падняць нацыянальныя элементы да універсальнага значэння. У жывапісе дасягнуў гэтае Гротгер. Падобны характар маюць лекцыі па славянскіх літаратурах і «Трубна *Ludów*» Міцкевіча, дзе паэт ва універсальных тэрмінах перадае традыцыйныя польскія ідэі, усеагульныя па свайму аб'ёму і прызначэнню. Такі ж сэнс мае «Нябоская камедыя» Красінскага.

Падсумоўваючы свае разважанні, якія прадстаўлены тут у скарочаным пераклазе, аўтар сцвярджае, што еўрапейскасць і самабытнасць польскай культуры ўзаемаабумоўлены. «Мы дасягнулі культурнай самабытнасці дзякуючы еўрапейскасці. Можам быць еўрапейцамі, членамі (заходняй. — Э. С.) хрысціянскай супольнасці толькі коштам абароны і захавання сваёй самабытнасці. [...] Еўрапейскасць і самабытнасць выступаюць разам, і разам могуць загінуць».

Ададаю гэты, малавядомы ў нашым асяроддзі, тэкст на роздум слушацоў. Разуваю, што з беларускай перспектывы патрабуе ён разгорнутай дыскусіі, аднак многае з вышэйсказанага можна прымяраць і да Беларусі: крыху праз аналогію, але і адсутнасць яе, крыху праз супольнае гістарычнае развіццё. Не час у гэтым месцы даказваць, што некаторыя адметныя рысы сучаснай беларускай культуры, перад усім тыя, якія адрозніваюць яе ад рускай, сягаюць каранямі ў Вялікае Княства Літоўскае і Рэч Паспалітую некалькіх народаў. Не ставячы кропак над «і», спынімся на некалькіх думках, звязаных з двума выбранымі пытаннямі Аргкамітэта:

1. Ці пагражаюць глабалізацыя і віртуалізацыя беларускай культуры?
2. Што беларуская культура можа супрацьпаставіць уніфікацыі (саветызацыі, вестэрнізацыі)?

1. Пра «глабалізацыю» трэба перад усім сказаць, што ніхто з філосафаў ці семантыкаў не распрацаваў яшчэ грунтоўна зместу гэтага паняцця. Маладыя людзі, якія нядаўна пратэставалі ў Празе супраць «глабалізацыі», мелі на ўвазе перад усім эканоміку, мабыць, палітыку. Рабілі ўражанне, што

важнейшы тут сам бунт, чым разуменне, чаму яны супрацьпастаўляюцца. На маю думку, глабалізацыя не з'яўляецца паняццем новым, асабліва ў культуры. Паняцце прыгажосці, напрыклад, заўсёды было глабальным. Розныя ідэі, накірункі ў мастацтве здаўна распаўсюджваліся вельмі шырока. Можна пералічваць многія пазітыўныя рысы сучаснай глабалізацыі, якой спрыяе развіццё тэхнікі, хуткасць працэсу камунікацыі і перамяшчэння; напрыклад, магчымасць хуткай міжнароднай дапамогі ва ўмовах прыродных ці іншых катаклізмаў і тату падобнае.

Сутнасць праблемы пагрозы для нацыянальных культур, у тым ліку і для беларускай, бачу не ў глабалізацыі, якой пазбегнуць немагчыма, а ў тым, наколькі носьбіты гэтых культур да іх прывязаны, наколькі шануюць іх, колькі ў іх стваральнай моцы. Глабалізацыя ні ў чым не перашкодзіла, напрыклад, Лёніку Тарасэвічу маляваць яго цудоўныя, прызнаныя ў свеце, пейзажы. Не перашкодзіла Васілю Быкаву напісаць «Сцяну» і іншыя навелы, змешчаныя ў гэтай кнізе. Не перашкодзіла творчасці Янкі Брыля, Рыгора Барадуліна і многіх іншых. Перашкоды ўзнікаюць у распаўсюджванні гэтай творчасці, у недахопе сродкаў на выданне іх адпаведна вялікім тыражом, у немагчымасці прабіцца на міжнародныя кніжны і мастацкі рынак, у перакладах на многія мовы таго ж зямнога шара («глобу»). І, нарэшце, у недастатковым зацікаўленні нацыянальнай мясцовай творчасцю, у пагоні за заходнімі, або амерыканскімі навінкамі, якія найчасцей прыходзяць праз пасрэдніцтва рускай мовы. Які ўплыў можа мець глабалізацыя, напрыклад, на польскую традыцыю святкавання каляд, якая жыве і амаль у нязменнай форме пераносіцца з пакалення ў пакаленне.

Адносна другой часткі пастаўленага арганізатарамі пытання — віртуалізацыі. Віртуалізацыя — гэта толькі сродак распаўсюджвання інфармацыі. Адпаведна выкарыстаная, яна можа служыць папулярызацыі культуры. Злоўжывальная ж можа сур'ёзна шкодзіць. Чарка каньяку дапаможа кожнаму творцу, калі выпівае зашмат — нічога не зробіць, загубіць талент. Важна, каб дакладна размежаваць паняцці: культура і віртуалізацыя. Апошняя — гэта сфера тэхнікі, ад узроўню чалавека залежыць, у якім напрамку выкарыстоўвае тэхніку і яе магчымасці.

2. Беларусы многае могуць супрацьпаставіць уніфікацыі культуры. Перадусім — сваю самабытнасць, сваё спецыфічнае адчуванне свету, якое ўзнікла на скрыжаванні вышэй ахарактарызаваных супрацьлеглых культур, рымскай і візантыйскай. Усё гэта змякчае візантыйскія рысы, што знайшло выражэнне ў многіх галінах беларускай культурнасці, а перад усім у царкоўнай архітэктуры, звычай, ментальнасці. Дастаткова параўнаць старую гатычную архітэктурную цэркваў XVI ст., захаваных па сённяшні дзень у Вільні (Літва), Маламажэйкаве, Сынкавічах, Навагрудку (Беларусь) і ў Кодні (Польшча) з каталіцкімі касцёламі Мазовіі таго ж часу, з аднаго боку, з архітэктурай вялікарускіх цэркваў, з другога, каб зразумець феномен узнікнення новага вялікага культурнага рэгіёна. Яго каштоўнасць замыкаецца

ў выдатным «сінтэзе заходняй формы з усходнім зместам і адначасовым указанні тэрыторыі, на якой гэты працэс меў месца»¹. Тэрыторыя гэта пашыралася ў XVII і XVIII ст. На вялікіх прасторах Рэчы Паспалітай — дзяржавы, у якую ўвайшлі польскія, беларускія і літоўскія землі, адбываўся няспынны і свабодны «пераліў» людзей і ідэй, дзякуючы якім у культуру краіны ўваходзілі аднолькавыя элементы, незалежна ад нацыянальнасці і веры яе жыхароў, ствараючы ў выніку новую, супольную якасць².

Як дзялектолаг і сацыялінгвіст, які ў час даследчыцкай працы меў многа кантактаў з вяскоўцамі, я хачу яшчэ падкрэсліць вялікую каштоўнасць традыцыйнай культуры жыцця і захаваных звычаяў, а таксама аўтэнтчнага фальклору. Польскі спецыяліст па паўднёvasлавянскаму фальклору праф. Кшыштаф Врацлаўскі падкрэслівае каштоўнасць беларускага фальклору для інтэрпрэтацыі паўднёvasлавянскіх фальклорных з’яваў. Цікавым прыкладам умелага сучаснага выкарыстання беларускага музычнага фальклору і старых арыгінальных інструментаў з’яўляецца гурток «Ліцьвіны», кіраваны Уладзімірам Берберавым у Мінску. Варта прытым звярнуць увагу і на беларускую сімфанічную музыку, якую на кангрэсе выконваў ансамбль «Санорус» і ў якой праявілася выдатнае спалучэнне народных элементаў з сучаснымі тэндэнцыямі.

Умелая прэзентацыя самабытнасці беларускай народнай культуры і так званай высокай культуры ў сродках масавай інфармацыі, у тым ліку ў Інтэрнеце мае шанса выдатна павялічыць кола яе прыхільнікаў. Сваё выступленне хачу закончыць словамі: трэба не баяцца чужога, а пастарацца, каб беларуская культура зацікавіла чужаземцаў.

¹ Kałamajska-Saeed M. O’Rurck o jedności regionu kulturowego, czyli wyższości sztuki nad polityką // Sztuka kresów wschodnich. T. III. Kraków, 1998. S. 131–152.

² Дакументацыю гэтай думкі знаходзім у цытаванай вышэй працы М. Каламайскай-Саэд.

Андрэй Самусік (Мінск)

УЗАЕМАДАЧЫНЕННІ АСВЕТНІЦКІХ СІСТЭМ УСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ НАРОДАЎ У 70-я гг. XVIII – 30-я гг. XIX ст.

Адукацыйная справа ва ўсходнеславянскіх народаў мае шматвекавую гісторыю і бярэ пачатак у перыяд існавання старажытнарускіх княстваў. Аднак нават на першым этапе свайго развіцця яна набывае рэгіянальны асаблівасці.

Утварэнне Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) і Маскоўскай дзяржавы садзейнічала яшчэ большаму размежаванню ў накірунках развіцця народнай асветы ў рэгіёне. Так, калі на тэрыторыю сучаснай Беларусі і часткова Украіны пачынаецца актыўнае пранікненне еўрапейскай адукацыйнай мадэлі (разам з распаўсюджваннем тут каталіцызму, а потым і уніяцтва), то на абшарах Расіі захоўваюцца толькі нешматлікія праваслаўныя манастырскія школы граматы.

Пры гэтым нельга не адзначыць той факт, што нават нягледзячы на значны еўрапейскі ўплыў школьная сістэма ВКЛ да канца XVI ст. захоўвала пэўнае падабенства з існаваўшай у Маскоўскай дзяржаве. Важным адrozenнем было, аднак, тое, што беларуская і ўкраінская моладзь актыўна выкарыстоўвала магчымасць паляпшаць уласны ўзровень адукацыі ва універсітэтах Еўропы (Ф. Скарына). Толькі пачатак Контррэфармацыі і асветніцкая дзейнасць, у тым ліку і ў Рэчы Паспалітай каталіцкіх і уніяцкіх манаскіх ордэнаў (езуітаў, піяраў, дамініканцаў, францысканцаў, базыльянаў і інш.) прывяла да фарміравання дасканалай сістэмы адукацыі на Беларусі і Украіне.

Такім чынам у выніку розных палітычных, рэлігійных і эканамічных абставін у XVIII ст. адзінай асветніцкай справы ва ўсходнеславянскіх народаў ужо фактычна не існавала. Пры гэтым культурныя сувязі паміж Рэччу Паспалітай і Расійскай імперыяй з прычыны пастаянных крываваў войнаў па-сутнасці спыніліся. Адзіным выключэннем засталася духоўная праваслаўная адукацыя, але яе якасны ўзровень быў недастатковы, каб значна ўплываць на культурнае жыццё Беларусі. Тым больш, што і ўлады рашуча супраціўляліся гэтаму. Складанае становішча было і на Украіне, з сярэдзіны XVII ст. падзеленай паміж Рэччу Паспалітай і Расіяй. Паміж каталікамі, уніятамі і праваслаўнымі барацьба за кантроль над мясцовымі школамі ўвесь час толькі абвастралася.

Найбольш яркая асаблівасці развіцця адукацыйнай справы ва ўсходнеславянскіх народаў выявіліся ў час падзелаў Рэчы Паспалітай, калі расійскімі ўладамі прымаўся спробы ўключэння беларускіх і ўкраінскіх навучальных устаноў у агульнаімперскую сістэму асветы,

якая, дарэчы, толькі яшчэ пачала стварацца ў Расіі ў другой палове XVIII ст.

У перыяд знаходжання беларускіх і ўкраінскіх зямель у складзе Рэчы Паспалітай асветніцкія сувязі паміж імі былі даволі абмежаванымі. Тлумачыцца гэта тым, што Украіна ўваходзіла ў склад Польшчы і яе школы былі пераважна арыентаваны на Кракаўскі ўніверсітэт. У той час, як цэнтрам вышэйшай адукацыі для Беларусі безумоўна была Віленская езуіцкая акадэмія. Пры гэтым, абмен выкладчыкамі і пераводы выхаванцаў зрэдку адбываліся, але толькі ў межах навучальных устаноў асобных манаскіх ордэнаў, у якіх быў уласны падзел тэрыторыі краіны на правінцыі. Падобнае становішча захавалася і пры дзейнасці Адукацыйнай камісіі — юрыдычна было замацавана падпарадкаванне беларускіх і ўкраінскіх школ адпаведна Віленскай і Кракаўскай Галоўным школам¹.

Пры гэтым трэба адзначыць наяўнасць навукова-метадычных кантактаў Галоўных школ Рэчы Паспалітай з асветніцкімі арганізацыямі розных краін Еўропы, у тым ліку і Пецяўбургскай акадэміяй навук. Падтрымліваў іх таксама і Ж. Жылібер, які ўзначальваў Гродзенскую медычную акадэмію (1775–1781). Расійскі акадэмік Д. Бернулі нават наведваў Гродна, а акадэмік І. Палас даслаў калекцыю раслін для акадэмічнага батанічнага сада.

Калі ж разглядаць адукацыйную справу ў 70–80-я гг. XVIII ст. у Расійскай імперыі, то трэба асобна сказаць пра Усходнюю Беларусь і Украіну, дзе існавала шырокая сетка сярэдніх навучальных устаноў. Што ж датычыцца Расіі, то тут падобныя навучальныя ўстановы дзейнічалі ў сталіцах, а ў губернях меліся пераважна пачатковыя школы, якія працавалі пры некаторых манастырах. Лепшых у Расійскай імперыі выкладчыкаў для духоўных і свецкіх навучальных устаноў усіх узроўняў рыхтавала Кіеўская праваслаўная акадэмія. Яе адзіным канкурэнтам быў пратэстанцкі ўніверсітэт у Дэрпце (Тарту), які да сярэдзіны XIX ст. лічыўся «расадніком рускіх прафессораў і учёных»².

Зыходзячы з гэтага, можна ўпэўнена сцвярджаць, што ўзаемадачыненні ўсходнеславянскіх адукацыйных сістэм у разглядаемы перыяд мелі даволі аднабаковы характар — добраадукаваная шляхта з Украіны і Беларусі пачынае займаць значную колькасць пасад у імперскім апарце кіравання і арміі. Прыкладам гэтага можа служыць біяграфія вядомага грамадскага дзеяча – сенатара графа П. Завадоўскага, які нарадзіўся ў 1738 г. пад Чарнігавам. Сярэдняю адукацыю ён атрымаў у Аршанскім езуіцкім калегіуме, а вышэйшую — у Кіеўскай духоўнай акадэміі. Менавіта яму Кацярына II даручыла распрацаваць праект адкрыцця ў Расіі першых

¹ Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane w Warszawie roku 1783 / Pod red. P. Holzera. Lwów, 1930. S. 10–27.

² Чехов Н. В. Народное образование в России с 60-х годов XIX века. М., 1912. С. 161.

публічных школ народных вучылішчаў, а Аляксандр I прызначыў П. Завадоўскага першым міністрам народнай асветы³.

Пры гэтым сама школьная рэформа Кацярыны II стала важным этапам ва ўзаемаадносінах трох славянскіх народаў. Стварэнне дасканалай расійскай сістэмы асветы павінна было праходзіць праз капіраванне аўстрыйскай мадэлі (найбольш блізкая да Расіі краіна па палітычнаму ладу). Разам з тым, згодна статуту народных вучылішчаў 1786 г. бачна, што з-за недахопу сродкаў з сямі тыпаў аўстрыйскіх навучальных устаноў у імперыі было вырашана адкрыць толькі два — павятовыя 2-класныя малыя і губернскія 4-класныя галоўныя народныя вучылішчы, што стала сапраўдным прарывам у адукацыйнай справе расійскіх губерняў. Было вырашана адкрыць падобныя школы і на ўсходзе Беларусі, але ўжо з мэтай русіфікацыі рэгіёна. У 1789–1794 гг. на Беларусі пачалі дзейнасць галоўныя народныя вучылішчы ў Магілёве, Полацку, Віцебску і малыя — у Оршы, Копысі, Мсціславе, Чэрыкаве і Чавусах. Сярод іх выкладчыкаў былі пераважна выхадцы з Расіі і Украіны (выхаванец Кіеўскай акадэміі Цвіткоўскі стаў нават дырэктарам народных вучылішчаў Магілёўскай губерні)⁴. Менавіта гэтыя вучылішчы па меркаванню ўлад павінны былі скласці канкурэнцыю 5- і 6-класным школам езуітаў у Полацку, Оршы, Віцебску, Дынабургу, Магілёве і Мсціславе, дамініканцаў у Заблялах, базыльян у Талочыне, піяраў у Дуброўне і больш 20 пачатковым манаскім вучылішчам. Але нават нягледзячы на паказную лаяльнасць да імперыі ордэнскія школы захавалі вядучае месца ў мясцовай адукацыйнай справе. Так, калі ў народных вучылішчах на Беларусі вучылася да 400 выхаванцаў штогод, то толькі сярэднія манаскія школы наведвала больш 900 юнакоў⁵. Звязана гэта было як з высокім узроўнем падрыхтоўкі манахаў-выкладчыкаў, так і з тым, што ордэны часткова запазычылі статуты і падручнікі Адукацыйнай камісіі. У выніку праграмы манаскіх школ на ўсходзе Беларусі ўяўлялі сабой кампіляцыю сярэдневяковай схаластыкі і найноўшых распрацовак еўрапейскай педагагічнай думкі, што і рабіла іх вельмі прывабнымі для моладзі з Беларусі, Украіны і нават Расіі.

Канкурэнцыя народных вучылішчаў і манаскіх школ на ўсходзе Беларусі ў канцы 80–90-я гг. XVIII ст. яскрава паказала ўсе недахопы фрагментарнага капіравання аўстрыйскай мадэлі. Яшчэ больш відавочнымі яны сталі пасля канчатковай ліквідацыі Рэчы Паспалітай. На тэрыторыі заходняй і цэнтральнай Беларусі, а таксама на захадзе Украіны Адукацыйная камісія і манаскія ордэны стварылі выдатную сістэму асветы, якая на парадак пераўзыходзіла імперскую. Не ўлічыць гэты велізарны педагагічны вопыт

³ Сухомлинов М. Материалы для истории образования в России в царствование императора Александра I // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1865. № 10. С. 1215.

⁴ Хижняк З. І. Кііво-Могилянська Академія. Кіів, 1981. С. 192.

⁵ РДГА, ф. 730, воп. 2, спр. 1625, арк. 46; спр. 1626, арк. 6, спр. 1680, арк. 6; спр. 1684, арк. 7.

было немагчыма, тым больш, што ў акружэнні новага расійскага імператара Аляксандра I былі князь А. Чартарыйскі і сенатар С. Патоцкі, якія пераконвалі яго ўзяць за аснову школьнай рэформы менавіта статуты Адукацыйнай камісіі, а навучальныя ўстановы на далучаных тэрыторыях аб'явіць узорнымі для астатніх губерняў імперыі.

Згодна з прапановай А. Чартарыйскага (праект быў зацверджаны Аляксандрам I 8 верасня 1802 г.) у імперыі меркавалася стварыць шэраг міністэрстваў, сярод якіх мелася і Міністэрства народнай асветы, вельмі падобнымі на Адукацыйную камісію. Пры гэтым афіцыйна чарговае капіраванне замежнай школьнай мадэлі не было прызнана. Толькі для школ Віленскай навучальнай акругі, куды ўваходзілі ўсе далучаныя тэрыторыі (акрамя ўсёй Беларусі і Літвы яшчэ Валынская, Падольская і Кіеўская губерні), было зроблена выключэнне і дазволена захаваць старую структуру вучэбнага працэсу. Аднак ад былых народных вучылішчаў як асновы сістэмы асветы расійскія ўлады былі вымушаны ўсё ж адмовіцца — паўсюдна ў імперыі пачалі стварацца гімназіі і павятовыя вучылішчы, вучэбныя праграмы якіх улічвалі, у тым ліку і статуты Адукацыйнай камісіі. Значным адрозненнем расійскіх школ ад беларускіх, літоўскіх і ўкраінскіх была больш вузкая вучэбная праграма і меншы тэрмін навучання — у павятовых вучылішчах усяго 2 гады, а ў гімназіях 4 (на Беларусі 6 і 7 год адпаведна)⁶. Пры гэтым навучальная справа на Беларусі ў Віленскай акрузе была пастаўлена лепш, чым у Літве ці Украіне. Так, у 1822 г. на 42 сярэднія беларускія школы прыходзілася 28 літоўскіх і ўкраінскіх; колькасць гімназій была адпаведна — 6 і 3. Паўплывала гэта і на склад студэнтаў Віленскага універсітэта — дзве трэці з іх былі ўраджэнцамі Беларусі⁷.

Найбольш цесныя сувязі ў першыя дзесяцігоддзі XIX ст. былі ў беларускіх школ з украінскімі, бо яны разам уваходзілі ў склад Віленскай навучальнай акругі. Толькі ўсход Украіны быў адарваны ад гэтых кантактаў — тут была створана ўласная Харкаўская навучальная акруга (на чале з С. Патоцкім).

Фактычная непадкантрольнасць Віленскай акругі, зразумела, не магла задаволіць расійскія ўлады. Сярод захадаў, накіраваных на змену становішча, быў, напрыклад, праект Міністэрства народнай асветы аб арганізацыі ў 1805 г. асобнай Кіеўскай навучальнай акругі з універсітэтам у Кіеве. Для ўкраінскіх зямель гэтая прапанова ўлад была станоўчай у асветніцкім плане, але яна супярэчыла палітычным памкненням аб аднаўленні Рэчы Паспалітай куратара Віленскай акругі А. Чартарыйскага, уплыў якога

⁶ Truchim S. Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego w początkach XIX wieku // Łódzkie towarzystwo naukowe. Wyd. II. Nr 30. 1960. S. 33–47, 80.

⁷ Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach Litewsko-Ruskich. 1803–1832. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1991. T. 1. S. 279; T. 2. S. 18.

ў Пецярбургу быў яшчэ даволі значным. А таму замест універсітэта ў Кіеве было вырашана абмежавацца ліцэем у Крамянцы — філіі Віленскага універсітэта.

Беларуска-расійскія асветніцкія сувязі ў першыя трыццаць год XIX ст. амаль не атрымалі свайго развіцця і працягвалі захоўвацца толькі ў праваслаўнай духоўнай адукацыі. Мясцовыя Слуцкая і Магілёўская семінарыі мелі трывалыя кантакты з Кіеўскай, Пецярбургскай і Маскоўскай духоўнымі акадэміямі — туды паступалі іх лепшыя выпускнікі, адтуль накіроўваліся новыя выкладчыкі і дасылаліся кнігі.

Што ж датычыцца свецкай асветы, то час ад часу юнакі з расійскіх губерняў прыязджалі ў мясцовыя навучальныя ўстановы. З свайго боку, кіраўніцтва акругі накіроўвала ў Расію тых з выпускнікоў універсітэта, хто прытрымліваўся праімперскіх поглядаў. Характэрным прыкладам гэтага можа служыць лёс будучага вядомага расійскага публіцыста В. Сянкеўскага. У час вучобы ў Вільні ён нічым асаблівым сябе не праявіў, акрамя таго, што быў удзельнікам гуртка антыфіламатаў. Вынікам гэтага стала накіраванне 20-гадовага юнака на прафесарскую пасаду ў Пецярбургскі універсітэт. Дарэчы сам В. Сянкеўскі быў расчараваны — у гэтай навучальнай установе ў пачатку 20-х гг. было ўсяго каля 10 выкладчыкаў і менш 50 студэнтаў (у Вільні адпаведна — 50 і 600). «Адпомсціць» ён здолеў ужо ў 1826 г., калі яго накіравалі візітатарам у Магілёўскую і Віцебскую губерні, якія з 1824 г. ўваходзілі ў склад Пецярбургскай навучальнай акругі. Прадзятая справаздача В. Сянкеўскага аб антырасійскай дзейнасці мясцовых манаскіх школ стала адной з прычын пачатку жорсткай русіфікацыі беларускіх зямель⁸.

Русіфікацыя беларускіх і ўкраінскіх зямель праводзілася ў некалькі этапаў. Ужо пасля заканчэння вайны 1812 г. пачынаецца частковы перавод выкладання ў Віленскай акрузе на рускую мову. Важным момантам стала і раскрыццё паліцыйяй тайных студэнцкіх і вучнёўскіх арганізацый — А. Чартарыйскі адпраўлены ў адстаўку, частка выкладчыкаў была арыштавана. Русіфікацыя пачынае праводзіцца пад выглядам уніфікацыі мясцовай сістэмы асветы з агульнаімперскай — скарачаецца колькасць вучэбных гадзін, забараняецца выкладанне паліталогіі, палітэканоміі і звычайнага права, замест айчынай пачынае вывучацца руская гісторыя.

Аднак для карэннай перабудовы мясцовай сістэмы асветы расійскім уладам патрэбна была падстава. Ёю і стала паўстанне 1830–1831 гг. Некаторыя выкладчыкі беларускіх навучальных устаноў і частка моладзі падтрымалі паўстанне. У выніку з 1832 г. на Беларусі і захадзе Украіны пачынаецца суцэльная уніфікацыя і русіфікацыя адукацыйнай справы. У 1832 г. быў зачынены Віленскі універсітэт, ліквідаваліся ці рэарганізаваліся ўсе манаскія

⁸ Новосёлов А. Ревизия профессором Сенковским Белорусских училищ в 1826 году // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1872. № 4. С. 167–205; № 5. С. 74–118.

школы, у астатніх школах уводзіўся імперскі школьны статут 1828 г. Узаемадачынненні ўсходнеславянскіх асветніцкіх сістэм на гэтым этапе былі зведзены да адкрытага рабавання навучальных устаноў былой Віленскай акругі. У расійскія і ўкраінскія ўніверсітэты было вывезена большасць абсталювання, назапашанага свецкімі і манаскімі школамі (асабліва езуітамі, піярамі і дамініканцамі) больш чым за 200 год свайго існавання на Беларусі. Раскраданне бібліятэк Віленскага ўніверсітэта і Полацкай езуіцкай акадэміі заклала аснову фондаў рэдкіх кніг ўніверсітэтаў Масквы, Пецярбурга і Кіева, расійскіх публічных бібліятэк. Пры гэтым тысячы тамоў, каштоўныя прыборы і музейныя экспанаты загінулі ці зніклі па дарозе⁹.

Што ж датычыцца агульнага ўзроўню адукацыйнай справы на беларускіх землях пасля яе уніфікацыі, то нават расійскія чыноўнікі прызнавалі, што ён значна пагоршыўся. Забарона выкладаць манахам і звальненне нелаяльных да Расіі выкладчыкаў прывялі да пастаяннага недахопу добрападрыхтаваных педагагічных кадраў. Адсутнасць жа свайго ўніверсітэта, зразумела, яшчэ больш абвастрала становішча — таленавітая моладзь адпраўлялася вучыцца ў Расію і Украіну, дзе звычайна і заставалася працаваць. Вынікам гэтага стаў культурны заняпад Беларусі.

Такім чынам 70-я гг. XVIII – 30-я гг. XIX ст. сталі вырашаючым момантам для далейшага фарміравання сістэмы асветы на Беларусі. На жаль, на развіццё педагагічнай справы пастаянна аказвалі негатыўны ўплыў розныя палітычныя меркаванні. Барацьба за аднаўленне Рэчы Паспалітай, паланізацыя і русіфікацыя вучэбнага працэсу — вось асноўныя праблемы, якія хвалявалі тагачаснае грамадства Беларусі. Зразумела, што пры такім падыходзе асветніцкія пытанні становіліся другараднымі. Ды і як маглі стабільна развівацца мясцовыя школы, калі і расійскія ўлады з свайго боку глядзелі на іх толькі як на магчымыя цэнтры новага паўстання. Таму не дзіўна, што пасля пачатку актыўнай русіфікацыі галоўным у выхаваўчай справе становіцца падрыхтоўка лаяльных да імперыі грамадзян, нават калі гэта рабілася за кошт якасці падрыхтоўкі. Знішчэнне нацыянальна-патрыятычнага руху, у тым ліку і ў мясцовых навучальных установах, галоўная мэта Пецярбурга, якая абумовіла далейшае развіццё адукацыйнай справы на Беларусі і Украіне. Дзеля гэтага зачыняліся школы, час ад часу праводзіліся рэпрэсіі сярод выкладчыкаў і выхаванцаў, забараняліся старыя падручнікі. Выкараненню гістарычнай памяці садзейнічала знішчэнне помнікаў гісторыі і культуры. Характэрным прыкладам можна лічыць успаміны рускага чыноўніка А. Жыркевіча аб закрыцці ў 1855 г. Віленскага музея старажытнасцей: «разве могли сохранить для потомства какое-либо значение полуистлевший фрак Адама Мицкевича, халат последнего польского короля Понятовского, труба Тадеуша Косцюшки»¹⁰.

⁹ НГАБ. Ф. 3157, воп. 1, спр. 21, арк. 14–24.

¹⁰ Жиркевич А. Сонное царство великих начинаний. Вильна, 1911. С. 33.

Так старадаўнія ўзаема сувязі асветніцкіх сістэм усходнеславянскіх народаў былі зведзены з канца 30-х гг. XIX ст. да простага падпарадкавання беларускіх і ўкраінскіх навучальных устаноў расійскім, якія сталі для іх зорам у асветніцкай і ідэалагічнай дзейнасці.

Алесь Туровіч (Мінск)

ПРАБЛЕМЫ СУЧАСНАЙ АСВЕТЫ Ў БЕЛАРУСІ: ПІСЬМЕННІЦКІ ПОГЛЯД

Асветныя сістэмы патрабуюць сваёй упарадкаванасці па кібернетычных параметрах. Так, у сучасным стварэнні канцэптуальных праектаў ключавую пазіцыю ва ўсведамленні, аналізе і прадукаванні культурнай прадукцыі адыгрывае паймо «тэкст» і вытворныя ад яго (кантэкст, гіпертэкст і г. д.). Аднак, у залежнасці ад таго, наколькі актуалізавана тая ці іншая навуковая ці метадычная распрацоўка, сваё месца займае і дыскусія тэксту. У апошнія дзесяцігоддзі адбылася карэкціроўка актуальнасці гуманітарнай прадукцыі. Гэта перш за ўсё выявілася ў змяненні пазіцый: вытворчасць, размеркаванне, маёмасць. Інтэлектуальны прадукт робіцца ўсё больш агульнадаступным, і на першае месца выступаюць праблемы захавання аўтарскіх правоў, размеркавання і сістэмнага ўладкавання той ці іншай інфармацыі. Яны павінны ўключаць у сябе і магчымасць інварыянтных мадэляў пабудовы, што б дазволіла карэляваць не толькі інфармацыю і культурны прадукт, выдомыя на момант іх стварэння, але і маглі б мець патэнцыял для засваення як прагназуемага, так і непрадказальнага матэрыялу.

Пры ацэнцы з'яў, звязаных з парадыгмай асветы, абавязкова варта ўлічваць працэсы, што ствараюць новую камунікатыўную прастору. Гэта звязана перш за ўсё з навукова-тэхнічнай рэвалюцыяй, а таксама фарміраваннем і структуралізацыяй электронных сетак і новых камунікатыўных сістэм, якія не звязаны з тэхнічнымі магчымасцямі. Час, прастора, суб'ект і аб'ект інфармацыі сталі ўступаць у новыя ўзаемаадносінны і ўзаемадачынненні. Так, сучасны свет у пэўнай ступені можа карэлявацца з архаічным светам. Віртуальныя камп'ютэрныя тэхналогіі ствараюць прынцыпова новыя ўзаемадачынны ў варунках паміж асобай і навакольным асяроддзем. Ствараюцца інфернальныя, не падлягаючыя рацыянальнай ацэнцы сістэмы. Бінарны камунікатыўны стандарт кшалту «паведамленне — успрыняцце» пашыраецца, у межах гэтай апазіцыі ствараюцца новыя элементы, якія ўступаюць у разгалінаваныя ўзаемадачынненні з аб'ектам, суб'ектам, рэчаіснасцю і самай камунікацыяй як дыскусіяй.

Такім чынам сучасны віртуальны стан культуральнай парадэгмы карэлюецца з архаічным светапоглядам. Міф становіцца базавым знаковым кантынуумам і для сучасніка. Перамяшчэнне ў прасторы суб'екта, перамяшчэнне аб'ектаў, атрыманне інфармацыі без непасрэднага кантакту ў межах канкрэтнай прасторы сталі звычайнай справай, што падымае ў вачах архаічнага чалавека сучасніка да стану інфернальных істот. Разам з тым канцэпты архаічнай культуры дазваляюць надбудоўваць канструктыўныя страты для пашырэння сучаснага модуса. Улічваючы гэтыя мадэлі, можна даваць ацэнку сучаснаму стану агульнай асветы і асветы ў межах рэгіянальнага і нацыянальнага дыскурса. Сучасныя мастацкія праекты, зарыентаваныя на перфомэнс і адмаўленне жорсткай эстэтычнай парадэгмы, дамінаванне эксперымента і варыятыўнасці, ствараюць прынцыпова новую сістэму ацэнкі, успрыняцця і стварэння мастацкіх аб'ектаў. Адносіны аўтара і інтэрпрэтатараў да таго ці іншага твора становяцца дамінантай у вызначэнні яго якасцей. Так, адзін і той жа ўчынак у межах эстэтычнай прасторы (выставачная зала, тэатральныя падмосткі, сцэна) у неартыкуляванай і ненамінаванай як эстэтычная сітуацыі могуць мець розны статус. Калі ў першым выпадку такі праект можа ідэнтыфікавацца як эстэтычны праект, то ў другім ён можа кваліфікавацца як хуліганскі ўчынак, у першым выпадку аўтар можа атрымаць ганарар, у другім — штраф. Той ці іншы звычайны прадмет можа быць пастаўлены на пастамент ці заключаны ў пэўную рамку і такім чынам стаць з'явай унікальнай эстэтычнай і культурнай значнасці. Такія прэцэдэнты ствараюць прынцыпова новую сітуацыю ў дачыненні да ацэнкі і распаўсюджвання інфармацыі, асветнай парадэгмы. Згодна з такой сітуацыяй зніжаецца ці зусім знікае неабходнасць у ацэнцы мастацкай з'явы, на першы план выходзіць намінацыя і проста факт існавання твора. Узнікае вялікая рызыка: той ці іншы твор у суцэльнай віртуальнай парадэгме называння і намінацыі можа проста згубіцца. Замест татальнага плюралізму ўсёдазволенасці і ўсевадомасці мы сутыкнемся з праблемай проста немагчымасці ўсвядоміць той ці іншы твор фізічна. Мастацкія эстэтычныя праекты могуць самапазнавацца са значна большай хуткасцю, чым іх можна «спажыць». Разам з тым узнікае вялікая колькасць клішэ, якія ператвараюць быццам арыгінальны твор у больш стандартызаваны, чым твор зроблены па традыцыйных канонах і класічных шаблонах. Прамысловае тыражаванне аб'ектаў контркультуры і андэграўнда фактычна надае ім новы статус попкультуры і прадукцыі шырокага спажывання. Такім чынам асветная парадэгма кардынальна ўплывае на сам факт рэчаіснасці і культуры, не толькі ацэньваючы іх і распаўсюджаючы, але і ствараючы. Метадалагічна з гэтага вынікае, што любая рэфлексія і ацэнка, прадукаванне твора ёсць новы твор і новая мадэль яго стварэння. Рэцэнзія на твор і яго распаўсюджванне ёсць новы твор, які можа быць значна больш актуальным. Распаўсюджванне ў сучасных камунікатывых варунках мае ці не дыяметральна супрацьлеглы характарыстыкі, чым

неякі час таму. Гэта не тыражаванне і перамяшчэнне матэрыяльных носьбітаў культурнага прадукта, а акцэнтацыя ўвагі на ім, стварэнне пошукавай сістэмы, пры якой той ці іншы культурны аб’ект займае больш прывабнае становішча і больш значную пазіцыю, збірае на сябе найбольшую колькасць увагі, пасылка, чытавання, прачытання, усведамлення, колькасць і хуткасць рэпрадукцый.

У свой час многім старажытным цывілізацыям пашэнціла рана памерці. Бо калі б яны змаглі дажыць да лагічнага канца, то іх культурныя набыткі былі б па-варварску разбураны. Калі б нашчадкі старажытных егіпцяў ці індзейцаў Мая здолелі стварыць развітую тэхнагенную культуру, мы б не пабачылі пірамід — іх бы расцягнулі на будаўніцтва гідра-электрастанцый, іншых «пректаў стагоддзя», рэшту — на катэдры і сувеніры. У гэтым кантэксце не варта сумаваць з той прычыны, што беларуская нацыянальная культура быццам «знікае». Насамрэч адбываецца кансервацыя і трансляцыя ў новых варунках тэкстаў і культурных аб’ектаў. Тыя ці іншыя яе сферы фіксуюцца на прыгожай фінішнай кропцы, якая пасля пэўнага прамежку часу можа стаць стартавай, ці, дакладней, становіцца, пры выбары адпаведнага ракурса назірання. Але павінен прайсці час, неабходны для адсейвання зерня ад шалупіння, і стварэння базы для актуальных каштоўнасцей. Галоўная праблема стаіць перад сацыяльнымі інстытутамі — вызначыць, што з’яўляецца сапраўды тым важным, па якіх параметрах і шкалах ацэньваць той ці іншы праект, што патрабуе падтрымкі, а што не. Пры гэтым варта ўлічваць, што часта назіраецца парадокс, калі падтрымка сацыяльнымі структурамі насамрэч шкодзіць парадыгме асветы. Часта адбываецца дэсакралізацыя патаемных дыскурсаў і іх трансляцыя на прафанным узроўні, што патрабуе надбудовы новых дыялогавых кампрамісных сістэм.

Нельга не пагадзіцца з тым, што не ўсё, што пішацца па-беларуску, ствараецца ў нацыянальным кантэксце, — добра. Ёсць культурная прадукцыя, якая выглядае быццам прыстойна, але на самай справе ўяўляе сабой нацыянальна-адраджэнцкі кітч, ці халтурку для «міжсабойнага» карыстання. З іншага боку, з такой жа перакананасцю, можна сцвярджаць, што адсутнічае і аб’ектыўная шкала каштоўнасцей таго ці іншага твора, культурнага прадукта. Назіраючы за рэцэнзіямі і крытыкай, можна прыйсці да парадасальнай высновы: усё што, ні ствараецца — добра, толькі што не хапае сродкаў на друк, арганізацыю выстаў, паказаў. Адмоўныя ацэнкі, што калі-нікалі трапляюць на старонкі друку — ці проста ветлівасць перад чытачом (ну сапраўды, не можа быць усё выдатна) ці наадварот — паказчык таго, што твор сапраўды ў аўтара атрымаўся настолькі, што выклікаў шчырую ўвагу. Вядома, кожны стваральнік, адначасова крытык. Чым больш шчыры мастак ці творца, тым вузейшае кола праектаў, якія яму падабаюцца і часцяком абмяжоўваюцца прозвішчам аднаго аўтара — яго самога. Такім чынам найбольш карэктнай крытыкай таго ці іншага мастацка-

культурнага прадукта можа быць толькі паведамленне пра яго і нейтральнае апісанне тых ці іншых якасцей. Прынцып мастацкай крытыкі ці культурнага аналізу пачынае змыкацца з прынцыпамі журналістыкі — толькі нейтральнае інфармаванне пра падзею, з перанясеннем адказнасці за ацэнку і каментар на чытача. Калі б мастацтва ці культура былі б проста самадастатковымі з’явамі, то на гэтым можна было б спыніцца. Але ў адрозненне ад вытворчасці ці камерцыйных праектаў культурныя (маецца на ўвазе так званая «духоўная», па вялікім рахунку, нематэрыяльная частка агульнай культуры) прадукты не з’яўляюцца самадастатковымі ў фінансавым плане і звычайна патрабуюць знешняй падтрымкі — ад дзяржаўных і недзяржаўных заможных колаў. Адным з асноўных паказчыкаў высокага культурнага напаўнення таго ці іншага твора і з’яўляецца яго фінансавая самадастатковасць. Хаця, бываюць выключэнні (нельга ставіць пад сумніў духоўную каштоўнасць бестселера ўсіх часоў і народаў Бібліі). У дадзенай сітуацыі варта ўлічваць новыя асветныя мадэлі, якія існуюць і самапрадукуюцца ў межах розных сацыяльных дыскурсаў. Канцэпты «Беларусь», «Супольнасць» павінны сутранслявацца ў межах культурных і мастацкіх сфер дзеля надбудовы новых часавых і прасторавых сфер.

Захар Шыбека (Мінск)

МІНСК У СКЛАДЗЕ РАСІЙСКОЙ ІМПЕРЫІ (культурны генезіс будучай сталіцы)

Поўны малянак культурнага развіцця дасавецкага Мінска ў беларускай гістарыяграфіі яшчэ не створаны¹. Вытокі нашага правінцыялізму пакуль мала цікавяць даследчыкаў гісторыі Беларусі. Пра сталіцу варта пісаць як мага болей. Зададзімся пытаннем, ці стаў Мінск культурным цэнтрам Беларусі да абвясчэння яго сталіцай у 1918 і 1919 гг. і ці меў ён нейкія поспехі ў пераадоленні расійскага правінцыялізму? А для адказу вызначым у культурным развіцці горада найбольш значныя для Беларусі з’явы і падзеі.

Культура горада ў першай палове XIX ст. вывучана недастаткова, акрамя літаратурнай дзейнасці. І гэта можна патлумачыць тым, што значная частка архіўных крыніц тагачаснай Мінскай губерні апынулася ў Кіеве.

¹ История Минска. Мн., 1957; Гісторыя Мінска. Мн., 1967; Минск. Энциклопедический справочник. Мн., 1980; Шыбека З. В., Шыбека С. Ф. Минск: Старонкі жыцця дарэвалюцыйнага горада. Мн., 1994.

Аднак дадзеная акалічнасць не вельмі ўскладняе дасягненне нашай мэты, бо важнейшыя вехі культурнага жыцця Мінска знайшлі сваё адлюстраванне ў навуковых манаграфіях і энцыклапедычных даведніках.

Вось гэтыя вехі.

Гадаванцы адчыненыя у 1803 г. мінскай гімназіі (Тамаш Зан і іншыя) закладвалі ў сценах Віленскага ўніверсітэта ідэалогію філарэтаў. Мінск стаў другім пасля Вільні горадам краю з уласнай прэсай («Gaseta Tumezasowa Minska», 1812 г., выдавец — настаўнік Ігнат Брадоўскі). Першая для дзяцей расійскіх яўрэяў школа 1-га разраду (ніжэйшая) заснавана ў Мінску ў 1847 г., другая — у Вільні ў 1848 г. У 1840–1850-х гг. у Мінску разгорталася дзейнасць Вінцэнта Дуніна-Марцынкевіча, аднаго з заснавальнікаў новай беларускай літаратуры і беларускага нацыянальнага тэатра.

У 1871–1897 гг. у Мінску дзейнічала музычнае вучылішча арганістаў, адзінае такога тыпу ў Беларусі. Мінск быў другім пасля Вільні горадам, дзе з 1886 г. пачала выходзіць недзяржаўная рускамоўная газета («Минский листок»). Мяркуючы па матэрыялах згаданага выдання, у канцы XIX ст. Мінск апырэджаў Вільню ў асэнсаванні адметнасцей беларускага народа². У 1898 г. мінская гарадская дума на чале з гарадскім галавой К. Э. Чапскім падрыхтавала праект усеагульнага абавязковага навучання дзяцей ад 7 да 12 гадоў, які рускі цар проста высмеяў. Мінск на 10 год апырэдзіў падзеі, звязаныя з такой жа ініцыятывай расійскага земства ў 1908 г.³ Да канца XIX ст. беларускі гісторык, археолаг і калекцыянер Генрых Татур стварыў у Мінску самы багаты ў межах сучаснай Беларусі прыватны музей беларускай матэрыяльнай культуры, а таксама багацейшую калекцыю рукапісаў і старадрукаў.

У пачатку XX ст. па колькасці бібліятэк, сярэдніх школ і вучняў у іх Мінск займаў другое пасля Вільні месца ў краі⁴. З 90-х гадоў Мінск стаў галоўным канкурэнтам Вільні па колькасці рускіх перыядычных выданняў. У 1914–1917 гг. ён урэшце захапіў лідэрства⁵. Але з улікам польскіх газет і часопісаў наперадзе па-ранейшаму заставалася Вільня. З канца 1913 г. і да 1915 г. у Мінску выдаваліся агульнабеларускі часопіс для моладзі «Лучынка» і агульнабеларускі сельскагаспадарчы часопіс «Саха». З 1911 г. тут дзейнічала Мінская балотная станцыя, першая дзяржаўная навуковая ўстанова ў межах сучаснай Беларусі. Супрацоўнікі станцыі выдавалі першы

² Минский голос. 1910. 14 дек.

³ Кравцов А. И. Педагогическое образование в Белоруссии в дооктябрьский период // Ученые записки Минского педагогического института иностранных языков. Вып. 1. Мн., 1958. С. 56.

⁴ Города России в 1904 году. СПб., 1906. С. 114–117; Города России в 1910 году. СПб., 1914. С. 129–131, 138–141.

⁵ Предварительный список периодических изданий России 1901–1916 годов. Л., 1949. С. 115–204; Перыядычны друк Беларусі 1817–1916 гг. Бібліяграфічны ўказальнік. Мн., 1960. Падлікі нашы. Гл. таксама: Конан У. М., Шахматаў Б. М. 3 гісторыі перыядычнага друку ў Мінску // Весті АН БССР. Серыя грамадскіх навук. 1967. № 3. С. 33.

ў Расіі часопіс па культуры балот «Болотоведение» (№ 1–2 1913–1914, з 1915 г. — у Маскве). Створанае летам 1915 г. у Мінску Беларускае таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны ператварылася ў своеасаблівы клуб беларускай творчай інтэлігенцыі. У 1917 г., пасля падзення царызму, горад імкліва набываў інстытуцыі беларускай культуры: узноўленае Першае беларускае таварыства драмы і камедыі на чале з Ф. Ждановічам, тэатр Ф. Аляхновіча, народны хор У. Тэраўскага, танцавальны ансамбль Ч. Радзевіча, народны аркестр Д. Захара, агульнабеларуская газета «Вольная Беларусь», першыя беларускія школы. Пры Часовым урадзе Мінск стаў значным асяродкам польскай культуры. Тут выходзіла 11 польскіх газет⁶.

Пералік дасягненняў Мінска ў галіне культуры хоць і не поўны, але зусім дастатковы, каб зразумець, што гэта быў звычайны губернскае горад, які па сваёй культурнай значнасці заставаўся далёка ззаду ад Санкт-Пецярбурга, Варшавы, Кіева ці нават Вільні. Дасавецкі Мінск выглядаў правінцыйна. І справа тут не ў геапалітыцы, бо выгаднае геаграфічнае становішча Мінска доўга не выкарыстоўвалася ў інтарэсах жыхароў рэгіёна. Арыгінальных пачынанняў было мала. Для Варшавы, Вільні палітычная залежнасць ад Расіі не стала прычынай ускраіннасці ці перэферыінасці. Тут важна звярнуць увагу на прычыну псіхалагічную, хоць былі і іншыя. Правінцыялізм Мінска выяўляўся ў духоўнай залежнасці ад Вільні, Варшавы, Санкт-Пецярбурга.

Мінск, безумоўна ж, вылучаўся на агульным фоне беларускіх гарадоў у межах сучаснай Беларусі. Але не так проста сказаць, якую культуру ён прэзентаваў у сапраўднасці. Горад не стаў значным цэнтрам рускага культурнага жыцця. Гэтаму перашкаджалі нізкія запатрабаванні ў рускай культуры з боку мінчан, фінансавыя цяжкасці дзяржавы і цемрашальская палітыка царскага ўрада, які нібы знарок падрываў тут развіццё рускіх культурных устаноў як эканамічна, так і палітычна. Руская культура не змагла выціснуць ці замяніць польскую. Не стаў Мінск і такім вядомым цэнтрам польскай культуры па-за межамі Польшчы, як Кіеў ці Львоў. Гэтаму перашкаджала моцная зрусіфікаванасць горада, канкурэнцыя такога блізкага да Мінска асяродка польскай культуры як Вільня, ды непрывабытнасць для большасці мінчан польскіх ідэалаў. Нельга сказаць, што Мінск быў і значным цэнтрам яўрэйскай культуры ў імперыі. У маштабах Расіі яго можна лічыць толькі адным з цэнтраў беларускай культуры.

Больш таго, правінцыйнась і своеасаблівае нічыйнась Мінска якраз і дазволілі беларусам зрабіць яго беларускай сталіцай. У той жа час да моманту распаду царскай імперыі ён стаў полікультурным цэнтрам Беларусі і як ніякі іншы горад успрымаўся жыхарамі беларускіх зямель у якасці сталіцы. Праўда, гэта быў хутчэй палітычны, чым культурны выбар. Беларуска

⁶ Гл.: Zienkiewicz Tadeusz. Polskie życie literackie w Mińsku w XIX i na początku XX wieku (do roku 1921). Olsztyn, 1997.

культура не стала сродкам камунікацыі. Прадстаўнікоў розных культур аб'ядноўваў беларускі горад, а не беларуская культура. Так што ўжо ў пачатку XX ст. палітычная мадэль беларускай нацыі, у параўнанні з этнакультурнай, выглядала больш перспектыўна.

Ала Сташкевіч (Мінск)

МУЗЕІ БЕЛАРУСІ ЯК ЧАСТКА ЎСХОДНЕЎРАПЕЙСКОЙ МУЗЕЙНАЙ ПРАСТОРЫ: ПРАБЛЕМЫ ПЕРАХОДНАГА ПЕРЫЯДУ І ІНТЭГРАЦЫЯ Ў МІЖНАРОДНЫ КАНТЭКСТ

У сучасны момант на Беларусі дзейнічае 200 дзяржаўных музеяў сістэмы Міністэрства культуры РБ, каля 1500 музеяў іншых ведамстваў, у тым ліку школьных, і адзін — прыватны. Як бачым, даволі разнастайная музейная сетка, у якой прадстаўлены ўсе існуючыя профільныя групы: гістарычныя, мастацтвазнаўчыя, літаратурныя, прыродазнаўчыя, галіновыя, комплексныя.

Большасць беларускіх музеяў мае комплексны профіль (каля 64%). Гэта музеі, зборы якіх, згодна сучаснай музеялагічнай тэрміналогіі, «дакументуюць гісторыю і прыроду канкрэтнага адміністрацыйна-тэрытарыяльнага рэгіёна». Так склалася гістарычна і вытокі гэтай з'явы ідуць ад вядомай пастановы 1923 г., прынятай музейным аддзелам Галоўнавукі, якім быў зацверджаны асноўны прынцып пабудовы мясцовых музеяў. У прыватнасці, там адзначалася: «...коллекции провинциальных музеев перестраиваются по краеведческому, т. е. территориальному признаку, причем на краеведческие музеи возлагается изучение и отображение в коллекциях природы, культуры и хозяйства края как в настоящем, так и в прошлом»¹. Сама па сабе тэндэнцыя да лакалізацыі музейнай практыкі мела станоўчы характар, паколькі стымулявала развіццё краязнаўчага руху, стварала ўмовы для выхавання павагі да гісторыка-культурнай спадчыны, яе выратаванню і адраджэнню, да развіцця розных этнічных культур і г. д. Але з цягам часу, пад уплывам разнастайных сацыяльна-палітычных фактараў, антыдэмакратычнай дзяржаўнай палітыкі краязнаўчыя музеі ператвараліся ў «ідэалагічны рупар» пануючай партыі, што ў выніку прывяло да замены

¹ Букарева Л. С. Краеведческие музеи РСФСР в прошлом, настоящем, будущем (сетевые аспекты) // Музееведение. На пути к музею XXI века. (Сб. науч. тр. / НИИ культуры). М., 1989. С. 66–86.

сапраўднай гісторыі яе фальсіфікацыяй, арыгінальных прадметаў, якія паказвалі рэальнае развіццё канкрэтных рэгіёнаў, на «абязлічаныя» копіі. Па сутнасці, савецкія краязнаўчыя музеі амаль да пачатку 1980-х гг. вельмі нагадвалі знакамітыя Хайматмузеўмы (музеі роднага краю) Германіі 30-х гадоў нашага стагоддзя, дзе жывая камунікацыя была заменена ідэалагічнай прапагандай.

Музей заўсёды быў правадніком культурных памкненняў і ідэалагічных устаноў грамадства. У складзе вялікай саюзнай дзяржавы беларускія музеі выступалі ў якасці правінцыйных асяродкаў культуры. Яны не мелі ўласнага навукова-метадычнага цэнтра, не існавала і асобнай палітыкі ў галіне кіравання музейнай дзейнасцю. Пасля набывання Беларуссю незалежнасці сітуацыя змянілася і вельмі хутка адбылася пераацэнка каштоўнасцей і прыярытэтаў. Менавіта на перыяд так званай «перабудовы» прыпадае найбольш інтэнсіўны рост музейнай сеткі краіны. Прыкладам, з 1990 па 1994 г. толькі ў сістэме Мінкульту ўзнікла каля трыццаці новых музейных адзінак. Востра паўстала пытанне падрыхтоўкі і перападрыхтоўкі музейных кадраў і зараз гэта праблема паспяхова вырашаецца пасля адкрыцця ў 1994–1995 гг. адпаведных спецыяльнасцей у Беларускім дзяржаўным універсітэце і Беларускім універсітэце культуры, а таксама на базе Школы музеялогіі пры Беларускім інстытуце праблем культуры. У 1996 г. быў прыняты Закон аб музеях, які, пры ўсёй сваёй недасканаласці, тым не менш, сведчыць пра пэўны ўзровень у развіцці сучаснай музейнай практыкі і жаданні вызначыцца ў сацыяльным і юрыдычным кантэксце.

Беларускія музеі сёння, як і ўсё грамадства, перажываюць складаныя часы. Эканамічны крызіс падарваў многія сферы жыццядзейнасці, у тым ліку і музейную. Недахоп фінансавых сродкаў, слабая матэрыяльна-тэхнічная база ўскладняюць эфектыўнае развіццё і самаўдасканаленне музеяў. Тым не менш, нягледзчы на відавочныя цяжкасці, кожны год статыстыка фіксуе з'яўленне двух-трох новых музейных устаноў, а гэта сведчыць пра існаванне ўстойлівай цікавасці грамадства да музеяў увогуле. Большасць з іх па-ранейшаму носіць рэгіянальны характар. Чым больш самастойны ў эканамічным і культурным сэнсе рэгіён, тым выразней у мясцовага кіраўніцтва праяўляецца тэндэнцыя да самаідэнтыфікацыі, да вызначэння свайго месца ў міжрэгіянальных культурных сувязях шляхам музеефікацыі акаляючага асяроддзя праз рэканструкцыю старых і стварэнне новых музеяў.

Які тып рэгіянальнага музея характэрны для сённяшняй Беларусі? Адыход ад былой ідэалогіі, на шчасце, не змяніў адносінаў да рэгіянальных музейных цэнтраў як да важнага сацыяльна-культурнага асяродка, не знізіў іх значэння ў развіцці лакальных культур. Не адбылося масавай перапрафілізацыі 1960-х гг., але некаторая спецыялізацыя асобных мясцовых музеяў толькі пашырыла рамкі існуючай тыпалагічнай сістэмы і разнастайла працэс музейнага будаўніцтва. Зыходзячы з вядомай тэзы, што «кожны музейны

прадмет перш за ўсё лакальна абмежаваны», можна сцвярджаць, што мясцовыя музеі ў іерархіі сучасных музейных форм з’яўляюцца першаснымі, паколькі прадметы, якімі яны аперыруюць ў сваёй дзейнасці, карэнныя і могуць адчуваць сябе дома, у гарманічным прыродным і культурным атачэнні. Рэгіянальны музей, такім чынам, з’яўляецца ўстойлівай музейнай адзінкай і не залежыць ад часовых змен, але змяняюцца яго фармальныя структура і яго роля як спецыфічнага сацыяльнага інстытута. Сучасная беларуская музейная практыка дэманструе нам некалькі магчымых шляхоў развіцця рэгіянальных музеяў, якія ўжо акрэсліліся і, на нашу думку, павінны характарызаваць беларускі музей ХХ ст. Перш за ўсё, відавочна тое, што многія музеі сёння з’яўляюцца не толькі сховішчамі каштоўных рэчаў, а найперш — асяродкамі культурнай камунікацыі, адкрытымі для шырокай публікі. Адпаведна яе інтарэсам, яны становяцца своеасаблівым мастом паміж мінулым і сучасным, забяспечваючы разуменне і павагу да таго, што было раней. Яны развіваюцца разам з грамадствам, захоўваючы інфармацыю аб яго каранях і даючы сілы для яго далейшага росту. Адсюль — разнастайнасць музейных форм, якія з’явіліся на Беларусі пасля 1991 г.: музеі-запаведнікі, экамузеі, аб’яднаныя музеі, музеі — гістарычныя і культурныя цэнтры і інш.

Па-другое, музеям, з улікам тых новых задач, якія паставіла перад імі грамадства ў сувязі з дэмакратызацыяй усіх сацыяльных інстытутаў, стала цесна існаваць у сваіх былых межах культурна-асветніцкіх устаноў. Музеі свядома пашырылі сферу свайго ўплыву, заваёўваючы ўсё большую тэрыторыю як у рэальным, так і ў пераносным сэнсе. Сёння нікога не здзіўляе, што кожны абласны музей і шэраг раённых уяўляюць сабой ужо не адзін музей, а кангламерат асобных музеяў, якія адлюстроўваюць розныя аспекты сацыяльна-культурнай гісторыі края; што існуюць спецыялізаваныя музеі, прысвечаныя асобным катэгорыям наведвальнікаў: дзіцячыя, навуковыя, для інвалідаў і г. д.

З’яўляюцца новыя музейныя праекты, арэал дзеяння якіх выходзіць далёка за рамкі музея і ахоплівае шэраг іншых сацыяльных інстытутаў, стымулюючы актыўнасць насельніцтва і пашыраючы такім чынам сваю рэальную і патэнцыяльную аўдыторыю.

Па-трэцяе, выразна акрэслілася імкненне беларускіх музеяў да аднаўлення іх у статусе навукова-даследчай установы, які быў выхалашчаны за гады існавання ў таталітарнай дзяржаве. І хоць гэты шлях вельмі няпросты (нестае кваліфікаваных кадраў, адсутнічаюць адпаведныя навыкі, метадыка, існуе нават пэўны псіхалагічны бар’ер у супрацоўнікаў), але ён перспектыўны і пачатак яму пакладзены міждысцыплінарнымі кантактамі музеяў з навукова-даследчымі ўстановамі, навукова-практычнымі канферэнцыямі, публікацыяй навуковых прац музейных работнікаў і г. д.

Музеі сёння ставяць перад сабой цяжкія пытанні адносна таго, як адпавядаць патрабаванням сучаснага грамадства. Як інтэрпрэтаваць мінулае

ў межах сваёй краіны, рэгіёна, сваёй мясцовасці. Як перажыць палітычны і ідэалагічны ціск, недахоп сродкаў; як адысці ад стэрэатыпаў, якімі ўсё яшчэ хварэе грамадства і свой уласны калектыў; як захаваць лепшае з мінулага і выявіць значнае ў сучасным, як... спіс пытанняў бясконцы. Галоўнае, своечасова знайсці правільны адказ на іх і ў нейкім сэнсе рэабілітаваць прафесію. Патрабаванні да музея растуць, а магчымасцей становіцца ўсё меней. Нягледзечы на страты, якія Беларусь панесла падчас шматлікіх войнаў і перыядаў культурнай акупацыі, мы ўсё ж валодаем пэўным каштоўным патэнцыялам (гэта каля 2,5 мільёнаў асноўнага музейнага фонду краіны), які неабходна захаваць, што сёння ўжо становіцца праблематычным, паколькі ніводзін беларускі музей на пачатку XXI ст. не мае добра абсталяванага спецыялізаванага фондасховішча, а ў існуючых вільготнасць часам дасягае 70%, што недапушчальна. Дадаць да гэтага слабую рэстаўрацыйную базу нашых музеяў, адсутнасць школы нацыянальных рэстаўратораў і стане зразумелым, што мы можам аказацца перад вялікай катастрофай, падобнай да чарнобыльскай, толькі духоўнага плана.

Разам з небяспекай фізічнай страты музейных каштоўнасцей існуе пагроза страты музейнай інфармацыі, што павінна хваляваць не менш. Толькі 47% асноўнага фонду краіны прайшло навуковую апрацоўку, а значыць сталі паўнаwartаснымі здабыткамі культуры. Астатнія чакаюць свайго часу, і гэта чаканне непазбежна суправаджаецца пэўнымі інфармацыйнымі стратамі. Сёння пры Беларускім інстытуце праблем культуры ў рамках Дзяржаўнай навукова-тэхнічнай праграмы «Культура» распрацоўваецца праект стандарта музейнай дакументацыі, які дапаможа уніфікаваць працэс апрацоўкі музейных фондаў і стане першым крокам на шляху стварэння агульнанацыянальнага банка дадзеных музейных каштоўнасцей. Яго стварэнне дазволіць не толькі сістэматызаваць найбольш каштоўныя нацыянальныя здабыткі, але і паспрыяе іх зберажэнню ад рабаўніцтва, незаконнага вывазу за межы краіны, акрамя таго, гэта будзе дастойная падстава ўвайсці ў сусветную музейна-інфармацыйную сістэму, дзе беларускія каштоўнасці пакуль не прадстаўлены і таму не ідэнтыфікаваны.

Задача музея — не толькі ў захаванні, але і ў прэзентацыі помнікаў культуры народа. Экспазіцыя — найвышэйшая форма музейнай прэзентацыі. Яна ўвасабляе ў сабе ўсе яе элементы і аперыруе ўсімі магчымымі каналамі перадачы інфармацыі: на знакава-сімвальным узроўні — праз сістэму экспанатаў і іх узаемадзеянне; на вербальным — праз тэкставы каментар, на невербальным — праз сістэму арыентацыі ў прасторы і экспазіцыйны маршрут. У рэйтынгу эфектыўнасці ўздзеяння на наведвальнікаў экспазіцыя займае першае месца сярод іншых музейна-камунікатыўных каналаў. Асаблівай папулярнасцю карыстаюцца гістарычныя экспазіцыі. У якасці прыярытэтных іх вылучаюць 47% пастаяннай публікі і 56% тых, хто прыйшоў у музей упершыню. Гэты факт сведчыць аб устойлівым інтарэсе да мясцовай гісторыі і помнікаў, да гістарычных ведаў і дае

падставы свярджаць аб жыццяздольнасці і перспектывыўнасці менавіта гістарычнага (у шырокім сэнсе) накірунку музейнай прэзентацыі. Тым не менш, каля 30% беларускіх музеяў у сучасны момант не маюць пастаяннай экспазіцыі. Яны знаходзяцца ў стадыі яе стварэння ці мадэрнізацыі. Час прымусіў не толькі змяніць старыя ідэалагічныя і метадалагічныя ўстаноўкі, але й запатрабаваў новай стылістыкі, сучасных форм і тэхналогій. Гэта адразу стварыла мноства проблем і перш за ўсё матэрыяльных, бо, да прыкладу, адна музейная вітрына сёння каштуе ад 200 да 5000 долараў, у залежнасці ад таго, наколькі поўна яна адпавядае альбо не адпавядае неабходным санітарна-гігіенічным нормам утрымання экспаната.

На сённяшні дзень у краіне не існуе дастойных музейных экспазіцый, прывечаных сучаснай гісторыі і культуры. Многія музеі стараюцца не кранаць гэту тэму ўвогуле (па прынцыпу, няма такой экспазіцыі — няма проблем), адыходзячы ў этнаграфізм, міфалогію, часам патрыархальшчыну, падмяняючы праблемны паказ сентыментальнай ідэалізацыяй мінулага. Важна працягваць працэс дакументавання і не спыняць камплектаванне музейных фондаў таксама і матэрыяламі сучаснасці.

Беларусь за сваю шматпакутную гісторыю згубіла большую частку сваіх нацыянальных каштоўнасцей, якія сёння раскіданы па ўсім свеце і, на жаль, дасюль не ідэнтыфікаваны як беларускія. Дзяржава не праёўляе цікавасці да праблем рэстытуцыі, мала ўвагі надаецца і вывазу каштоўнасцей праз адкрытую расійскую мяжу, які зараз абсалютна некантралюемы. Антыкварны рынак амаль не звязаны з музеямі, таму што многія з іх проста не ў стане набыць каштоўныя рэчы самі, а дзяржаўная палітыка ў гэтым накірунку адсутнічае. Тыя невялікія грошы, якія Міністэрства культуры выдзяляе на камплектаванне музейнага фонда, размяркоўваюцца досыць суб'ектыўна, паколькі не выпрацаваны крытэрыі адбору, не вызначаны прыярытэты.

Недахопы крыніцазнаўчай базы музеяў, аднак, фарміруюць асаблівую экспазіцыйную культуру, прымушаюць шукаць нестандартныя камунікацыйныя сродкі для перадачы музейнай інфармацыі. Выпрацоўваецца арыгінальная стылістыка і свая вобразная мова, якая вылучае беларускія музеі з шэрага іншых. Экспазіцыі становяцца больш канцэптуальнымі і глыбокімі. Сярод сапраўдных знаходак беларускай экспазіцыйнай школы можна вылучыць пастаянную экспазіцыю Літаратурнага музея Максіма Багдановіча, выставу «Покліч» Дзяржаўнага музея гісторыі беларускай літаратуры, шэраг тэматычных экспазіцый Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка, Віцебскага і Брэсцкага абласных музеяў, Гродзенскага гісторыка-археалагічнага музея, музея народнай культуры Мазыршчыны «Палеская веда», экспазіцыю Музея Марка Шагала і інш.

1990–1991 гг. сталі пераломнымі для беларускіх музеяў і ў адносінах яго аўдыторыі. Пасля 1991 г. пачаўся рэзкі спад наведвання музеяў. Да гэтага часу асноўным кантынгентам музейнага абслугоўвання былі турысты. Пасля распаду Савецкага Саюза прыток турыстаў з былых саюзных

рэспублік адчувальна скараціўся. З другога боку, не была створана адпаведная інфраструктура для прыёму замежных турыстаў. Многія турысцкія агенцтвы пераарыентаваліся на больш даходны выездны турызм. Сёння ў параўнанні з 1990 г. яны знізілі свае паказчыкі па прыёму замежных грамадзян на 80%.

З 1995 г. усталёўваецца адносная стабілізацыя музейнага наведвання. У сучасны момант мы дасягнулі паказчыкаў 1990 г., але ўжо за кошт мясцовага насельніцтва, якое зараз фарміруе асноўную музейную аўдыторыю (66,4% ад агульнай колькасці наведвальнікаў). Мясцовы наведвальнік больш патрабавальны, таму музеі стараюцца разнастаіць сваю камунікатыўную дзейнасць шляхам частай змены выстаў, развіцця сістэмы музейна-педагагічных мерапрыемстваў, за кошт міждысцыплінарных кантактаў і рэкламнай дзейнасці.

Акрамя таго, музейная аўдыторыя значна памаладзела (каля 70% ад агульнай колькасці наведвальнікаў) што таксама прымушае музеі з асаблівай адказнасцю аднесціся да выканання сваёй адукацыйна-выхаваўчай функцыі.

Беларускі музей сёння не ізаляваны ад свету. Ён развіваецца ў рэчышчы тых тэндэнцый, якія характэрны для ўсёй сусветнай музейнай практыкі. У 1999 г. быў створаны Беларускі камітэт Міжнароднага Савета Музеяў (ІКОМ), што з'яўляецца значным і своечасовым крокам для ўсёй беларускай культуры. Першапачатковая задача нашага нацыянальнага камітэта — гэта пашырэнне інфармацыйных гарызонтаў беларускіх музеяў, знаёмства музейных спецыялістаў з тымі магчымасцямі, якія ім прадастаўляе міжнародная супольнасць, далучэнне да лепшых сусветных узораў музейнай практыкі. З другога боку, гэта і магчымасць уласнай прэзентацыі ў вялікай музейнай сям'і. Па словах прэзідэнта Беларускага камітэта ІКОМ Л. Т. Хадкевіча, аб'яднанне беларускіх музеяў у межах ІКОМ «калі і не вырашыць усіх праблем, то дапаможа знайсці раўнавагу паміж сабой і іншымі народамі, раскрые новыя магчымасці для музейнай кааперацыі і камунікацыі. Захоўваючы самабытнасць беларускай культуры, музеі адначасова стануць дзейным сродкам для культурнага супрацоўніцтва ўсіх краін, для культурнага абмену і міжкультурнай інтэграцыі»².

Музей — катэгорыя сацыяльная. Ён жыве, пакуль існуе жывая памяць пакаленняў, ці па трапнаму выразу рускага філосафа М. Фёдарова, «культ продкаў». Наша грамадства, усё яшчэ хворае на бяспамятства, тым не менш, стварае і захоўвае музеі, якія не толькі стануць яго «апраўданнем»³, але і выратаваннем ад усіх палітычных авантур цяперашняй і, магчыма,

² Хадкевіч Л. Т. Беларускія музеі: пераадоленне межаў // Бюлетэнь Беларускага камітэта Міжнароднага Савета Музеяў. 1999. № 1. С. 6–7.

³ Федоров Н. Ф. Музей, его смысл и значение. Экспресс-информация Российской гос. б-ки. (Музейное дело и охрана памятников). Вып. 3–4. М., 1992. С. 10.

будучай улады і ад усіх культурных экспансій, якія ўжо не раз здараліся на нашай зямлі, бо менавіта музей — гэта шлях да нацыянальнай самаідэнтыфікацыі і адначасова — гэта шлях да пераадолення штучных межаў і культурнай камунікацыі паміж народамі.

Вольга Лабачэўская (Мінск)

СЛУЦКІ ПОЯС: КУЛЬТУРАЛАГІЧНЫ ЗРЭЗ МІФА

Славутыя слуцкія паясы ўваходзяць у скарбніцу сусветнага мастацтва. У адрозненне ад шмат якіх іншых твораў высокага мастацтва яны пазбегнулі лёсу маўклівых музейных экспанатаў. Са слуцкімі паясамі на працягу двух апошніх стагоддзяў адбываліся незвычайныя метамарфозы. Сама гэтая назва — «слуцкі пояс» адлюстроўвае нешта большае, чым толькі канкрэтны прадмет. Таму мне ўяўляецца цікавым разгледзець слуцкі пояс у культуралагічным аспекце.

Слуцкія паясы — адзін з найбольш дасканалых у мастацкіх адносінах тыпаў кунтушовых паясоў, вытворчасць якіх пад уплывам моды на выкарыстанне ў мужчынскім магнацкім і шляхецкім касцюме ўсходніх (персідскіх, турэцкіх) паясоў распаўсюдзілася ў XVIII ст. у Рэчы Паспалітай. Радзівілаўская мануфактура па вырабу шаўкатканых паясоў — персіярня ў Слуцку зрабілася тады сапраўдным эпіцэнтрам моды на паясы як прадметы адзення і раскошы. Прыбыткаваць слуцкай персіярні вымушала прадпрымальнікаў закладаць падобныя вытворчасці ў іншых месцах Рэчы Паспалітай, і ў спадзяванні на поспех сваіх вырабаў у набыўцаў, браць слуцкія паясы за ўзоры ці нават капіраваць іх. Слуцкая мануфактура шаўкатканых паясоў на працягу даволі значнага перыяду свайго існавання — з 1766 па 1846 г. — дзейнічала ў складзе двух дзяржаўных утварэнняў — у Рэчы Паспалітай, а ў выніку яе другога падзелу, з 1793 года — у Расіі. Сведчаннем гэтых гістарычных пераменаў застаюцца меткі на слуцкіх паясах, выкананыя на лацінскай мове: ME FECIT SLUCIAE, SLUCK, і на кірыліцы: ВЪ ГРАДЪ СЛУЦКЪ, СЛУЦКЪ. Прысутнасць у надпісах назвы месца вытворчасці знакамітых паясоў з'яўляецца бясспрэчным сведчаннем іх прыналежнасці да беларускай зямлі. Факт злучанасці слуцкіх паясоў з зямлёй, гісторыяй і культурай беларусаў часам не бярэцца пад увагу іх даследчыкамі па-за межамі Беларусі.

Слуцкія паясы адносяцца да тых з'яў, якія немагчыма схваць у гістарычна-культурнай скарбонцы толькі аднаго абранага народа. Яны адначасова належаць мастацкаму набытку, гісторыі і культуры Беларусі, Польшчы, Літвы, Расіі.

Самы значны па колькасці збор слудцкіх паясоў па зразумелых прычынах знаходзіцца ў Польшчы¹. Польская бібліяграфія навуковых прац, прысвечаных вывучэнню шаўкатканых паясоў, вельмі значная, выдадзены каталогі ўсіх найбольш вядомых музейных калекцый.

У Польшчы распаўсюджана назва «польскі пояс». У спецыяльнай літаратуры ўжываецца больш канкрэтны тэрмін — «кунтушовы пояс». Звычайна ставіцца знак роўнасці паміж назвамі «польскі пояс», «кунтушовы пояс» і «слудцкі пояс». Польскія даследчыкі адзначаюць, што апошняя назва замацавалася ў грамадскай свядомасці ў сувязі са Слуцкам — месцам іх вытворчасці, працяглым часам існавання слудцкай шаўкаткацкай мануфактуры, наяўнасцю на яе вырабах маркі «Слудцк»². З польскім кунтушовым поясам — вельмі прыкметнай часткай польскага нацыянальнага адзення, атаясамліваюцца менавіта найбольш дасканалыя ў мастацкіх адносінах слудцкія паясы³.

Кунтушовы пояс у Польшчы, які ва ўмовах Расійскай імперыі зыходзіць з ужытку разам з забаронай шляхецкаму і мяшчанскаму саслоўю на нашэнне кунтушаў, стаў своеасабовым увасабленнем патрыятычнай, нацыянальнай ідэі. Як адзначана польскімі аўтарамі, з адходам пакалення старопольскай і старалітоўскай шляхты, якая да пачатку XIX ст. ужывала старыя ўзоры кунтушовага адзення з поясам, слудцкі пояс пачаў увасабляць нейкі грамадскі сантымэнт па страчанай гістарычнай традыцыі і былой польскай дзяржаўнасці⁴. З таго часу ў польскім мастацтве, літаратуры і грамадскай свядомасці вельмі глыбока ўкараніўся вобраз старога сармата — польскага шляхціца ў нацыянальным строі з кунтушовым золотым поясам. Гэты нацыянальны вобраз-клішэ рэпрадукуюць польскі театр і кіно. У Польшчы не рэдкасць сустрэць сучасныя копіі слудцкіх паясоў, нават у продажы ў мастацкіх салонах. Намалёваная копія слудцкага паяса вітае гасцей у вестыбюле пасольства Рэспублікі Польшча ў Мінску.

У музейных зборах Беларусі ў выніку Другой сусветнай вайны не засталася ніводнага ўзора слудцкага паяса⁵. Музейшчыкі клапаціліся збіралі

¹ Згодна нядаўна выдадзенаму каталогу калекцыі кунтушовых паясоў Нацыянальнага музея ў Варшаве, там захоўваецца 59 паясоў слудцкай вытворчасці і адзін пояс нясвіжскай мануфактуры, якая папярэднічала стварэнню персіярні ў Слуцку. Гл.: Chruszyńska J. Pasy kontuszowe z polskich manufaktur i pracowni w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie. Warszawa, 1995.

² Kałamajska-Saeed M. Polskie pasy kontuszowe. Warszawa, 1987. S. 14.

³ Цікава, што «маскоўскія» шаўкатканыя паясы расійскай вытворчасці (існавала ў падмаскоўных вёсках у канцы XVIII – пачатку XIX ст.), якія зазналі значны ўплыў слудцкіх паясоў, залічаюцца польскімі даследчыкамі да тыпу ўсходніх паясоў. Гл.: Taszycka M. Pasy wschodnie. 1. // Katalog Muzeum Narodowego w Krakowie. T. IV. Pasy kontuszowe. Kraków, 1990. S. 25–29.

⁴ На гэта звярнула ўвагу аўтар кнігі «Польскія кунтушовыя паясы» Марыя Каламайска-Саед. Гл.: Kałamajska-Saeed M. Polskie pasy kontuszowe. S. 5–8.

⁵ Загінулі 32 паясы з Нясвіжа, якія ў 1939 г. былі перададзены ў Беларускаю дзяржаўную карцінную галерэю ў Мінску; з Вільні не былі перададзены БССР слудцкія паясы са збору Беларускага музея.

іх рэшткі па разбураных касцёлах і цэрквах⁶. У сучаснай беларускай культуры слупкі пояс працягвае актыўна функцыяніраваць, толькі адбываецца гэта не столькі на ўзроўні самой рэчы, колькі ў сферы грамадскай свядомасці, дзе слупкі пояс трывала ўкараніўся ў якасці нацыянальнага сімвала і своеасаблівага міфа.

Словазлучэнне «слупкі пояс» у Беларусі знаходзіцца ў досыць шырокім грамадскім ужытку. Яно пастаянна наслыху, як, напрыклад, імёны класікаў беларускай літаратуры — Коласа, Купалы, Багдановіча. Тым не менш, калі правесці сацыялагічнае даследаванне з пытаннем пра слупкі паясы, яно магло б паказаць, што большасць людзей у Беларусі, ведаючы і ўжываючы словазлучэнне «слупкі пояс», па-першае, ніколі не бычлі саміх слупкіх паясоў і маюць вельмі прыблізнае ўяўленне аб тым, як яны выглядаюць; па-другое, зусім не ведаюць, каму і для якіх мэтаў яны прызначаліся. Большая частка рэспандэнтаў абавязкова адкажа, што слупкія паясы вырабляюць сёння ў Слуцку і працитуе вядомага радкі Максіма Багдановіча:

І тэ, забыўшыся, рука
Заміж персідскага узора
Цвяток радзімы васілька.

Узровень звычайнай свядомасці трапна адлюстроўвае месца і ролю слупкіх паясоў у нацыянальнай самасвядомасці, іх высокі семіятычны статус у беларускай культуры. Насуперак усяму за слупкім поясам трывала замацавалася значэнне сімвала нацыянальнай культуры беларусаў. Слуцкі пояс з прадмета раскошы і мастацтва ператварыўся ў беларускі нацыянальны сімвал не раптоўна. Як самародны алмаз не адразу робіцца брыльянтам каштоўнай агранкі, так і слупкі пояс-сімвал і слупкі пояс-міф шліфаваліся ў сферы грамадскай свядомасці грань за гранню, на працягу таго гістарычнага перыяду, калі адбывалася станаўленне беларускай нацыі.

На Беларусі ў магнацкіх палацах і шляхецкіх маёнтках шаўковыя, «літыя» і «паўлітыя» залотныя і сярэбраныя слупкія паясы захоўваліся не толькі як каштоўныя рэчы — яны былі радавымі рэліквіямі. Побач са старасвецкімі партрэтамі продкаў, пажоўклымі ад часу паперамі іх прывілеяў, слупкія паясы нагадвалі нашчадкам пра слаўныя часы існавання Вялікага Княства Літоўскага. Пэўна невыпадкава, што адным з першых звярнуўся да вывучэння слупкіх паясоў Аляксандр Ельскі, які падпісваў свае творы псеўданімам «Літвін-грамадзянін». На падставе архіўных дакументаў ён у 1896 г. напісаў артыкул «Гістарычныя звесткі аб радзівілаўскай

⁶ У Нацыянальным мастацкім музеі ў Мінску сабрана каля 30 узораў слупкіх паясоў, ужытых у адзенні каталіцкіх і праваслаўных святароў. Гл.: Высоцкая Н. Ф. Дэкартаўна-прыкладное мастацтва Беларусі. XII–XVIII ст. Мн., 1984.

ткальні паясоў у Слуцку»⁷, на які спасылаюцца амаль усе сучасныя даследчыкі.

З пачатку XX ст. слуцкія паясы — непасрэдня ўдзельнікі беларускага нацыянальнага адраджэння. У гэтым руху яны, застаючыся рэчамі, прывабнымі для калекцыяніравання, набылі каштоўнасць іншага, не утылітарнага зместу і вартасці. Менавіта тады слуцкія паясы, знітаваныя з зямлёй Беларусі меткамі слуцкай персіяры, займаюць сваё пажважнае месца ў грамадскай свядомасці, набываюць рысы беларускага нацыянальнага сімвала. У калекцыі Беларускага музея імя Івана Луцкевіча ў Вільні мелася 4 слуцкія паясы (менавіта пад такой назвай яны былі запісаны ў інвентарнай кнізе), 9 частак паясоў, 4 узоры царкоўнага адзення, дзе была ўжыта тканіна слуцкіх паясоў⁸. Невыпадкова слуцкія паясы экспанаваліся на Першай краёвай выстаўцы дробнага промыслу і народнага мастацтва Беларусі і Літвы ў Вільні ў 1913 г.⁹

У 1912 г. М. Багдановіч напісаў верш «Слуцкія ткачыкі». Паэт у захапленні ад мастацтва слуцкіх паясоў, абвострана адчуваючы іх роднасць гісторыі і культуры Беларусі, стварыў у сваім славытым вершы высокапаэтычны вобраз. Твор М. Багдановіча быў добра вядомы сучаснікам. Яго надрукаваў другі зборнік «Нашай нівы», часопіс «Wies Ilustrawana» (№ 9 за 1913 г.) які быў цалкам прысвечаны вышэйназванай выстаўцы народнага мастацтва Беларусі і Літвы. З моманту апублікавання верш М. Багдановіча, адзначыўшы асноўныя грані нацыянальнага сімвала, пачаў сваю культурную працу па міфалагізацыі слуцкага пояса.

На шляху да самавызначэння Беларусі нацыянальную прыналежнасць слуцкіх паясоў баранілі першыя беларускія адраджэнцы. Вацлаў Ластоўскі з уласцівым яму палемічным запалам даволі рэзка пісаў у 1924 г. у сваім часопісе «Крывіч» у артыкуле «Слуцкія паясы»: «Мастацкая слава слуцкіх паясоў спакусіла палякаў прызнацца да гэтага вытворнага беларускага промыслу і мастацтва ды рэклімавацца імі перад легкавернай заганіцай, дзе палякі звыклі выдаваць слуцкія паясы як «Pasy polskie». Амбіцыя палякаў і прыродная склоннасць перабівацца чужым дабром спанукнула з іншага боку даволі пажважных польскіх аўтараў лгаць, не толькі, што слуцкія паясы — вытвор польскі, але да смешнай брахні, як: «Robotnikami byli sami polacy, ze Słucka przeważnie»¹⁰.

У перыяд уздыму першай хвалі беларускага нацыянальнага адраджэння слуцкія паясы былі ўведзены ў кола нацыянальных каштоўнасцей,

⁷ Jelski A. Wiadomość historyczna o pasierni radziwiłłowskiej w Słucku // Sprawozdania Komisji do Badania Historii i Sztuki w Polsce. T. V. Kraków, 1896. S. 193–204.

⁸ Інвентарная кніга Музею ім. Ів. Луцкевіча Беларускага Навуковага Таварыства ў Вільні // Спадчына. 1995. № 3. С. 151, 156.

⁹ Кустарно-промысловый отдел выставки 1913 г. в Вильно. Вильно, [б. г.].

¹⁰ Цыт. па публікацыі У. Арлова ў часопісе «Спадчына». 1997. № 3. С. 142.

веды пра іх данесены да грамадскасці. Сапраўдная шліфоўка слуцкага пояса-сімвала і слуцкага пояса-міфа паспяхова была ажыццёўлена ў савецкі час.

Вобраз ткачых, створаны М. Багдановічам, трактаваўся савецкай навукай і сродкамі масавай інфармацыі як яркая ілюстрацыя феадальнага прыгнёту беларускага народа ў мінулым.

Тэма слуцкіх паясоў з новай сілай загучала ў пасляваенным беларускім друку. Аўтары па-ранейшаму не хацелі прызнаваць неадпаведнасць пэтычнага вобраза гістарычным фактам аб арганізацыі вытворчасці паясоў на радзівілаўскіх персіярнях у Нясвіжы і Слуцку. Навуковыя і папулярныя выданні, школьныя падручнікі па беларускай літаратуры працягвалі развіваць тэму цяжкай паднявольнай працы прыгонных дзяўчат-сялянак на панскай мануфактуры. Бачнае ўвасабленне набыў гэты вобраз у манументальным жывапісным палатне «Слуцкія ткачыні», створаным у 1950-я гг. мастаком М. Блішчам (захоўваецца ў Слуцкім краязнаўчым музеі).

Укараненню пэтычнага міфа шмат у чым пасадзейнічала вядомая манаграфія «Слуцкія паясы». Кніга, падрыхтаваная Л. Якунінай, супрацоўніцай Гістарычнага музея ў Маскве, была выдадзена на беларускай і рускай мовах (Мінск, 1960 г.) Інстытутам мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фалькору АН БССР. Гэта была падзея ў навуковым і культурным жыцці Беларусі. У прадмове зазначана: «У цяперашні час у сувязі з ростам цікавасці да помнікаў нацыянальнай культуры пачата сур'ёзнае вывучэнне слуцкіх паясоў як узораў беларускага мастацкага шаўкаткацтва... Пытанне аб гісторыі слуцкіх паясоў з'яўляецца пытаннем аб ролі беларускага народа ў стварэнні гэтых цудоўных узораў дэкаратыўнага прыкладнага мастацтва»¹¹. Эпіграфам да манаграфіі служыць прыведзены поўнаасцю славыты верш М. Багдановіча «Слуцкія ткачыні». Кніга не пакідала чытачу аніякага сумнення ў тым, што распрацоўшчыкамі слуцкіх арнаментаў былі народныя майстры.

За слуцкім поясам трывала замацавалася роля выразнага беларускага нацыянальнага сімвала і ўкаранёныя стэрэатыпы адносна іх паходжання ніхто не збіраўся разбураць. У рэцэнзій на кнігу «Слуцкія паясы» М. Малочка пісаў: «Пануючыя класы імкнуліся выкарыстаць народныя таленты ў карыслівых мэтах, прымушаючы майстроў вырабляць паясы па ўсходніх узорах... Прыгонныя слуцкія тачыні, вялікія майстры сваёй справы, прымуова капіравалі некаторыя ўсходнія ўзоры мастацтва»¹².

У 1985 г., на золку сучасных перамен аўтар артыкула пра Слуцкую фабрыку мастацкіх вырабаў В. Багдановіч маляўніча дапоўніў вобраз, створаны цёзкай-паэтам, такімі каляровымі мазкамі: «Магнаты шеголялі золотымі да сярэбранымі поясамі, почиталі іх за изысканные предметы

¹¹ Якуніна Л. І. Слуцкія паясы. Мн., 1960. С. 8.

¹² Беларусь. 1961. № 7. С. 31.

роскоши, а творцы неповторимой красоты день и ночь слепли в сырых цехах и избах»¹³.

Пахіснуць укаранёны стэрэатып не змагло з'яўленне нават новых матэрыялаў аб гісторыі слуцкай мануфактуры. Засталася незаўважанай грамадскасцю публікацыя гісторыка А. Карповіча ў 1978 г. новых дакументаў аб стварэнні шаўкаткацкай мануфактуры, з якіх вынікала, што яна была пераведзена Радзівілам у Слуцк з Нясвіжа разам з чаляднікамі і вучнямі, што на «персідскай фабрыцы працавалі выключна мужчыны»¹⁴.

Ні адзін з аўтараў, якія пісалі аб слуцкіх паясах, не абышоў увагай тэму «цвятка радзімы васілька», таксама зададзеную паэтычным радком М. Багдановіча. Ва ўсіх публікацыях аб слуцкіх паясах абавязкова пішацца аб перапрацоўцы народнымі майстрамі персідскіх узораў, аб увядзенні ў іх кветак беларускай флоры, дзякуючы чаму ўсходняе рамяство набыло на слуцкай зямлі беларускі нацыянальны каларыт. Напрыклад, падручнік па беларускай літаратуры так піша аб герайнях верша Багдановіча: «Зачараваныя прыродай роднага краю, яны міжволі ўносяць у тканіны красу сваёй роднай зямлі». Ходкае ўяўленне аб тым, як ствараліся слуцкія паясы, не было абвергнута Л. Якунінай, хаця раздзел па тэхналогіі ткацтва ў яе манаграфіі дае падставу сцвярджаць, што імправізацыя ў працэсе ткацтва паясоў выключалася.

Сацрэалістычнаму мастацтву надзвычай імпанаваў вобраз прыгонных слуцкіх ткачых, у руках якіх узнікалі рэалістычныя вобразы роднай зямлі. Заідэлагізаванасць і ілюстрацыйнасць мыслення, выхаваныя не ў адным пакаленні савецкіх людзей, былі той глебай, на якой адбывалася атаясамліванне паэтычнага вобраза «цвятка радзімы васілька» з выявай кветкі-букета на канцах слуцкіх паясоў. Дэкаратыўная кветкавая кампазіцыя, стылістыка якой нясе на сабе рысы ўсходняй мастацкай культуры, была ўспрынята як бачнае тварэнне рук прыгонных майстрых, як беларускі народны ўзор.

Беларускае мастацтвазнаўства нібы сароміцца называць рэчы сваімі імёнамі. Мастацкі феномен слуцкіх паясоў мала даследаваны на радзіме. На мой погляд, мастацтвазнаўцы ў даўгу перад беларускай грамадскасцю, якая так і засталася недасведчанай наконт таго, што вядомы ўсім арнаментальны матыў слуцкага пояса ад сваёй першапачатковай прыроды носіць назву «карунфіл», што ў перакладзе з турэцкай мовы азначае «гваздзіка», і быў ён перанесены на слуцкі пояс з турэцкай наменклатуры ўзораў усходніх паясоў. Дзякуючы мастацкай таленавітасці бацькі і сына Маджарскіх — кіраўнікоў слуцкай персяярні, матыў усходняй гваздзікі быў значна перапрацаваны на слуцкай глебе, але ўсё ж не ператварыўся ў сціплы беларускі васілёк. «Гэта спецыфічнае спалучэнне персідскай формы, турэцкай назвы

¹³ Народная гаспадарка Беларусі. 1985. № 1. С. 15.

¹⁴ Неман. 1978. № 8. С. 188.

і армянскага выканання» — так пішучь польскія аўтары аб гэтым сінтэзе, які ўяўляе сабой случкі пояс¹⁵. Большасць беларускіх мастацтвазнаўцаў адзін за адным сцвярджаюць, што ў случкіх паясах сувязь з усходам амаль знікла, матывы мясцовай флары поўнасьцю выцеснілі персідскую арнаментыку¹⁶. Мабыць, толькі М. Кацар прадпрыняў спробу аналізу мастацкай прыроды случкіх паясоў і, адказваючы на пастаўленае перад сабой пытанне — якой «нацыянальнасці» случкія паясы, які народ, якая краіна з’яўляецца іх творцам? — прыйшоў да наступнай высновы: «Іх арнаментыка, колорит і композиция выраслі на почве богатых достижений декоративного искусства многих стран и народов XVIII века»¹⁷.

З прычын навуковай недакладнасці, грамадскай недасведчанасці, а таксама пэўнай заідэалагізаванасці, случка кветка-букет была пакладзена ў аснову «новага народнага стылю», або «савецкага народнага стылю» Беларусі. Выразны кветкавы матыв быў зняты з суцэльнай структуры случкага пояса і як мастацка-самадастатковы ператвораны ў самастойны сімвал беларускага нацыянальнага мастацтва. З сярэдзіны 1950-х гг. случка кветка-букет побач з геаметрычным арнаментам нацыянальнага сцяга БССР становіцца абавязковым элементам мастацкага афармлення ў рэспубліцы. Адбывалася гэта не без афіцыйнага патранату.

Кніжна-часопісная паліграфія, прамысловая графіка, манументальна-дэкаратыўнае і агітацыйна-афарміцельскае мастацтва, архітэктура 1950 – пачатку 1960-х гг. у мностве тыражыравалі случкі ўзор. Вельмі пасадзейнічаў гэтаму шыкоўна выдадзены ў 1953 г. альбом «Беларускі народны арнамент»¹⁸, у якім побач з народнымі арнаментамі ткацтва і вышыўкі змешчана 10 аркушаў спрошчаных копіяў случкіх паясоў. Праўда, трэба адзначыць, што першыя спрабы выкарыстання случкіх паясоў для распрацоўкі нацыянальнага стылю прадпрынялі першыя беларускія адраджэнцы. Так, Вацлаў Іваноўскі ў зборніку «Малаяя Беларусь», які выходзіў у Пецярбургу ў 1912–1914 гг., выкарыстоўваў узор случкіх паясоў як віньеткі і застаўкі. У 1920-я гг. літаратурная арганізацыя «Маладняк» таксама ўжывала для афармлення сваіх кніг кветкавыя ўзоры случкіх паясоў.

Случка кветка-букет зрабілася «кветкай шчасця», адной з характэрных рыс мінскага варыянту сталінскага ампіру, у стылі якога пасля вайны адбудоввалася беларуская сталіца. Адзін са шматлікіх прыкладаў — случкія

¹⁵ Kałamajska-Saeed M. Polskie pasy kontuszowe. S. 16.

¹⁶ Случкія паясы // БелСЭ. Т. 9. Мн., 1973. С. 596; Гісторыя Беларускага мастацтва. Т. 2. Мн., 1988. С. 328; Высоцкая Н. Ф. Дэкаратыўна-прыкладнае мастацтва Беларусі. XII–XVIII ст. С. 13.

¹⁷ Кацар М. С. Народно-прикладное искусство Белоруссии (от первобытного общества до 1917 г.). Мн., 1972. С. 104.

¹⁸ Беларускі народны арнамент. Альбом. Мн., 1953.

букеты адліты на чугунных асновах асвятляльных слупоў, пастаўленых у пасляваенныя гады на былым праспекце Сталіна ў Мінску.

Слуккі ўзор быў вельмі шырока распаўсюджаны ў афіцыйным народным мастацтве 1950–1960-х гг. Народныя майстры, якія рыхтавалі юбілейныя падарункі таварышу Сталіну і іншым кіраўнікам савецкай дзяржавы ад народа Беларусі, амаль як абавязковы элемент уключалі слуккі ўзор у свае працаёмкія творы ткацтва, разьбы і інтарсіі па дрэве, інкрустацыі саломкай. Тэма слускага пояса рэфрэнам гучала ў афармленні дэкаднай выстаўкі беларускага мастацтва 1955 г. у Маскве. У творах народных умельцаў і вырабах арцеляў мастацкіх промыслаў (тканых парцьебрах, канапных падушках, рушніках) у розных варыянтах паўтаралася слуская кветка, імітавалася кампазіцыя паясоў. У распрацоўцы малюнкаў для іх прымалі ўдзел прафесійныя мастакі, у прыватнасці А. Марыкс. Яны рэалізоўвалі сацыяльны заказ — увасобіць у рэчаіснасць тое, што вельмі хацелася бачыць, — злучыць славыты слуккі раслінны ўзор з аўтэнтчным беларускім геаметрычным арнамантам. Але нават у значна стылізаванай перапрацоўцы слуккі матыў не страціў іншаземныя прыкметы свайго персідскага радаводу.

Слуккі пояс у якасці нацыянальнага беларускага сімвала канчаткова сфарміраваўся менавіта ў пасляваенныя гады. Вялікая колькасць разнастайных прыкладаў укаранення яго ў грамадскую свядомасць і ўжытак дазваляе зрабіць вывад, што ажыццяўлялася гэта згодна з пэўнай ідэалагічнай устаноўкай. Менавіта ў гэты перыяд слуккі пояс набыў статус аднаго з нямногіх афіцыйна дазволенах беларускіх нацыянальных сімвалаў, узаконеных пануючай ідэалогіяй. Прысутнасць у культурным ужытку на Беларусі слускага пояса-сімвала як бы замацоўвала за беларусамі правы на ўласныя самабытныя карані, на месца ў сусветнай мастацкай культуры. Беларуса нельга было пазбавіць гэтай часткі яго культуры, як быў ён пазбаўлены роднай мовы, гістарычнай памяці, значнай часткі сваёй нацыянальнай культуры і мастацкай спадчыны — вельмі высокая мастацкая каштоўнасць слускіх паясоў і бяспрэчнае іх сапраўднае нараджэнне на беларускай зямлі.

Сімвал, адшліфаваны ў сталінскую эпоху, не страціў свайго значэння і прыцягальнасці да нашых дзён. Там і сям можна сустрэць яго сучасныя ўвасабленні ў мастацкім афармленні асяроддзя. Ён па-ранейшаму актыўна функцыяніруе ў грамадскай свядомасці ў якасці нацыянальнага міфа. Запушчаны некалі механізм міфалагізацыі працягвае працаваць і штампуе ў новых пакаленнях старыя стэрэатыпы. Камуністычная ідэалогія ўжо не з'яўляецца дзяржаўнай, змянілася наша грамадства, а міф пра слускія паясы жыве *.

Новую моц ён пачаў набіраць у пачатку 1990-х гг. на новай хвалі нацыянальна-культурнага адраджэння Беларусі. Зноў здабытыя беларусамі ўласныя

* Не падзяляем погляды аўтара на «савецкі» аспект сімволікі васілька і слускага пояса, яго трактоўку лірычнага сюжэта верша М. Багдановіча «Слуккія ткачыкі». — *Рэдкал.*

нацыянальныя сімвалы — бел-чырвона-белы сцяг і Пагоня, не выцеснілі слупкі пояс-сімвал. На Першым з’ездзе беларусаў свету вядомы дзеяч беларускага замежжа Янка Запруднік выказаў нават ідэю адрадзіць мастацтва слупкі паясоў на Беларусі і падараваць такі пояс амерыканскаму прэзідэнту, абвязаўшы яго гэтым поясам у знак сяброўства паміж беларускім і амерыканскім народамі.

Разбураць нацыянальныя сімвалы — справа няўдзячная і, мабыць, невысакародная. Аднак без аналізу іх фарміравання, дзеяння і ўзнаўлення ў стэрэатыпах грамадскай свядомасці немагчыма вызначыцца ў выбары шляхоў пашырэння даляглядаў нацыянальнай культуры, у метадах яе свядамай адбудовы.

Ала Сакалоўская (Мінск)

МІНСКАЯ КАЛЬВАРЫЯ — ПОМНІК БЕЛАРУСКАЙ І ЕЎРАПЕЙСКАЙ КУЛЬТУРЫ

Пра маральнасць людзей можна меркаваць па іх адносінах да памерлых. А стан могілак у пэўнай ступені вызначае і стан грамадства. У краінах Еўропы могількі даглядаюцца, памяць шануюцца, існуюць кнігі рэгістрацыі, па якіх лёгка можна знайсці тое ці іншае пахаванне. У нас, на жаль, такіх кніг пакуль няма.

У 1996 г. у Варшаве выйшла кніга Т. Чарняўскай і А. Ярашэвіча «Rzymско-Katolicki cmentarz Kalwarja w Mińsku na Białorusi» (І том серыі «Могількі на даўніх Усходніх крэсах Рэчы Паспалітай»).

Напісаная мною кніга «Кальварыя», якая выйшла ў 1997 г. у Мінску, — першая спроба зафіксаваць і апісаць пахаванні на Мінскай Кальварыі, паказаць, што гэтыя могількі — не толькі помнік беларускай культуры, але і еўрапейскай.

Пры адборы матэрыялу я мусіла абмежавацца ў часе. Апісаны пахаванні, якія адносяцца да XIX і першай трэці XX ст. Праца над кнігай вялася на працягу 5 гадоў. Яна адрозніваецца ад існуючых ужо падобных кніг (пра могількі Роса ў Вільні, Лычакоўскія ў Львове, Павонзкаўскія ў Варшаве), у якіх гаворыцца толькі пра пахаванні знакамітых людзей.

Картатэка персаналіяў, на аснове якіх складзена гэтая своеасаблівая мініэнцыклапедыя, налічвае больш за 2000 адзінак. На працягу трох гадоў праца вялася непасрэдна на могільках: апісваўся кожны помнік, на картку-пашпарт заносілася ўсё, што напісана на помніку. Кожная картка-пашпарт атрымлівала свой парадкавы нумар, які адпавядаў нумару пахавання на

карце-схеме, што дадаецца да кнігі. Такіх картак менш, чым пахаванняў, бо помнік мог быць пастаўлены некалькім асобам.

Затым праца перайшла ў Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі і Нацыянальную бібліятэку. Нас цікавілі метрычныя кнігі мінскіх касцёлаў. На вялікі жаль, іх захавалася вельмі мала, прыкладна дваццатая частка. Перад Другой сусветнай вайной метрычныя кнігі захоўваліся ў мінскім ЗАГ-Се, які пры адступленні немцаў згарэў. Тыя, што засталіся, па нейкіх прычынах захоўваліся ў іншых месцах.

У метрычных кнігах вёўся агульны запіс пахаванняў на Кальварыйскіх і Залатагорскіх могілках. Запісы вельмі падрабязныя: парадкавы нумар, прозвішча, імя, год смерці, колькі гадоў пражыў, каго пасля сябе пакінуў (указваюцца імёны, часта ўзрост). Да 1838–39 г. запісы вяліся па-польску, пасля — па-руску.

Вьяўлена 96 запісаў аб пахаваннях, помнікі на якіх захаваліся. Акрамя таго, у кнігу ўключаны імёны некаторых людзей, якія пахаваны на Кальварыі, але іх магілы не захаваліся, а запісы аб іх у метрычных кнігах ёсць (такіх 578 імёнаў).

Матэрыял падаецца ў выглядзе слоўнікавых артыкулаў, дзе ўказваюцца: прозвішча, імя (у дужках прозвішча і імя на той мове і ў той арфаграфіі, як на помніку), нумар магілкі, калі ж ёсць запіс у метрычнай кнізе, то інвентарны нумар. Затым падаецца інфармацыя, якая ёсць на помніку, у архіве. Часам яна вельмі кароткая: некаторыя надпісы на помніку кепска чытаюцца або помнік урос у зямлю, і чытаецца толькі частка надпісу. Калі ёсць разыходжанні паміж датай нараджэння і смерці, якая напісана на помніку і ў метрычнай кнізе, то падаюцца дзве даты (метрычная — у дужках).

Агульную лічбу асоб, пахаваных на Кальварыі, безумоўна, устанавіць немагчыма. За два стагоддзі існавання могілак час і людзі зрабілі сваё: сотні пахаванняў зніклі, дзесяткі яшчэ маюць нейкія адзнакі, але прачытаць надпісы на крыжах, помніках немагчыма — надпісы сцёртыя, помнікі ляжаць ніц або ўвайшлі ў зямлю. Іх трэба падняць, раскапаць.

Як сведчаць архіўныя матэрыялы, Кальварыйскія могілкі ўзніклі ў 1800 г. Удалося знайсці прашэнне былога гарадскога галавы Васіля Макаровіча ў губернскае праўленне (1822 г.). У прашэнні гаворыцца, што пад Кальварыйскія могілкі ў 1800 г. горад купіў у яго зямлю. Але могілкі ўвесь час пашыраліся, межы іх сцёртыя, і Макаровіч просіць кампенсацыю грашыма за занятую зямлю. Дата 1800 г. — пацверджаная дакументам. У розных энцыклапедычных выданнях называецца розны час узнікнення Кальварыі — XVIII ст., 1815 г. У кнізе Чарняўскай і Ярашэвіча гаворыцца, што «паводле традыцыі могілкі і касцёл знаходзяцца на гэтым месцы 600 год. У сапраўднасці могілкі ўзніклі ў XVII ст.» (с. 401). Можа гэта і так, але для падобнага сцвярджэння патрэбны дакументы.

Кальварыйскія могілкі ў XIX ст. былі арыстакратычнымі каталіцкімі могілкамі. Уладзіслаў Сыракомля ўспамінае: «Цудоўным маёвым вечарам

пахалі мы агледзець гэты арыстакратычны Мінскі могільнік, размешчаны ў паўночна-заходнім баку, за тры вярсты ад гарадскіх муроў. Цяністая бярозавая алея рабіла мілейшы вечаровы халадок; выгляд буйной збажыны радаваў сэрца, і, расчуленыя, але не сумныя, ехалі мы пабачыць месца вечнага адпачынку. Спыніліся перад мураванаю брамаю, якая была чымсьці надмагільным помнікам...»¹.

На Кальварыі знайшлі свой вечны спачын людзі, якія належалі да шматлікіх шляхецкіх беларускіх родаў. Амаль усе пахаванні XIX ст. — гэта пахаванні арыстакратаў. Назавем толькі некаторыя. Гэта Вайніловічы, Валіцкія, Ваньковічы, Віткевічы, Дарэўскія-Вярыгі, Горваты, Грыгаровічы, Доўнары, Кабылінскія, Камоцкія, Кярсноўскія, Ланеўскія, Луцкевічы, Лычкоўскія, Макаровічы, Неслухоўскія, Навіцкія, Паўлюці, Пішчалы, Храптовічы, Чачоты, Эйсманты, Янушкевічы і сотні іншых. Пра некаторых з іх удалося выявіць пэўныя звесткі і ў архіве, і ў друкаваных выданнях.

Пад галоўным алтаром Кальварыйскага касцёла былі пахаваныя астанкі вядомага жывапісца, прафесара Віленскага ўніверсітэта Яна Дамеля. З 1822 г. ён жыў у Мінску. Аўтар карцін на гістарычныя, рэлігійныя тэмы, партрэтаў, малюнкаў на тэмы народнага побыту. Памёр у 1840 г. Даведнікі падаюць дату яго нараджэння — 1780 г. Але ў метрычнай кнізе захаваліся запіс аб смерці Яна Дамеля, дзе ўказана, што ён пражыў 50 гадоў. Значыць дата яго нараджэння — 1790 г.

Недалёка ад касцёла, уздоўж нешырокай алеі, пахавана сям'я Неслухоўскіх. Помнік на магіле Янкі Лучыны (Яна Неслухоўскага) — вядомага беларускага паэта XIX ст. — не захаваліся, цяпер там ляжыць невялічкая гранітная пліта. Побач магілы яго родных: бацькі — Неслухоўскага Люцыяна (калежскага сакратара, сакратара Грамадзянскай палаты), Неслухоўскага Антонія і Антаніны Трэпкі (з Неслухоўскіх). Ёсць безыменная магіла. Кажуць, што гэта магіла маці Янкі Лучыны. У метрычных кнігах захаваліся запісы аб пахаванні на Кальварыі сястры Янкі Лучыны — Кацярыны Неслухоўскай, яго братаў Багдана і Юрыя. Але іх магілы не знойдзены.

На цэнтральнай алеі пахаваны Ян Баляслаў Луцкевіч — бацька вядомых дзеячоў беларускага Адраджэння Івана і Антона Луцкевічаў. Нарадзіўся ў 1831 г. у сям'і старадаўняга беларускага шляхецкага роду герба «Навіна». У час Крымскай вайны ўдзельнічаў у абароне Севастопаля ў чыне штабе-капітана рускай арміі. Вярнуўся дадому паранены, з баявымі ўзнагародамі. Удзельнічаў у паўстанні 1863–64 гг. Што здарылася пазней з Я. Луцкевічам, гісторыя маўчыць. Не выключана, што ён трапіў у царскую няміласць, быў на высылцы. Як знік нечакана, так і з'явіўся зусім нечакана. Сябра В. Дуніна-Марцінкевіча. Быў адным з першых беларускіх чыгуначнікаў. Службовыя абавязкі завялі яго сям'ю ў Лібаву. У 1895 г. пайшоў у адстаўку і перабраўся ў Мінск. Пасяліліся на вуліцы Крашчэнскай

¹ Сыракомля У. Мінск. Мн., 1999. С. 24.

(або Пясчанскай, пазней Садовая). Памёр у 1895 г. На магіле захаваўся помнік з чорнага граніту. Побач пахаваная Марыя Плявака з Луцкевічаў. Як стала цяпер вядома — гэта дачка Яна Луцкевіча ад першага шлюбу, гэтую інфармацыю падала Яніна Каханоўская (ЗША), яго ўнучка.

На цэнтральнай алеі ля самага касцёла, з левага боку, ля агароджы стаіць драўляны крыж. Гэта магіла Вацлава Іваноўскага — вучонага, грамадскага і палітычнага дзеяча, які разам з братамі Луцкевічамі стаяў ля вытокаў беларускага Адраджэння. У лістападзе 1941 г. В. Іваноўскі становіцца бургамістрам Мінска. 6 снежня 1943 г., калі ехаў на брычцы па Ракаўскай вуліцы (былая вуліца Астроўскага), каля Кацярынінскай царквы з двара выцелі два чалавекі і цяжка яго паранілі. Назаўтра ён памёр. На яго магіле быў пастаўлены драўляны крыж з надпісам па-беларуску. Хутка пасля 3 ліпеня 1944 г. надпіс знік, а крыж стаяў яшчэ доўга, гадоў пятнаццаць. 9 снежня 1990 г. да 110-годдзя з дня нараджэння Вацлава Іваноўскага на яго магіле зноў пастаўлены дубовы крыж.

На Кальварыі пахавана шмат святароў, манахаў. Але іх магілы асабліва жорстка руйнаваліся ў гады панавання атэізму. Таму захавалася іх нямнога, калі параўноўваць з адпаведнымі запісамі ў метрычных кнігах. Пад алтаром з правага боку ад уваходу пахаваны біскуп Мацвей Ліпскі († 1839). Там стаяў помнік і быў адпаведны надпіс. Захаваўся толькі надпіс на вонкавым баку касцельнай сцяны. Злева ад касцёла — пахавальня біскупа Паўла Равы († 1859), хаця яго астанкаў там даўно няма, а пахавальня ператворана ў склад.

Каля левай сцяны касцёла ў 1886 г. быў пахаваны ксёндз Аляксандр Сіпайла — найцудоўнейшая асоба цяжкага для Касцёла і Беларусі часу, які сваё кароткае жыццё (а пражыў ён толькі 32 гады) прысвяціў сваёй пастве. Ён памёр ад сухотаў. Ксяндза вельмі любілі ў горадзе. Тысячы людзей, у тым ліку іншаверцы, прыйшлі, каб занесці на сваіх плячах на Кальварыю труну з целам святара. Час, войны захавалі помнік на яго магіле. Але ў 80-я гг. магілу зруйнавалі, месца залілі асфальтам, а помнік з барэльефам пераставілі на метраў 10 ўлева, сярод чужых магіл.

На Кальварыі пахаваны мае родныя — блізкія і далёкія. Там магілы маіх прадзедаў, дзядоў, бацькі. Іх лёс — тыповы лёс менчукоў, беларусаў: шмат працавалі, прайшлі Гулаг, галоўная мэта жыцця — даць адукацыю дзецям. Гэтую кнігу я прысвяціла майму Роду.

За 55 гадоў, якія прайшлі з дня смерці майго бацькі ў 1945 г., вельмі змяніўся стан могілак. Раней гэта былі толькі каталіцкія могілкі, усе надпісы на крыжах, помніках былі на польскай мове. Пасля вайны канфесійная прыналежнасць памерлага не ўлічвалася, хавалі ўсіх. Мянэцца і «моўная сітуацыя»: надпісы на пасляваенных пахаваннях — і каталікоў у тым ліку — у большасці на рускай мове.

Аналіз польскамоўных надпісаў сведчыць пра тое, што на Кальварыі пахаваны беларусы-каталікі, для якіх польская мова не была роднай, мовай

зносін у паўсядзённым жыцці, а толькі «касцельнай» мовай. У надпісах шмат памылак, але яны не выпадковыя, у іх «вінаватая» беларуская мова. Прывяду толькі некаторыя, у якіх адлюстраваны фанетычныя рысы, якія не ўласцівыя польскай мове, а з’яўляюцца нормай у беларускай. Аканне: Babrowicz, Postajalka, Kanonowicz, Rawiaka, Ratkiewicz; фрыкатыўны гук *z*: Bohdanowicz, Bohdankiewicz, Bohuszewicz, Bułhiak, Bohdan, Hołubowicz, Hołub; не змякчаецца гук *n* перад *-sk-*: Buinski, Wilczynska, Prószynski, Moszynska, Sławinski; устаўны *v* і дзеканне *ŷ* слове Lewokadija; замена на-савога *ę* на *en*: Świentorzecka, Gonsiewski; канчатак *aja* замест *a*: Lipińskaja; ужыванне тыпова беларускіх форм: Saroczucha, Siemenicha і т. п.

Усё гэта і словаўтваральныя мадэлі прозвішчаў сведчаць, што гэта не «польскія» могілкі, як часам сцвярджаецца, а беларускія. Надпісы па-польску — гэта даніна традыцыі, а можа, і спроба ў часы панавання Расіі паказаць сваю адметнасць, нярускасць.

Колькі слоў пра сучасны стан могілак. Кальварыя разбураецца, разбураецца не столькі часам, колькі людзьмі.

У 20–30-я гг. руйнавалі фамільныя пахаванні. Забралі ўсё, што можна было забраць, апаганілі, ператварылі ў прыбіральні. У 60–70-я гг. збівалі крыжы з помнікаў, выварочвалі помнікі, у 80-я гг. шукалі золата, раскопвалі магілы. У 90-я гг. адбылося некалькі актаў вандалізму, апошні ў 1995 г. у ноч на Дзяды, калі было разбурана каля 50 помнікаў як старадаўніх, так і сучасных. У 1967 г. могілкі былі закрытыя для пахавання. Гады два таму там зноў пачалі хаваць, за грошы. З аднаго боку, гэта станоўчая з’ява: могілкі наведваюцца людзьмі, з другога — узнікае пагроза руйнавання старых пахаванняў, многія з якіх няма каму даглядаць. Па нашых законах недагледжаныя пахаванні, якім больш за 25 гадоў, могуць быць знішчаны. А там жа шмат помнікаў, якім 100, 150, амаль 200 гадоў. Як быць з імі? Няўжо «камерцыя» знішчыць іх? Лічу, што не толькі Кальварыйская брама павінна лічыцца помнікам архітэктуры, але і ўсе Кальварыйскія могілкі. Трэба захаваць, прывесці ў парадак тое, што яшчэ захавалася, бо гэта спадчына не толькі Беларусі, але і Еўропы.

Тамара Зайцава (Мінск)

З ГІСТОРЫІ НАЦЫЯНАЛЬНАЙ ФАТАГРАФІІ: ЯН БУЛГАК У БЕЛАРУСІ

Сярод іншых мастацтваў — фатаграфічнае — займае на Беларусі, на жаль, вельмі сціплае месца. Часам здаецца, што беларуская фатаграфія пачала сваё існаванне зусім нядаўна, некалькі дзесяцігоддзяў назад. І толькі з’яўленне ў апошні час выданняў, якія былі багата ілюстраваны здымкамі беларускіх паштовак, ярка прадэманстравала факт існавання беларускай фатаграфіі ў канцы XIX – пачатку XX ст.

Між тым, згодна энцыклапедычнаму даведніку «Фатаграфія», гэты від мастацтва сваю гісторыю пачынае з 60-х гг. XIX ст. Менавіта ў гэтыя часы і трохі пазней адчынілі дзверы фотамайстэрні ў Мінску, Віцебску, Гродне, Магілёве. На жаль, творчая фатаграфія таго часу недастаткова даследавана.

Да нас дайшлі імёны невялікай колькасці фатографуў, якія працавалі у канцы XIX – пачатку XX ст. Але няшмат мы ведаем і тых, хто працаваў у першай палове XX ст. Між тым, адной з цікавых старонак нацыянальнай фатаграфіі з’яўляецца творчасць Яна Булгака.

У гісторыі айчыннага мастацтва ёсць нямала імён, якія належаць (так склаліся жыццёвыя абставіны) адразу да некалькіх культур. У іх ліку і выдатны фотамайстар Ян Булгак. Права лічыць яго сваім аспрэчваюць Беларусь, Літва, Польшча. Кароткія сведчанні аб ім мы знойдем практычна ва ўсіх беларускіх даведніках апошняга часу. Больш разгорнута азнаёміцца з творчасцю Яна Булгака можна ў кнізе Лёха Грабоўскага. На жаль, сёння гэтае выданне — бібліяграфічная рэдкасць (некалькі кніг Л. Грабоўскага ёсць у фондах Нацыянальнай бібліятэкі, але дадзена праца адсутнічае).

Ян Булгак нарадзіўся 6 кастрычніка 1876 г. у вёсцы Асташына (Навагрудскі р-н, Гродзенская вобл.). Вучыўся ў Ягелонскім універсітэце (Кракаў, 1897–1899). З 1905 г. пачынае займаецца фатаграфіяй. Згодна з сямейным паданнем, гэта адбылося выпадкова. Жонцы Булгака падаравалі просты фатаграфічны апарат і ён стаў дапамагаць ёй асвойваць фатаграфію. Да 1912 г. Я. Булгак працуе ў вёсцы Перасека (Мінская губ.) настаўнікам. Да гэтага часу адносяцца найбольш вядомыя фота майстра з ярка выяўленай этнаграфічнай афарбоўкай: беларускія народныя тыпы, краявіды, вёскі, гаспадарчыя пабудовы беларускіх сялян. Вось назвы найбольш вядомых работ: «Беларус з-пад Клецка», «Бабулька-беларуска з маёнтка Перасека пад Мінскам», «Беларус з Міншчыны», «Вечар (Міншчына)», «Белавежская пушча» і інш. Большая частка з іх друкавалася на паштоўках у серыі «Тып беларускі». Гэтымі здымкамі фатограф заявіў аб сабе не толькі як аб майстры жанравай і пейзажнай фатаграфіі, але і як аб рамантыку і найвышэйшым

прафесіянале. Без перабольшання можна сказаць, што якасна новага мастацкага ўзроўню кразнаўчая фатаграфія дасягнула менавіта ў творчасці Яна Булгака.

Прызнанне не прымусіла сябе чакаць. Узнагароды пайшлі адна за другой. У ліку першых — дыплом выставы ў Мінску (1912). Затым былі Адэса (1914), Познань (1923), Львоў (1926), залаты медаль у Вільні (1913), бронза ў Парыжы (1923), срэбра Будапешта і Ноцінгема (1927) і яшчэ многа ўзнагарод рознай вартасці.

З 1912 г. Ян Булгак зноў у Вільні. З гэтага часу і на працягу многіх гадоў яго жыццёвая і творчая дзейнасць звязана з гэтым горадам.

Майстра добра ведаюць прафесіяналы. Для адданных гэтаму рамяству Булгак — аўтарытэт. Так, яго прыцягваюць да супрацоўніцтва ў часопіс «Вестник фотографии», дзе ў 1913–1914 гг. майстар змяшчае серыю здымкаў і артыкулаў аб мастацтве фатаграфіі.

У 1919–1939 гг. Булгак — кіраўнік лабараторыі мастацкай фатаграфіі пры Віленскім універсітэце. Менавіта тады ён стварае калекцыю здымкаў (больш за 10 тыс.), якія ўвайшлі ў яго вядомыя фотаальбомы аб Віленскім краі: аб возеры Нарач, серыя гарадскіх краявідаў Вільня і інш. У гэты час фатограф быў абраны таксама старшынёй фотаклуба Польшчы, Віленскага фотаклуба, Саюза польскіх мастакоў-фатографаў, Польскага фатаграфічнага таварыства. Адначасова ствараюцца працы па тэорыі фатаграфіі, сярод якіх — даследаванне «Пра першых віленскіх фатографаў з XIX ст.» (1939). Пазней яно было выдадзена ў Вільне асобнай кніжкай. Шматлікія здабыткі гэтага часу публікаваліся ў розных этнаграфічных выданнях, а таксама ў часопісах.

На жаль, большая частка фотатэкі Яна Булгака загінула ў Вільні ў 1944. Сёння многія фотаздымкі захоўваюцца ў Цэнтральным гістарычным архіве і Дзяржаўнай бібліятэцы Літвы.

Праз шэсць гадоў пасля страты фотатэкі пайшоў з жыцця і Ян Булгак. Ён памёр у 1950 г. ва ўзросце 76 гадоў, скончыўся жыццёвы і творчы шлях таго, каго называлі «Нестарам польскай фатаграфіі». Што засталася са спадчыны фотамайстра на Беларусі? Адказаць на гэта пытанне немагчыма, бо калі што і ёсць, яно знаходзіцца, большай часткай, у прыватных калекцыях.

Нацыянальная бібліятэка ў сваіх фондах мае унікальны альбом фатаграфій Яна Булгака. Гэта не шматлікія, тыражыраваныя фотапаштоўкі, якія былі выдадзены ў 30–40-я гг., а арыгінальныя фотаздымкі, зробленыя майстрам ва ўласным фотаатэлье.

На працягу некаторага часу ў фондах аддзела мастацтва Нацыянальнай бібліятэкі існуе выданне, якое складаецца з 26 асобных лістоў. Якім чынам яно трапіла ў бібліятэку, выявіць цяпер праз шмат дзесяцігоддзяў, не прадстаўляецца магчымым. Адсутнічае вокладка, а таму невядомы выхадныя звесткі. Трэба думаць, што гэта адзін з вядомых альбомаў Яна Булгака,

створаны ў 1919–1939 гг. Камплект цалкам прысвечаны Вільні. Фатаграфіі на паспарту, на кожным лісце і на кожнай фатаграфіі — чарнільны штэмпель, тэкст — на польскай мове. Змест такі: па цэнтру — «Польшча ў карцінах фатографа Яна Булгака. №. Вільня. Назва аб’екта». У некаторых выпадках назва праштампавана, у другіх — зроблена ад рукі алоўкам ці чорнай тушшу. Надпіс злева — «Усе правы захоўваюцца», надпіс справа — «б. 000 карцін фат. з усёй Польшчы», надпіс знізу — «Я. Булгак. Арт. фот. Вільня, Ягелонская, 8». На некаторых лістах камплекта штэмпель мае іншую канфігурацыю, але змест такі ж.

На прырэдным баку кожнага ліста — штамп сляпога ціснення. Яго змест (таксама на польскай мове) — «Ян Булгак. Вільня». Можна зрабіць вывад: камплект, які мы маем, — гэта збор дзвюх выдадзеных у розныя гады работ з адной назвай. У іх некалькі адрозніваюцца штампы: у адных выпадках яны аднолькавыя і на фота, і на паспарту, у другіх — штамп на фота не апраўлены ў рамку...

Вынікі апрацоўкі дакумента былі апублікаваны ў часопісе «Мастацтва»¹. Прафесійныя фатографы былі аднадушныя — гэта высокае фотамайстэрства і гэта арыгінальныя, а не тыражыраваныя здымкі.

У лютым 1999 г., дзякуючы намаганням арт-дырэктара галерэі «Nova» Уладзіміра Парфянка, а таксама падтрымцы польскага пасольства, адбылася выстава калекцыі Яна Булгака, што захоўваецца ў фондах Нацыянальнай бібліятэкі. На беларускім тэлебачанні паказалі сюжэт аб выставе, і ў сакавіку 2000 г. значная частка перадачы «Наш край» была таксама прысвечана фотамайстру.

¹ Зайцава Т. Я. Ян Булгак, вандроўны святлапісец // Мастацтва. 1998. № 12. С. 48–53.

Анатоль Фурс (Мінск)

БІБЛІЯТЭКА ХРАПТОВІЧАЎ: БЕЛАРУСКІЯ І УКРАЇНСКІЯ АСПЕКТЫ ПРАБЛЕМЫ

Бібліятэка Храптовічаў збіралася на працягу XVIII–XIX стст. і была значнай з’явай у культурным жыцці Беларусі.

Найбольш вядомы прадстаўнік роду Храптовічаў — Іаахім Літавар Храптовіч. Менавіта ён пачаў збіраць сваю бібліятэку ў Варшаве, а потым перавёз яе ў родавы маёнтак Шчорсы, што пад Навагрудкам, дзе яна размяшчалася ў памяшканні палаца, пабудаванага ў 1770–1776 гг.

У пачатку нашага стагоддзя браты Храптовічы, Міхаіл і Канстанцін, вырашылі перадаць кнігазбор на дэпазіт (часовае захаванне) у бібліятэку

Кіеўскага ўніверсітэта св. Уладзіміра. Перадачы кнігазбору ў Кіеў садзейнічаў прафесар М. Доўнар-Запольскі (яна была завершана ў верасні 1913 г.; перавезена 7000 асобнікаў).

Збор Храптовічаў складаўся з заходнееўрапейскіх выданняў XV–XVIII стст., а таксама польскіх выданняў XVI, XVIII – пачатку XIX ст. У зборы сустракаюцца гродзенскія выданні XVIII ст., полацкія пачатку XIX ст. Сярод заходнееўрапейскіх кніг — творы антычных аўтараў (гісторыкаў, філосафаў), паэзія, драматургія, проза, багаслоўская літаратура, літаратура па гісторыі асобных краін, класічная французская літаратура.

Польская частка ўключала гістарычныя зборнікі хронік польскіх летапісцаў, першыя польскія кнігі XVI – пачатку XVIII ст. свецкага характару і інш.

У зборы Храптовічаў знаходзіліся тры інкунабулы (кнігі выдадзеныя да 1501 г.) і 39 палеаграфічных (выданні з 1501 да 1550 гг.). Разам з кнігамі ў Кіеў была перададзена і рукапісная калекцыя, якая была апісана С. Л. Пташыцкім ў 1899 г. Яна ўключала 129 рукапісаў. Да нашых дзён захавалася 113, 16 рукапісаў згублена.

Зараз збор Храптовічаў захоўваецца ў Нацыянальнай бібліятэцы Украіны імя У. І. Вярнадскага Нацыянальнай акадэміі навук. Яго кніжная частка налічвае 2005 асобнікаў.

За час знаходжання кнігазбору на Украіне ён двойчы вывозіўся за яе межы. Так, падчас Першай сусветнай вайны, калі Кіеву пагражала акупацыя, збор Храптовічаў разам з бібліятэкай універсітэта св. Уладзіміра быў эвакуіраваны ў Саратаў, а ў 1941 г. вывезены ў г. Уфу і зноў быў вернуты ў Кіеў пасля яго вызвалення ў 1944 г.

Амаль увесь час з моманту перадачы калекцыі беларускую навуковую і культурную грамадскасць цікавіў лёс кнігазбору Храптовічаў.

У снежні 1924 г. паміж Народным камісарыятам асветы БССР і Прэзідыумам Наркамасветы Украіны была дасягнута дамоўленасць аб вяртанні кнігазбору на Беларусь, але па нейкіх прычынах, нам невядомых, гэтага не адбылося.

З канца 80-х гг. навуковая і культурная грамадскасць зноў робіць захады, каб вярнуць збор Храптовічаў на Радзіму. Беларускай фондам культуры былі камандзіраваны ў Кіеў супрацоўнікі Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі Т. Рошчына і Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Я. Коласа Нацыянальнай акадэміі навук А. Фурс для поўнага азнаямлення са станам кнігазбору і ўмовам яго захавання.

У выніку гэтай паездкі на старонках беларускага перыядычнага друку з’явіліся артыкулы, прысвечаныя кнігазбору Храптовічаў, у якіх ставілася пытанне аб яго вяртанні на Беларусь. Да гэтай праблемы падключыліся міністэрствы замежных спраў і культуры Беларусі.

Неаднаразова абмяркоўвала гэта пытанне на сваіх пасяджэннях камісія «Вяртанне» Беларускага фонда культуры. Былі праведзены перамовы

з украінскім бокам. Але ад Беларусі перамовы вялі прадстаўнікі грамадскіх арганізацый, а не афіцыйныя асобы, што не дало рэальнага выніку.

У ліпені 1995 г. Міністэрства замежных спраў Беларусі атрымала ноту Міністэрства замежных спраў Украіны, у якой аспрэчавалася права беларускага народа на вяртанне збору Храптовічаў на Беларусь. Пасля гэтага і пад уплывам іншых падзей дзейнасць і намаганні па вяртанню бібліятэкі Храптовічаў на радзіму былі згорнуты.

Трэба адзначыць, што украінскі бок зрабіў даволі значны крок па вывучэнню і прапагандзе збору Храптовічаў. Дастанкова сказаць, што ў 1995 г. выйшаў з друку «Каталог палеотыпов из фондов Центральной научной библиотеки им. В. И. Вернадского НАН Украины». У ім апісаны 2 532 выданні першай паловы XVI ст. і сярод іх 39 палеатыпаў са збору Храптовічаў.

У чэрвені 1997 г. на міжнароднай канферэнцыі «Рэстытуцыя культурных каштоўнасцей: праблемы вяртання і сумеснага выкарыстання (юрыдычныя, навуковыя і маральныя аспекты)», якая праводзілася ў Мінску, намі было зроблена паведамленне «Бібліятэка Храптовічаў: вяртанне ці сумеснае выкарыстанне». Зыходзячы з тых умоў, якія склаліся вакол кнігазбору, намі была прапанавана наступная праграма па сумеснаму яго вывучэнню і выкарыстанню.

Гэта:

- Пошук страчаных з калекцыі выданняў.
- Вытворчасць копіяў рукапіснай часткі кнігазбору для беларускіх бібліятэк.
- Падрыхтоўка і выданне каталога кнігазбору.
- Падрыхтоўка і выданне манаграфіі па гісторыі кнігазбору.

Гэтыя прапановы выклікалі значную зацікаўленасць з боку ўкраінскага прадстаўніцтва, у тым ліку і старшыні нацыянальнай камісіі па пытаннях вяртання культурных каштоўнасцей пры Кабінеце Міністраў Украіны А. Федарука. Але, на жаль, пытанне аб супрацоўніцтве з украінскімі калегамі ў гэтым кірунку засталася адкрытым.

У адзеле бібліятэчных збораў і гістарычных калекцый са зборам Храптовічаў працавала супрацоўніца Нацыянальнай бібліятэкі Украіны імя У. І. Вярнадскага Н. Альховік. У жніўні 1997 г. яна выступіла з дакладам «Праблемы стварэння каталога збору Храптовічаў» на міжнароднай навуковай канферэнцыі «Праблемы ўдасканалення каталогаў навуковых бібліятэк», якая праходзіла ў Кіеве. Н. Альховік паведаміла, што іх аддзел рыхтуе факсімільнае выданне рукапіснага каталога збору Храптовічаў і што распачата праца па складанню навуковага каталога калекцыі. Яна таксама прапанавала стварыць спецыяльную праграму вывучэння кнігазбору.

Людміла Сільнова (Мінск)

АЎТОГРАФЫ ЗНАКАМІТЫХ БЕЛАРУСАЗНАЎЦАЎ НА КНІГАХ З ФОНДАЎ НАЦЫЯНАЛЬнай БІБЛІЯТЭкі БЕЛАРУСІ

У Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі захоўваюцца кнігі з аўтографамі вядомых беларусазнаўцаў — дарчымі надпісамі, уладальніцкімі роспісамі і надпісамі, пячаткамі асабістых бібліятэк, экслібрысамі, зрэдку чытацкімі паметами і аўтарскімі праўкамі ўласнага друкаванага тэксту.

Пад словам «беларусазнавец» мы разумеем спецыяліста ў галіне беларусазнаўства (беларусістыкі) як інтэгральнай навукі пра Беларусь, якая ўключае ў сябе такія навуковыя дысцыпліны, як геаграфія, гісторыя, гісторыя культуры, гісторыя рэлігіі і канфесій, кнігазнаўства, літаратуразнаўства, мовазнаўства, прыродазнаўства, эканоміка, фалькларыстыка і этнаграфія.

На кнігах, якія рознымі і, як мы ведаем, часам драматычнымі шляхамі трапілі ў наш нацыянальны бібліятэчны фонд, стаяць аўтографы і іншыя паметы беларусазнаўцаў XIX–XX ст. Гэта такія вучоныя і даследчыкі-аматары як Яўстафій Тышкевіч (1814–1873), Фёдар Леантовіч (1833–1910), Аляксандр Ельскі (1834–1916), Аляксей Сапуноў (1851–1924), Уладзімір Стукаліч (1856–1918), Платон Жуковіч (1857–1919), Браніслаў Эпімах-Шыпіла (1859–1934), Мітрафан Доўнар-Запольскі (1867–1934), Зміцер Даўгяля (1868–1942), Іван Лапа (1869–1944), Канстанцін Харламповіч (1870–1932), Ісак Сербаў (1871–1943), Антон Грыневіч (1877–1937), Уладзімір Пічэта (1878–1947), Вацлаў Ластоўскі (1883–1938), Язэп Драздовіч (1888–1954), Іосіф Сіманоўскі (1892–1967), Міхась Мялешка (1892–?), Мікола Шчакаціхін (1896–1940), Мікола Каспяровіч (1900–1945), Мікола Улашчык (1906–1986), Фёдар Янкоўскі (1918–1989), Адам Мальдзіс (нар. у 1932), Яўген Сахута (нар. у 1945) і іншыя.

Натуральна, самі кнігі з аўтографамі і пячаткамі таксама адносяцца да друкаванай прадукцыі XIX–XX ст. З найбольш старадаўніх выданняў можна адзначыць як самыя цікавыя наступныя: «Gramatyka Łacińska pijarska» (Палацк, 1825) з сіняй, вокападобнай пячаткай бібліятэкі і музея старажытнасцей Аляксандра Ельскага ў Замосці; «Сборник распоряжений графа Михаила Николаевича Муравьева по усмирению польского мятежа в северо-западных губерниях, 1863–1864» (складальнік Н. Цылаў; Вільня, 1866) з уладальніцкім роспісам і штампам асабістай бібліятэкі Мітрафана Доўнар-Запольскага, з пячаткаю Інбелкульты; «Groby rodziny Tyszkiewiczów» — прыгожы альбом Яўстафія Тышкевіча з дарчым аўтографам самога аўтара. Ёсць і сучасныя кнігі, пазначаныя апошнімі гадамі XX ст., — аўтарскія ахвяраванні беларусістаў-даследчыкаў Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі.

Усе надпісы выкананы на беларускай, рускай і польскай мовах; прычым на дзвюх апошніх — пераважна ў XIX ст.

Большая частка аўтографу вядомых беларусазнаўцаў на кнігах з кнігасховішча аддзела беларускай літаратуры Нацыянальнай бібліятэкі была выяўлена і ўзята на ўлік у апошнія некалькі гадоў, калі ў аддзеле пачалася планавая зверка фонда (найперш старога) з інвентарнымі кнігамі. У аддзеле рукапісаў, рэдкай кнігі і старадрукаў бібліятэкі таксама ёсць кнігі з аўтографамі такога кшталту, і там ад пачатку вядуцца навукова распрацаваныя для патрэб аддзела картатэка аўтографу і картатэка правененцый на кнігах з іх фонду. Паметы беларусазнаўцаў зрэдку сустракаюцца і на кнігах з агульнага кніжнага фонду бібліятэкі (дарэвалюцыйная частка) і ў сховішчы перыёдыкі (таксама ў асноўным дарэвалюцыйныя часопісы). Ужо наспеў час і для навуковай апрацоўкі назапашанага ў аддзеле беларускай літаратуры матэрыялу і стварэння універсальнай камп'ютэрнай базы дадзеных па аўтографам і пячатках беларусазнаўцаў на кнігах з фонду аддзела беларускай літаратуры (з адсканіраванай выявай, біяграфічнай даведкай і г. д.). Аформлена ўжо каля трохсот адзінак рабочых картак, і праца гэтая працягваецца энтузіястамі і зараз паралельна зверцы кніжнага фонду.

Да прыкладу, некалькі знаходак апошніх месяцаў бягучага 2000 г. Мы выявілі дарчы надпіс Канстанціна Харламповіча прафесару, даследчыку царкоўнай гісторыі Платону Жуковічу: «П. Н. Жуковічу от автора. 4.IX.1900. Казань». Ён стаіць на экзэмпляры выдання, поўнае апісанне якога наступнае: Харлампович К. [Рец. на кн.:] А. А. Папков. Братства. Очерк истории западнорусских братств. Св.-Троицкая Сергиева лавра, 1900. Казань, 1900. (Из «Православного Собеседника», 1900, окт.). Яшчэ прыклад — кніга з пячаткай Аляксандра Ельскага на форзацы, што ўпаміналася вышэй. Некалькі ўладальніцкіх роспісаў М. Доўнар-Запольскага на тытульных аркушах кніг сваёй уласнай бібліятэкі. Бывае, падобныя каштоўныя кнігі (якія мы называем «гіперкнігі», бо яны з'яўляюцца носьбітамі дадатковай, «гіперінфармацыі») нам паказваюць і самі чытачы аддзела беларускай літаратуры, большай часткай таксама зацікаўленыя даследчыкі беларушчыны.

Самае цікавае, бадай, тое, што з такіх кніг з аўтографамі і пячаткамі паступова складаюцца звесткі пра бібліятэкі вядомых беларусазнаўцаў, якіх мы вылучаем сярод іншых — у большасці прыватных — асоб. Так былі знойдзены ў фондзе аддзела беларускай літаратуры фрагменты ўласнай бібліятэкі У. Пічэты (каля 80 адзінак), Бр. Эпімаха-Шыпілы (каля 10 адзінак), Пл. Жуковіча (каля 30 адзінак), М. Доўнар-Запольскага (адзінкавая знаходкі), М. Мялешкі (таксама) і інш. Спадзяёмся, што наперадзе ў нас — яшчэ больш цікавыя знаходкі і пацверджаныя здагадкі. Як пісаў народны паэт Янка Купала ў паэме «Магіла льва», поўнай алегорыі і сімвалаў, «Пачнём дакапывацца самі / Разгадку нашых крыўд і бед, / Што леглі цёмнымі лясамі / На нашай долі з даўніх лет. // Пачнём някратаны паданні / Сачыць пад бацькаўскай страхой, / Шукаць ад рання і да рання, / А толькі хай шукае свой».

Вялікую падзяку за дапамогу і падтрымку ў працы выказваем загадчыцы аддзела беларускай літаратуры Людміле Рабок, загадчыцы аддзела рукапісаў, рэдчай кнігі і старадрукаў Таццяне Рошчынай, гісторыку і чытачу Нацыянальнай бібліятэкі Віталю Скалабану.

У чым загадка апошняга, прыведзенага тут, купалаўскага радка: «А толькі хай шукае свой»? Магчыма, у той магутнай сіле, якую дорыць патрыятызм — любоў да Радзімы ва ўсіх яе гістарычных праявах у часе і прасторы Сусвету.

Лора Доўнар (Мінск)

КНІГАВЫДАВЕЦКІЯ СУВЯЗІ МІНСКА І ВІЛЬНІ Ў XIX – пачатку XX ст.

На працягу XIX – пачатку XX ст. Вільня, у параўнанні з Мінскам, займала дамінуючае становішча, маючы шэраг прыярытэтаў: гістарычны — сталіца ВКЛ, адміністрацыйны — сталіца Паўночна-Заходняга краю, навукова-культурны — вышэйшая школа і ранняе кнігадрукаванне, традыцыйна развіцця і росквіту якога прадвызначылі названыя складаючыя. Мінск жа да пэўнага часу заставаўся ў цяні, а лепшыя яго сілы (навуковыя, культурныя) скіроўваліся большай часткай да свайго гістарычнага цэнтра — Вільні. Становішча аднаго з губернскіх гарадоў Расійскай імперыі, хаця і сталіцы губерні, аднаго з гарадоў Паўночна-Заходняга краю, адсутнасць вышэйшай школы і спарадычнае кнігадрукаванне — гэта пэўныя межы развіцця ўжо Мінска на пачатку XIX ст.

Аднак можна вызначыць і агульнае: на пачатку XIX ст. і Вільня і Мінск былі прасторай развіцця і ўзаемаўплыву культур розных народаў пад вянец адной дзяржавы — Расійскай імперыі. Культурная, гістарычная тэрытарыяльная блізкасць давалі магчымасць усталяванню і развіццю плённых кнігавыдавецкіх сувязей Мінска і Вільні: мінскія аўтары друкуюцца ў Вільні; віленскія кнігавыдаўцы працуюць у Мінску; рэалізуюцца сумесныя кнігавыдавецкія праекты.

I. Мінск і Вільня: кнігавыданне ў параўнанні. У Вільні, цэнтры адміністрацыйнага і культурнага жыцця краю, ужо на 1864 г. налічвалася 12 друкарняў¹, у Мінску — 3 (Губернская, Ёкеля Дворца, Эмерыка Адамовіча). Толькі за 10 год, з 1854 па 1864 г. у Вільні, як паведамляў «Віленский

¹ Миловидов А. И. Судьба русской книги в Северо-Западном крае в связи с его культурной историей. СПб., 1903. С. 27.

Вестник» (1866. № 95), было надрукавана 2 108 выданняў (1 216 — на польскай мове і латыні, 706 — на яўрэйскай, 152 — на рускай, 34 — на замежных мовах). У Мінску ж нават за перыяд з 1800 па 1864 год было здзейснена, па нашых дадзеных, 150 выданняў, а менавіта з 1854 па 1864 год — 48 (11 з іх — рускамоўныя). Як і ў Вільні, пераважалі выданні на польскай і лацінскай мовах. Аднак, калі ў Вільні з 1854 па 1864 г. «польскіх книг... в 8 раз было издано больше русских — это по официальному показанию, на самом же деле, при отсутствии надлежащего контроля, цифра эта была гораздо крупнее»², то ў Мінску польскамоўныя выданні перавышалі рускамоўныя толькі ў 3 разы, хаця польскамоўная прадукцыя складала 77% (48% — на польскай, 29% — на латыні і змешаныя выданні на польскай-латыні, на польскай-беларускай, польскай-нямецкай), а ў Вільні — 57,7%, адпаведна рускамоўная — 23%, у Вільні — 7,2%. Як відаць, не толькі розныя паліграфічныя магчымасці, але і розныя задачы выконвалі выдаўцы ў Мінску і Вільні.

Пасля 1864 г. кнігавыдавецкая карціна і ў Вільні і ў Мінску, як і ва ўсім Паўночна-Заходнім краі, даволі рэзка змянілася. Водгукам на вызвольнае паўстанне 1863 г. стала забарона на польскі шрыфт. Дазволеным прызнаваўся рускі і замежныя³. Пад строгі царскі кантроль трапілі друкарні, кнігарні і бібліятэкі. Амаль уся паліграфічная і выдавецкая база была перарыентавана на выпуск рускамоўнай літаратуры, а кнігарні і бібліятэкі — на яе распаўсюджванне. Аднак, нягледзячы на забарону, у Вільні рабілі спробы выдання польскамоўнай літаратуры у 1860-х — А. Кіркор, у 1870–80-х — Э. Ажэшка. Пасля забароны ў Вільні, як ведаем, дзейнічалі і яўрэйскія друкарні. У Мінску па прыкладу Вільні таксама знаходзілі пэўныя магчымасці, каб выдаць штосьці з забароненага. Так, у гэты час, да 1905 г., па нашых падліках, было здзейснена 4 легальныя выданні на польскай мове: у 1866 г., 1881 г., 1889 г. і ў 1898 г. Гэтыя мінскія выданні былі надрукаваны, у асноўным, дзякуючы падтрымцы варшаўскіх тыпографіў і былі таксама сумеснымі праектамі, у дадзеным выпадку — Соф’і Савіцкай і Яна Сікорскага, Яна Дубовіка-Філіповіча і В. Каўтца. Імкненню ўладаў падпарадкаваць русіфікатарскай палітыцы кнігадрукаванне, а ў нейкай ступені і стрымліваць яго развіццё ў Паўночна-Заходнім краі, супрацьстаяла эканамічнае развіццё ў гэтым рэгіёне, у якім попыт на кнігі і друкаваную прадукцыю ўвесь час узрастаў.

На пачатку XX ст. Вільня ў 5 разоў павялічыла свой друкалітаграфіскі патэнцыял: 35 друкарняў, 10 літаграфій, 15 хуткадрукарняў. З выдадзеных у 1902 г. у Вільні 638 кніг — 438 на рускай мове, 200 на замежных⁴. У Мінску колькасць друкарняў і друкалітаграфій на пачатку XX ст. таксама

² Миловидов А. И. Судьба русской книги...

³ Тамсама. С. 31.

⁴ Тамсама. С. 33.

вырасла ў параўнанні з першай паловай XIX ст., як і ў Вільні, у 5 разоў, у якіх, для параўнання, у 1902 г. было надрукавана 72 выданні на рускай мове. Хаця Мінск за паўстагоддзя, у многім дзякуючы дзейнасці чыгункі (Лібава-Роменскай і Маскоўска-Брэсцкай, адкрытых у 1870-я гг.), вырас у адзін з буйнейшых прамысловых і гандлёвых гарадоў Беларусі⁵, а яго насельніцтва павялічылася за гэты перыяд болей чым у 4 разы (з 24 тысяч у 1856 г. да 91,5 тыс. у 1897 г.), і адной з найбольш развітых вытворчасцей ў Мінску стала ў тым ліку друкалітаграфская⁶, аднак магутнасць віленскага кнігадруку была ўсё ж у 2 разы большай. Мінск заставаўся прывабным месцам для віленскіх друкароў, якія спрабавалі адкрыць тут аддзяленні сваіх прадпрыемстваў. Так, у 1897 г. уладальнікі «Русской книжной торговли и типографии А. Г. Сыркина» ў Вільні мелі сур'ёзны намер удзельнічаць у таргах, аб'яўленых Упраўленнем Лібава-Роменскай чыгункі з мэтай адкрыцця ў Мінску філіяла сваёй фірмы. Аднак атрымалі ад мінскага губернатара адмоўны адказ⁷. Пазней, у 1912 г. у Мінску ўсё ж было адкрыта аддзяленне акцыянернага выдавецтва і гандлёвага таварыства з Вільні «Лектар»⁸, аднак гэта быў ўжо іншы перыяд у развіцці мінска-віленскага кнігавыдання, так званы «нашаніўскі»⁹, які пачаўся пасля 1905 г., калі ўступіў у дзеянне закон аб свабодзе друку і афіцыйна быў дадзены дазвол ужываць у Паўночна-Заходнім краі мясцовыя мовы. Тым не менш, яшчэ «на выставе ў Мінску ў 1901, а ў Вільні на год пазней, было ўжо мноства польскіх надпісаў»¹⁰. Тон жыццю ў краі задавала, з аднаго боку, расійская адміністрацыя, а з другога — пануючы тут польскі капітал¹¹. Усеагульнай русіфікацыі не атрымалася. Незадаволенасць праяўлялася нават у Духоўнай семінары ў Мінску, у настаўніцкім інстытуце ў Вільні. А Аляксандр Цвікевіч прыводзіць нават такія звесткі, што ўжо з сярэдзіны 1880-х гг. у паўсядзённым жыцці Віленскага настаўніцкага інстытута ўжывалася беларуская мова.

За гады дзейнасці дазволенага кнігадрукавання на мясцовых мовах Вільня, Мінск, Пецярбург і Масква становяцца галоўнымі цэнтрамі па выданню беларускамоўнай кнігі¹². Цесныя кнігавыдавецкія сувязі Мінск падтрымліваў практычна з усімі віленскімі выдавецтвамі, якія прычыніліся да

⁵ Памятная книжка и календарь Минской губернии на 1910 год. Мн., 1909. С. 127.

⁶ Тамсама. С. 131.

⁷ НГАБ. Ф. 295, воп. 1, спр. 6422, арк. 1–2.

⁸ Тамсама. Спр. 8150, арк. 1–12.

⁹ Галенчанка Г., Герасімаў В. Кнігадрукаванне // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 1997. Т. 4. С. 211.

¹⁰ Nad Świsłoczą. 1913. Maj. S. 10.

¹¹ Цвікевіч А. «Западно-русизм»: Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. Мн., 1993. С. 246.

¹² Głogowska H. Białoruś 1914–1929. Kultura pod presją polityki. Białystok, 1996. S. 55.

беларускага друку — «Наша Ніва», «Беларускае выдавецкае таварыства», «Znicz», «Саха», «Гоман», «Беларус», «Палачанін», «Наша Хата», друкарня М. Кухты, выдавецтва Б. А. Клецкіна, выдавецтва В. Ластоўскага.

II. Мінска-віленскія кнігавываецкія практы ў 1800–1917 гг. Развіццё кнігадрукавання і яго поспехі ў краі яшчэ на пачатку XIX ст. былі ў многім звязаны з дзейнасцю ў Вільні друкарні Юзафа Завадскага, а пазней яго сыноў Адама і Фелікса (1803–1939). «Oprócz stałych filii tworzyli Zawadzcy całą sieć kolporterską, obsługując okoliczne jarmarki, docierając z książkami do małych miasteczek, które w ten jedyny dzień kontraktowy stawały się dużym skupiskiem ludności»¹³. Пад час такіх падзей у Мінску да Завадскага прыносілі свае творы мясцовыя аўтары. Ва ўспамінах Тадэвуша Корзана зафіксаваны такі выпадак, калі ён сваю першую творчую працу занёс да друку «do jednej z dwu przyjezdnych księgarń wileńskich chrześcijańskich, mianowicie do księgarni Zawadzkiego»¹⁴. Накладам віленскага тыпографа была надрукавана ў мінскай друкарні Ёкеля Дворца кніга мінскага капэлана, ксяндза Станіслава Фэлінскага «Majowa powenna, czyli dziewięciodniowe nabożeństwo do najświętszej panny Maryi» (1861). Ст. Фэлінскі з’яўляўся своеасаблівым «producentem takich opowiadek», дзе рэалізавалася ідэя хрысціянскай маралі, і ў Вільні. Тут выйшла яшчэ некалькі яго твораў: «Chciwość ukarana» (1861) і «Zemsta» (1863)¹⁵. Супрацоўніцтва Завадскіх з Мінскам у плане рэалізацыі сумесных выдавецкіх практаў адзначаецца і на пачатку XX ст., калі ў Мінску пашырае сваю дзейнасць яшчэ адзін віленскі кнігар і выдавец Вацлаў Макоўскі. У Вільні ён некаторы час кіраваў друкарняй Завадскага ў сувязі з непаўналеццем сыноў Фелікса¹⁶. Таму і не дзіўна, што пазней друк сваіх некаторых выданняў В. Макоўскі аддае Завадскім.

У 1826 г. у Вільні на аснове кнігарні Рубэна Рафаловіча была закладзена фірма Альберта Сыркіна. З 1830-х гг. пачынаюць выдавацца ўжо кнігі накладам Сыркіна¹⁷. У хуткім часе фірма заняла другую пазіцыю пасля Завадскіх, выдаўшы таксама Крашэўскага, Нарбута, Снядэцкага, Сыракомлю, Ярашэвіча. Сумесна з мінскімі кнігарамі-выдаўцамі братамі Бейлінымі віленскі друкар А. Сыркін выдаў у 1859 г. збор вершаў Адама Плуга «Głos z Litwy». Творы А. Плуга выдаваліся ў Вільні і ў Юзафа Завадскага. Намаганнямі Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча ў тым жа 1859 г. у друкалітаграфіі А. Сыркіна быў выдадзены яго пераклад на беларускую мову «Pana Tadeusza» А. Міцкевіча. Нягледзячы на тое, што тады ж

¹³ Stolzman M. Nigdy od ciebie miasto...: Dzieje kultury wileńskiej lat międzypowstaniowych (1832–1863). Olsztyn, 1987. S. 65.

¹⁴ Korzon T. Mińsk w połowie XIX wieku: Ze wspomnień osobistych. Warszawa, [1906]. S. 19.

¹⁵ Stolzman M. Ibid. S. 205.

¹⁶ Sowiński J. Polskie drukarstwo. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1988. S. 148.

¹⁷ Stolzman M. Ibidem. S. 76.

выданне было забаронена, а тыраж у тысячу экзэмпляраў, дастаўлены А. Сыркіным у Віленскі цэнзурны камітэт, спалены, яно мае права быць адным з першых сумесных віленска-мінскіх выданняў на беларускай мове, тым больш, што некалькі асобнікаў усё ж засталіся і дайшлі да нашага часу¹⁸. Можна меркаваць, што Завадскі і Сыркін, кнігарні якіх былі асноўнымі цэнтрамі па распаўсюджванню адпаведна польскамоўнай і рускамоўнай літаратуры ў Вільні, і былі тымі двума віленскімі кнігарамі, якія сістэматычна прыезджалі ў Мінск па кантракты і стала падтрымлівалі з ім кнігавыдавецкія сувязі. Магчыма, якраз нехта з іх стаў выдаўцом двух шчыткаў твораў для фартэпіяна Станіслава Манюшкі «Fraszki» (Mińsk; Wilno, 1843).

У 1870–1900-я гг. да сумесных мінска-віленскіх кніжных праектаў далучаецца яшчэ адзін віленскі тыпограф — І. Блюмовіч. Накладам мінскіх кнігароў Гарадзенскага, Е. Фрэнкеля, В. Макоўскага ў Блюмовіча друкуюцца інфармацыйна-даведачныя: «Каталог русских книг Городенского» (1894), «Календарь и справочный указатель правительственных учреждений» (1895), «Katalog pism księgarni W. Makowskiego» (1908); вучэбныя: «Полное руководство к решению арифметических задач» С. А. Козловского (1897); а таксама клерыкальныя выданні: «Взгляд на дело православия в Западном крае» Анастасія (1871). Усяго вядома 5 выданняў.

У 1906 г. з Пецярбурга ў Вільню была перанесена буйная друкарня Эдмунда Навіцкага з першай ратацыйнай машынай у Вільні, у якой сталі друкавацца «Nowiny Wileńskie», «Kurier Litewski»¹⁹. З Э. Навіцкім усталяваў кнігавыдавецкія сувязі Аляксандр Ельскі, які надрукаваў у яго некалькі сваіх твораў. Адно з выданняў «Dzieje dyceszji Mińskiej» на польскай мове 1907 г. было пазначана як мінска-віленскае выданне, іншыя — «Hutarka ab tom, jakaja maja być «Ziamla i wola» sielskamu narodu» (1906) і «100 prýkazak, zahádad, pryдумak i gawéndaú dla pażytku bielaruskaho (krýwickaho) narodu» (1908) на беларускай мове лацінкай — толькі як віленскія. Аднак вядома, што Ельскі выдаваў свае творы за кошт асабістых сродкаў, таму і іх можна лічыць сумеснымі праектамі, хаця не выключна віленска-мінскімі. З Э. Навіцкім, новым віленскім тыпографам, спрабавала супрацоўнічаць і Мінскае таварыства дабрачыннасці, накладам якога выйшаў «Kalendarz Miński na rok 1908 г.» Аднак у хуткім часе друкарня была прададзена Завадскім, відаць, не так проста было замацавацца і пашыраць сваю працу на новым месцы, дзе існавала свая канкурэнцыя.

У 1911 г. кнігавыдавецкія сувязі з Мінскам наладзілі яшчэ дзве віленскія друкарні: «Русский почин», надрукаваўшая два выданні «Минской старины» (Вып. 3), выдаўцом якой быў Мінскі царкоўны гісторыка-археалагічны камітэт; і «Еdyтор», дзе пачыла свет кніга мінскага літаратара

¹⁸ Кісялёў Г. Радаводнае дрэва: Каліноўскі — эпоха — наступнікі. Мн., 1994. С. 243–247.

¹⁹ Sowiński J. Ibidem. S. 151–152.

Дарафея Бохана «Биографический очерк» з перакладамі на рускую мову вершаў Адама Міцкевіча²⁰. Д. Бохан меў стальны сувязі і з некаторымі перыядычнымі віленскімі выданнямі («Белорусская жизнь»), друкаваў там пераклады з польскай на рускую мову, а будучы рэдактарам мінскай газеты «Голос провинции», у рэцэнзіі на першы нумар «Нашай Долі» вітаў нараджэнне беларускага друку²¹.

Мінскія перыядычныя выданні пачатку ХХ ст. актыўна рэкламавалі паслугі яшчэ адной друкарні, заснаванай у Вільні А. Жукоўскім, — «Znicz», у якой друкаваліся «Dziennik Wileński», «Tygodnik Wileński», а таксама мінскі тыднёвік «Nad Świsłoczą». У 1913 г. у друкарні быў выдадзены «Katalog Mińskiej Biblioteki Puszkina», які ўключаў польскамоўную літаратуру мінскай публічнай бібліятэкі. Да гэтага выдання мы ведаем друкаваныя каталогі бібліятэкі выключна толькі рускамоўнай літаратуры. Тэхнічныя магчымасці новай друкарні прыцягнулі ўвагу і некаторых іншых мінскіх выдаўцоў: рэдакцыі мінскага штотыднёвіка «Nad Świsłoczą», якая здзейсніла ў «Zniczu» выданне свайго аднайменнага календара ў 1914 г. (5 000 экз.); Мінскага таварыства сельскай гаспадаркі, якое ў 1913 г. друкавала справаздачныя матэрыялы аб сваёй дзейнасці («Отчет о II выставке-ярмарке животноводства», «Журналы общих собраний»); а таксама В. Макоўскага, які накладам мінска-віленскай кнігарні надрукаваў «Kalendarz illustrowany na 1916 rok».

У гэты час у Мінску, як было зазначана ў тыднёвіку «Nad Świsłoczą» (1914. Maj. S. 25), «polskie bowiem więcej grupują się w księgarni W. Makowskiego». У 1900 г. Вацлаў Макоўскі, які з 1893 г. з’яўляўся ўладальнікам кнігарні ў Вільні, атрымаў дазвол на адкрыццё яе філіі з чытальняй у Мінску²². Як сведчаць аб’явы з розных перыядычных выданняў і календароў, кнігарні В. Макоўскага ў Вільні і Мінску мелі ў продажы адпаведна атрыманаму дазволу «кнігі на рускай і замежных мовах», а таксама — ноты, паштоўкі, альбомы і перыядычныя выданні. У 1908 г. тут было 145 назваў перыядычных выданняў на англійскай мове, 139 — на нямецкай, 119 — на рускай, 35 — на італьянскай, 25 — на ідыш і іўрыце, 17 — на польскай, эсперанта і інш., якія выдаваліся ў Вільні, Пецярбургу, Кіеве, Варшаве, Кракаве, Познані, Любліне, Львове. Сярод іх і беларуская «Наша Ніва». Кнігарня В. Макоўскага праводзіла працу па выданні кніг, працягваючы як віленскія традыцыі Э. Ажэшка, з якой Макоўскі супрацоўнічаў падчас выдання і продажу кніг на польскай мове ў 1879–1882 гг., калі дзейнічала фактычная яе забарона²³, так і мінскія — кнігарняў братоў Бейліных, А. Валіцкага,

²⁰ Zienkiewicz T. Polskie życie literackie w Mińsku w XIX i na początku XX wieku (do roku 1921). Olsztyn, 1997. S. 200.

²¹ Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 1994. Т. 2. С. 62.

²² НГАБ. Ф. 295, воп. 1, спр. 7477, арк. 30.

²³ Мальдис А. И. Из истории издательской деятельности Э. Ожешко. [Б. м., б. г.]. С. 1.

С. Савіцкай, Е. Фрэнкеля, Я. Дубовіка-Філіповіча. Кнігарня В. Макоўскага з'яўлялася адным з самых актыўных удзельнікаў сумесных віленска-мінскіх выдавецкіх праектаў. Вядома да 12 такіх праектаў выдання польскамоўнай літаратуры, сярод якой тэматычна вылучаецца літаратурна-мастацкая (вершы Ю. Вяржбіцкага, аповесці А. Глінскага, байкі, аповесці, гавэндзы і ўспаміны В. Макоўскага, зборнік-прысвячэнне А. Міцкевічу і Т. Зану), гістарычная (У. Загорскага, К. Скірмунт), інфармацыйна-даведчаная (кніжныя каталогі, календары). Як адзначалася ўжо, В. Макоўскі друкаваў свой наклад у віленскіх тыпографіях Ю. Завадскага, І. Блюмовіча, у друкарні «Znicz». Яго кнігарня працягвала сваю дзейнасць і ў часе Першай сусветнай вайны. З 1916 г. Макоўскі з'яўляўся сябрам Мінскай суполкі выдаўцоў, якая займалася друкаваннем падручнікаў і іншай польскамоўнай літаратуры²⁴. Аўтарамі некалькіх кніжак былі В. Макоўскі і дачка Ева Макоўская-Гулбінава²⁵. У 1919 г. кнігарня В. Макоўскага ў Мінску была муніцыпалізавана, аднак заставалася адной з шасці кніжных крамаў (усіх было 19), дзе быў дазволены продаж кніг і куды зволіліся пасля рэквізіцы кніжных лавак кнігі²⁶. Супрацоўнікамі ў мінскай кнігарні В. Макоўскага ў апошні час яе дзейнасці заставаліся Ф. К. Файткевіч і Е. І. Відкоўская.

Развіццё кнігавыдавецкіх сувязей паміж Мінскам і Вільняй спрыяла пашырэнню не толькі польскай культуры, але замацаванню і развіццю беларускай культуры. Сведчаннем таму — дзейнасць беларускіх выдавецтваў у Вільні і Мінску. Адно з іх — таварыства «Мінчук», заснаванае ў снежні 1906 г. у Мінску для выдання і распаўсюджвання кніг і газет, карысных і даступных беларускаму насельніцтву²⁷. У стварэнні таварыства прынялі ўдзел Багдан Куштэлян, Антон Шабуня, Канстанцін Шпакоўскі, Уладзімір Самойла, Сяргей Скандракоў і Вацлаў Іваноўскі. З архіўных дакументаў Беларускага музея імя Івана Луцкевіча ў Вільні, некаторыя з якіх захоўваюцца ў Беларускам дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва, можна даведацца пра здзейснены сумесна выдавецкі праект суполкі «Мінчук» і «Нашай Нівы». Гэта вядомае выданне кірыліцай і лацінкай апавядання Э. Ажэшкі «Гедалі» («Gedali») у 1907 г. Хаця не сталі вядомымі іншыя асобы²⁸ ці сумесныя выдавецкія праекты «Мінчука», акрамя падрыхтоўкі да друку «Жалейкі» Янкі Купалы, аднак існаванне таварыства да 30 снежня 1909 г.²⁹ падцверджанае Вацлавам Іваноўскім, дае падставу меркаваць, што

²⁴ Zienkiewicz T. Polskie życie literackie w Mińsku w XIX i na początku XX wieku (do roku 1921). Olsztyn, 1997. S. 90.

²⁵ Zienkiewicz T. Ibidem. S. 91.

²⁶ ДАМВ. Ф. 322, воп. 1, спр. 30, арк. 23.

²⁷ БДАМЛіМ. Ф. 3, воп. 1, спр. 39, арк. 3.

²⁸ Тамсама. Ф. 3, воп. 1, спр. 39, арк. 5 зв.

²⁹ Паводле артыкула «Мінчук» у «Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі» (Мн., 1986. Т. 3), таварыства існавала ў Мінску ў снежні 1906–1907 гг.

высылкамі сяброў «Мінчука» падтрымлівалася дзейнасць «Нашай Нівы» ў Вільні. Сведчаннем таму і справаздачныя дакументы Таварыства за 1907 г., якія дайшлі да нас, дзе таксама паведамляецца аб павелічэнні сяброў Таварыства з 6 чалавек да 13, сярод якіх Пётр Юзэфавіч (з Докшыц), Вікенцій Брадоўскі (з Халопеніч), Станіслаў Цюндзявіцкі (з Новабарысава), Ігнат Цюндзявіцкі (з Барысава), Эдвін Пятроўскі (з Зэмбіна), Баляслаў Свянціцкі (з Зэмбіна), князь Уладзіслаў Масальскі (з Докшыц), князь Іеранім Друцкі-Любецкі (з Ракава).

Таварыства «Мінчук» у асобе Багдана Уладзіслававіча Куштэляна супрацоўнічала і з беларускай выдавецкай суполкай «Загляне сонца і ў наша ваконца» ў Пецярбургу, займаючыся распаўсюджваннем беларускіх кніг (напрыклад, «Дудкі беларускай») ³⁰. Пазней, у 1913 г. сябры таварыства «Мінчук» дваране Канстанцін Шпакоўскі і Вацлаў Іваноўскі сталі аднымі з заснавальнікаў «Беларускага выдавецкага таварыства» ў Вільні, якое прадоўжыла дзейнасць «Нашай Нівы».

Створаны ў 1912 г. на аснове сельскагаспадарчага аддзела «Нашай Нівы» віленскі часопіс «Саха» праз два гады стаў мінскім ³¹, выдавецкі аддзел якога заняўся ў Мінску друкаваннем навукова-папулярнай літаратуры па сельскай гаспадарцы на беларускай мове. Асноўную ролю ў выданні і распаўсюджванні мінскіх кніг «Сахі» адыграў Аляксандр Уласаў, «самы цярплівы і доўгатэрміновы» выдавец-рэдактар «Нашай Нівы», заснавальнік таксама і беларускага выдавецтва «Наша Хата». Яму ж і Алаізе Пашкевіч належыць стварэнне мінскага дзіцячага часопіса «Лучынка», які адначасова з'яўляўся і выдавецтвам ³². Дзякуючы выдавецкай дзейнасці А. Уласава, у Вільні і Мінску ўзмацняўся і пашыраўся беларускі нацыянальны рух, а новае беларускае кнігавыданне паступова выходзіла за межы свайго гістарычнага цэнтра, дзе развівалася пад апекай, у тым ліку, з Мінска.

III. Тыпы кнігавыдавецкіх сувязей. Такім чынам, падсумоўваючы, трэба адзначыць, што на фоне агульнагістарычнага развіцця Мінска і Вільні акрамя агульных тэндэнцый у кнігавыданні вылучаюцца і спецыфічныя рысы, характэрныя толькі Мінску або Вільні. Карціна кнігавыдавецкіх сувязей паміж Мінскам і Вільняй на працягу XIX – пачатку XX ст. застаецца адносна стабільнай, хаця мы можам адзначыць, што найбольш актыўнымі яны былі ў першай палове XIX ст. (да 1864 г.), а таксама пасля 1905 г. Акрамя таго, вылучаючы тры гістарычныя перыяды ў развіцці мінска-віленскіх кнігавыдавецкіх сувязей (1800–1864, 1864–1905, 1905–1917), паспрабуем вызначыць і іх спецыфічныя рысы або тыпы гэтых узаемаадносін. Першаму перыяду (да 1864 г.) характэрныя кнігавыдавецкія ўзаемаадносінны, якія можна акрэсліць схемай

³⁰ БДАМЛіМ. Ф. 3, воп. 1, спр. 39, арк. 18.

³¹ Александровіч С. Х. Пуцявіны роднага слова: Праблемы развіцця беларускай літаратуры і друку другой паловы XIX – пачатку XX ст. Мн., 1971. С. 234.

³² Доўнар-Запольскі М. В. Гісторыя Беларусі. Мн., 1994. С. 413.

«Вільня – Мінск», дзе Вільня займае пазіцыю цэнтра кнігавыдання ў адносінах да Мінска; праводзіць адбор мясцовых мінскіх матэрыялаў для друку ў Вільні; фінансуе мінска-віленскія наклады. У другі перыяд (да 1905 г.) можна вылучыць наступны тып «Мінск – Вільня – Мінск», які вызначаецца тым, што фінансаванне накладаў здзяйсняецца з Мінска, Мінск выступае заказчыкам і атрымлівае гатовую прадукцыю з віленскіх друкарняў. І нарэшце ў перыяд з 1905 да 1917 г. праяўляецца трэці тып кнігавыдавецкіх сувязей «Мінск – Вільня», асноўнай рысай якога з’яўляецца падтрымка беларускага кнігадрукавання ў Вільні з Мінска, як у плане фінансавання, так і ў плане арганізацыі беларускага кнігадрукавання ў Мінску.

Такім чынам, кнігавыдавецкія сувязі Мінска і Вільні на працягу XIX – пачатку XX ст., знаходзячыся ў руху і развіцці, былі ў залежнасці не толькі ад палітыкі і цензуры, але і ад эканамічнага і гісторыка-культурнага фону, пад уздзеяннем якога і фарміраваліся вызначаныя тыпы кнігавыдавецкіх узаемаадносін.

Уладзімір Сакалоўскі (Мінск)

БЕЛАРУСІКА НА СТАРОНКАХ НЯМЕЦКАГА СЛАВІСТЫЧНАГА ЧАСОПІСА «JAHRBÜCHER FÜR KULTUR UND GESCHICHTE DER SLAVEN»

У другой палове 1920-х гг. беларуска-нямецкія культурныя сувязі набываюць небывалую да гэтага часу дынаміку, шматзначнасць формаў і праяўленняў. На фоне беларуска-нямецкага ўзаемадзеяння асаблівай інтэнсіўнасцю і разнастайнасцю публікацый па беларусістыцы вылучаецца славістычны часопіс «Гадавік па культуры і гісторыі славян».

Заснаваны ў 1924 г. па даручэнню аддзела мовазнаўства, літаратуры і гісторыі Інстытута Усходняй Еўропы ў Брэславе, штогоднік хутка быў рэарганізаваны ў часопіс, мэтай якога стала асвятленне гісторыі і культурнага жыцця славянскіх народаў¹. Большасць публікацый належала

¹ За час яго існавання (1925–1935) выйшла адзінаццаць тамоў; часопіс меў пастаянныя раздзелы: «Артыкулы», «Агляд часопісаў», «Абмеркаванне кніг», «Паведамленні». Па характару сваіх публікацый выданне адрознівалася ад іншых славістычных часопісаў таго часу. Навукова-тэарэтычны ўзровень яго быў менш акрэсленым. Будучы друкаваным органам Інстытута Усходняй Еўропы, аднаго з «навукова-даследчых» цэнтраў «остфоршунга», часопіс ствараўся з мэтай прапаганды яго палітычнага напрамку, як і сам інстытут. Аднак паражэнне Германіі ў Першай сусветнай вайне ўнесла часовыя карэктывы ў праграму «ўсходніх даследаванняў», а паліпшэнне адносін паміж Савецкай Расіяй і Веймарскай рэспублікай змусіла змяніць пазіцыі ➔

беларускім літаратарам і навукоўцам Віленскага асяродка А. Луцкевіча і асабліва У. Самойлы, а таксама беларускай эміграцыі, польскім і нямецкім аўтарам, якія пісалі пра Беларусь. Такі шматбаковы дыяпазон поглядаў даваў шырокую палітру разнастайных пазіцый, якія адрозніваліся асабліва ў пачатку 30-х гг. ад сацідэалагічнага пункту гледжання з БССР, і гэта, безумоўна, мела немалаважнае значэнне для ўспрыняцця беларусістыкі, што ўводзіла нямецкага чытача ў шырокі абсяг беларускага культурнага жыцця і яго гісторыі.

Для часопіса была характэрнай разнастайнасць форм публікацый — ад навуковых даследаванняў, грунтоўных артыкулаў і змястоўных аглядаў да рэцэнзій і кароткіх водгукаў, якія ахоплівалі ўсе найбольш значныя галіны беларускай культуры — літаратуру, тэатр, выяўленчае мастацтва, гісторыю, этнаграфію, мовазнаўства.

І калі іншыя славiстычныя часопісы друкавалі матэрыялы з БССР і пра яе, то «Гадавік» вылучаўся тым, што большасць яго матэрыялаў звязана з культурным жыццём Заходняй Беларусі.

Далучэнне часопіса да беларускай праблематыкі адносіцца да 1925 г., калі быў змешчаны водгук нямецкага ваеннага гісторыка М. Лаўбэрта на кнігу «Баі пад Баранавічамі. Лета 1916»². Прааналізаваўшы матэрыялы зборніка, Лаўбэрт прыходзіць да адназначнага вываду, што яны праўдзіва асвятляюць правал рускай кампаніі лета 1916 г. на гэтым участку фронту.

Аднак шырокі ўваход беларусістыкі на старонкі «Гадавіка» адбыўся толькі ў 1928 г. друкаваннем рэцэнзій У. Самойлы на зборнік вершаў Н. Арсенневай «Пад сінім небам»³, дзе ён даваў высокую ацэнку як таленту паэты, так і яе першай кнізе паэзіі.

Беларускай літаратуры прысвечаны яшчэ дзве публікацыі. Гэта водгук Э. Гартэля на артыкул італьянскага славiста А. Ляцкага пра Я. Коласа⁴, у якім творчасць пісьменніка разгледжана шырока і аб'ектыўна. Рэцэнзія заканчвалася аптымістычна, з верай у новыя творчыя набыткі пісьменніка. Другая публікацыя — невялікі водгук А. Віршубскага на раздзел «Этапы развіцця беларускай літаратуры»⁵ з кнігі «Беларуская савецкая

☛ як Інстытута, так і часопіса. Такім чынам, «Штогоднік па культуры і гісторыі славян» не стаў выразнікам ідэалогіі «остфоршунга» і ў гісторыю нямецкай культуры ўвайшоў менавіта як навуковы славiстычны часопіс.

² Laubert M. Schlachten des Weltkrieges (In Einzeldarstellungen). Bd. 29: Die Kämpfe um Baranowitschi. Sommer 1916. Bearbeitet von W. Vogel, 1924. Bd. 1 (1925). S. 273–274.

³ Samojlo VI. Arsen'neva, Natalija: Pad sinim nebam. Versy, 1921–1925. Wilna, 1927, 144 s., Wilenskaje Wydawectwa B. Kleckina (Rez.). Bd. 4 (1928). S. 465.

⁴ Härtel E. Ljackij Eugenio: Il poeta della Russia Bianca rinascente: Jakub Kolas. Rivista delle letterature slave. Anno 2, 1927, 1–2, S. 117–122. (Rez.). Bd. 4 (1928). S. 137.

⁵ Wirschubski Gr. Die Etappen der Entwicklung der weissrussischen Literatur. In: «Belarusskaja Soveckaja Socialistiesckaja Respublika», Verlag: Rat der Volkskommissare der Weißrussischen Sozialistischen Sowetrepublik, Minsk, 1927 (Rez.). Bd. 4 (1928). S. 465–466.

сацыялістычная рэспубліка», які цікавы тым, што даваў нямецкаму чытачу ўяўленне пра шляхі і напрамкі развіцця беларускай літаратуры.

Аднак самым плённым на публікацыю беларускіх матэрыялаў у «Гадавіку» стаўся 1929 г. Тут акрамя рэцэнзій на важнейшыя выданні апошніх гадоў, водгукаў на найбольш значныя публікацыі ўбачыла свет скарочаная доктарская дысертацыя беларускага навукоўца С. Калека «Аграрныя адносіны ў Беларусі да перавароту 1917 г.»⁶, якую ён абараніў ў Нямеччыне. У ёй ярка ахарактарызаваны стан жыцця сялянства ў дарэвалюцыйнай Расіі, формы яго заняткаў, расслаенне, разарэнне, уцёкі ў гарады ці вымушанае вандраванне па розных раёнах велізарнай імперыі, эміграцыя ў іншыя краіны ў пошуках працы і лепшай долі.

Не была забыта і гістарычная тэматыка. Яна прадстаўлена рэцэнзіяй Самойлы на кнігу «1863 год на Міншчыне»⁷, у якой раскрывалася палітыка Мураўёва на Беларусі ў час паўстання і ўдзел у ім розных слаёў насельніцтва на Міншчыне, а таксама на выданне «Сацыялістычны рух на Беларусі ў пракламацыях 1905 г.»⁸, якое з’яўляецца «важным унёскам у даследаванне гісторыі рэвалюцыйнага руху ў Беларусі», хаця ў прадмове З. Жылуновіча адчуваецца прыніжэнне ролі Беларускай сацыялістычнай грамады.

Наступная рэцэнзія У. Самойлы знаёміць нямецкую грамадскасць з праблемамі беларускага мовазнаўства па кнізе С. Некрашэвіча «Современное состояние изучения белорусского языка»⁹, дзе вядзецца гаворка пра станаўленне беларускай літаратурнай мовы і дзе рэцэнзент выражае пэўную нязгоду з некаторымі пастулатамі аўтара кнігі.

Праблемы беларускага мастацтва У. Самойла закранае ў рэцэнзіі на кнігу М. Шчакачіхіна «Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва»¹⁰, у якой даецца высокая ацэнка працы таленавітага навукоўца і якая «сведчыць пра грунтоўныя веды і любоў аўтара да прадмета даследавання».

Звернемся да найбольш значных водгукаў на буйнейшыя выданні. Гэта рэцэнзіі на брашуру І. Свянціцкага «Росквіт культурна-нацыянальнага жыцця Усходняй Беларусі»¹¹, дзе шырока і аб’ектыўна, хаця ў некаторых

⁶ Koleko S. Die Agrarverhältnisse in Weissrussland vor der Umwälzung im Jahre 1917. Bd. 5 (1929). S. 457–508.

⁷ Samojlo Vl. Rok 1863 na Minszczyźnie. Verlag des Instituts für weißrussische Kultur, Minsk, 1927. 216 S. Bd. 5 (1929). S. 95–96.

⁸ Samojlo Vl. Sacyjalistyčny ruch na Belarusi ū prakljamacyjach 1905 h. Instytut Belaruskaje Kul’tury, Minsk, 1927, 256 S. Bd. 5 (1929). S. 96–97.

⁹ Samojlo Vl. Nekrasevic, S. Sovremennoe sostojanie izucenija belorusskogo jazyka. Arbeiten der Akademiekonferenz zur Reform der weißrussischen Orthographie und des Alphabets, — Verlag des Instituts für weißrussische Kultur, Minsk, 1928. Bd. 5 (1929). S. 97–98.

¹⁰ Samojlo Vl. Ščakacichin, M. Narysy z historyi belaruskaha mastactva, Verlag: Instytut Belaruskaje Kul’tury, Bd. 1, Minsk, 1928, 280 S., Bd. 5 (1929). S. 423–425

¹¹ Samojlo Vl. Sven’cicki Il. Rozkvit kul’turno-nacionarnal’nahо žyttja schidnii Belarusi, Lemberg, 1929. Bd.5 (1929), S. 425–426.

выпадках і даволі спрошчана, пададзена літаратура Беларусі за апошнія дваццаць гадоў. Другая — на кнігу А. Сержпутоўскага «Казкі і апавяданні беларусаў з Случкага павета»¹².

Аднак большасць публікацый (16) складалі водгукі на матэрыялы вядомых серыйных выданняў Савецкай Беларусі: «Запіскі аддзелу гуманітарных навук», «Труды Белорусского государственного университета», вядучых часопісаў Заходняй Беларусі: «Родныя гоні», «Студэнцкая думка», «Грамадзянін», «Беларуская культура», «Беларуская крыніца», «Беларускі дзень», «Беларускае слова». Аб'ём артыкула не дазваляе нам разгледзець іх падрабязна, аднак разнастайнасць іх тэматыкі ўражвае¹³.

Як бачна з пераліку публікацый, матэрыялы 1929 г. ахопліваюць усе важнейшыя аспекты беларускага палітычнага і культурнага жыцця, гісторыі краю. Большасць іх пра жыццё Заходняй Беларусі, Віленшчыны. Гэта сведчыць пра тое, што дзякуючы У. Самойле, А. Луцкевічу, Г. Віршубскаму другая частка Беларусі (Крэсы Усходнія) не засталася выключанымі з поля зроку нямецкага чытача, і гэта мела важнае значэнне, таму што іншыя часопісы: «Часопіс па славянскай філалогіі», «Славянскі агляд», «Архіў славянскай філалогіі», «Остойропа» арыентаваліся на матэрыялы з Савецкай Беларусі.

Пасля 1929 г. адзначаецца рэзкі спад колькасці беларускіх публікацый у нямецкім славістычным друку, калі ў 1929 г. іх было — 88, то ў 1930 — усяго 17, а ў 1931 — толькі 11, што адпавядае і дынаміцы публікацый у «Гадавіку»¹⁴. Прычынай таму стала пагаршэнне адносін з Германіяй, прэса якой рэзка крытыкавала сталінскую калектывізацыю, шальмаванне і арышты ў СССР вучоных, у тым ліку нямецкіх. Большасць часопісаў перастаюць

¹² Samojlo Vl. Seržputouski Al. Die Märchen und Legenden der Weissrussen im Kreis Slutzk, — Verlag des Instituts für weissrussische Kultur, 1926. Bd. 5 (1929) S. 139–140.

¹³ Найбольш іх прысвечана беларускай літаратуры і яе пісьменнікам. Гэта водгукі на артыкулы: Я. Светазара «Алесь Гарун і яго літаратурная творчасць», А. Навіны «Антон Лявіцкі», «Да першых угодкаў смерці Сваяка», «Пад сінім небам. Зборнік вершаў Наталлі Арсенневай», Ф. Грышкевіча «Беларуская літаратура ў рускіх перакладах», М. Пятуховіча «Жыццё і літаратурная дзейнасць Антона Лявіцкага», «Матэрыялы да біяграфіі Цёткі». Значная ўвага аддадзена і гістарычнай тэматыцы: водгукі на нарыс У. Пічэты «Французскія дыпламаты о торговле России с Францией в первые годы царствования Екатерины II», на артыкулы І. Дварчаніна «Пра год нараджэння Фр. Скарыны», Д. Масальскага «Пра літоўскіх і беларускіх навучэнцаў Браўнсбергскай семінары. 1578–1798», М. Ільшэвіча «Паходжанне, старадаўнія весткі і антрапалагічныя адзнакі беларусаў». Беларускі фальклор знайшоў адлюстраванне ў водгукх на артыкулы Казіміра Сваяка «Беларуская народная песня», С. «Казкі палешукоў», а палітычныя падзеі ў водгукх на артыкул Я. Жыгулоўскага «Становішча беларускага руху ў апошнія дзесяць гадоў», беларускія канфесіянальныя справы ў артыкулах Зянока «Царкоўная ўнія ў Беларусі», Ф. Грышкевіча «Царква, помста і турма». Закраналіся пытанні і беларускага мовнаўства ў рэцэнзіі на артыкулы А. Шлюбскага «Адносіны рускага ўрада да беларускай мовы ў XIX ст.» і У. Сланеўскага «Пра гістарычныя імёны беларусаў».

¹⁴ 1925 – 1, 1928 – 3, 1929 – 24, 1930 – 10, 1931 – 7, 1932 – 2, 1933 – 1, 1934 – 2, 1935 – 2. Усяго 52.

друкаваць беларускія матэрыялы, іх не дасылаюць навукоўцы пад страхам абвінавачвання ў шпіянажы на карысьць Нямецчыны, і толькі дзякуючы «Гадавіку», нямецкі чыгач усё яшчэ мог атрымаваць інфармацыю аб беларускай культуры.

Найбольш значныя публікацыі чарговага 6 тома (1930) — вялікі артыкул Т. Вочкэ «Польскія і літоўскія студэнты ў Кёнігсбергу»¹⁵. Ён каштоўны тым, што тут прыведзены багатыя звесткі пра студэнтаў-беларусаў, якія займаліся ў Кёнігсбергскім універсітэце Альберціна і пасля заканчэння яго сталі праваднікамі ідэй Рэфармацыі на Беларусі. Найбольш вядомыя сярод іх — блізкі сябра Сымона Буднага Лоранц Кшышкоўскі, Мікалай Сапега, Іван Кішка, браты Іван і Язэп Валовічы, браты Пашкевічы з Вільні, Мікалай Радзівіл з Навагрудка, Сцяпан Аскерка са Слуцка і інш. Пасля заканчэння універсітэта многія з іх сталі актыўнымі ўдзельнікамі культурнага і палітычнага жыцця на сваёй радзіме. Каменціраваны спіс студэнтаў-беларусаў з Кёнігсбергскага універсітэта пралівае дадатковае святло на стан асветы ў Беларусі XVI ст., на культурныя сувязі, якія існавалі тады паміж Германіяй і Беларуссю.

Да гэтага часу адносяцца і тры рэцэнзіі У. Самойлы на найбольш значныя выданні таго часу — кнігі А. Луцкевіча «Адбітае жыццё»¹⁶, «За дваццаць пяць гадоў»¹⁷ і доктарскую дысертацыю Ё. Пфіцнэра «Вялікі князь літоўскі Вітаўт як дзяржаўны дзеяч»¹⁸. Найбольш дэтальна разгледжана кніга «Адбітае жыццё». У ёй раскрываецца змест і ідэйная накіраванасць першага тома крытычных артыкулаў А. Луцкевіча, у якім У. Самойла бачыць вопытнага і таленавітага крытыка, аднак раз’яднанне Беларусі адмоўна адбілася на яго літаратуразнаўчай дзейнасці. Адарваны ад даследаванняў у Савецкай Беларусі, ён падчас у сваіх артыкулах дапускае недакладнасці, што там ужо выпраўлены. Адзін з недахопаў кнігі — «нацыянальны правінцыялізм», таму што аўтар разглядае літаратурны працэс абмежавана, не выходзячы за рамкі роднага прыгожага пісьменства, а не на шырокім фоне развіцця сусветнай літаратуры. Аднак гэтыя недахопы не змяншаюць каштоўнасць і значнасць выдання.

Другая кніга А. Луцкевіча — яго ўспаміны як аднаго з арганізатараў і кіраўнікоў Беларускай рэвалюцыйнай грамады, дзе ён апавядае пра яе закладзіны і цярністы шлях на працягу 25 гадоў.

¹⁵ Wotschke Th. Polnische und litauische Studenten in Königsberg, Bd. 6 (1930). S. 428–447.

¹⁶ Samojlo VI. Navina Anton (Luckevic Anton): «Adbitae Žyc’cjo», — Vorträge und Abhandlungen über die weißrussische Renaissanceliteratur, Bd. 1, Verlag: Belaruskaje vydaveckaje tavarystvo. Wilna, 1929. 145 S. Bd. 6 (1930), S. 371–372.

¹⁷ Samojlo VI. Luckevic A. Za dvadcać’ pjac’ hadoü (1903–1928), Verlag: Belaruskaje vydaveckaje tavarystvo, Wilna, 1928. Bd. 6 (1930), S. 373–374.

¹⁸ Laubert M., Pfitzner J. Großfürst Witold von Litauen als Staatsmann. Schriften der philosophischen Fakultät der deutschen Universität in Prag, Brünn – Prag – Leipzig – Wien, 1930. 249 S. Bd. 6 (1930). S. 473–476.

Кніга Ё. Пфіцнэра ахарактарызавана як значнае даследаванне па гісторыі сярэдневяковай Беларусі і яе суседзяў, што ўваходзілі у склад Вялікага Княства Літоўскага. Гаворачы пра Вітаўта як дзяржаўнага дзеяча, аўтар кнігі паказвае яго энергічным, таленавітым кіраўніком ВКЛ, чалавекам вялікай сілы волі, які, дзякуючы сваёй гібкасці і дальнабачнасці, змог стварыць такую магутную дзяржаву.

У гэтым томе змешчана некалькі водгукаў на важнейшыя часопісныя публікацыі. Яны тычацца як блізкіх, так і далёкіх гістарычных падзей нашага краю¹⁹.

Адной са значных публікацый 1931 г. стаў нарыс па гісторыі беларускай літаратуры ад яе вытокаў да сённяшніх дзён «Беларуская літаратура ў мінулым і сучаснасці»²⁰ А. Луцкевіча, у якім падаваўся разгляд яе з XII ст. да 30-х гг. XX ст. Артыкул напісаны на высокім навуковым узроўні, з вялікай любоўю да роднага мастацкага слова. Яркае вылучэнне старажытнай і асабліва літаратуры XVI ст., увядзенне шэрагу імён і твораў, якія былі ўжо прышчэплены да рускай, польскай і літоўскай літаратур, насцярожыла выдаўцоў, і А. Луцкевічу даводзілася шмат тлумачыць ім напісанае, пра што сведчыць архіўная перапіска.

Артыкул У. Самойлы «Паведамленне пра дзесяцігадовую дзейнасць першага Беларускага Дзяржаўнага тэатра»²¹ праўдзіва характарызуе ступені росту і праблемы, якія ўзніклі на шляху станаўлення тэатра і маладога беларускага тэатральнага мастацтва.

Важным з'яўляецца і водгук У. Самойлы на выданне першага тома «Беларускага архіва»²², дзе змешчаны каштоўныя гістарычныя дакументы XVI – пачатку XVIII ст. Рэцэнзент высока цэніць працу супрацоўнікаў Інбелкульту па збіранню дакументаў, раскіданых па архівах многіх краін свету, іх навукова абгрунтаваны падбор і каштоўныя каментарыі.

Неабходна нагадаць і рэцэнзію У. Самойлы на кнігу М. Ільшэвіча «Беларусь і беларусы»²³, напісаную на чэшскай мове і выпушчаную ў Празе, якая выдадзена з мэтай азнаямлення чэшскай грамадскасці з культурай і гісторыяй Беларусі. І хаця рэцэнзент вітае яе як першую спробу папулярнай

¹⁹ Гэта артыкулы І. Віткоўскага «Рэвалюцыйныя кружкі 70-ых гг. у Беларусі», А. Акіншэвіча «Беларускае казацтва ва ўкраінскай гістарыяграфіі», В. Вольскага «Аб нацыянальнай літаратуры беларускіх татараў», М. Пятуховіча «Да дваццацігадовага юбілею Цішкі Гартнага» і ўспаміны самога Ц. Гартнага «Дваццаць год таму назад».

²⁰ Luckevic A. Die weissruthenische Literatur in der Vergangenheit und Gegenwart. Bd. 7 (1931). S. 365–390.

²¹ Samojlo VI. Ein Bericht über die zehnjährige Tätigkeit des ersten weißrussischen Staatstheaters. Bd. 7 (1931), S. 396–398.

²² Samojlo VI. Belaruski Archiü, – T. I (XVI–XVII st.), Verlag: Instytut Belaruskaje Kultury, Minsk, 1927, 267 S. Bd. 7, (1931), S. 211–212.

²³ Samojlo VI. Iljasevic M. Belarus' a Belaruseve, — Z 1 mapaj a 13 illustr. Prag, 1930. 124 S. Bd. 7 (1931). S. 461–463.

інфармацыі пра Беларусь, аднак рэзка крытыкуе раздзел пра беларускую літаратуру, дзе апошня не знайшла свайго належнага асвятлення.

Іншыя публікацыі 7 тома — гэта водгукі У. Самойлы на артыкулы У. Галубка, У. Сядуры і публікацыю І. Плашчынскага.

1932 г. быў адзначаны друкаваннем дзвюх рэцэнзій Г. Віршубскага на кнігу У. Самойлы «Новы і навейшы курс палітыкі польскай у справе беларускай»²⁴, дзе так ярка і пераканаўча была паказана таталітарна-рэакцыйная палітыка польскага ўрада ў дачыненні да Крэсаў Усходніх, і на кнігу С. Выслауха «Зямля Ашмянская на рубяжы дзвюх культур»²⁵. Ён вітае твор польскага даследчыка, які вылучаецца грунтоўнасцю і аб'ектыўнасцю.

З 1933 г., пасля прыходу ў Германію да ўлады нацыянал-сацыялістаў, даследаванне бальшавізму як іх злейшага ворага становіцца непажаданым, а таму і славістыка пападае ў няміласць: закрываюцца інстытуты, часопісы, таварыствы. У гэты змрочны для Германіі час з'явілася толькі адна публікацыя В. Кляшторнага «15 гадоў беларускага навуковага аб'яднання»²⁶. Аднак «Гадавік», які не быў на тэрыторыі Рэйха, прадаўжае выдавацца.

У 1934 г. у ім надрукаваны артыкулы Г. Віршубскага «50 гадоў «Гоману» (1884–1934)»²⁷ і У. Самойлы «Беларуская Акадэмія навук напярэдадні другога пяцігадовага плана»²⁸. Разглядаючы дасягненні Акадэміі, рэцэнзент шмат увагі аддае гісторыі рэпрэсій, якія распачаліся там са студзеня 1929 г. і перараслі ў кампанію цкавання вядомых вучоных і іх арыштаў.

Да самых значных публікацый апошняга тома (1935) адносіцца нарыс нямецкага гісторыка М. Таўбэ «Рускія і літоўскія князі на Дзвіне ў час нямецкага пакарэння Ліфлянды»²⁹. У аб'ёмнай (136 старонак) працы разглядаецца барацьба літоўскіх і полацкіх князёў з крыжакамі.

У гэтым томе надрукавана і вялікая рэцэнзія У. Самойлы, прысвечаная выпуску «Гадавіка Беларускага Навуковага Таварыства ў Вільні»³⁰, дзе падрабязна ахарактарызаваны важнейшыя працы гэтага унікальнага выдання.

Падводзячы вынікі, неабходна падкрэсліць, што нямецкі славістычны часопіс «Гадавік па культуры і гісторыі славян» адыграў важную ролю

²⁴ Wirschubski Gr. Sulima (Samojlo Vladimir): Nowy i najnowszy kurs polityki polskiej w sprawie białoruskiej. Wilno, 1932. Bd. 8 (1932). S. 480.

²⁵ Wirschubski Gr. Wyslouch S.: Ziemia Oszmian'ska na rubieży dwuch kultur, Wilno, 1932. Bd. 8 (1932). S. 480.

²⁶ Kliaštorny, V. 15 Jahre weißrussische wissenschaftliche Vereinigung. Bd. 9 (1933). S. 266–267.

²⁷ Wirschubski Gr. 50 Jahre «Homann» (1884–1934), Bd. 10 (1934). S. 175–177.

²⁸ Samojlo Vl. Die Weißruthenische Akademie der Wissenschaften am Vorabend des zweiten Fünfjahresplanes, Bd. 10 (1934). S. 463–476

²⁹ Taube M. Trh. von Russische und litauische Fürsten an der Düna zur Zeit der deutschen Eroberung Livlands (XII–XIII Jahr.). Bd. 11 (1935). S. 367–502.

³⁰ Samojlo Vl. Hadavik Belaruskaha Navukovaha Tavarystva ü Wilni, — Kn. 1, Wilna (Vil'nja), 1933. Bd. 11 (1935). S. 161–167.

ў працэсе знаёмства нямецкай грамадскасці з духоўным жыццём і гісторыяй беларускага народа. Хаця часопіс і быў органам навуковай установы, аднак па характару сваіх публікацый быў разлічаны не толькі на студэнтаў і выкладчыкаў універсітэтаў, але і шырокае колы інтэлігенцыі, што цікавіліся светам славян.

Анатоль Федарук (Мінск)

СЯДЗІБНА-ПАРКАВАЕ ДОЙЛІДСТВА БЕЛАРУСІ Ў ЕЎРАПЕЙСКІМ КАНТЭКСТЕ

Асаблівае месца ў культурна-гістарычнай спадчыне Беларусі займаюць старадаўнія сядзібы — складаныя комплексы ўзаемазвязаных ахітэктурных і прыродных элементаў. Яны ўключаюць пабудовы рознага прызначэння, сады і паркі, водныя сістэмы, аб'яднаныя логікай планіровачнай забудовы. Сядзібы фарміраваліся ў адпаведнасці са стылявымі патрабаваннямі адпаведнай эпохі, у рэчышчы развіцця агульнаеўрапейскай культуры з улікам гістарычных, эканамічных, прыродных умоў і мясцовых традыцый. Немалое значэнне мелі таксама лад жыцця і эстэтычныя запатрабаванні іх уладальнікаў. Трэба асабліва падкрэсліць, што ніводная еўрапейская стылявая хваля не абмінула нашай успрымайльнай культурнай глебы. Сядзібы эвалюцыяніравалі ад старажытных умацаваных двароў, вядомых паводле археалагічных раскопак з XI ст., да добра адбудаваных рэнесансных комплексаў і далей да высокамастацкіх ансамбляў барока. Надзвычай багатай была эпоха класіцызму і асабліва рамантызму, расквіт якога прыпадае ў Беларусі на першую палову XIX ст. Разнастайнасцю архітэктурных формаў, падкрэсленай утылітарнасцю, прыкладна з сярэдзіны XIX ст. вызначаюцца сядзібы, пабудаваныя ў формах эклектыкі і мадэрну.

Сядзібы фарміраваліся як радавыя гнёзды многімі пакаленнямі. Нязменна, пачынаючы з канца XIV ст., Яленскія валодалі Дунайчыцамі, з XV ст. Агінскія — Залессем, з 1500 г. Храптовічы — Шчорсамі; каля чатырох стагоддзяў належалі Янішэўскім Васількі, Радзівілам — Нясвіж, Тышкевічам — Лагойск. У традыцыях роду, у пераемнасці пакаленняў нараджалася асабліва свяцасць адносінаў да іх, фарміраваўся своеасаблівы матэрыяльны і духоўны сядзібны свет.

Многае змянілася з тых часоў. Прыкладна паловы сядзіб не стала. Тыя, што захаваліся, мала падобныя на першапачатковыя. Парушана іх прасторавая арганізацыя, страчаны палацы, сядзібныя дамы, малыя архітэктурныя

формы, якасна змяняўся склад паркавых насаджэнняў, перасталі функцыяніраваць водныя сістэмы.

Намі сядзібы вывучаюцца каля 30 гадоў¹. Асабліва ўвага пры гэтым надаецца старадаўнім паркам, іх стыльным кампазіцыйна-планіровачным асаблівасцям, складу дэкаратыўных раслін, функцыяніраванню водных сістэм, іх асабліваму эстэтычна-філасофскаму зместу.

Развіццю садова-паркавага мастацтва спрыяла сававодства наогул, стан якога ў сваю чаргу быў звязаны з культурай земляробства. Паводле летапісаў, сававодства ў Кіеўскай Русі мела значнае развіццё ў XI ст., у часы Уладзіміра Святаслававіча і яго сына Яраслава Мудрага (у Кіеве). Са старажытнага Кіева культура сававодства распаўсюджвалася на паўночныя землі. Пачаткам развіцця сававодства ў Беларусі, згодна з карпалагічнымі дадзенымі на Полацкім дзядзінцу, трэба лічыць XII ст.² Менавіта гэты час адзначаны высокім культурным уздымам Полацкага княства — магутнай раннефеадальнай усходнеславянскай дзяржавы. Рагвалодавічы былі ў блізкай роднасці з домам візантыйскіх імператараў Комнінаў. Гэта садзейнічала развіццю гандлю і, безумоўна, на Полаччыну да княжацкіх двароў, замкаў, манастыроў завозіліся замежныя расліны.

Карпалагічныя матэрыялы сведчаць пра тое, што ў XIII ст. у Полацку было ўжо добра развіта земляробства, асабліва сававодства і агародніцтва³. Письмовымі сведкамі пра сады Беларусі, пачынаючы з сярэдзіны XVI ст., з'яўляюцца інвентары, паводле якіх сады ў гэты час меліся пры манастырах, сядзібах, замках. У архіўных матэрыялах XVI ст. маюцца звесткі пра вінаграды ў Тураўскім манастыры⁴. Палажэнне аб пладаводстве было замацавана Статутам ВКЛ 1588 г.

Інвентары, «падымныя» рэестры гарадоў і мястэчак сведчаць аб станаўленні і развіцці ў Беларусі шляхецкага сядзібнага дойлідства, у тым ліку садовага мастацтва. Матэрыялы гэтых крыніц за стагоддзе (1550–1650 гг.) дазволілі вызначыць характэрныя рысы і асаблівасці развіцця сядзібнага дойлідства ад двара да рэнесанснага ансамбля.

Асноўная тэндэнцыя развіцця планіровачнай структуры сядзібы заключалася ў вылучэнні і адасабленні яе параднай часткі — двара з сядзібным домам і службова-гаспадарчымі пабудовамі (свіран, ці клець, флігель, стайня выязных коней, карэтная, кухня, лазня) і двара гаспадарчага, памеры і склад будынкаў якога залежалі ад значнасці маёнтка і ад часу яго пабудовы. Пазней гаспадарчы двор атрымаў функцыянальна-планіровачную

¹ Федорук А. Т. Садова-парковое искусство Беларуси. Мн., 1989; Федорук А. Т. Старинные усадьбы Минского края. Мн., 2000.

² Тарасенка В. Р. Сельскагаспадарчая вытворчасць старажытнага Полацка // Весці АН БССР. Сер. с. г. 1963. № 2. С. 128–137.

³ Тамсама.

⁴ Лойка Р. Э. Выращивание винограда в Белоруссии. Мн., 1988.

самастойнасць і пачаў называцца дворыкам. Прыкладна ў другой палове XVI ст. «дворык» у вялікіх маёнтках адасобіўся і ператварыўся ў самастойны гаспадарча-вытворчы комплекс — фальварак. Пашырэнне фальваркаў садзейнічала адасабленню ў сядзібах параднага двара, які паступова страчваў не толькі гаспадарчыя пабудовы, але нават агароды і пладовыя сады. Тут звычайна размяшчаўся калодзеж, раслі дрэвы, часам месціўся аптэкарскі агарод. Абавязковымі элементамі двара былі брама і агароджа. Княжацкі двор у Дзяляцічах, напрыклад, меў агароджу з тоўстых дошак з трыма баявымі вежамі. Паступова агароджа набывала свецкія рысы (верхні ярус меў выгляд ажурнай балюстрады), а брамы станавіліся манументальнымі збудаваннямі (у два-тры ярусы з вежамі і памяшканнямі рознага прызначэння). Брама была выразным традыцыйным збудаваннем беларускай рэнесанснай сядзібы.

Працэс трансфармацыі сядзіб, пераход ад утылітарнасці да свецкасці доўжыўся каля 75 гадоў. Тэндэнцыя адасаблення параднага двара дакладна праявілася ў новых сядзібах пачатку XVII ст. Да нашых дзён дайшоў адзіны з іх — парадны двор і каменны дом з вуглавымі вежамі ў Гайцюнішках, пабудаваны П. Нонхартам і В. Дадэнам. З адасабленнем параднага двара сядзібы набывалі сіметрычна-восевую кампазіцыю. На галоўнай восі размяшчаліся ўязная брама, сядзібны дом, сад. Сіметрычна кампазіцыйнаму цэнтру ўзводзіліся службовыя будынкі, складаўся рэнесансны тып сядзібна-паркавага ансамбля. Сады, акрамя ўтылітарнага, мелі мастацкае значэнне. Яны ўключалі сажалкі, дэкаратыўныя дрэвы, асабліва ліпу, кусты, кветкавыя расліны і нават малыя архітэктурныя формы — альтанкі (Наваельня, 1641 г.). Кветкавыя расліны вырошчваліся ў садах і кветніках (у Цімкавіцкай сядзібе іх было два). Характэрным элементам рэнесансных сядзіб былі аптэкарскія агароды. У некаторых сядзібах іх было нават два (Койданава, Дзяляцічы). Займаючы цэнтральную частку падворкаў, яны з'яўляліся кампазіцыйным элементам сядзіб і месціліся за домам (Русота, Астрашыцкі Градак) або перад ім (Дзяляцічы), размяшчаліся ў садзе (Карэлічы, Іўе).

Для садоў Беларусі гэтага перыяду была характэрна яшчэ адна рыса — сувязь с прылеглай мясцовасцю, прыродным наваколлем, якое асвойвалася і паступова парушала рэгулярнасць рэнесанснага саду. Так, часткай кампазіцыі з дзвюма сажалкамі і садам у сядзібе Дзераўная быў альховы гай; у Ішкалдзі (1632 г.) у склад сядзібы былі ўключаны гай бярозавы, гай з яліны і змешаны гай («рознага дрэва»), у Гайцюнішках былі сады, сажалкі, гай, лясы.

У найбольш багатых радзівілаўскіх сядзібах паркі фарміраваліся пад уплывам італьянскага Рэнесансу і таму называліся італьянскімі садамі. У канцы XVI ст., калі Радзівільмонты былі зацверджаны цэнтрам Клецкай ардынацыі Радзівілаў, быў сфарміраваны ансамбль, які ўключаў драўляны палац на высокім узгорку і рэгулярны італьянскі сад. Ён меў адметныя рысы

еўрапейскіх паркаў таго часу: шпалеры, каналы, альтанкі, грот. Амаль адначасова, у сувязі з асваеннем загараднай рэзідэнцыі, закладваецца сад у Альбе (Нясвіж). Паводле замкавых вопісаў, у канцы XVI ст. меўся італьянскі сад з паўночнага боку за валам Мірскага замка. Відаць, яны фарміраваліся адначасова пасля вяртання князя Радзівіла Сіроткі з вандроўкі па Італіі і Усходняму Міжземнамор'ю пад асаблівым уражаннем ад садоў Венецыі. У 1630–1640 гг. італьянскі сад быў закладзены Радзівіламі і на тэрыторыі новага замка ў Слуцку. Сад складанай рэнесанснай сядзібы ў Іўі, якая будавалася Кішкамі, называўся, паводле Інвентара за 1653 г., лабірынтам. Наяўнасць лабірынтаў была характэрнай рысай еўрапейскіх рэнесансных садоў.

Такім чынам, рэнесансны пладовы сад быў звычайнай з'явай у Беларусі. Маючы пераважна ўтылітарны характар, ён адначасова ўпрыгожваў сядзібную прастору, рабіў яе ўтульнай, сведчыў пра густы гаспадара, яго імкненне да прыгожага, упарадкаванасць сядзібы. Паступова сад набываў свецкія рысы. Не выпадкова сады на Русі называліся «чырвонымі», а сад уяўляўся раем⁵. Першым вядомым ідэолагам садоў на Беларусі быў Сімяон Полацкі, які ішоў ад культуры Рэнесансу да культуры барока. Чым вышэй культура, тым вышэй чалавечая маральнасць, лічыў асветнік і пацвярджаў гэта справам і сваім жыццём. Сады становяцца сімвалам «школы» у яго знакамітых вершах. У гэты час сады прыпадабняліся да кніг, а зборы кніг называліся фігуральна «садамі», «вертаградамі». На вокладцы «Вертаграда шматцветнага» Сімяона Полацкага, гэтай своеасаблівай вершаванай энцыклапедыі, пазначаны сад і яго атрыбут — агароджа.

У рэнесансных сядзібах нараджаўся барочны тып шляхецкага двара, які развіваўся на грунце агульнай еўрапейскай культуры XVII ст. Асноўнай рысай барочнага ансамбля з'яўлялася цэльнасць кампазіцыі. Палац або сядзібны дом выступалі ў якасці кампазіцыйнага цэнтра ансамбля, служылі яго аптычным фокусам. Уся кампазіцыя трымалася на галоўнай падоўжанай восі, якая дапаўнялася другараднымі восямі. Для яе былі характэрныя строгі парадак, сіметрыя, ураўнаважанасць і паслядоўнасць. Сядзібы ўключалі ўязную алею з брамай уздоўж асноўнай восі, парадны двор-курданер, які ўтваралі палац або сядзібны дом з сіметрычна размешчанымі флігелямі, і рэгулярны парк. Заканчвалася воць сядзібы часцей за ўсё альтанкай.

Між тым, асабліва ў час позняга барока, быў закладзены шэраг паркаў, які планіровачна адрозніваліся ад тыповых барочных (Дудзічы, Нач Свянцянская, Норыца, Лявонпаль). Стыль барока характарызуецца актыўнымі адносінамі да прыроды, пераўтварэннем прыроднага ландшафту (планіроўка тэрыторыі, тэрасіраванне, пракладка каналаў, стварэнне вадаёмаў) строга геаметрычнай формы, будаўніцтва каскадаў, фантанаў, вадаспадаў).

⁵ Лихачев Д. С. Поэзия садов: К семантике садово-парковых стилей. Л., 1982.

Вялікая ўвага надаецца тапіярнай апрацоўцы (фармоўцы) дрэў, кустоў, шпалерам, роўным зялёным сценам баскетаў.

Парк барочнай сядзібы станавіўся не проста «прадаўжэннем палаца», але і аналогіяй палацавых залаў, кабінетаў, калідораў. Асноўныя структурныя элементы парка набывалі назвы палацавых памяшканняў. Баскеты называліся кабінетамі, найбольш вялікія з іх — заламі, але і са скляпеннямі — палацавымі калідорамі, плоскія паверхні газонаў — дыванамі, фігурныя ўзоры кветнікаў на партэрах — вышыўкамі. Аранжарэйныя расліны ў кадushках падкрэслівалі інтэр’ерны характар садовых прастораў.

Рэгулярнасць барочнага саду разумелася як адностраванне натуральнай (прыроднай) рэгулярнасці, падпарадкаванасць яе законам ньютонаўскай механікі і прынцыпам дэкартаўскай разумнасці. Вядучымі матывамі стылю сталі парадак, выразнасць, стройнасць і сіметрыя.

Змяніўся ідэалагічны змест паркаў. На задні план адыйшоў рэнесансны «прынцып меры», з’явіўся іранічны элемент, жартаўлівасць. Дрэвы, кусты не проста падстрыгаліся, а фарміраваліся ў выглядзе розных кур’ёзаў-звяроў, геаметрычных форм. У паркі прыйшлі тэатры, з імі і ўвяселенні, элементы відовішча. Паркі страцілі вучэбны і «вучоны» характар.

Ансамблі барока сімвалізавалі трыумф свецкай культуры, магутнасць яе носьбітаў, з’яўляліся цэнтрамі грамадска-палітычнага і культурнага жыцця (Воўчын, Слонім, Дабраўляны, Сёмкаў, Альба, Іўе, Дзятлава, Лявонпаль, Станіславава). Высокія ідэі стылю рэалізаваліся на нашай зямлі вядомымі замежнымі (А. Лоцы, М. Педэці, М. Пепельман, Дж. Сака, А. Гену) і мясцовымі (Т. Жаброўскі, К. Ждановіч, Л. Лютніцкі і інш.) дойлідамі.

У парках Беларусі, пачынаючы з 1758 г., знайшлі ўвасабленне версальскія матывы. Яны праявіліся ў сядзібах Цеханавецкіх (Бачэйкава), Тышкевічаў (Гародна), Сапегаў (Ружаны, Дзярэчын) і Радзівілаў (Альба), найбольш уплывовых і багатых родаў, якія маглі дазволіць ажыццяўленне маштабных праектаў. Безумоўна, стыль у нас, як і ў іншых еўрапейскіх краінах, праявіўся не ў чыстым выглядзе (прымешваюцца рысы барока), што абцяжарвае аналіз гістарычных кампазіцый.

Найбольш велічным ансамблем, у якім увасобіліся рысы французскага класіцызму, па праву лічаць Ружаны. Адраджэнне ружанскай рэзідэнцыі пачалося ў другой палове XVIII ст. пры князі А. Сапегу (1730–1793), канцлеры ВКЛ. Яна перабудоўваецца і пашыраецца па праекце вядомага дойліда саксонца Яна Самуэля Бекера з асаблівым размахам і становіцца бадай што самай велічнай у Беларусі (спалучае рысы позняга барока і класіцызму).

Асаблівай увагі заслугоўвае парк ружанскага ансамбля. Схема парку захоўваецца ў кабінете гравюр універсітэцкай бібліятэкі ў Варшаве⁶.

⁶ Кулагін А. М. Архитектура дворцово-усадбных ансамблей Белоруссии: Вторая половина XVIII – начало XIX вв. Мн., 1981; Bernatowicz T. «Entre eventail et etoile». Zwierzyniec w osiemnastowiecznej Polsce i ich europejskie związki // Barok: Historia – Literatura – Sztuka, 1997. S. 105–118.

Унікальны парк з каналамі, вадаёмамі, малымі архітэктурнымі формамі, шпалерамі і звярынец размяшчаліся з паўночнага боку палацавага ансамбля. Мы мяркуюем, што парк наклаўся на стары рэгулярны, закладзены пры палацы часоў Льва Сапегі. У аснову кампазіцыі новага парку Я.-С. Бекерам пакладзены прынцып радыяльна-прамянёвага размеркавання алей. Уздоўж цэнтральнай восі выцягнулася галоўная алея. Яна пачыналася ля падэшвы ўзгорка, схіл якога быў апрацаваны ў выглядзе каскаднага лесвічнага спуску. Шэсць алей, якія разыходзіліся радыяльна, пачыналіся ад невялікага ансамбля ў цэнтры парку, што ўключаў палацык і чатыры невялікія павільёны. Кожная з алей у сваю чаргу замыкалася ансамблем з трох таксама невялічкіх павільёнаў.

У аляях, якія разыходзіліся быццам сонечныя промні, знайшоў адлюстраванне характэрны матыў садовага мастацтва Андрэ Ленотра. У Версалі ён меў сімвалічнае значэнне — услаўленне «караля-сонца». Акрамя таго, алеі, што разыходзіліся не пад прамымі вугламі, стваралі эфект вялікай прасторы. Гэтым дасягалася перспектывынасць як адзін са сродкаў адлюстравання прынцыпу абсалютызму⁷. Версальскім матывам трэба лічыць у ружанскім ансамблі і парадны двор, спланаваны на манер велізарнага салона (плошча каля 1,5 га). Контурны яго былі адзначаны палацам з галерэямі, бакавымі аб'ёмамі і велічнай уязной брамай з бакавымі флігелямі. На паркавым фасадзе палаца Я.-С. Бекерам праектавалася тэраса. Яе размяшчэнне на пяці парах калон, на наш погляд, таксама не было выпадковым. Тэраса планавалася як аглядальная пляцоўка, якая забяспечвала відовічнасць успрымання з «вышыні» велічнай паркавай кампазіцыі, і з'яўлялася такім чынам, яшчэ адным версальскім матывам.

На жаль, ружанскі ансамбль, які праслаўляў славеты род Сапегі, у наш час знаходзіцца ў руінах.

Эпоха пейзажнага паркабудавання пачалася ў Беларусі ў 80-я гады XVIII ст. Першыя сядзібныя дамы ў стылі класіцызму былі пабудаваны ў сядзібках Мараўскіх у Завушшы, Радзівілаў у Радзівільмонтах, Аскеркаў у Шацку. У 1777 г. графам П. Румянцавым на месцы земляных умацаванняў і драўлянага замка князя М. Чаргарыйскага закладваецца ў новым стылі палацавы ансамбль у Гомелі. Палац з'яўляецца адным з лепшых прыкладаў класіцыстычнай паладзійскай пабудовы з кампактным планам і куपालным завяршэннем не толькі ў Беларусі, але і ў Расіі і Польшчы.

Ён з'явіўся своеасаблівым помнікам перамогі Расіі над Турцыяй, помнікам вялікаму рускаму палкаводцу П. А. Румянцаву, а таксама маніфестам новай архітэктуры, новага еўрапейскага цывілізаванага густу⁸. Дух эпохі Кацярыны II хутка распаўсюджваўся на далучаных да Расіі беларускіх землях. Палацы, сядзібныя дамы («дамы з калонамі») сталі асноўнымі дамінантамі

⁷ Лихачев Д. С. Поэзия садов: К семантике садово-парковых стилей. Л., 1982.

⁸ Морозов В. Ф. Гомель классический. Эпоха. Мecenаты. Архитектура. Мн., 1997.

новых сядзіб. У аснову будынкаў былі пакладзены формы антычных ордэраў, якія былі не простым упрыгажэннем, а выражэннем «натуральнага» закона самой архітэктуры. Для класіцызму была не характэрна любая непарцыянальнасць. Будынкі мелі чатырох-, шасці- або васьмікалонныя порцікі. У некаторых сядзібах (напрыклад, Кухцічы) формы класіцызму сумяшчаліся з мясцовымі прыёмамі будавага будаўніцтва і дэжору. Архітэктура гэтага перыяду адрозніваецца велічнай прастатой. Знешняй імпазантнасці прыдворнага мастацтва мінулага была супрацьпастаўлена высакароднасць вобразаў, строгасць малюнка, сіметрычнасць, ураўнаважанасць і выразнасць кампазіцыі. Класіцызм, які грунтаваўся на асацыяцыях з антычнасцю, павінен быў выходзіць высакароднага героя свайго часу.

Характэрны для эпохі тып параднага двара з палацам ці з сядзібным домам і дзвюма афіцынамі значна эвалюцыяніраваў. У некаторых сядзібах афіцыны адрываліся ад галоўнай дамінанты, што дазваляла афармляць вялікі парадны партэр, які акружаўся паркавымі кампазіцыямі, як, напрыклад, у Раванічах. Вынікам далейшага развіцця гэтага прыёму стаў двор з адасобленым палацам у глыбіні парку (Грозаў, Волма, Душкаў, Вязьні, Сула і інш.). Нярэдка будавалася толькі адна афіцына (Конюхі, Лецяшын), а ў некаторых сядзібах яны адсутнічалі (Вялікія Навацёлкі, Новы Двор, Чыжэвічы, Лукавец). У першай чвэрці XIX ст. у некаторых сядзібах закладаюцца раскрытыя франтальныя кампазіцыі. Палацавы ансамбль (разам з флігелямі) будоўляецца на агульнай папярэчнай восі (Сноў, Лагойск, Кухцічы). Сядзібы закладваліся адасоблена ад вёсак на маляўнічых месцах з ляснымі масівамі, ледавіковымі формамі рэльефу, часта на высокіх тэрасах рэк з відамі на шырокія прасторы пойм або на марэных узгорках, паблізу азёр і рэк (Валожын, Астрашыцкі Гарадок, Грозаў, Лагойск, Відзы Лаўчынскія, Сар’я, Шайкуны, Вераскава).

У стварэнні ансамбляў прымалі удзел разам з мясцовымі архітэктарамі (А. Бусырскі, А. Градэцкі, К. Падчашынскі, Б. Тычэцкі), рускія дойліды — М. Львоў, І. Староў, а таксама вядомыя замежныя майстры Дж. Кварэнгі, Дж. Сака, К. Спампані, Я. Габрыэль, Я.-С. Бекер, М. Шульц, А. Ідзкоўскі, Д. Кларк, Ф. Яшчалд і інш.

Эра панавання класіцызму сумяшчалася з эпохай Асветніцтва, часам велічных перамен у многіх галінах жыцця. Класіцызм увасобіў яго асноўныя ідэі: натуральнасць, разумнасць і маральнасць. Прырода становіцца эстэтычным узорам. Мастацтва можа яе толькі імітаваць, імкнучыся да сваёй дасканаласці. Цікавасць да прыроды прывяла да новага пейзажнага натуральнага парку ў сядзібе. Істотна мяняюцца ў гэты час адносіны да самога дрэва. Калі ў рэгулярных парках дрэва — зыходны будаўнічы матэрыял для шпалер і баскетаў, то ў пейзажных парках яно становіцца вобразам, індывідуальнасцю. У пейзажных парках рэалізоўвалася свабодная, дынамічная мастацкая кампазіцыя, раскрывалася бязмежнасць прыроднага ландшафту, таму пейзажныя паркі гэтага часу мелі найбольш выразныя мясцовыя

рысы. Паркабудаўнікі адкрывалі і падкрэслівалі натуральную прыгажосць прыроды, а штучным пейзажам надавалі выгляд натуральных. Не план саду, а выгляд саду — «пейзаж» стаў іграць дамінуючую ролю ва ўсіх работах па паркабудаўніцтву⁹. Далёкія перспектывы, чаргаванне адкрытых і закрытых прастораў, змена пейзажаў, пабудаваных на кантрастах, гульні святла і ценю, умеранасць у выкарыстанні скульптуры, малых архітэктурных формаў з'яўляліся асноўнымі прыёмамі стварэння пейзажных кампазіцый. Многа ўвагі надавалася воднай паверхні, а таксама разнастайнасці асартыменту дрэўных і кветкавых раслін.

Пейзажныя паркі зліваліся з наваколлем і часта не ведалі тэрытарыяльных межаў. Здавалася, што прылягаючыя лясы, поймы рэк, палі і азёры — усё гэта адзіны бясконцы ансамбль (Туганавічы, Паланечка). Дзякуючы такому эффекту параўнальна невялікія паркі рабілі ўражанне даволі вялікіх (Чамброў, Чарлёна, Задзвеза, Сачыўкі, Грамяча).

Патрэбна адзначыць майстэрства мясцовых грабароў, вядомае далёка за межамі Беларусі, у стварэнні штучных вадаёмаў і складаных водных сістэм (Маліноўшчына, Таўкачэвічы, Яхімоўшчына, Опаль, Свяцк, Жукаўшчына, Шэметава, Свяяцічы). У адрозненне ад вадаёмаў рэгулярных паркаў правільнай геаметрычнай формы з выключнай прамалінейнасцю і дакладнасцю берагавых ліній, вадаёмы пейзажных паркаў мелі натуральнае, свабоднае акрэсленне. Як правіла, вадаёмы мелі выспы з альтанкамі і арачнымі мастамі. Невялікія, звычайна акруглай формы выспы вызначалі мастацкую вартасць вадаёмаў, стваралі бачнасць аддалення берагоў, надаючы большую глыбіню перспектыве (Сноў, Савейкі, Какорычы).

Мастацкія якасці пейзажных паркаў вызначаліся таксама складам дрэўных насаджэнняў. Ужо ў другой палове XVIII ст. у Беларусі выкарыстоўвалася мноства дрэўных раслін і кустоўя: бэз звычайны, кізіл, конскі каштан звычайны, белая акацыя, арэх грэцкі, ядловец казацкі, бук лясны, ціс ягадны, клён палявы, явар, ліпа буйналісцевая, біручына і інш.

Рамантызм унёс новыя матывы ў пейзажныя паркі. У адпаведнасці з рамантычным успрыманнем прыроды мікрасвет сядзібнага парку быў накіраваны на раскрыццё душэўнага настрою чалавека, яго псіхалагічнага стану. Гэтаму служылі і доўгія звілістыя алеі і сцяжынкі сярод паркавых пейзажаў, уздоўж сажалак, вадатокаў. Наведвальнік знаходзіў прыпынак на выспах сярод воднай паверхні ці мог мысленна пераносіцца ў аддаленую аглядную перспектыву, знаходзячыся ў альтанцы на тэрасе ракі або на вяршыні ўзгорка. У адрозненне ад рэгулярнага парку рамантычны парк прадугледжваў адзінокае, некалькі сентыментальнае сузіранне прыроды. Чуліваць рамантызму не дапускала смеху і нават усмешкі. Усе элементы парку былі настроены на інтымны кантакт з чалавекам. Адасабленне ў садах стала не сродкам філасофскага паглыблення ў сутнасць прыроды, а прыгожым

⁹ Лихачев Д. С. Поэзия садов: К семантике садово-парковых стилей. Л., 1982.

само па сабе. Яшчэ больш узрастае культ прыроды, прыроды не закрану-тай дзейнасцю чалавека.

У архітэктуры сядзібных будынкаў пошук новых формаў праходзіў праз асваенне гістарычных стыляў і праявіўся ў асноўным у псеўдаготыцы (Піпенберг, Наручэвічы, Прылукі, Косава, Юрцава). У паркі ўводзяцца гроты, капліцы, альтанкі, экзатычныя дрэвы, розныя гаспадарчыя пабудовы з падкрэсленай утылітарнасцю (вежы для вэнджання мясных прадуктаў, вінакурні, кузні, лядоўні, млыны). Асабліва паважаліся помнікі, эпітафіі на камянях, памятныя валуны, капліцы (Русінавічы, Роткаўшчына, Двор Дунайчыцы, Залессе). У Маліноўшчыне Ю. Свентажэцкай была пабудавана і ў 1840 г. асвечана капліца ў выглядзе піраміды. Акрамя таго, напасрэдна ў парку меліся памятны абеліск і пахавальны склеп.

Тэндэнцыі новага напрамку, адзначанага павышанай пачуццёвасцю ў адрозненне ад гераніраванай і патэтычнай эпохі барока, часцей за ўсё развівалі гаспадыні сядзіб. Так, Людвіка Горват ператварыла старажытны «зачараваны» замак у Прылуках у цудоўны палац у формах псеўдаготыкі і збудавала адну з найлепшых рамантычных сядзіб Міншчыны.

Пачынаючы з другой паловы XIX ст., класіцызм паступова саступае месца эклектыцы і стылізатарству, што знайшло адлюстраванне у сядзібным дойлідстве. Планіроўка сядзіб становіцца настолькі разнастайнай, што з цяжкасцю паддаецца тыпізацыі. Многія сядзібы набываюць яўныя ўтылітарныя рысы, становяцца магутнымі гаспадарча-вытворчымі комплексамі (Абадоўцы, Лошыца, Ігнацічы, Вішнёў). Сядзібнае дойлідства гэтага часу прадстаўлена шматлікімі мясцовымі варыянтамі, у якіх адлюстраваны матэрыяльныя магчымасці ўладальнікаў, іх густы і геамарфалагічныя ўмовы. Сядзібныя дамы будуюцца ў формах неаготыкі (Паўлінова, Церабяшоў), неарэнесансу (Лынтупы), неабарока (Тракенікі, Заполле), неакласіцызму (Расна, Цясноўка, Мацькаўцы, Стралкова, Галошава, Ястрэмбель, Александроўшчына), з выкарыстаннем формаў псеўдарускага стылю (Дзям'янікі), драўлянага дойлідства (Корсакі, Трусевічы, Багданаў, Каралін, Пяцеўшчына). Шэраг дамоў быў пабудаваны ў рэтраспектыўна-замкавых формах (Краскі, Стайкі, Расоны). Масіўны сядзібны дом Бунгэ ў Новым Двары на скляпеністых сутарэннях нясе рысы «архаічнага барока». Трэба адзначыць, што будынкi вызначаюцца адзінствам вобліку, пераемнасцю ў выкарыстанні традыцыйных кампазіцыйных прыёмаў, стрыманасцю стылізацыйных матываў, умеранасцю дэжору¹⁰. Адным з найпрыгажэйшых сярод іх з'яўляецца неабарочны палац Л. Святаполк-Чацвярцінскага ў Жалудку, пабудаваны паводле праекта У. Марконі.

Незвычайная разнастайнасць праявілася ў паркабудуўніцтве гэтага перыяду. У сядзібных працягваліся традыцыі пейзажнага паркабудуўніцтва

¹⁰ Пятросава А. Ю. Стыль эклектыкі ў архітэктуры Беларусі // Аператыўная інфармацыя па праблемах культуры і мастацтва. Мн., 1995. Вып. 5. С. 25–29.

(Мацькаўцы, Любань, Лапухі, Рэпіхава, Дашкоўка, Межава, Краскі, Парэчча). Але ў іх усё часцей выкарыстоўваліся прыёмы рэгулярнай планироўкі, тапіярнай апрацоўкі раслін, узрасцала ўтылітарнасць. Нярэдка гаспадарчая мэтазгоднасць становіцца вядучым фактарам. У невялікіх сядзібах развіваецца рэгулярная планироўка па тыпу дэкаратыўных садоў у выглядзе аднаго прамавугольніка (Чэхаўшчына, Гаруцішкі, Трусевічы, Крывічы, Шацк, Габрыелеўка, Маркіняты) або некалькіх прамавугольнікаў, утвораных сеткай алеяў (Грабаўка, Каралін, Варонка, Мякота, Міхайлоўшчына). Уласнікаў сядзіб вабіла практычнасць і зручнасць рэгулярных паркаў, у якіх, падобна сельскім дэкаратыўным садам Германіі і рускім садам XVII ст., вырошчваліся плодovыя дрэвы, плодovа-ягадныя, кветкавыя і агароднінныя расліны. Найбольш каштоўнымі мастацкімі ўзорамі таго часу з'явіліся паркі, закладзеныя Марыяй Даротай дэ Кастэлян княгіняй Радзівіл у духу мінулых стыляў з адраджэннем матываў рамантызму ў Нясвіжы і Манькавічах, а таксама Чапскімі ў Станькаве ¹¹.

Сядзібна-паркавае дойлідства Беларусі — каштоўнейшая культурна-гістарычная спадчына, але ж аказалася яна ў крытычным стане. Сядзібы былі разбураны войнамі і працягваюць разбурацца ў наш мірны час па розных прычынах, а бадай больш за ўсё ад адсутнасці элементарнай увагі і догляду. Сучасная праблема старадаўніх сядзіб — гэта не настальгія. Помнікі не маюць альтэрнатывы. Іх трэба ратаваць. Шляхам прыстасавання да новага функцыянальнага выкарыстання, кансервацыі і дзяржаўнай аховы.

¹¹ Морозов В. Ф. Гомель классический. Эпоха. Меценаты. Архитектура. Мн., 1997.

Марына Кавалёва (Мінск)

УНІВЕРСАЛЬНЫЯ ФАЛЬКЛОРНА-МІФАЛАГІЧНЫЯ МАТЫВЫ Ў ТРАДЫЦЫЙНАЙ КУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСАЎ

Паколькі методыка вывучэння універсальных матываў, якія заўсёды прадстаўлены не ў канкрэтных тэкстах той ці іншай нацыянальнай культурнай традыцыі, да сёння не распрацавана, неабходна ўдакладніць, што дазваляе лічыць пэўны матыв універсальным.

Адметнай уласцівасцю універсальных матываў з'яўляецца іх існаванне ў шырокіх этнакультурных і храналагічных рамках. Ахапіўшы эпоху язычніцтва, яны захоўваюць значнасць і надалей уступаюць ў рознага кшталту стасункі з элементамі новай культуры, семантычна ўзбагачаюцца і самі становяцца элементамі новай мастацкай сістэмы. У той жа час

універсальныя матывы так ці інакш захоўваюць ядро архаічнай семантыкі, праўда, у выглядзе пэўнай структурнай канстанты, пастаяннае абнаўленне якой гістарычна абумоўлена запатрабаваннямі часу і забяспечваецца новай жанравай формай. Універсальныя матывы, такім чынам, па-свойму здзяйсняюць пераемнасць як у развіцці фальклору, так і культуры ў цэлым.

Як катэгорыя тэксту універсальны матывы заўсёды «падзея», мікрасюжэт з уласцівай яму тэмай, але як семантычная адзінка жанравага зместу ён шчыльна звязаны з пазамастацкай рэчаіснасцю. Універсальныя матывы нязменна зарыентаваны на анталагічныя тэмы, канстанты быцця, яго фундаментальныя ўласцівасці, увасобленыя ва універсальных культуры.

У фальклору універсальныя матывы, як правіла, суадносяцца з пэўнымі міфалагэмамі, іншымі словамі, універсальнасць матыву прадугледжвае існаванне ў ім элементу звышчалавечага ці анталагічнага парадку. Семантыка міфалагемы актуалізуецца ва універсальным матыве, які нясе ў сабе гэтакія міфалагічныя ядро і выяўляе сваю анталагічную сутнасць толькі ў суаднясенні з міфалагэмай.

Міфалагэма свяшчэннага шлюбу ўваходзіць у шырокае кола сусветных касмаганічных міфаў, якія адлюстроўваюць архаічныя ўяўленні пра вышэйшую рэальнасць рэчаў. Любая абраднасць — каляндарная або шлюбная — набывае ў сувязі з гэтым рэальнасць і значнасць пастолькі, паколькі яна суадносіцца з міфалагічным прэцэдэнтам. Напрыклад, у Атхарваведзе (XIV, 2, 71) муж і жонка прыпадабняюцца да Неба і Зямлі, гэтак значыць мяркуецца, што шлюбны саюз людзей узнаўляецца адпаведна міфалагічнаму ўзору. Як сведчаць этнаграфічныя матэрыялы, у шэраг звычайў розных народаў уваходзіла дэкламацыя касмаганічнага шлюбнага міфа. Відаць, тут варта шукаць вытокі паэтычнай сімволікі беларускіх вясельных песен. Напрыклад, сувязю з міфалагэмай свяшчэннага шлюбу Месяца і Сонца можна патлумачыць сімволіку галоўнай песні палескага вяселля «Посаг»:

Першій посаг —
Ясны месяц.
Другій посаг —
Яснэ сонце.
Шо з місяца —
Млоды Колечка,
Шо з сонэчка —
Млада Олечка¹.

Варта мець на ўвазе, што шлюб успрымаецца як сімвалічны звонку, для ўдзельнікаў жа рытуалу ён — несумненная рэальнасць, і падчас

¹ Метадычныя ўказанні і ілюстрацыйны матэрыял да правядзення фальклорнай практыкі студэнтаў 1 курса філалагічнага факультэта. Вып. 3. Беларуская вясельная абраднасць. Мн., 1998. С. 16.

рытуалу маладыя ўзнаўляюць першашлюб не сімвалічна, а рэальна, іх уласны шлюб можа быць сапраўдным толькі ў тым выпадку, калі гэта шлюб Месяца і Сонца.

Як свяшчэнны шлюб узнаўляецца шматразова і з рознымі персанажамі, так і сістэма паэтычных матываў, семантычных кодаў беларускай абраднасці з’яўляецца шматвектарнай. На першых этапах касмаганічнай гісторыі боскія шлюбны заўсёды мелі інцэстуальны характар. Рэканструктыўна першашлюб — гэта шлюб Неба і Зямлі (брата і сястры), што адбілася ў беларускай купальскай баладзе «Браткі». Наступная пара — сын і маці, якой зноў-такі была сама Зямля. Дзейнымі ж асобамі боскага шлюбам з мужчынскага боку на розных этапах развіцця міфалогіі былі бог Сонца і Навальнічны бог.

Унікальнасць беларускага абраду «Ваджэння стралы» ў тым, што тут перакрываюцца два сусветныя міфы: аб іерагамі Неба (пазней Навальнічнага бога) і Зямлі; аб барацьбе Грамоўніка са змеям (адсюль радкі песні «Ой, забі, страла, змяю лютую»), падчас якой могуць пацярпець нявінныя. Канцэпт стралы ў абрадзе, такім чынам, мае розныя генетычныя вытокі і двайную семантыку: страла, што апладняе зямлю, адначасова належыць і небу (сонечныя промні), і Грамоўніку-Перуну (маланка). Прадметы, якія сімвалізуюць стралу, у канцы абраду закопваюцца ў зямлю дзеля забеспячэння яе ўрадлівасці.

Любоўна-шлюбныя матывы з’яўляюцца дамінуючымі ў каляндарнай абраднасці. Асабліва ярка яны прадстаўлены ў купальскай абраднасці, структура якой паўтарае касмаганічную структуру шлюбнага саюза Сонца і Зямлі. Знакам яго здзяйснення з’яўляецца папараць-кветка — кветка расліны, якая ніколі не цвіце, але ў рытуальна-міфалагічнай рэальнасці яе цвіццenne напauняецца пэўным сэнсам.

З шэрага касмаганічных міфаў вылучаецца міфалагема «другога» светаўтварэння, з якога пачынаецца часавы адлік у міфалагічных сістэмах культурных (земляробчых) народаў. Светаўтварэнне паўстае фактычна як рэарганізацыя пэўнага першаснага сусвету, у якім не існавала ні часавай, ні вертыкальнай прасторавай дыферэнцыяцыі. Багі гэтага архаічнага свету — хтанічныя гіганты, а сам ён паўстае пазачасавым, статычным, быўшым да таго моманту, як дэміург расчляніў яго, аддзяліўшы зямлю ад неба, і надаў рэчам іх цяперашні стан. Такім чынам, міфалагема стварэння дыферэнцыраванага свету мадэліруе ўжо ўнутрыцэласны вобраз прасторава-часавога кантынуума, раздзяліўшы час на пачатковы, першы, які адсоўваецца ў мінулае, і цяперашні, «прафанны», які змяшчае ў сабе прасторавыя элементы першастварэння. Міфалагема светаўпарадкавання рэалізуецца праз матыфему «барацьба бога з хтанічнай пачварай», адной з мадыфікацый якой з’яўляецца універсальны матыў змяборства.

Матыў змяборства шырока прадстаўлены ў беларускай традыцыйнай культуры ў межах эпічных праяічных і вэршаваных жанраў, сярод

якіх замовы, паданні і міфалагічныя расказы, чарадзейныя казкі, духоўныя вершы, балады. Прыцягненне да эпічных жанраў тлумачыцца маштабнымі характарам і наступствамі міфалагічнай падзеі. Фактычна фальклорныя героі-змяборцы ўзнаўляюць дзеянні дэміурга, таму агульная семантыка фальклорнага змяборства палягае ў касмізацыі мастацкага свету як адпаведнасці рэальнага, семантычныя ж варыяцыі абумоўлены спецыфікай канкрэтных жанраў, бо змест і форма з'яўляюцца ўзаемаабумоўленымі катэгорыямі, а не толькі змест прадвызначае форму, як тое сцвярджаў У. Я. Пропп².

Так, у замовах касмізуецца не макра-, а мікракосм (чалавек), які падчас здзяйснення замовы прыпадабняецца да ўсяго свету і гэтакім чынам карэліруе з раз'яднаным і зноўку ўз'яднаным «першацелам», з якога быў створаны Сусвет (як інд. Пуруша, сканд. Імір і пад.): «Зьмяя-багатырка, вынімай сваю ярасць з раба божага, з буйныя галавы, [із ясных вачэй, із чорных бравей, із гаручыя крыві, із чорнага пячэння, із жыл, із пражылак, із касцей, із пакастак]» [Замовы. Мн., 1992. С. 109, № 293; далей 3]. У замовах змяборства не здзяйсняецца, а як быццам толькі ўпамінаецца: «Не паслухаеш таго, нашле на цябе Гасподзь тучу — гром і маланню» [3, с. 112, № 304], але гэтакі слоўнае прагаворванне мае той самы сэнс, што і дэкламацыя касмаганічнага шлюбнага міфа — выканаўца суадносіць час замаўлення з момантам міфалагічнага змяборства, пры гэтым ён сам можа змяшчаць Бога: «У грудзі я цябе агнём спяку, у нары перуном заб'ю, на сухапуці вадой залью — сам я, раб божы Лукаш» (3, с. 113, № 307).

Семантыка змяборства ў жанрах беларускага фальклору размяркоўваецца ў межах упарадкавання свету ў цэлым (у казках), сацыякультурнай прасторы (у паданнях) і, нарэшце, духоўнай прасторы (духоўныя вершы, балады).

Адной з асноўных адзінак сусветнай міфалагічнай сістэмы з'яўляецца міфалагема адраджэння часу. М. Эліадэ падкрэсліваў, што «існаванне паняцця канца і пачатку часавага перыяду» з'яўляецца паўсюдным і ўключаецца «ў шырэйшую сістэму рэгулярных ачышчэнняў [...] і цыклічнага адраджэння жыцця»³. Характэрнае для навагодняй абраднасці ўзнаўленне ідэальнага першаснага часу дало ў беларускім фальклору нацыянальна спецыфічную версію, прадстаўленую ў валачобных песнях на каляндарную тэму, калі нанава ўзнаўляецца ўсё гадавое кола. Гаспадар разам з валачобнікамі, якія агучваюць працэс стварэння часу, робіцца як быццам назіральнікам касмагоніі ў яе хрысціянізаванай версіі. Падзеі, якія разгортваюцца перад ім, адносяцца да першачасу, калі, уласна кажучы, не было яшчэ самога часу. Знакам нуля-часу з'яўляецца сітуацыя збору ўсіх свят / святых у новым храме (царкве, касцёле) або гаспадарчай пабудове, што

² Гл.: Пропп В. Я. Жанровый состав русского фольклора // Рус. лит. 1964. № 4. С. 67.

³ Элиаде М. Миф о вечном возвращении. СПб., 1998. С. 85.

нядзіўна, паколькі падчас адпраўлення язычніцкіх абрадаў гаспадарчыя пабудовы функцыянальна адпавядалі свяшчэннаму капішчу.

Міфалагічная эпоха Вялікага пачатку ў валачобных песнях асвячаецца імем і прысутнасцю Госпада на прастоле ў храме з кнігай закону ў руках, у адпаведнасці з якім ён па чарзе выпраўляе святых і ўвасобленыя святы. Агучванне імя святога ці назва свята паўстае сакральным актам тварэння кропкі або перыяду новага часавага цыклу, адраджэннем быцця ва ўсёй паўнаце яго прыродна-гаспадарчых праяў:

Святые Саракі напярод пайшлі,
Святые Аляксеі сохі чэшыць,
Святые Блажавешчанне заворываець,
Святые Вярбіч вярбу пасвянцаець,
Чысты Чацвер ячмень засяваець,
Святые Вялічка з красным яечкам,
Святые Юр'я [...]
Адамкнуў зямлю сырусенькую,
Пусціў расу цяплюсенькую,
На Белую Русь і на ўвесь свет...

[Валачобныя песні. Мн., 1980.

№ 70, с. 115; далей ВП]

Завяршэнне стварэння цыклічнага часу перадаецца формулай «канца як новага пачатку»: «Прыішлі саракі да другіх саракоў» [ВП, с. 116, № 70].

З матывам збору ўсіх святых у адным месцы суадносіцца матыў адсутнасці аднаго з іх, звычайна св. Юрыя ці св. Міколы. Часам гэты матыў уключаецца ў валачобныя песні на каляндарную тэму, але ён можа быць і цэнтральным ў іншых песнях. Дастаткова беспадстаўна, выключна паводле фармальнай, а не змястоўнай прыкметы супастаўляе валачобны матыў адсутнасці святога з сюжэтам «пра зніклага бога» ўрадлівасці ў хецкай міфалогіі С. Санько⁴. У хецкім міфе знікненне Тэлепінуса мае вынікам нястачу, заміранне ўсіх жыццёвых сіл, што пагражае нават існаванню багоў, і толькі пасля таго, як Тэлепінуса ўдаецца вярнуць і ўлагодзіць, зноў адраджаецца ўсё прышоўшае ў заняпад.

Сюжэтная сітуацыя валачобных песень у корані адрозніваецца ад хецкага сюжэта. Для яе найперш характэрна адзінства месца і часу. Месца збору ўсіх святых, акрамя адзінага адсутнага, — гаспадарчае падвор'е, якое ў момант адпраўлення абраду касмізуецца, робіцца цэнтрам свету, што перадаецца з дапамогай розных знакавых вобразаў — храма, агню, зоркі. Напрыклад, у гумне матэрыялізуецца выява нябеснага храма: «Паглядзі ў гумно, — звяртаюцца валачобнікі да гаспадара, — Што ў тваім гумне

⁴ Гл.: Санько С. Сюжэт «пра зніклага бога»: геца-крыўскія (беларускія) паралелі // Крыўя. 1994. № 1. С. 5–18.

праявілася — Новая цэркаўка станавілася» [ВП, с. 191, № 102]. Менавіта рух нябеснага храма-зоркі на зямлю ператварае людскую прастору ў свяшчэнную: «У тваім двары звязда спала, Звязда спала — царква стала» [ВП, с. 189, № 101]. Гэты матыў актуалізуе міфалагічны час «пачатку».

Адсутнасць святога не звязваецца з яго гневамі, і наступствы адсутнасці не разбуральныя, як у выпадку з Тэлепінусам, а стваральныя, звязаныя са свяшчэннымі актам адраджэння зерня: адсутны святы Юрый «па гарах хадзіў, жыта, пшаніцу радзіў» [ВП, с. 196, № 106]. Канцэпт гары абазначае месца, дзе сустракаюцца неба і зямля, — зноў цэнтр, вось свету, і дзеянні каля цэнтру ўчыняюцца ў сакральны час, калі нараджэнне зерня («жыта») адбылося ўпершыню. Калі ўлічыць не аспрэчанае дагэтуль меркаванне, што св. Юрый замясціў старажытнага язычніцкага бога, эпітэтам якога было азначэнне «Ярыла», то можна сцвярджаць, што менавіта той малады бог веснавой урадлівасці адмыкаў зямлю-маці і адраджаў прыроду. У беларускіх валачобных песнях боскі прэцэдэнт узнаўляецца ўжо з іншымі персанажамі. Народная свядомасць надзяліла святых Юрыя і Міколу функцыямі язычніцкіх багоў урадлівасці, культ якіх з прыняццем хрысціянства паступова адміраў, пакуль не знік зусім, пакінуўшы па сабе памяць у структуры і семантыцы матыву «адсутнасць боскага нараджальніка жыта». Матыў можа ўключацца ў шэраг іншых семантычна значных сітуацый, напрыклад: «Ой, ды ўсе святкі ды гуляць пайшлі, адно адзін Юрый ды гуляць не йшоў <...> па межах хадзіў ды жыщечка радзіў» [ВП, с. 201, № 110]. Апазіцыя актыўнасць аднаго — пасіўнасць астатніх тут мае значнасць у храналагічна-змястоўным плане вылучэння персанажа веснавога сакральнага аднаўлення.

Яшчэ болей красамойны сюжэт «Вольныя ад сваіх абавязкаў святыя абыходзяць двары Юрыя, Міколы, Пятра, Ільі, але не заспяваюць іх дома». Прычына адсутнасці ўсё тая ж: хрысціянскія святыя паўтараюць штогодныя сакральныя першадзеі сваіх язычніцкіх папярэднікаў. Адзначым яшчэ адну важную дэталю сюжэтаў з матывам адсутнасці святога ці святых: усе яны вяртаюцца назад (дадому, на сход святых і свят) не пад прымусам, а добраахвотна і толькі пасля выканання сваіх функцый.

Такім чынам, валачобны матыў адсутнасці святога на сходзе развіваўся ў рэчышчы зусім іншай міфалагічнай парадэгмы, чым мяркуе С. Санько. Сапраўды, у беларускім этнічным арэале захаваліся важны фрагмент «стараіндаеўрапейскай культуры», які, аднак, структурна і семантычна не ўзыходзіць да міфа пра зніклага бога ўрадлівасці. Магчымая структурна-семантычная рэканструкцыя першаснага міфа можа выглядаць наступным чынам: бог урадлівасці пакідае свой дом — яго адсутнасць заўважаюць іншыя багі — яны выпраўляюць за ім ганца — ганец не паспявае адысці — бог урадлівасці вяртаецца — тлумачэнне адсутнасці.

Падводзячы вынікі, зазначым, што агульны сэнс названых універсальных матываў абумоўлены іх дачыненнямі да касмаганічнага міфа,

які «служыць мадэллю не толькі для шлюбу, але і любой іншай цырымоніі, якая мае мэтай аднаўленне цэласнай паўнаты», бо «касмагонія з'яўляецца ўзорным прыкладам тварэння»⁵. Татальнае аднаўленне цэлакупнасці макра- і мікракосму здзяйсняецца праз аднаўленне «першачасу», калі любое людскае дзеянне імкнецца быць праекцыяй першаснай міфалагічнай падзеі, набываючы гэтым сакральны сэнс і статус сапраўднай рэальнасці.

⁵ Эліаде М. Миф о вечном возвращении. С. 43.

Маргарита Жуйкова (Луцьк, Украіна)

ДЕЯКІ БІЛОРУСЬКІ ТА УКРАЇНСЬКІ ФРАЗЕМИ, ЩО ВІДБИВАЮТЬ КУЛЬТ ВОВКА

Серед масіву білоруськіх стійкіх словасполучень з кампанентам «вовк» прывертаюць увагу декілька адзінац, які не маюць аналогів в іншых східнослав'янскіх фразеосистемах. Це фраземи *Воўка стрэў*, *Яму воўк дарогу перабег* та *Бягучага ваўка добра хоць за хвост ханіць*. Прислів'я *Воўка стрэў* подав у сваёму зібранні білоруськіх прислів'яў І. Носовіч, коментуючы яго так: «Говорят, если кто получил неожиданную прибыль» [Носовіч, 14]. В тому ж збірніку І. Носовіча натрапляемо і на фразему *Яму воўк дарогу перабег*, блізьку до першой за зместом. На думку укладача, вона означае «щастя зустрэло» [Носовіч, 14]. А. Богдановіч, які такж наводіць це прислів'я, вказуе, што воно вживаецься тоді, коли у людини завершилася удачею якась важлива справа [Богдановіч, 178]. Прислів'я *Бягучага ваўка добра хоць за хвост ханіць* зафіксував С. Тишкевіч серед іншых паремій, што він іх зібрав в околi Березини і видав у Вільні 1847 р. [Тышкевіч Я., 247].

Перші дві фраземи маюць паралелі у білоруськіх повір'ях про те, што зустрiч з вовком вiщуе удачу і вважаецься вельми сприятливою подією. Прислів'я *Бягучага ваўка добра хоць за хвост ханіць* не може бути пояснене ані через систему вірувань, ані на основі життєвої практики взаємодії людей з вовками. Від іншых білоруськіх фразем з кампанентам 'вовк' три наведені адзінаці відрiзняюцца не тiльки тим, што вiдомi лише на теренах Бiлорусi. На вiдмiну вiд iншых паремiй, в них в експлiцiтнiй чи прихованiй формi мiстiться iдея про бажанiсть зустрiчi чи контактiв з вовком, про сприятливий вплив вовка на життя людини. Такi уявлення вiдбiваюць позитивне сприяття образу вовка і тим самим рiзко контрастуюць з масивом вірувань, які складають стереотип вовка в слов'янській народній культурі. Разом з тим, поряд з уявленнями щодо бажаності зустрiчi з вовком, закрiпленим

у народних прикметах та наведених вище фраземах *Воўка стрэў* та *Яму воўк дарогу перабег*, у білорусів, як і в інших слов'янських народів, існували заборони на певні види поведінки з метою запобігти контактам людини з вовком. Широке розповсюдження мали у білорусів і охоронні заходи, які застосовувалися у випадках, коли людина натрапляла на вовка. Крім того, всупереч повір'ям, не будь-яка зустріч з вовком розцінювалася як сприятлива ознака. Так, здибатися з вовком рано навесні, коли ще лежить сніг, означає для людини довгу і тяжку хворобу [Ляцкий, 31]. Небезпечно було зустрічатися з вовком, який несе здобич: вважалося, що тоді він може кинути її та напасти на людину [Никифоровский, 185]. Інколи в образі вовка людям являвся чорт, ба навіть переходив їм дорогу. Це також було вкрай небезпечно, особливо якщо це траплялося під час весілля.

Отже, і в уявленнях білорусів, і в практиці повсякденного життя зустріч з вовком була подією скорше загрозливою, небезпечною, аніж бажаною. Тим не менш вірування в те, що зустріч з вовком приносить людині удачу, належало до дуже популярних. Його зафіксували в своїх працях Я. Чечот, В. Даль, І. Носович, П. Шейн, М. Никифоровський, А. Богданович, Д. Булгаковський, О. Сержпутовський, А. Варлига¹.

Що ж до білоруського прислів'я *Бягучага ваўка добра хоць за хвост ханіць*, то його буквальный сенс дає підстави вважати, що контакт людини з вовком колись розглядався як бажаний. На тому ж самому первісному образі побудована також ідіома *Лаві бягучага воўка след*², яку вміщено у «Фразеалагічному слоўніку беларускай мовы» І. Я. Лепешева; автор зазначає, що вона синонімічна відомим зворотам *лаві вецер ў полі, шукаць ветру ў полі* і використовується в ситуаціях, коли йдеться про безнадійні пошуки чи іншу справу, в якій людина не сподівається на успіх [Лепешаў, 1, 553].

До цих білоруських фразем близькі за змістом і деякі українські прислів'я та фразеологізми: *Тяжко вовка за хвіст уймати* [Номис, № 5260], *Вовка за вухо не втримаш* [Номис, № 5261], *впіймати вовка за вухо* (останнє означає 'виявити сміливість, спритність' [ФСУМ, 149]). Вихідний образ цих фразем виглядає радше фантастичним, аніж реальним (вовк тікає, а людина прагне його впіймати). Усі п'ять фразем виросли на основі спільного базового образу (гештальту) і виражають одну і ту саму загальну ідею: здійснити якийсь задум так само неможливо, як неможливо зловити (за вухо, ногу чи хвіст) вовка, що біжить.

¹ Див. деякі фіксації цього вірування: «Любую встречу с волком можно считать удачной, встречу с волчьей свадьбой — вдвойне» [Никифоровский, 185]; «Когда встретится волк, то обязательно тот человек найдет что-нибудь» [Булгаковский, 187]; якщо будують хату і з даху її бачать біжучого вовка, — в тому домі буде багато радості [Никифоровский, 134]. М. Никифоровський вказує і на засіб, який провокує зустріч людини з вовком, — тримати в кишені голівку чи зубок часнику [Никифоровский, 120].

² Можна припускати, що слово *след* вжито тут не у значенні 'відбиток ноги', а в значенні 'нижня частина ноги, якою звір торкається землі'.

Поза сумнівом, розглядувані фраземи відбивають не реальну практику контактів людей з вовками, а уявлення, пов'язані з народно-поетичним образом вовка, передусім з архаїчним культом вовка, витоки якого сягають, очевидно, доіндоєвропейської доби.

Зупинимось коротко на витоках цього культу та деяких його аспектах.

Як свідчать дані науки, предки індоєвропейців заселили територію, де були поширені вовки, приблизно 9–10 тис. років тому. Культ вовка був характерним практично для всіх народів, які жили в місцях поширення вовків. Один з найдавніших виявів цього культу полягав в уподібненні вовку вожака військової дружини, а самої дружини — вовчій зграї [Иванов В., 407]. Можна припускати, що цьому сприяли деякі особливості природної поведінки вовків, зокрема, їх спосіб пересування. Йдучи звичайною ходою чи біжучи підтюпцем, вовк ставить праву задню ногу в слід лівої передньої ноги, а ліву задню ногу — у слід правої передньої. Тому його сліди на снігу нагадують рівний ланцюжок. Коли ж вовки пересуваються сім'єю, то попереду, як правило, йде вовчиця, за нею молодь, а позаду старий вовк-самець, і всі, крім вовчиці, ступають в слід один одного. Наслідуючи вовків, спосіб пересування слід в слід опанували мисливці і воїни багатьох народів. Саме вовк став першою твариною, яку одомашнила людина; це сталося приблизно 7–7,5 тис. років тому [Брей, Трамп, 227]. Ймовірно, що приручення вовка було спричинене передусім не прагматичними потребами людини, а тою культовою роллю, яка надавалася вовку в архаїчному світогляді (це закономірний шлях культурного прогресу в доісторичні часи: інновація застосовується спочатку з культовою метою, а вже згодом починає обслуговувати утилітарні потреби).

Звернімо увагу на деякі релікві культу вовка, зафіксовані на східно-слов'янських теренах, і зокрема в Білорусі.

1. Повсюдно вважалося, що у вовків є господар, патрон — певний міфологічний персонаж, який володіє вовками і скеровує їх поведінку (переважно в літньо-осінній період). Таким патроном міг бути лісовик, св. Юрій, св. Миколай або інший святий. (Див. повір'я про те, що коли вовк біжить з роззявленою пащею, на ньому їде св. Юрій [ЖАЛ, 101–102]). Підкоряючись владі свого хазяїна, вовки беруть лише ту здобич, яку їм призначено. Тому селянин подекуди не боронили худобу, якщо на неї нападав вовк [Никифоровский, 160]. І хоча вовк вважається чортовим створінням, в народних переказах і легендах він інколи зображується сильнішим за чорта³.

2. Суттєву роль в культурі вовка відігравали уявлення про те, що він пов'язаний з потойбічним світом, з царством мертвих. Так, щоб вовки не зачепили людину, при зустрічі з ними «треба назвати якого-небудь умершого чоловіка ймення, чи родича, чи знайомого, то й підуть геть» (Чернігівське

³ У билічці, записаній на Східному Поліссі, оповідається про те, як одного чорта вовки розірвали, а інші ледве втекли [Гринченко, 103].

Полісся) [Гринченко, 63]. В румунській традиції вовк і лисиця проводжають померлого до місця його перебування на тому світі [Свешникова, 128–130]. До того ж кола уявлень належить повір'я про людей, які після смерті стають вовками і п'ють людську кров.

3. До найдавніших компонентів культу вовка слід віднести уявлення про те, що людина здатна набувати вовчого вигляду. Це може статися за її власним бажанням або через злу волю іншої людини (чаклуна, який знається з нечистою силою).

4. Особливу увагу привертає роль вовка в обрядах переходу, передусім у весільному ритуалі. В шлюбній символіці молодий (або його представники) уподібнюється вовку, а пошуки нареченої — полюванню вовків за здобиччу. В білоруських весільних піснях молоду називають вовчицею [СД, I, 412]. Якщо дівчині сниться вовк, то це віщує сватів, швидке заміжжя. Але разом з тим небезпека перекинутися у вовка вважалася максимальною саме під час весілля, коли молоді їхали до вінця.

Отже, вовк є одним з найважливіших персонажів у міфопоетичній традиції, наділений надзвичайними властивостями. Вовк підкоряється волі вищої істоти, поганського бога⁴ чи християнського святого, і виконує його накази; вовк сильніший за нечисту силу і може подолати чортів; вовк пов'язаний з потойбічним світом і буває в царстві мертвих; вовк наділяє людину багатством⁵, і, нарешті, сама людина походить від вовка. Важливим складником культу вовка було уявлення про те, що йому відкрите сакральне знання. Як зазначає Вяч. Вс. Іванов, одна з найдавніших індоєвропейських назв вовка *weid-n (o) утворена від кореня *weid- із значенням 'відати, знати', що відбилося і в деяких слов'янських номінаціях, див., зокрема, західноукраїнську назву *віщун* для вовка-перевертня [Іванов В., 400401]. Існують опосередковані відомості, що слов'яни вважали, ніби вовк сам по собі не вмирає: *Як вовку здихать, так сему бувать. Як вовку не здихать, так мені не бувать* («ніколи цього не буде») [Номис, № 5485]⁶. Отже, зрозуміло, чому частини тіла вовка (вовну, хвіст, зуби, кігті та ін., а також його кров та послід) різні народи, в тому числі і білоруси, широко використовували як лікувальні засоби, амулети й обереги. Всі ці вірування беруть початок в архаїчному культі вовка, відомому багатьом народам світу. Комплекс уявлень, пов'язаний з образом могутнього, наділеного магічною силою вовка, породив і прикмети, які трактували зустріч з вовком як щасливу подію

⁴ Скандинавський бог війни Один тримав при собі двох вовків, які були його талісманами удачі.

⁵ Див. зв'язок вовка і багатства в українській казці «Селянин, лисичка і вовк»: селянин забагатів, продавши вовчу шкуру [Казки про тварин, 68].

⁶ Якщо така рідкісна подія станеться, вона матиме надзвичайний вплив на людське життя, про що свідчить прислів'я *Певне, вовк у лісі здах!* (див. коментар до нього І. Франка: «Говорять, почувши якусь несподівану новину» [Франко, 1, 241]).

в житті людини, і створені на їх основі фраземи *Воўка стрэў, Яму воўк дарогу перабег*.

У світлі наведених фактів знаходить пояснення і відомий зворот *собаку з їсти*, який намагалися етимологізувати різні науковці, від О. Потебні і до Т. Гамкрелідзе та Вяч. Вс. Іванова⁷. Розглядаючи його генезу, варто взяти до уваги, що в українській мові паралельно вживаються звороти *з їсти вовка* і *з їсти собаку* з тим самим значенням — ‘набути великого досвіду в якійсь справі’ [ФСУМ, 336]. Коли припустити, що між ними існує генетичний зв’язок і зворот *з їсти вовка* виник давніше за варіант *з їсти собаку*, то в такому разі етимологізувати доведеться ідіому *з їсти вовка*. Вона могла бути безпосередньо пов’язана з культом вовка, а саме з практикою ритуального поїдання воїнами чи мисливцями його м’яса. За принципом партиципації, це надавало людині властивостей тої тварини, чиє м’ясо споживалося. Свідчення про те, що м’ясо вовка використовували з лікувальною метою, фіксувалися в слов’янському регіоні ще в недавні часи. Так, поморські поляки вважали, що людина, яка з’їсть вовче м’ясо, зможе лікувати виrostи і пухлини, кусаючи їх (тобто уподібнюючись вовку) [СД, I, 417]. Тут виразно проглядає прагнення набути магічних властивостей вовка шляхом поєднання з його тілом і наслідування його поведінки. На Поліссі хворі на легені їли серце, легені та печінку вовка, щоб одужати [СД, I, 417]. Очевидно, що первісна мета поїдання м’яса вовка полягала в тому, щоб перейняти його силу, відвагу, невтомність та долучитись до сакральних знань, якими володіє вовк. Отже, зворот *з їсти вовка* міг бути осмислений в сенсі набуття особливих знань чи вмінь в певній справі, яку звичайними способами людина опанувати не могла (так, повсюдно вважалося, що представники деяких професій, наприклад, ковалі, коновали, отримують свої вміння надприродним чином).

Що ж до генези ідіоми *з їсти собаку*, то варто звернути увагу на паралелізм в деяких аспектах народних уявлень про собаку і вовка. Так само, як нечиста сила боїться вовків, вона боїться і собак, так званих ярчуків, що вирастають з цуциків з четвертого покоління, відібраних серед народжених щенят за особливими приписами. Ярчуки в українській традиції наділялися надприродною властивістю розпізнавати відьом, охороняти від них господу і навіть загризати їх [Іванов П., 450–451]. Дуже важливо, що ярчуків, так само як і вовків, називали *віщунами* [Номис, № 291]. Тому не виключено, що колись існувала і практика ритуального поїдання м’яса собаки з тою ж метою, що і поїдання м’яса вовка,— уподібнитися до тварини, набути її сили, хоробрості, особливих знань тощо. Можливо, що поїдання вовчого (і тим більше собачого) м’яса розглядалося християнською церквою як справа гріховна і тому поступово зникло, однак у фраземі

⁷ У новому довідниковому виданні «Словарь русской фразеологии» О. Біріха, В. Мокієнка, Л. Степанової, що вийшов 1998 року в Петербурзі, подано сім версій походження цієї ідіоми.

з'їсти вовка (собаку) залишилося відбиття цього обряду. Її актуальне значення цілком може бути вмотивоване тим магічним сенсом, який приписували акту поїдання м'яса вовка чи собаки.

Отже, східні слов'яни, в тому числі і білоруси, зберегли багато елементів колись добре розвинутого культу вовка. Віра в те, що вовк, наділений винятковою силою і сакральним знанням, має здатність чинити на людину магічний вплив, спричинила виникнення прикмет, які інтерпретують зустріч з вовком як подію, сприятливу для людини. Та обставина, що ці прикмети збереглися лише на терені Білорусі, свідчить про глибоку традиційність і вірність світогляду предків, властиві білоруському народу.

ЛІТЕРАТУРА

Богданович. Пережитки древнего мирозерцания у белорусов. Этнографический очерк А. Е. Богдановича. Гродна, 1895.

Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. М., 1990.

Булгаковский — Булгаковский Д. Пинчуки // Записки ИРГО по отделению этнографии. Т. XIII. В. 3. СПб., 1890.

Гринченко — Гринченко Б. Д. Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр. Чернигов, 1901.

ЖАЛ — Жыцця адвечны лад. Беларускія народныя прыкметы і павер'і. Кн. 2. Уклад. У. Васілевіч. Мн., 1998.

Иванов В. — Иванов Вяч. Вс. Реконструкция индоевропейских слов и текстов, отражающих культ волка // Известия АН СССР, Серия языка и литературы. Т. 34. № 5. 1975.

Иванов П. — Народные рассказы о ведьмах и упырях // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. К., 1991.

Казки про тварин — К., 1979.

Лепешаў — Лепешаў І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы. У 2 тамах. Мн., 1993.

Ляцкий — Ляцкий Е. Болезнь и смерть по представлениям белорусов // Этнографическое обозрение, 1892. Кн. 2 – 3.

Никифоровский — Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах. Собрал в Витебской Белоруссии Н. Я. Никифоровский. Витебск, 1897.

Номис — Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклад М. Номис. К., 1993.

Носович — Сборник белорусских пословиц, составленный И. И. Носовичем. СПб., 1874.

Свешникова — Свешникова Т. Н. Волк в контексте румынского погребального обряда // Исследования в области балто-славянской духовной культуры: Погребальный обряд. М., 1990.

СД — Славянские древности. Этнолингвистический словарь. Под ред. Н. И. Толстого. Т. 1. М., 1995.

Тышкевіч Я. — Фальклор у записях Яна Чачота і братоў Тышкевічаў. Мн., 1997.

Франко — Франко Иван. Галицько-руські народні приповідки. В 3 томах, 6 випусках // Етнографічний збірник НТШ. Львів, 1901 – 1909.

ФСУМ — Фразеологічний словник української мови. К., 1993.

Зінаіда Мажэйка (Мінск)

АЎТЭНТЫЧНЫ ФАЛЬКЛОР У СУЧАСНЫМ СВЕЦЕ: ШЛЯХІ ВЫЖЫВАННЯ І КРЫТЫЧНАЯ ГРАНЬ ЗНІКНЕННЯ

У нашу эпоху, калі экалагічная няўстойлівасць выявіла супярэчнасць працэсаў тэхналагічнага развіцця і законаў эвалюцыі біясферы, калі гэтая няўстойлівасць раскрыла антыэкалагічную сутнасць спажывецкага вектара развіцця грамадства, складанасць адносін прыроднага і сацыяльнага пашырае межы глабальных экалагічных праблем, уключаючы, так бы мовіць, «біясферу духоўную». Як адзначыў вядомы рускі літаратуразнаўца і гісторык культуры акадэмік Дз. Ліхачоў: «Экалогію нельга абмяжоўваць толькі задачай захавання прыроднай біялагічнай сферы. Для жыцця чалавека не менш важная сфера, якая створана культурай яго продкаў і ім самім»¹. У гэтым плане экалагічны напрамак набываюць ідэі самакаштоўнасці аўтэнтычных праяў жывых фальклорных традыцый народа.

У галіне народнай мастацкай культуры, як і ва ўсякай іншай галіне, аховы патрабуе тая сфера, пагроза знікнення якой парушае экалагічную раўнавагу, неабходную для ўстойлівага развіцця. Нагадаем, што канцэпцыя «ўстойлівага развіцця» ў міжнародных камісіях па навакольнаму асяроддзю разумеецца як «самападтрымліваемае развіццё» (Self-Sustain Stability — SSS).

У народаў з жывой фальклорнай традыцыяй парушэнне экалагічнай раўнавагі ў галіне народнай мастацкай культуры праяўляецца ў наш час у суадносінах руральнага і урбаністычнага. Перакрыццё руральнага урбаністычным з парушальным уздзеяннем на цэласнасць традыцыйнай мастацкай сістэмы (умяшальніцтва ідэалагічнае, камерцыйнае, чыноўна-кіраўнічае і г. д.) паступова накаплівае тую крытычную масу, якая пагражае ўзарваць само праяўленне аўтэнтычнасці, калі самаўзнаўленне жывога фальклору становіцца ўжо немагчымым.

Розныя стадыі гэтага працэсу раскрываюць розны стан аўтэнтычнага фальклору ў гістарычным і рэгіянальным аспектах: 1. Жывое бытаванне; 2. Захаванасць у памяці; 3. Існаванне толькі ў раней зафіксаваным выглядзе (ногных транскрыпцыях, аўдыё- і відэазапісах і т. п.).

Штаггадовыя палявыя абследаванні ўсіх рэгіёнаў Беларусі дазваляюць зрабіць вывад аб стане беларускага аўтэнтычнага фальклору як аб пераходнай стадыі ад жывога бытавання да захавання ў памяці яго носьбітаў. Такое становішча вызначаецца асаблівым драматызмам з прычыны рознай накіраванасці імкненняў: у бок вуснага жывога бытавання ў саміх носьбітаў

¹ Ліхачев Д. Прошлое будущего. Л., 1985. С. 50.

аўтэнтчнага фальклору і — у бок трансфармацыі ў секундарныя формы ў культурнай палітыцы урбанізаванага грамадства.

Стацыянарнае абследаванне беларускіх вёсак метадам уключанага назірання прыводзіць нас да высновы, што на рубяжы пераходу ад першай да другой стадыі (г. зн. ад жывога бытавання да захавання ў памяці) асноўным механізмам самазахавання фальклору выступае яго інтэрыярызацыя, як бы заглыбленне ў сябе, калі знешнія праяўленні не адлюстроўваюць адэкватна ўнутранага падспуднага жыцця яго носьбітаў. Носьбіты аўтэнтчнага фальклору жывуць як бы двайным жыццём: знешнім — для урбанізаванага грамадства і ўнутраным — адпаведна заглыбленым руральным традыцыям. Пры гэтым, чым большыя страты нясе аўтэнтчны фальклор, тым глыбейшым падаецца з паверхні «фальклорны айсберг».

А страты ва ўмовах сучаснага экалагічна нестабільнага свету растуць, можна сказаць, у геаметрычнай прагрэсіі. У ходзе сваіх палявых абследаванняў мною двойчы былі праведзены паўторныя экспедыцыі па слядах былых экспедыцый з прамежкам у 30 гадоў. Першы раз у 1960-х гг. па слядах экспедыцый 1930-х гг. маіх настаўнікаў, пецярбургскіх вучоных інтанайнай школы акадэміка Б. Асаф’ева — Яўгена Гіпіуса і Зінаіды Эвальд. Другі раз — у 1990-я гг. па маршрутах уласных экспедыцый 1960-х гг. Вынікі для мяне аказаліся ашаламляльнымі. Калі ў першы трыццацігадовы прамежак (з 1930-х па 1960-я гг.) страты ў галіне аўтэнтчнага фальклору склалі прыкладна 10%, дык у другі прамежак (з 1960-х па 1990-я гг.) яны дасягаюць каля 70%. А першы ж прамежак, у адрозненне ад другога, раздзелены сусветнай вайной, якая, аднак, не нанесла гэткага разбуральнага ўздзеяння на аўтэнтчны фальклор і нават стварыла новыя жанры партызанскага фальклору.

Істотныя ж страты, якія адбыліся ўжо ў пасляваенныя гады, сведчаць аб рашаючым разбуральным уздзеянні на фальклорныя традыцыі менавіта культурнай палітыкі урбанізаванага грамадства. Яскравым прыкладам такой аднабокасці, што нараджае культурна-экалагічную няўстойлівасць, можа служыць прынятая ў савецкі перыяд устаноўка на сціранне межаў паміж горадам і вёскай з установачнымі арыентацыямі на горад без уліку адваротнай сувязі, што ідзе ад руральнага. Усё, што ідзе ад горада, лічылася прагрэсіўным, сучасным; усё, што ад вёскі — аджыўшым, адсталым.

Грубая формы ўмяшальніцтва мяняюцца ў адпаведнасці з эканамічнай і палітычнай сітуацыяй у краіне, але ўздзеянне на аўтэнтчны фальклор застаецца аднолькава разбуральным: ці то гэта ганенне на яго носьбітаў з забаронай традыцыйных абрадаў, якія ў савецкі час ваяўнічага атэізму адносілі да рэлігійных; ці то камерцыйнае драгаванне фальклорнай нівы ў постсавецкі час; ці то імітацыя фальклорнага працвіцання на арганізаваных цяперашніх фестывалях. Усе гэтыя працэсы працякалі на фоне агульнага для XX ст. замацавання ў свядомасці урбанізаванага грамадства

тэхнакратычнага мыслення, аб выдатках якога (што вядуць да дэгуманізацыі) заклапочана гаварыў у сваіх выступленнях акадэмік Дз. Ліхачоў.

Якія ж страты ў галіне народнапесеннай культуры найбольш паказальныя з прычыны афіцыйнай культурнай стратэгіі, што ідзе ўразрэз з прыродай і сутнасцю аўтэнтычных фальклорных праяўленняў? Мушу сказаць, што размова ідзе не толькі (і не галоўным чынам) аб страхах колькаснага характару — і сэння можна дастаткова запісаць песень у беларускай вёсцы. Страты гэтыя прынцыпова якаснага характару, якія тычацца праяўлення асноўных заканамернасцей функцыяніравання фальклору ў сельскай «песеннай абшчыне» (па тэрміналогіі Б. Асаф'ева).

Гэта адыход карнявога гісторыка-культурнага пласта (перш за ўсё каляндарна-земляробчага фальклору) з жывога бытавання ў «падполле памяці». І ў сувязі з гэтым аслабленае праяўленне часовай цыклізацыі, калі не проста ў пэўны час спяваюцца пэўныя каляндарныя песні (калядныя, веснавыя, купальскія, жніўныя, восеньскія), а вытрымліваецца рытм адпаведнага эмацыянальна-псіхалагічнага стану іх носьбітаў: буйнай карнавалізацыі абходных песень каляднага перыяду кантрастуе лірыка-драматычнае гучанне жніўных песень; узнёсласці веснавога галаснога спеву — заглаблены роздум восеньскіх песень.

На грані разбурэння ўзроставага цыклізацыя, калі пераход з адной узроставай групы ў другую (дзеці і падлеткі, дашлюбная моладзь, сярэдні ўзрост, пажылы ўзрост і старыя) вядзе за сабой змены рэпертуару і стылю спеву, а пагоня «за модай» ў моладзі змяняецца паступовым вяртаннем «да свайго» ў сярэднім і замацоўваецца ў пажылым узросце.

Гэта таксама рэзкае зніжэнне ініцыятывы знутры (што ідзе ад самавыражэння носьбітаў фальклору) за кошт пасіўнага руху за знейшній ініцыятывай (што ідзе ад афіцыйных «фальклорных запатрабаванняў» кшталту аглядаў, выступленняў і т. п.). Адсюль згасанне спецыфічнага майстэрства самабытнай народнай школы галаснога спеву на адкрытым паветры і звязанне шматварыянтнасці пазаабрадавай лірыкі да спрошчаных варыянтаў, якія не патрабуюць майстэрства распева. Адсюль рэзкае змяненне і ў суадносінах носьбітаў традыцый: абсалютная большасць звычайных сярэдніх выканаўцаў і рэдкасць выдатных карыфеяў народнага спеву. У выніку падазнення сярэднімі выканаўцамі мастацкія традыцыі паўстаюць у якасць зніжаным выглядзе.

Якімі ж бачацца на сённяшні дзень шляхі выжывання аўтэнтычнага фальклору? Значым, што вастрэня гэтай праблемы тычыцца менавіта другой стадыі фальклорнага стану. На гэтай стадыі адыходу з жывога бытавання ў памяць носьбітаў (як тое мае месца ў Беларусі і ў пэўнай меры ў іншых краінах Слав'іі) сітуацыя аўтэнтычнага фальклору можа быць павернута ў двух супрацьлеглых напрамках: 1) у бок паступовага знікнення з памяці (услед за знікненнем з жывога бытавання) і існавання толькі ў раней зафіксаваных формах, калі антыэкалагічныя, цалкам спажывецкія

ўстаноўкі урбанізаванага грамадства падыдуць да той крытычнай грані, калі працэс затухання аўтэнтчных праяўленняў становіцца неабарачальным; 2) у бок адраджэння жывога бытавання, калі ў грамадскай свядомасці адбудзецца пераарыентацыя з чыста спажывецкіх адносін да аўтэнтчнага фальклору да адносін ахоўнага характару.

Між тым, глыбіня праблемы аўтэнтчнага фальклору ў сучасным свеце яшчэ недастаткова асэнсавана і зведзена ў асноўным у народазнаўчай навуцы да бясстраснай пазітывісцкай канстатацыі факту наяўнасці ці вымірання; у фальклорнай практыцы — да ўяўных быццам бы адраджэнняў фальклору ў секундарных формах так званай мастацкай самадзейнасці. Шырока распаўсюджаная думка аб тым, што культурная (галоўным чынам сцэнічная) форма бытавання фальклору з’яўляецца адзіна перспектыўнай, якая прыйшла на змену натуральнаму бытаванню, далёка, на мой погляд, не бяскрыўдая, паколькі яна накіравана не столькі на рашэнне праблемы, колькі на заспакоены адыход ад яе. Напэўна ж абаронцы жывой прыроды не сталі б супакойвацца толькі пасаджанымі садамі і паркамі, калі б пры гэтым нішчыўся лес, а на ўвесь голас абвясцілі б аб экалагічнай трывозе.

Неаднойчы разглядаемыя ў розных інстанцыях і на розных узроўнях палажэнні аб захаванні традыцыйнай народнай культуры раствараюцца аднак у залішне пашыраным сацыякультурным кантэксце і ў той жа час не ахопліваюць ахоўныя пытанні менавіта аўтэнтчных фальклорных пакаленняў. Напрыклад, у «Рекомендацыі аб захаванні фальклору», прынятай у 1989 г. у Парыжы на 25-й сесіі Генеральнай канферэнцыі ЮНЕСКО пункт «С» «Захаванне фальклору» гучыць так: «Если живой фольклор, учитывая его изменяющийся характер, не всегда может стать объектом прямой охраны, зафиксированный фольклор должен эффективно охраняться». Але ж галоўнае крэда ўсякай аховы мяркуюе, вобразна кажучы, ахову не толькі сініцы ў руках, але і журава ў небе.

Вялікай перашкодай у рашэнні экалагічных праблем народнай мастацкай культуры з’яўляецца прынцыповы разрыў тэорыі і практыкі, дзе нібы ў фільме Бестэра Кітана паравоз ідзе па рэльсах, а вагончыкі побач па шасэ. Даследаванні народазнаўцаў і мастацтвазнаўцаў амаль не уплываюць на фальклорную практыку, паколькі ў навукоўцаў у галіне гэтай культуры, як правіла, не бывае ні фінансавых магчымасцей (накштальт камерцыйных ці чыноўных структур), ні юрыдычна замацаваных правоў у працы над сваім матэрыялам (як, напрыклад, у археолагаў, што вядуць раскопкі).

Бадай адным з нямногіх напрамкаў, што арганічна спалучае навуку і мастацкую практыку, з’яўляецца аўдыёвізуальная антрапалогія. Як гэта відавочна з яе паказаў, што праходзяць у Пярну (Эстонія), менавіта даследчыкі гэтага напрамку выпрацавалі стратэгію аховы народнай культуры, павярнуўшы магчымасці кінематографа ад экранна-фальклорных сувеніраў да праблем лёсу народнай культуры і саміх этнасаў. У гэтым плане эталонным можна лічыць фільм пісьменніка і рэжысёра Ленарта Мэры (цяперашняга

прэзідэнта Эстоніі) «Вятры млечнага шляху» аб культуры фіна-угорскіх народаў, адметныя знакі якой рассыпаны па ўсім свеце.

Працуючы над праграмай аўдыёвізуальнай антрапалогіі ў Беларусі (у рамках якой зняты 7 дакументальных кінастужак), я пераканалася, што толькі фільм, зняты ў натуральным асяроддзі, можа перадаць глыбіню прыхаванага настальгічнага пачуцця носьбітаў «свайх», «векавечных» традыцый, што дайшлі праз стагоддзі.

Згадваючы віднага амерыканскага этнамузыкалага Алана Марыяма, які ў свой час выказваўся наконт адвакацкай функцыі фалькларыста, мы пераносімся ў сёння, калі наспела неабходнасць стварэння свайго «ззялёнага фронту» (па вызначэнню польскага этнамузыкалага Ганны Чэканоўскай), дзе канцэпцыя самацэннасці аўтэнтчнага фальклору (як прынцыпова не-замяняемага інтанацыйнага тыпу культуры) сцвярджаецца з пазіцыяй экалагічнага Self-Sustain Stability.

Валянціна Новак (Гомель, Беларусь)

АБ СУЧАСНЫХ АСАБЛІВАСЦЯХ ФАЛЬКЛОРНА-МІФАЛАГІЧНАЙ СПАДЧЫНЫ ГОМЕЛЬСКАГА ПАЛЕССЯ (на матэрыяле абраднасці і паэзіі гукання вясны)

Фальклор Гомельскага Палесся як арганічная частка беларускай народнай творчасці цікавы сваёй рэгіянальнай спецыфікай. Асэнсаванне матэрыялаў штогадовых фальклорных экспедыцый, праведзеных на тэрыторыі Гомельскай вобл., дае падставы сцвярджаць, наколькі своеасаблівая і разнастайная лакальная трансфармацыя агульнабеларускай традыцыі. Праблема агульнанароднага, рэгіянальнага і лакальнага патрабуе абагульненняў, удакладненняў, доказных аргументаў, суадносных з даследа-збіральніцкай практыкай.

Шырокае экспедыцыйнае вывучэнне фальклору розных раёнаў Гомельшчыны прадэманстравала асаблівае багацце мясцовай каляндарна-абрадавай паэзіі, у прыватнасці веснавой. На думку У. П. Анікіна, лакальныя традыцыйныя сюжэты, стыль, жанравыя асаблівасці ў рэгіянальнай фальклорнай традыцыі не столькі тэхналогія, колькі праява творчасці субэтнічных і сацыяльных груп¹. Нельга не пагадзіцца з Т. А. Агапкінай, якая падкрэслівае важнасць арэальнага аспекту даследавання каляндарнага фальклору:

¹ Аникин В. П. Традиция фольклорная // Восточнославянский фольклор. Словарь научной и народной терминологии. Мн., 1993. С. 366.

«...тыя ці іншыя фальклорна-этнаграфічныя з’явы могуць даследавацца ў іх рэгіянальных і лакальных формах..., ...арэальныя назіранні могуць служыць ключом для разумення дынамікі фальклорна-этнаграфічных форм, для высвятлення асноўных тэндэнцый іх эвалюцыі»². Асобныя мясцовыя адметнасці веснавых абрадаў і песень маюць не толькі лакальны, але і ярка выражаны рэгіянальны характар.

Звернемся да канкрэтных фальклорных запісаў, каб пераканацца, дзе мы маем справу з мясцовай інтэрпрэтацыяй агульнабеларускай з’явы, а дзе — з адметнай самастойнай фальклорнай традыцыяй, якасна супрацьпастаўленай агульнанацыянальнай.

Актыўна бытуюць на Гомельшчыне творы, звязаныя з абрадам гукання вясны, які, напрыклад, у мясцовай фальклорнай традыцыі Кармянскага раёна вядомы пад назвай «Луца». Як адзначылі інфарматары з в. Акцяброва, «калі гукалі вясну, вадзілі карагод, пасярэдзіне была дзяўчына (Луца яе называлі) і хлопец, вакол іх жанчыны спявалі песню. Палілі вогнішча, былі ў царкве, потым як мага хутчэй беглі да рэчкі, каб першымі запець: «А ты, Луца, ня Луца, // Па зялёненькай траўцы // Дваранін каня пасе, // Дзеўка вору нясе».

Своеасаблівасцю абраду гукання вясны на Кармяншчыне з’ўляецца такая цікавая дэталь, як «па вадзе пускалі плыць дошчачку, на якой клалі хлеб і запальвалі свечку», адначасова спявалі:

Пусці, маменька, на ручэй гуляць.
Ой, лі, ой, люлі, на ручэй гуляць.
На ручэй гуляць, селязнёў вітаць,
То не селязьень, то не селязьень,
То ж не сізенькі, то ж мой міленькі.

Паводле ўспамінаў Е. Р. Герасіменка, 1927 г. н., перасяленкі (у сувязі з чарнобыльскай бядой) з вёскі Дубравіна Кармянскага р-на, абрадавым пячэннем у выглядзе «жаўранкаў», якое выпякалі на саракі, частавалі і дарослых, і дзяцей, а таксама «кармілі ім жывёлу, каб здаровай была. Сорак разоў павінны былі катнуцца на арэях кожны малы і дарослы» з мэтай засцярогі ад камароў, («каб камары ўлетку не кусалі»).

У некаторых вёсках Ельскага р-на на пытанне, як гукалі вясну, інфарматары адказвалі адназначна: «вясну ў нас не гукалі, але ж вяснянкі спявалі». Адметнасцю мясцовай фальклорнай традыцыі Ельшчыны з’яўляецца той факт, што тут звязвалі масленіцу з абрадам сустрэчы вясны. У склад масленічнага абрадавага комплексу ўваходзілі найперш элементы, уласцівыя гуканню вясны: распальванне вогнішча, выхад дзяўчат і хлопчаў на

² Агапкина Т. А. Этнографические связи календарных песен. Встреча весны в обрядах и фольклоре восточных славян. М., 2000. С. 15–16.

бераг рэчкі, закліканне вясны, ваджэнне карагодаў, выкананне карагодных вяснавых песень:

Ой, вясна, вясняначка,
Ой, ты, мая ўнучанька,
Ой, гаю!
Ты свяці па-летняму, па-вясенняму.
Ой, гаю!
Сонейка закоціцца,
Вясна не праходзіцца
Ой, гаю.

У в. Валаўск Ельскага р-на гукалі вясну на саракі (22 сакавіка) — «трэба было зламаць 40 дошчак, пакачаць 40 калёс, з’есці 40 пампушак, спекчы 40 жураўлікаў». Даследчыца Т. А. Агапкина звязвае гэта абрадавае пецыва з міфалагемай вяртання продкаў: «агульнакультурная прагматыка гэтага сімвала заключаецца ў тым, каб забяспечыць гэта вяртанне, аблегчыць кантакты жывых і мёртвых, а таксама задаволіць патрэбы апошніх у харчаванні»³.

У Буда-Кашалёўскім р-не пачыналі гукаць вясну на другі дзень Вялікадня, прычым абавязкова вадзілі карагоды, гушкаліся на арэях, гулялі ў гульні, выконвалі вяснянкі, асноўныя матывы якіх вызначаліся як аграрна-гаспадарчай скіраванасцю, так і шлюбнай:

Вясна красна, што вынесла?
Дзеўкам — росту, хлопцам каросту.
Ой, вясна, вясна, вясенечка,
Дзе твая дачка Марфенечка?
Мая дачка сядзіць у садочку,
Шые сарочку свайму сыночку Васілёчку.

(в. Рагінь)

Абрад і паэзія гукання вясны на Буда-Кашалёўшчыне — яскравае сведчанне мадыфікацыі гэтай агульнабеларускай традыцыі, якая ў розных варыянтах бытуе ў некалькіх вёсках аднаго раёна. Напрыклад, мясцовай адметнасцю гукання вясны ў в. Іванаўка з’яўляецца выкананне песні «Сягодні ў нас Благавешчанне».

У в. Івольск Буда-Кашалёўскага р-на абрад гукання вясны быў вядомы пад назвай Мікольшчына і выконваўся на Дабравешчанне (25 сакавіка). Паводле ўспамінаў С. М. Ваўчковай, «дзеўкі сабіраліся разам, ішлі на высокае месца за вёску і пелі загукальныя песні. А калі сабіралася ўся моладзь вёскі, то яны ішлі па ўсёй вёсцы і абыходзілі ўсе двары, каля якіх вадзілі хараводы і жадалі гаспадарам дабрабыту і добрага ўраджаю. Гаспадары звалі

³ Агапкина Т. А. Этнографические связи календарных песен. С. 272.

загукальнікаў у хату і запрашалі за стол. У народзе гаварылі: «На Мікольшчыну заві друга, заві ворага — за сталом усе будуць сябрамі». Пачаставаўшыся, загукальнікі спявалі песні: «Ой, хаджу я, хаджу», «Людзі кажучь», «Ой, дубе, мой дубе», «А за нівамі», «Кацілась, кацілась». Даследчыца Г. А. Барташэвіч, аналізуючы гэсты песень-вяснянак, падкрэсліла не толькі рэалістычнасць малюнкаў прыроды, веснавых заняткаў, гаспадарчых клопатаў, але і настрой каханьня⁴.

Як гаспадарчую, так і шлюбную скіраванасць маюць пэўныя абрады-вясняны гукання вясны. Напрыклад, у в. Патапаўка з 40 выпечаных «жаўранкаў» аднаго кідалі ў печ, «каб вясна хутчэй шла», астатніх раздзавалі дзецям. «На саракі, як паведамiла С. М. Жураўлёва, 1919 г. н.,— дзяўчынкі адразалі валасы ад хваста каровы і прыкладвалі iх да галавы, каб валасы былі даўжэйшымі, а яшчэ да пеўневай нагі прывязвалі прыгожую лентачку, каб жанiх быў прыгожым». Наступная варажба таксама мела адметны мясцовы характар: «На саракі гаспадар браў карэц вады, мыўся ёй, а потым паіў гэтай вадою жывёлу, каб яна слухалася» (в. Патапаўка).

У в. Глазаўка Буда-Кашалёўскага р-на былі зафіксаваны наступныя адметныя рысы мясцовай традыцыі гукання вясны: завiванне бярозак стужкамі і ваджэнне вакол iх карагодаў, запальванне вогнішча і скокі цераз касцёр, перагукванне «дзвюх грамадак дзяўчат» памiж сабой, песенны дыялог памiж дзяўчынай-вясной і ўдзельніцамі карагода; выкананне песень-вяснянак мела матывацыю хутчэйшага прыходу вясны.

Акрамя горкі, месцам для абраду гукання вясны ў Лельчыцкім р-не (в. Мілашавічы) выбiралася якая-небудзь мясцiна каля бярозы, на якую 1 сакавіка дзяўчаты закідвалі вянкi, вадзілі карагоды, гукалі вясну, затым iмкнуліся пазбiваць свае вянкi. Гэтыя магічныя дзеяннi выконваліся з мэтай наблізіць вясну, каб «хутчэй распусцілася бяроза», каля якой адбываўся песенны дыялог памiж удзельніцамі абраду і дзяўчынай-вясной. Пры гэтым апошняя хавалася за дрэва і адказвала на пытанне: «Вясна, вясна, што ты вунесла? — А я вунесла старым бабкам па гаршчочку, а малым дзеткам па яечку». Паводле звестак, запісаных у в. Прыбалавічы Лельчыцкага р-на, дзяўчаты, гукаючы вясну, закідвалі сплеченыя вянкi ў лесе і на iншыя дрэвы, а пад вечар хлопцы павiнны былі iх знайсцi — своеасаблiвая дзявочая варажба аб будучым замужжы. У в. Баравое Лельчыцкага р-на ў час абраду гукання вясны адбываліся сiмвалiчныя дзеяннi, звязаныя з абрадавай стравай — кашай, гаршчок з якой дзяўчаты неслі ў лес і спявалі загукальныя песнi. Затым хлопцы iмкнуліся схваць гаршчок з кашай, а дзяўчаты павiнны былі яго знайсцi. Калi не знаходзілі, то тлумачылі, што вясна яшчэ не хутка прыйдзе.

У iншых вёсках Лельчыцкага р-на абрад гукання вясны вызначаўся такімі мясцовымі элементамі, як гульня ў скокалкі, якая мела аграрна-

⁴ Барташэвіч Г. А. Беларуская народная паэзія веснавога цыкла і славянская фальклорная традыцыя. Мн., 1985. С. 45.

магічны сэнс (в. Маркоўскае), упрыгожанне маленькай елачкі, якую «неслі з песнямі ў лес і закідвалі далёка» (в. Баравое, в. Сіманічы), ужыванне абрадавай стравы — квасу, падфарбаванага журавінамі («чым краснейшы квас, тым лепша вясна») (в. Тонеж).

В. К. Сакалова, звяртаючы ўвагу на характар выканання вяснянак, сцвярджае, што страга магічнага сэнсу абрадавых дзеянняў прыводзіць паступова гэты абрад да звычайнай забавы моладзі, нават дзяцей⁵. У якасці аргументацыі даследчыца спасылаецца на запісы, зробленыя З. Я. Мажэйка ў в. Тонеж Лельчыцкага р-на: «Звычай гэты замацаваўся тут за дзецьмі і падлеткамі. У самым пачатку вясны, як толькі пачынае таяць снег, дзеці ідуць на які-небудзь узгорак за вёскай і пачынаюць клікаць вясну, чыркаваць, г. зн. пець вяснянку: «Ой, чырачка-пташачка, не залятай далечка...». Яны ўпрыгожваюць цацкамі і кветкамі невялікую елачку, з якой хадзяць па дварах родзічаў і знаёмых і пяюць «Чырачку», а таксама новыя сучасныя песні»⁶.

З цікавымі міфалагічнымі ўяўленнямі быў звязаны на Брагіншчыне абрад гукання вясны, які адбываўся на саракі. Паводле ўспамінаў М. В. Міроненка, 1915 г. н. з в. Рудня-Жураўлёва, «дзяўчаты перарывалі 40 шнуроў, каб разбурыліся маразы, хлопцы перакідвалі 40 палачак праз страху, імкнучыся адзін аднаго перагнаць. Калі хлопец паперакідвае палачкі хутчэй, тады ён увесь год будзе першым у рабоце і ў каханні». Іншы раз раскідвала адна дзяўчына 40 дошчак па двары, а другая з завязанымі вачыма павінна была іх знайсці. Калі знойдзе ўсе, то будзе здаровая і шчаслівая ўвесь год, калі ж не знойдзе, то будзе яна хварэць і не будзе ёй добрай долі. Як адзначыла М. В. Захожая, 1924 г. н. з в. Лубенікі, «на саракі рыхтавалі 40 хлебных шарыкаў і елі па аднаму ў кожны мароз, такім чынам вылічвалі надыход лета».

У гэтай вёсцы быў зафіксаваны таксама шлюбны гульнівы звычай «Венча», які адбываўся падчас гукання вясны. Удзельнічалі ў гульні як дзяўчаты, так і хлопцы, якія павінны былі выхапіць спілечены з бярозавых галінак вянок з рук дзяўчыны і разарваць яго. Хто з хлопцаў першым зробіць гэта, той будзе танцаваць увесь вечар з гэтай дзяўчынай:

Ой, венча, мой венча,
Прашчай, бявенча,
Я ж цябе віла-пляла,
Як малодзенька була.

(в. Лубенікі
Брагінскага р-на)

⁵ Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. М., 1979. С. 77–78.

⁶ Можейко З. Я. Песенная культура Белорусского Полесья. Село Тонеж. Мн., 1971. С. 56.

Паводле ўспамінаў жыхаркі вёскі Хатуча Брагінскага р-на А. М. Скавоўскай, 1929 г. н., «вясну гукалі на саракі 22 марта, пяклі сорак булак, даўжны булі забіць сорак кралюў, а дзяды даўжны булі выпіць сорак чарак».

Свае мясцовыя адметнасці мае абрад гукання вясны ў вёсках Нараўлянскага р-на. На саракі хлопцы павінны былі разбіць сорак калёс, а дзядычаты — паламаць сорак дошчачак.

Адметным кампанентам абраднасці гукання вясны ў в. Хільчыцы Жыткавіцкага р-на з'яўляецца падкідванне кожным з удзельнікаў карагода «кусочкаў сыру, масла, яец уверх» з наступным прыгаворам: «Гу, весна, гу, красна! На табе яечка, сыра, маслечка, шоб быстрой лета прынесла, сонце прывела, а после только ўжэ емо. Потом зноў спеваем, танцуем аж да самага ранку».

На Чачэршчыне пачыналі гукаць вясну з 25 сакавіка (на Дабравешчанне). Мясцовы абрад захоўвае структуру агульнабеларускага абрадавага комплексу сустрэчы вясны і уключае такія элементы, як выхад на высокае месца, распальванне вогнішча, ваджэнне карагодаў, выкананне загукальных песень. Кожны з запісаных сюжэтаў вяснянак адчуў на сабе ўплыў мясцовасці і, безумоўна, уплыў творчай асобы спевака.

Традыцыйныя матывы абуджэння жыцця ў прыродзе, выбару шлюбнай пары, заклінання добрага ўраджаю, адлюстравання лёсу замужняй жанчыны, яе ўзаемаадносін са свёкраві атрымліваюць у песнях-вяснянках, запісаных на Чачэршчыне, своеасаблівую мясцовую афарбоўку:

— Маладая маладзіца, маладзіца,
Чаго на вулку не выходзіш?
Не выходзіш, дзеўкам таночкі не заводзіш,
Не водзіш.
— Ой, рада б я выхадзіці, выхадзіці,
Дзеўкам таночкі вывадзіці,
Вывадзіці.
А ў мяне свякруха лянівая, лянівая,
Некаму дзіцятка калыхаці,
Калыхаці.

Прыведзеныя звесткі па абраднасці і паэзіі гукання вясны пацвярджаюць багацце і разнастайнасць яе мясцовых форм. Адрозненні датычаць такіх момантаў, як час загукання вясны, структура абраду, сюжэты і матывы вяснянак. Напрыклад, на Кармяншчыне гукалі вясну і на Дабравешчанне (Благавешчанне) (вёскі Ліцвінавічы, Вальнцы, Высокае), і на Саракі (в. Лебядзёўка), у вёсках Буда-Кашалёўскага р-на — на другі дзень Вялікадня (в. Рагінь), і на Благавешчанне (в. Івольск). У Ельскім і Жыткавіцкім р-нах сустрэча вясны была звязана з масленічнай традыцыяй, хаця і на саракі ў некаторых вёсках (в. Валаўск Ельскага р-на) выконвалі абрадавыя дзеянні, звязаныя з птушкамі.

На Брагіншчыне вясну гукалі на Саракі, на Чачэршчыне — на Дабравешчанне, на Веткаўшчыне, у Рэчыцкім і Добрушскім р-нах — І савіка. Хоць закліканне вясны і адбывалася ў розны час на Гомельшчыне, як і ва ўсходніх славян, «яно ў любым выпадку аказвалася тым абрадам, якім у дадзенай мясцовай традыцыі адкрываўся сезон выканання вясенніх песень»⁷.

Прадметная атрыбутыка ў абраднасці гукання вясны ў розных мясцовасцях Гомельшчыны прадстаўлена не толькі абрадавым печывам — «жаўранкамі», але і абрадавым дрэўцам, караваем. Напрыклад, у вёсках Лельчыцкага і Петрыкаўскага р-наў — гэта елачка, якую ўпрыгожывалі і хадзілі з ёй па вёсцы (в. Сіманічы Лельчыцкага р-на), або неслі ў лес і закідвалі куды-небудзь (в. Баравое Лельчыцкага р-на), упрыгожаную елачку «затыкалі ў каравай» і ішлі з ёй на горку (в. Галубіца Петрыкаўскага р-на). У вёсках Мілашавічы і Прыбалавічы Лельчыцкага раёна ў якасці абрадавага дрэўца выбіралі бярозу, каля якой адбываліся як сімвалічныя дзеянні з вянкамі, так і выкананне песень-заклічак дыялагічнай кампазіцыі.

Прыведзеныя лакальныя варыянты абраду гукання вясны — яскравае сведчанне суадносін агульнанароднага і мясцовага ў фальклору.

⁷ Агапкина Т. А. Этнографические связи календарных песен. М., 2000. С. 18.

Венета Георгиева-Козарева (Габрово, Болгария)

ГАБРОВСКИЯТ ХУМОР И ДОМЪТ НА ХУМОРА И САТИРА В БЕЛАРУС (Дом на хумора и сатирата)

Интересът ни към тази тема е продиктуван от факта, че габровските вицове излизат за първи път на руски език извън страната в Минск¹. Домът притежава изданието благодарение на дарение от Андрей Германов (1932–1981), поет, преводач и голям приятел на Дома, направено на 6.12.1976 г. (35 хумористични книги на руски и беларуски) след гостуване на писателска делегация² от Минск. Месец по-рано проф. Нил Гилевич подарява 16 книги хумор на беларуски език. А. Германов остава активен пропагандатор на беларуската култура и в Дома на хумора и сатирата

¹ Габровские улыбки / Пер. с болгарского Ванкарем Никифорович. Мн., 1968.

² Гости на Дома в рамките на Дни на съветската култура са проф. Нил Гилевич, тогава зам. председател на СПБ, поет, преводач, фолклорист; Анатол Вярцински, поет, тогава секретар на СПБ, и Васил Зуйонак, поет сатирик. Посещават нашия край самостоятелно, придружавани от А. Германов, и се запознават с творци от града и културни забележителности.

(по-нататък — ДХС. — В. Г.) до края на дните си — прави две дарения от книги с хумор на беларуски, руски, молдавски език на 24.03. и 30.04.1977 г.

С настоящето съобщение нямаме за цел да повтаряме информацията от «Габровския хумор и Домът на хумора и сатирата в българския и чуждестранен печат. 1972–1982. Препоръчителна библиография»³, търсили сме новите данни, а богатството на материала заслужава нашето внимание.

Но да се върнем на първия руски превод на габровските анекдоти в Минск, Беларус. Преводачът и съставителят Ванкарем Никифорович (1934) не е посочил изданието, което е използвал в работата си, но по годината можем да се ориентираме, че е имал предвид някое от първите. Сборникът започва с кратко обръщение «Скъпи читателю!» от известния сатирик и драматург Андрей Макайонак: «Ако искаш да станеш по-силен от другите, въоръжавай се с шегата, смях, чувство за хумор. В трудни жизнени моменти шегата, смехът, хуморът правят по-поносими битовите неприятности, а радостните дни украсяват живота.» И завършва с думите: «Въоръжавай се, скъпи читателю, с този малък сборник «Габровски усмивки». Той ще ти помогне да станеш малко по-силен».

Никифорович е съставител на още един сборник хумор — «Почивка с баснописец. Български хумор»⁴, в чийто предговор четем: «По традиция в България град Габрово е своеобразна столица на смеха. Тук вече няколко години работи Дом на хумора и сатирата, където е събрана най-голямата сбирка в света от книги, рисунки, карикатури на майсторите на смеха от всички континенти на планетата. Веднъж на две години в Габрово се провежда многодневен фестивал на хумора и сатирата с весело карнавално шествие, международни конкурси за най-смешна рисунка, най-смешен хумористичен разказ, най-сполучлива кинокомедия...»⁵ Същността на Дома на хумора и сатирата само е загатната, има грешки и в посочените параметри, но все пак целта на предговора е друга — да направи преглед на сатиричната и хумористична българска литература, като започва от фолклора, минава през Кирил и Методий, за да стигне до наши дни.

На следващата година В. Никифорович отново е преводач и съставител на сборник с български хумор «Усмивки на приятели»⁶, този път на руски език. Тук в предговора отбелязва: «Характерно е, че съвременният

³ Подготвена и издадена от Дома на хумора и сатирата през 1983 г. Според нея в цитирания период има само две публикации в Беларус по темата: в «Магілёўская праўда», 7. 07. 1975 и в «Знамя юности», 5. 08. 1979

⁴ Адпачынак з байкапісцам. Балгарскі гумар / Укл., прадмова і пер. В. Нікіфаровіч, мастак К. Куксо. Мн., 1980.

⁵ Пак там, С. 5.

⁶ Улыбки друзей: Сб. болгарского юмора / Сост. и пер. с болгарского В. В. Никифорович. Мн., 1981.

български фолклор постоянно се попълва с нови смешни и остроумни истории за грижовни и пестеливи габровци, при това жителите на Габрово, голям индустриален град на социалистическа България, не само не се обиждат от веселите и точни шеги, но и сами измислят всякакви забавни небивалици за себе си. Не случайно именно в Габрово веднъж на две години се провеждат световно известните фестивали на сатирата и хумора... Може смело да се твърди, че неизчерпаемото остроумие и оптимизъм са типични черти на българския народ. «Светът е оцелял, защото се е смял» — обичат да повтарят габровци. Трудно е да не се съгласим с българите, че смехът не само е залог за бодрост и здраве, но и средство за общуване и взаимно разбирателство между хората.

А колко е необходимо понякога с усмивка, смеейки се да се разделим със своите слабости и недостатъци!»⁷

Сборникът започва с габровски вицове, които заемат повече от половината книжка. Тук те са допълнени и редактирани в сравнение с първото, самостоятелното издание. Книгата е подарък от Николай Хонин, изпратена е на 2.10.1981 г. с автограф на името на директора Ст. Фъртунов.

Никифорович е съставител и на «Усмивки по старите снимки»⁸. Във въстъпителната част «Донесено от България» той признава: «Често ми се е случвало да ходя в България и винаги съм донасял от там шеги и анекдоти... Хуморът, смехът, сатирата, усещането за исторически оптимизъм са помогнали на българите да оцелеят, да запазят себе си, езика си и духовността си в тежките столетия на иго и асимилация. Можем да се убедим в това, като посетим световноизвестния Дом на хумора и сатирата в Габрово, уникален център-музей за изучаване на българския хумор и сатира на всички времена и народи. Веднъж на две години на фестивала в Габрово от цял свят се събират най-добрите писатели-сатирици, художници карикатуристи, създатели на комедийни филми и спектакли, музиканти, артисти. Например фестивалът през 1989 завърши със сатиричната комедия «Мъдромер» на Николай Матуковски, постановка на нашите купаловци...»⁹. По този начин преводачът на габровските шеги на руски в Беларус непрекъснато пропагандира българския хумор и сатира, и във всяко ново издание непременно говори за Габрово и феноменалния хумор на габровци. Домът разполага и с екземпляр, подарен от преводача.

Тези му качества са оценени по достойнство и през 1980 година редакцията на бъдещия алманах «Апропо» го кани да изкаже мнението си по новото издание и той го прави подробно на цели 3 страници.

⁷ Улыбки друзей. С. 4

⁸ Усмешкі на старых здымках. Госць бібліятэкі «Вожыка» — балгарскі штогьднэвік «Стършел» («Авадзень»). Апавяданні, гумарэскі / Выбраў і перакладаў з балгарскай мовы В. Нікіфаровіч. [Бібліятэка «Вожыка»]. Мн., 1990.

⁹ Пак там, С. 3

Вероятно Ванкарем Никифорович щеше да продължи активната си преводаческа дейност и българският хумор щеше да намира нови читатели в Беларус, но преводачът сега живее в САЩ и нямаме информация за творческите му занимания там. Допускаме, че поне габровските вицове са се появили по някакъв начин в негов превод в някое от многобройните руско-езични издания там.

Професор Нил Гилевич (1931), който има изключителна заслуга за популяризирането на българската култура в СССР, издаде на беларуски антология на българската сатирична и хумористична поезия, озаглавена «Презареден патрон»¹⁰. «Българският смях звучи в цял свят. Българският народ не е падал духом, не е изгубвал чувството си за хумор и под тежко чуждоземно иго: гневният, саркастичен смях му е служил като едно от действителните средства за борба с врага. Той и сега се смее, разделяйки се с миналото си и стрейки новото социалистическо общество, макар че работи «не на шега». Смее се на остатъците от миналото, на различни човешки слабости и увлечения. Българите се смеят и на себе си — на свойствените на българина (габровеца) причудливи особености на характера от рода на необикновената му пестеливост»¹¹. С тези думи в предговора Кандрат Крапива (1896–1991), народен писател, сатирик и по това време жив класик на беларуската литература отбелязва, макар и толкова накратко, най-характерното за габровския хумор.

Интересно е участието на няколко беларуски библиотеки в събирателската и творческа работа на ДХС. Те откликват на голямата събирателска кампания на института от края на 1976 и началото на 1977 г. Първи се отзовават от юношеския филиал на библиотека «Е. Карски» в Гродно, като не само изпращат 11 хумористични книги от обменния си фонд, но и изразяват възторга си от габровската идея: «С радост възприехме съобщението за откриване на Международен център на хумора... Габровските вицове облетяха целия свят... Пожелаваме ви успехи във всичко.»¹²

Веднага след това се получава пратка от Областната библиотека в Могилъв с писмо, в което съобщават как биха могли да си сътрудничат с Дома. Писмото започва с думите: «Приветстваме вашето интересно начинание за създаване на международен център на сатирата и хумора. Надяваме се, че винаги ще ви съпътства успех в благородното ви дело»¹³. В Могилъв, с който тогава Габрово е побратимен, излиза на руски книгата «От сърце към сърце», съвместно издание на политици и творци от двата града, като

¹⁰ Гилевич Н. Перазараджаным набоем: Маленькая анталогія балгарскай сатырычнай і гумарыстычнай паэзіі. [Бібліятэка «Вожыка»]. Мн., 1981.

¹¹ Пак там, С. 3–4

¹² Писмото е получено в Дома на 11 март 1977 и е подписано от зав. юношеския отдел на областната библиотека «Е. Карски».

¹³ Писмото е от април 1977 и е подписано от О. Баранова

в нея също има материали, свързани в някаква степен с темата на нашето съобщение¹⁴.

С Държавната библиотека на тогавашна БССР (сега — Националната библиотека на Беларус) контактите са най-продължителни, и това е напълно естествено. Първото им писмо от 16 май 1977 е подписано от главния библиотекар на библиотеката Нина Вагаци, която още в началото бърза да уточни: «Приветстваме създаването на Дома на хумора и сатирата и сме готови да ви помогнем, с каквото можем.» Книгообменът с тази библиотека продължава през 1985 (март-април, декември), много активен е през 1986, 1990, през 1991 изпращат книги с фолклорен хумор за подготвяното издание от ДХС «Вицът». След това контактите са редки — по понятни причини книгообменът е затруднен.

Специално внимание заслужава участието на 8 писатели и поети в международния литературен конкурс за наградата «Хитър Петър», изпращали творбите си от 1977 до 1993 г. Не разполагаме с техни публикации в средствата за масова информация там, но не се съмняваме, че темата ДХС и «габровски хумор» никога не им е чужда. Допускаме, че същото е валидно и за хората на четката, за фотографите, участвали в различни години в Международното биенале на хумора и сатирата в изкуствата (по-нататък — МБХСИ), в това число и в XIV-то тази година. Като нагледен пример за връзката на беларуски творци с Габрово е и обръщението на Ригор Барадулін (1935), поет лирик и сатирик, към зрителочитателя (изкована от него дума — *В. Г.*) на «Лица с лице» — миниатюрна книжка с дружески шаржове и епиграми. Поетът представя съавтора си Константин Куксо чрез наградата му на Биенале Габрово'79: «А в прочутия с остроумието си Габрово през 1979 стана лауреат на IV международно биенале на карикатурата и сатиричната скулптура, като получи II награда — сребърно огърлие. Такова украшение подхожда и на мъж, още повече че среброто е на късмет, на успех!»¹⁵ Не се съмняваме, че актьорите от Държавен академичен театър «Янка Купала», гастролирали на сцената на ДТ «Рачо Стоянов» с комедията «Мъдромер» на Н. Матуковски по време на Биенале'89, също си спомнят посещенията на Дома и атмосферата на «столицата на смеха», а и са отразили пребиваването си у нас в пресата.

Интересен според нас е случаят с Анатоли Сас, който написва първото си писмо до Дома на 13.10.1989 г. след посещение на България. Той е българин по майчина линия — майка му е родена в Килифарево. По време на гостуването си в родината ѝ посещава също така и Дома на хумора и сатирата, а когато се връща в Минск, започва да пише поетизирани варианти на

¹⁴ Аношкин И. Славянское родное слово. От сердца к сердцу. Мн., 1985. С. 110–113; пак там: Фортунов С. Габрово для всех. С. 116–119. За книгата бе писано в габровската преса след излизането.

¹⁵ Абразы без абrazy. Маляваў К. Куксо, рыфмаваў Р. Барадулін. Мн., 1985.

габровските вицове¹⁶. Публикуван е голям очерк за Анатол Сас, басни и хумористични стихотворения, чийто сюжет е почерпен от габровските анекдоти. Пише на руски език. Предполагаме, че като активен участник в художествената самодейност ги е включил в репертоара си. През същата година е сред участниците в международния литературен конкурс «Хитър Петър», дори Посолството на Р България уведомява Дома за неговото увлечение да претворява в рими габровския хумор. Кoresпонденцията прекъсва след 31.03.1993 г.

Съюзът на беларуските писатели участва по подходящ начин в събирателската работа на Дома — на 10.05.1976 г. препоръчва за контакти 3 значими писатели (писмото е на руски и е подписано от Анатол Вярцински, тогава секретар на Съюза), на 28.01.1977, когато изпраща биографични и биобиблиографични справки и книгата «Ніжнія Байдуны» на Янка Брил за участие в конкурса «Хитър Петър», а на 26.03.1986 лит. консултант Н. Гомолко изпраща адреса на литературен музей на А. Макайонак.

Редакцията на хумористичното списание «Вожык» също откликва на поканата да съдейства за включване на беларуски карикатуристи в Антологията на карикатурата на ХХ век. Писмата са на руски език, първото, от 26.08.1974 г. е подписано от редактора Г. Громико и съдържа рисунки и шаржове на 4 автори за антологията; на 20.04.1989 г. в писмо, подписано от худ. редактор А. Гармаза се изразява готовност «Авторите на беларуското списание «Вожык» да поддържат постоянни контакти с Дома на хумора и сатирата и си обменят информация.»

Накрая си позволяваме да цитираме и няколко наши публикации по темата в Беларус¹⁷, направени по покана на съответните редакции там.

За Габрово, габровския хумор и ДХС става дума и в отделни предавания на Беларуската телевизия, за които не разполагаме с точни данни (1989).

През 1995 г. делегация от ДХС, съставена от директора и автора на тези редове, бе почетен гост на първия Общобеларуски фестивал на хумора в Калинкавички район, Гомелска област. Ние участвахме в работата на журито за най-добра карикатура и присъдихме специалната награда на Дома. Фолклорното студио «Сябрына» на Беларуската телевизия засне всички празнични прояви и е излъчила филм, отделни епизоди от който притежава ДХС благодарение на худ. ръководител на редакцията Данат Яканюк. В централната и местната преса също има публикации за празниците.

За съжаление, през последните години контактите на ДХС с беларуските културни институти и творци са чисто символични, затова не разполагаме с най-нова информация за публикации в Беларус.

¹⁶ Вестник «Воскресение» (изд. на Заводски район, Минск). 10.12.1992; 24.03.1993; 14.03.1993.

¹⁷ Козарова-Георгиева В. Як смяюцца у Габраве // Літ. і мастацтва. 1985. 2 жн.; Наш вясельы Дом // Работніца і сялянка. 1986. № 6. С. 24, съдържа и габровски вицове, с. 25; Беларуская культура у Балгарыі (1986–1990) // Беларусіка 1. Мн., 1993. С. 16–19 (доклад, четен на Международен конгрес на беларусистите, 25–27 май 1991 в Минск).

Според нас цитираните факти, почерпени от архива на ДХС достатъчно категорично сочат активни творчески връзки, траен интерес към габровския хумор и Дома в Беларус. Габровският хумор и ДХС за пореден път са вълшебната дума, която отваря врати и печели приятели. От друга страна трябва да изтъкнем заслугата на цяло поколение интелектуалци в Беларус, свързани трайно с българската култура (на първо място Нил Гилевич, В. Никифорович, Анатоли Вярцински и др.), чиито творчески изяви превърнаха българския феномен — габровски хумор — в марка на българската култура изобщо. В този смисъл ДХС продължава традицията и става посредник в един неспирен културен диалог.

Аляксей Пяткевіч (Гродна, Беларусь)

КАФЕДРА БЕЛАРУСКАЙ КУЛЬТУРЫ: КІРУНКІ СЛАВЯНСКІХ НАВУКОВЫХ СУВЯЗЕЙ

Кафедра — необходимая структура не толькі навучальнай, а і навуковай работы ў вышэйшай школе. Аб'ядноўваючы выкладчыкаў адной спецыяльнасці, кафедра арыентуе іх весці навуковыя даследаванні ў кірунку, які вызначаецца профілем спецыяльнасці. Разам з тым, у межах адпаведнага профілю моцць выяўляцца дастаткова розныя індывідуальныя навуковыя інтарэсы. І чым больш актыўна дзейнічае кафедра як цэласная навуковая адзінка, шукаючы свае прыярытэтныя ідэі, распрацоўваючы адзіныя праекты, тым больш паспяхова раскрываюцца творчыя магчымасці кожнага з выкладчыкаў. Пэўна, гэтая ўзаемасувязь агульных і прыватных навуковых зацікаўленняў найбольш арганічная для кафедраў гуманітарных спецыяльнасцей, якія дазваляюць больш гнутка ўлічваць рознабаковыя індывідуальныя патрэбы даследчыкаў.

Кафедра беларускай культуры Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Я. Купалы была створана ў 1990 г. і ў значнай меры рэалізавалася ў навуковых адносінах за пройдзены час. Прынамсі, тут выраслі спецыялісты, якія, чытаючы базавыя навучальныя курсы, распрацоўваюць навуковую тэматыку па гісторыі беларускай культуры і выконваюць салідныя навуковыя планы. Агульнакафедральная тэматыка звязана пераважна з праблемамі рэгіянальнай культуры Гродзеншчыны. Па гэтай тэматыцы кафедрай праведзены дзве міжнародныя навуковыя канферэнцыі, якія выявілі многія праблемы беларускай культуралогіі і многія недаследаваныя пытанні нацыянальнай духоўнай спадчыны. На канферэнцыях даследчыкі з Беларусі, Польшчы, Расіі, Літвы высветлілі шматгранныя аспекты культуры

гродзенскага рэгіёну ў яе сувязях з працэсамі духоўнага жыцця суседніх рэгіёнаў, жыцця Польшчы, Расіі. Выхады ў культуры розных славянскіх народаў найлепш ажыццяўляліся на матэрыялах этна-канфесійнага, археалагічнага, нумізматычнага, філалагічнага, выяўленча-мастацкага вывучэння рэгіёну. Кафедра ўдзельнічала ў выкананні комплекснай тэмы Гродзенскага ўніверсітэта «Этнасацыяльныя і культурныя працэсы ў заходнім рэгіёне Беларусі». Разам з кафедрай беларускай культуры ўніверсітэта ў Беластоку вывучаецца беларуска-польскае культурнае памежжа. Распрацоўваецца сумесна з польскімі навукоўцамі праект «Беларусы і палякі ў гістарычным жыцці: праблемы ўзаемаідэнтыфікацыі этнасаў».

Выкананне комплексных тэм спалучалася з працаю над індывідуальнымі планами, у якой раскрываліся адметныя навуковыя схільнасці, даследчыя здольнасці супрацоўнікаў. Яны выступалі з дакладамі на навуковых канферэнцыях па тэматычных напрамках, што выяўляюць шырокі спектр народознаўча-культуралагічных даследаванняў (беларусіка, паланістыка, іудаіка, міжславянскія, славяна-балцкія сувязі, рэгіянальна-этнічныя, рэгіянальна-канфесійныя пытанні). Навуковыя сувязі кафедры, індывідуальныя зацікаўленні выкладчыкаў выявіліся і ў географіі навуковых канферэнцый, на якіх выступілі выкладчыкі. Гэта Гродна, Мінск, Гомель, Віцебск, Брэст, Кракаў, Варшава, Познань, Торунь, Люблін, Гданьск, Беласток, Асовец, Пецяярбург, Масква, Ноўгарад, Пскоў, Вільнюс, Львоў, Чарнігаў; пункты правядзення рэгіянальных навуковых канферэнцый — амаль усе райцэнтры Гродзенскай вобласці, а таксама Полацк, Глыбокае, Міёры, Браслаў у Беларусі, Саколка, Бельск Падляшскі, Гайнаўка ў Польшчы.

Супрацоўнікі кафедры дастаткова вызначыліся са сваімі навуковымі тэмамі. Напрыклад, сярэднявечныя гістарычна-культурныя працэсы і з'явы вывучаюць Г. М. Семянчук, А. А. Семянчук, С. А. Піваварчык. Навуковыя даклады і публікацыі Г. М. Семенчука звязаны з помнікамі археалогіі Беларусі і памежных тэрыторый («Сярэднявечная археалогія паміж Бугам і Нёманам», «Замак і двор у сярэднявеччы», «Дрысвяты — памежны горад Полацкай зямлі ў раннім сярэднявеччы», «Археалогія беларускіх гарадоў XV–XVIII стст.», «Унікальны археалагічны помнік Браслаўшчыны»), з палітычнай і культурнай гісторыяй Полацкай зямлі («Фармаванне і развіццё тэрыторыі Полацкай зямлі ў IX–XIII стст.», «Полацкая зямля ў сістэме палітычных адносін Усходняй Еўропы IX–XI стст.», «Да праблемы палітычных кантактаў паміж усходнеславянскімі і балцкімі народамі ў сярэднявеччы»), з культурай заходнебеларускага рэгіёну («Культурая архітэктура заходняга рэгіёну Беларусі», «Уніяцкія храмы Гродзеншчыны ў культурна-гістарычным развіцці», «Праваслаўныя манастыры Падляшша ў 1786–1789 гг.»). Гісторыю храмаў Гродзеншчыны, іх архітэктура-стылёвыя асаблівасці вывучае і Т. Р. Маліноўская, аўтар грунтоўных публікацый і дакладаў па гэтай тэме.

Даследаванні Г. М. Семенчука і Т. Р. Маліноўскай выяўляюць шырокі гістарычна-культурны кантэкст стасункаў паміж Усходам і Захадам. Такія кантэкстуальныя лініі прыкметныя і ў працах С. А. Піваварчыка, сааўтара з Г. М. Семенчуком навучальнага дапаможніка «Археалогія Беларусі». Ч. 1–2 (Гродна, 1996–1997). Вывучаючы археалагічныя помнікі, даследчык прасочвае працэсы культурнага жыцця часоў сярэднявекі, разглядае на гэтым матэрыяле шмат якія вузлавыя пытанні міжэтнічных адносін на беларускай і памежных тэрыторыях. Пра гэта сведчаць яго даклады і публікацыі «Этнакультурныя працэсы ў Беларуска-Панямонні часоў ранняга сярэднявечча», «Этнічны склад насельніцтва Беларускага Панямоння ў X–XIII стст.», «Беларуска-польскае памежжа ў эпоху сярэднявечча», «Фармаванне структуры пасяленняў Беларускага Панямоння ў эпоху сярэднявечча». З гэтай тэматыкай непасрэдна звязаны яго працы па гісторыі і культуры нацыянальных меншасцей Беларусі, пераважна яўрэйскай і татарскай («Крыніцы па гісторыі беларускіх татарскай у фондах Беларускага дзяржаўнага музея гісторыі рэлігіі», «Яўрэйская абшчына Беларусі ў XVI – пач. XX ст.» і інш.).

Польскія хронікі XVI ст. у іх сувязях з духоўным жыццём тагачаснай Беларусі — асноўны кірунак навуковай працы А. А. Семянчук. Хронікі вывучаюцца як крыніцы па гісторыі культуры і як помнікі культуры, якія тлумачаць многія аспекты польска-беларускіх сувязяў («Польскія хронікі 2-й паловы XVI ст. як крыніцы па этнакультурнай і рэлігійнай гісторыі Вялікага Княства Літоўскага», «Традыцыйная культура і народныя вераванні ў Вялікім Княстве Літоўскім у святле польскіх хронік XVI ст.», «Аблічча Ўсходу ў польскім летапісанні канца XVI ст.», «Беларуская і польская мовы ў кніжнай культуры Беларусі ў XVI ст.», «Фальклор у польскіх хроніках і беларуска-літоўскіх летапісах»).

Гісторыя грамадска-філасофскай думкі Беларусі, культура беларускай эміграцыі, беларуска-польскія культурныя сувязі на сучасным этапе, гісторыя Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта — сфера навуковых інтарэсаў С. А. Габрусевіча У яго шматлікіх дакладах на тэмы культурна-асветніцкай дзейнасці, школьніцтва, літаратурных і навуковых кантактаў Беларусі і Польшчы выявіліся актуальныя праблемы памежнага культурнага ўзаемадзеяння абодвух народаў.

Асаблівасці культуры гродзенскага рэгіёну, яе гісторыю, этна-канфесійную спецыфічнасць на беларуска-польскім культурным памежжы вывучае А. М. Пяткевіч, аўтар кнігі «Літаратурная Гродзеншчына» (Мн., 1996), публікацыі і даклады: «Рэгіянальныя асаблівасці культуры Гродзеншчыны», «Рукапісная кніга на Гродзеншчыне ў XIV–XVI стст.», «Рэгіянальныя асаблівасці польскай літаратуры XIX ст. у Беларусі», «Польская мова ў беларускай культуры XIX ст.», «Людзі культуры Гродзеншчыны. Рэгіянальныя асаблівасці лёсаў». Яшчэ яго хвалюе праблема асветніцкага руху ў Беларусі ў XIX–XX стст., які разглядаецца як частка нацыянальна-вызваленчай,

адраджэнцкай дзейнасці беларускай інтэлігенцыі («Нацыянальнае мінулае і рух асветніцкай ідэалогіі ў Беларусі ў XIX ст.», «Асветніцкія ідэі ў беларускай культуры XIX ст.», «Асветніцкі кірунак творчай дзейнасці Я. Купалы», «Асветніцкі кірунак творчай дзейнасці С. Яновіча»). У тым жа рэчышчы працуе аспірант кафедры П. К. Банцэвіч, аўтар дакладаў і публікацый па тэме «Асветніцкая дзейнасць Уладзіміра Караткевіча».

Этнакультурныя працэсы XIX ст. у Гродзенскай губерні, праблемы культурнай гісторыі мікрарэгіёнаў — асноўныя кірункі навуковых даследаванняў С. М. Токця. Яго публікацыі і даклады, пабудаваныя на архіўных матэрыялах, прысвечаны фарміраванню нацыянальнай свядомасці беларусаў і нацыянальных меншасцей Гродзеншчыны, этнаканфесійнай палітыцы царскіх уладаў, міжканфесійным адносінам і ўзаемаўплывам у сферы культурнага развіцця, мастацкаму жыццю рэгіёну ў XIX — пачатку XX ст. Аспірантка С. У. Словік працуе над тэмай «Культура шляхецкай сям’і ў Беларусі ў XIX ст.», аспірантка С. В. Чувак вывучае ментальнасць беларусаў (на матэрыяле творчасці Я. Коласа).

Грамадска-канфесійны рух у Заходняй Беларусі 20–30-х гг., дзейнасць Беларускай хрысціянскай дэмакратыі даследуюць І. І. Трацяк і Э. А. Мазько. На першым плане ў І. І. Трацяка — праца на нацыянальнай культурнай ніве беларускіх каталіцкіх святароў, іх роля ва ўмацаванні і развіцці адраджэнца-патрыятычных ідэй. Яе публікацыі і даклады, што маюць добрую тэалагічную базу, аднастроўваюць розныя грані асветніцкай дзейнасці святароў — літаратурна-мастацкую, рэдактарска-выдавецкую, школьную, душпастырска-прапагандыстскую — і паказваюць такім чынам месца хрысціянскіх канфесій у заходнебеларускім культурна-вызваленчым руху, па-свойму унікальным у сістэме славянскіх цывілізацый.

Культурна-асветніцкая дзейнасць Беларускай хрысціянскай дэмакратыі даследуецца Э. А. Мазько ў шырокім кантэксце заходнебеларускага грамадскага жыцця. Вывучэнне праграм і практычных спраў БДХ дазволіла трактаваць гэтую партыю як глыбокі нацыянальны рух, які паслядоўна трымаўся мірных сродкаў вырашэння гістарычнага лёсу беларусаў. Артыкулы і даклады Э. А. Мазько, пабудаваныя на архіўным матэрыяле, даюць шматгранны вобраз гэтага моцнага заходнебеларускага руху.

Арыгінальнае прачытанне М. Багдановіча, яго эстэтыкі і паэтыкі ў кантэксце беларускай культуры — у публікацыях і дакладах Ю. В. Пацюпы. Глыбокае крытычнае пераасэнсаванне ўжо зробленага даследчыкамі паэта, давер да яго тэкстаў, умёнае бачыць яго постаць у сістэме славянскіх мастацкіх культур дапамагае раскрыць інтэлектуальную значнасць, наватарскую скіраванасць Багдановіча-творцы. Цікавая інтэрпрэтацыя М. Багдановіча звязана ў Ю. В. Пацюпы з вывучэннем беларускай лексікі, яе этымалагічна-карнявых асноў.

Урэшце, на кафедры вывучаецца беларуская народная культура, хаця не столькі як самакаштоўная з’ява, а як маральная аснова творчасці

В. Быкава. Гэтую тэму распрацоўвае М. Б. Пажарыцкі, аўтар шэрагу публікацый пра пісьменніка.

Навуковыя перспектывы кафедры беларускай культуры — у пошуку дамінантных кірункаў даследчай працы, ва ўзаемаўзгодненасці і звязанасці рознабаковых інтарэсаў творчых асоб. Гэтыя інтарэсы застануцца шмат у чым злучанымі з праблемамі культуры свайго рэгіёну, вельмі багатай як культуры памежнай тэрыторыі.

Надежда Высоцкая (Минск)

РОЛЬ БЕЛОРУССКОЙ ИКОНОПИСИ В РАЗВИТИИ ХРИСТИАНСКОГО ИСКУССТВА

Христианизация Беларуси (988 г.) шла одновременно с ее эллинизацией при сохранении очень живучих традиций языческой культуры. Причем этот процесс захватил все виды искусства и архитектуру.

Создание в древних городах Беларуси локального круга памятников происходило в переосмыслении традиций искусства Византии, Киевской Руси, Западной Европы, стран Средиземноморья и Ближнего Востока.

Архитектура, фресковая живопись, пластика, декоративно-прикладное искусство Беларуси XII–XIV вв. демонстрируют высокий уровень культуры древних городов, которая стала прочным фундаментом для развития искусства следующих столетий.

В иконописи Беларуси традиции византийско-русского искусства, получившие преломление в культуре древних городов (IX–XIV вв.) органично слиты со стилистическими особенностями западноевропейского искусства — романского, готики и Ренессанса (IX–XVI вв.), барокко (конец XVI–XVIII вв.) и классицизма. Причины этого явления коренятся в особенностях исторического развития Беларуси. Расположенная на стыке латинского Запада и православного Востока, она входила в состав Великого Княжества Литовского (XIV–XVI вв.) и Речи Посполитой (XVI–XVIII вв.). В этих условиях происходило формирование белорусской народности, языка, культуры (XIV–XVI вв.).

Формирование белорусской иконописной школы относится к XV–XVI вв., когда местные изографы, усвоив византийско-русскую технологию, обрели свой индивидуальный почерк, нашли типы, характеры, свое понимание колорита, агиографии. В это время появилось немало местночтимых

икон «Богоматери Одигитрии» в Жировицах, Минске, Супрасле, Новом Сержене, Вильно и др.

В церковных интерьерах (по документам 1549, 1556, 1571, 1579, 1588, 1590 гг.) утвердился иконостас, система которого была разработана крупными художниками Древней Руси — Андреем Рублевым, Феофаном Греком, Симеоном Черным, Прохором из Городца. «Царские врата» XVI в. из Ялова (Национальный художественный музей Республики Беларусь, далее НХМ РБ) — редкий пример традиционной иконографии с приматом графического начала в его художественном решении.

Связи с древнерусской культурой прослеживаются в искусстве Беларуси и ранее. Например, икона «Дмитрий Солунский» XIV в. из Щорсов, по мнению Н. Н. Померанцева, тяготела к памятникам новгородской живописи XII в. Они хорошо были ощутимы в иконописи XV–XVI вв. В традициях древнерусского искусства выполнена изумительная по своей выразительности «Богоматерь Одигитрия Иерусалимская» в Пинске, которая перекликается с работами великого Дионисия (1430/1440–1500/1508), «Богоматерь Одигитрия» из Губинки. Одновременно в живописи обнаруживаются контакты с западноевропейским искусством: в иконах, известных по фотографиям конца XIX – начала XX в., — «Онуфрий с припадающим мстиславским князем Ю. Ю. Лугвеничем» (1407), «Богоматерь Умиление Жировицкая» (1470), последняя, по характеристике Н. П. Кондакова, сохранила итальянский характер более, чем все греко-итальянские переводы данного типа. Этот же ученый считал, что она в числе большой серии икон в XV в. перешла с «Балканского полуострова через Южную Россию (вовсе не из Польши) в Вильно (Остробрамская), Минск, Гродно, Жировицы». Убедительным примером может служить икона «Богоматерь Одигитрия» из Случчины (конца XV – начала XVI в.), в которой одновременно с усвоением традиций древнерусского искусства прослеживаются связи с итальянской и так называемой итало-критской школой живописи конца XV – начала XVI в., проявляющиеся в орнаменте лепного нимба. Те же черты присущи «Богоматери Одигитрии Смоленской» (XVI в.) из Дубенца. Следовательно, в живописи Беларуси XIV–XV вв. усваиваются достижения древнерусского и западноевропейского искусства.

Немалое значение для развития культуры Беларуси имели контакты белорусских ремесленников с народами, населявшими Балканский полуостров, что отмечали Н. П. Кондаков, Г. В. Штыхов, В. И. Пичета. Последний писал, что Украина и Беларусь «в этот период национально-культурного Возрождения находятся в тесном культурном общении со всеми славянскими странами, явление очень важное и интересное, на которое наши историки сравнительно мало обращали внимание». Именно в это время целый ряд рукописей на Украине и в Беларуси появляются на сербском языке. В XVI в. в Беларуси работают и сербские художники. Например, в Благовещенской церкви Супрасльского монастыря в 1557 г. «Сербину

Нектарию маляру за Деисусец теплое церкви дано 6 коп. грошей, а золото церковное». Рядом с этим мастером в Супрасле работали живописцы, создавшие портреты фундатора Благовещенской церкви А. И. Ходкевича (ум. 1549) и смоленского епископа, митрополита Киевской и Всея Руси И. Солтана (ум. 1521).

Сильным, как уже говорилось выше, было влияние итало-критского, итальянского ренессансного искусства, которое компромиссно сплавлялось со средневековым мышлением. Наиболее ярко эти черты прослеживаются в деятельности выдающегося белорусского первопечатника, просветителя, философа, уроженца Полоцка — Франциска Скорины (ок. 1490 — не позднее 1551 г.).

В белорусских городах периода расцвета гуманизма, реформационного движения, развития книгопечатания работали живописцы: пинский маляр Новоша, которому пинский князь Федор Ярославич в 1525 г. «дал две двoryщи в селе Серниках и двор в месте Пинском», в Гродно в 1539–1540-х гг. — Афанасий Антонович, в 1570–1580-х гг. была известна целая группа «маляров могилевских» — Исаак Иванович, Макар Окулинич, Ломако(то) Федорович, Семенович, Дмитр Иванович, Макар Маляр, Макарова Малярова, что свидетельствует о существовании в этом городе цеха живописцев.

В 1482 г. владыко Лещинского монастыря под Пинском Васьян, монах Ростовский, дал 100 рублей иконописцам, которые «писа чудно вельми Деисус с праздниками и пророками». В Минске жил художник Иероним (1591).

Наличие в Беларуси большого числа художников (26 живописцев, 44 скульптора, 105 золотых дел мастеров), создававших ренессансные портреты, мемориальную пластику, резьбу, скульптуру, алтарную, светскую, монументальную живопись, памятники декоративно-прикладного искусства, хорошее знание ими достижений искусства Сербии, Германии, Италии, Нидерландов и других стран свидетельствуют о взлете культуры Беларуси той поры.

В иконописи второй половины XVI в., например, иконах «Христос Вседержитель» из Бытени, «Параскева» из Случчины (НХМ РБ) ошутимы черты позднего Ренессанса (маньеризма), в недрах которого происходило формирование барокко — нового стиля, определившего культуру Беларуси XVII–XVIII вв. В «Параскеве» из Случчины наряду с традиционными приемами письма доличного видны реалистические тенденции, выраженные в светотеневой моделировке лика, в стремлении к передаче глубины. Они же наблюдаются и в решении позолоченного резного фона.

Прием украшения фона орнаментом был заимствован белорусским изографом из итальянского искусства. Ренессансный орнамент в этом памятнике, как и в работах XVI в. «Богоматерь Одигитрия Минская» в Минске (еще не раскрыта реставраторами), «Христос Вседержитель» в Бытени имеет аналогии в итальянском и немецком ткачестве XV–XVI вв. Иконо-

графическая схема «Параскевы» восходит к гравюре «Петка» из книги «Миня избранная», изданной колонией сербов в Венеции (1538), что позволяет датировать икону серединой – второй половиной XVI в. Белорусский мастер, сохранив пропорции и абрис фигуры, значительно переосмыслил эту гравюру. «Параскева» имеет огромное значение для характеристики белорусской иконописи середины — второй половины XVI в. Она — яркий пример творческих поисков мастеров Беларуси XVI в., работавших над созданием своей манеры письма, соответствующей духу времени.

Культура и искусство этого периода развиваются под знаком борьбы белорусского народа против усиления католицизма после государственной Люблинской (1569) и религиозной Брестской (1596) уний. В результате последней рядом с православной церковью появилась униатская. Верность белорусского народа исконным традициям в этот период приобрела особенно важный политический смысл. Именно эта борьба спасла культуру Беларуси в период вхождения Великого Княжества Литовского в состав Речи Посполитой от «размывания» ее мощными влияниями извне. Ведущая роль в борьбе против иезуитской пропаганды, за белорусскую культуру, язык принадлежала братствам, созданным во многих городах, местечках. Они содержали на свои средства школы, типографии, монастыри, при которых были школы, типографии, ремесленные мастерские. Объединение иконописцев, резчиков, печатников, гравюров при братствах способствовало созданию тесных контактов между ними и благоприятствовало дальнейшему развитию искусства Беларуси.

В живописи барокко присутствует аллегоризм, патетика, передача жизненных наблюдений, народный юмор, мажорный колорит. Насыщение реалиями канонических схем превращало иконы в жанровые картины на библейский сюжет, что заметно отличает белорусскую иконопись от искусства Древней Руси.

Наиболее ранними датированными иконами XVII в. являются «Христос Вседержитель» и «Богоматерь Одигитрия» (1640) из Житковичей (НХМ РБ). Они существенно отличаются от произведений XV–XVI вв. более живописной проработкой складок одежд, смелым сочетанием цвета, новым подходом в прописке ликов. Во всем заметно значительное отступление от техники византийской и древнерусской иконописи. При монументальности и величественности композиции в орнаментике икон хорошо ощутимы элементы нового стиля — раннего барокко. Единственным подлинным памятником XVII в. является пока работа Петра Евсеевича из Голынца «Рождество Богоматери» (1649). Сохраняя прием исполнения резного орнамента, характерный для XVI в., Петр Евсеевич смело ввел архитектурный пейзаж за решеткой окна, бытовые предметы, конкретно изобразил персонажи «от себя», т. е. превратил произведение в жанр. Это привело к противоречивости композиции, колорита, манеры письма. Творение Петра Евсеевича из Голынца отличается тесной связью с портретным

искусством, на формирование которого, в свою очередь, оказало влияние мировоззрение белорусских магнатов и шляхты с их приверженностью к заупокойному культу и сарматизму. В этом отразилась особенность иконописи Беларуси, занимающей промежуточное положение между двумя ветвями европейской культуры. Работа Петра Евсеевича показывает, что в развитии реалистических тенденций белорусская иконопись этого времени опережала древнерусское искусство, подъем в котором происходил позднее, во второй половине XVII в. Это произведение — яркий пример белорусской иконописной школы, в которой прослеживается становление национального варианта барокко.

Отличительная черта белорусского искусства — стремление к узорочью, орнаментике — видна в «Богоматери Одигитрии Неувядаемый цвет» из Бастеновичей, в которой широко и смело введен барочный орнамент. Изограф обрамляет поля иконы деревянными накладками с «камнями». Такой прием декорировки упоминается в архивных документах начала XVII в. Оформление подобного типа способствовало превращению икон в картины с рамами, что разрушало строй икон, символичность содержания, художественного языка и свидетельствовало о развитии реалистических тенденций.

Характерное для барокко повышенное внимание к передаче глубины, элементам иллюзионизма, отразилось в работах малоритского мастера (1648–1650): «Покров», «Преображение», «Успение», «Рождество Богоматери», «Целование Иоакима и Анны. Благовестие Анне», созданных под влиянием украинского искусства.

Архивные материалы первой половины XVII в. дают возможность проследить социальный состав известных теперь (не менее 19) художников. Рядом с Петром Евсеевичем из Голынца в Могилеве жил маляр Федор, который свое имущество завещал костелу. Он выполнял заказы костела и белорусских феодалов. Среди живописцев были доминиканский монах Гилярий Хоецкий (Гродно), Викентий (Супрасль), Войцех Ганский, Ян Лотецкий, Фердинанд, Иоганн Шреттер. Некоторые из них расписывали стали лавки для сидения (1644, Гродно), создавали алтарные картины, портреты, как, например, Иоганн Шреттер. В церквах рядом с иконами появляются картины на холстах, что нашло отражение в документах 1629, 1631, 1643 гг. Таким образом, в первой половине XVII в. продолжала развиваться национальная школа иконописи, в которой наблюдается ослабление связей с искусством Балканских народов и усиление контактов с украинской и древнерусской, западноевропейской живописью.

Во второй половине XVII в. развитие иконописи, несмотря на неблагоприятные исторические условия, продолжилось. Беларусь, оставшаяся в составе Речи Посполитой по условиям Андрусовского перемирия (1667) и Вечного мира (1686), вступила в период длительного экономического кризиса, который явился результатом продолжительных войн (1648–1667).

Против этой политики феодалов нередко выступали и художники, например, Казимир в Гродно (1670).

В произведениях второй половины XVII в. — «Богоматерь Умиление» (1659) из Брестчины, «Богоматерь Одигитрия Барколабовская» (около 1659), «Воскресение — Сошествие во ад» из Бездежа, Чечерска (1678), «Царские врата» из Пинкович, «Сошествие во ад» из Дисны, «Христос Вседержитель» из Лыскова (все в НХМ РБ) еще больше внесено мирского начала, изображены конкретные типы, народные характеры. В иконах использован ранее встречавшийся прием декорировки полей (деревянной накладкой с «камнями»), который получил широкое распространение в живописи этого времени на Минщине, Могилевщине. Имеющийся в «Сошествии во ад» (1678) оградный орнамент встречается также во многих памятниках второй половины XVII в. Художники этого времени продолжали широко вводить бытовые мотивы, пейзаж, натюрморт, архитектуру, что обнаруживается в «Успении», «Троице» из Кричева, «Троице» из Брестчины, «Богоматерь Живоносный источник» из Гомельщины, «Сошествие во ад» из Бездежа, Лахвы и Дисны. Реализм и барочная орнаментика фонов, полей, одежды проникали в иконопись Беларуси середины второй половины XVII в. и опосредованно, через гравюры белорусских, украинских старопечатных книг, западноевропейских изданий. Так как они использовались местными мастерами как рисовальные руководства — кужбушки, то одновременно могут быть привлечены для уточнения датировки икон. Популярен среди белорусских изографов был Кутейнский «Трефологион» (1647). Гравюра «Рождество Христово», помещенная в нем, послужила кужбушкой для односюжетной иконы середины XVII в. из Пружан. Другая гравюра этой книги была известна мастеру, создавшему в последней четверти XVII в. «Успение» из Кричева. Сравнение стилистически близких памятников «Апостол Павел» и «Апостол Петр» из Могилевщины с гравюрой в книге «Пречестные акафисты всеседмичные» Киево-Печерской лавры (1677) особенно наглядно показывают, что иконописец для изводов и декоративного оформления икон использовал как кужбушок данную гравюру, что позволяет их датировать последней четвертью XVII в.

В них происходит удивительное слияние католической и православной иконографии. В архивных документах 1778 г. сообщается о приобретении в Лещинский монастырь под Пинском католического аппарата — монстранции и органа. Католический литургический аппарат, например, пушку вводит столинский мастер в византийско-русскую схему «Рождества Богоматери» из Рухчи (НХМ РБ). В иконах стали изображать католических святых. Например, в «Антонии Падуанском» (1744) из Мирянич на Гродненщине (НХМ РБ) мастер в западноевропейскую иконографическую схему поместил изображение Христа из гравюры Максима Воцанки (1680) и, таким образом, соединил местные и западноевропейские традиции.

В декорировке икон этого времени продолжают использоваться декоративные накладки с «камнями» на полях, на фонах появляется расписной, ографленый орнамент, резной по левкасу с «надсечками» и «на чеканное дело» высококоролевельный флоральный орнамент, почерпнутый из голландского искусства XVII в. Все вышеназванные черты характеризуют белорусскую иконописную школу периода зрелого барокко.

В архивных материалах второй половины XVII в. упоминаются имена живописцев, которые работали в Витебске — Федька, который один «иконы вновь пишет и старые починивает», в Могилеве — Афанасий Пигаревич, Игнат Соц, в Гродно — маляр Казимир, Самуил Вронович, в Вильно — Андрей, Степан Горностайский, в Несвиже — Ф. Витановский и др. Наличие имен белорусских художников, а также произведений, известных как по многочисленным архивным материалам и литературным источникам, так и дошедших до наших дней, показывает, что, несмотря на усилившийся феодально-крепостнический и национально-религиозный гнет, разорение, вызванное войнами, и интенсивное переселение ремесленников и таких выдающихся деятелей, как Симеон Полоцкий (1629–1680), в Россию, искусство Беларуси продолжало развиваться.

Во второй половине XVII в. работало немало мастеров в самой Беларуси: живописцев (48), скульпторов (137), золотых дел мастеров (665). В то же время выходцы из Беларуси — живописцы (не менее 30), резчики, керамисты, стекольщики, мастера золотых дел, служили в Оружейной палате в Москве — крупнейшем художественном центре Руси. Они принесли туда свой национальный вариант барокко в «очищенном от католицизма виде». Белорусские художники тем самым сыграли огромную роль в утверждении барокко в Восточной Европе, в европеизации Московской Руси. В то же время можно отметить, что развитие реалистических тенденций в русском и белорусском искусстве шло одновременно. Основным стилистическим направлением было зрелое барокко.

В XVIII в. продолжается развитие барокко. Северная война (1700–1721) принесла неисчислимый урон городам, местечкам, селам Беларуси. Было уничтожено большое число памятников архитектуры, изобразительного и прикладного искусства. Только в Могилеве в 1708 г. девять пудов церковного серебра было перечеканено шведами в монету.

Мастера иконописи, демонстрируя верность местной, древнерусской живописи, не чуждались достижений западноевропейского искусства. По архивным материалам в XVIII в. известны имена 175 живописцев, 149 скульпторов, 909 золотых дел мастеров.

В декоративном оформлении икон используется резной, лепной (1700–1762), ографленый (1740–1797) расписной орнамент. В памятниках позднего барокко (1730–1775) можно увидеть обширный репертуар рококо. Барочная орнаментика держится вплоть до начала XIX в., например, в «Вознесении» Силинича (1808). В то же время в памятниках второй половины

XVIII в. уже наблюдается становление классицизма, нередко в симбиозе с барокко (шерешевский иконостас).

Иконы конца XVII в. и около 1700 г., «Рождество Богоматери» из Ляхович, Ничипоровичей, «Апостолы» из Юрцева написаны под сильным влиянием живописи Беларуси первой половины — середины XVII в. Иконографическая схема иконы из Ничипорович восходит к работе Петра Евсеевича. «Апостолы» по колористическому строю перекликаются с «Ильей» (1668) из Кричева. Стилистически к «Апостолам» примыкает группа икон «Деисус» и «Собор архангела Михаила» из Рубеля, «Петр», «Павел» из Барков.

Представление о характерных особенностях искусства первой половины XVIII в. дают три памятника из Бастеновичей — «Авраамий и Меркурий Смоленские», «Целование Иоакима и Анны», «Поклонение волхвов» (1723–1728). В них традиции белорусской живописи XVI в. переплетаются с достижениями искусства XVIII в. Украшая фон лепным орнаментом, встречаемым в иконописи XV–XVI вв., бастеновичский мастер вкладывает новое содержание в старые композиционные схемы, почерпнутые из древнерусского и западноевропейского ренессансного искусства, и ставит задачи, скорее свойственные светской живописи, нежели иконописи. Передача пространства, архитектуры, расположение фигур на плоскости доски выполнена им в манере, близкой масляной живописи. Орнаментика фона имеет барочный характер. Черты, наблюдаемые в иконах из Бастеновичей, характерны для многих других памятников белорусской живописи первой половины XVIII в. В группе икон из Коссово (1729) «Святое семейство» создана под влиянием гравюры с одноименной картины Б. Ф. Мурильо (1642 г., Мюнхенская галерея), а «Христос Вседержитель», «Богоматерь Одигитрия Минская» — традиционны для белорусской и древнерусской живописи. Неиконописной манерой письма с работами бастеновичского мастера и художника М. С. Сазша «Святое семейство» (1729) из Коссово перекликаются «Чудо Георгия о змие» (1717, 1729, 1736), «Богоматерь с младенцем» (1718, 1731) из Латыголя, Иодчиц, Чернавчиц и из Могилевщины.

Одновременно с рецидивами Ренессанса, наблюдаемыми в работах бастеновичского мастера, «Крыльях алтаря» из Коссово, в искусстве середины XVIII в. все более сильными становятся элементы позднего барокко — рококо, проявляющиеся в лепнине фона — «Христос на престоле. Великий Архиерей» из Пинска, в сквозной резьбе икон из Оброва. В середине — второй половине XVIII в. были популярны гравюры белорусских и украинских книг 1674, 1677, 1724, 1748 гг.

Они стали кужбушками для икон из Оброва и из Молодечно («Никола»), а также из Большого Рожина («Богоматерь Одигитрия. Вознесение» и «Благовещение»). Иногда белорусские изографы XVIII в., как и в предыдущем столетии, обращались к Библии Пискагора, как, например,

в «Благовещении» из Зелова. По гравюре 1724 г. выполнена «Троица» из Большого Малышева. Иконописцем гравюра была использована в зеркальном отражении, поэтому в этой иконе, как и в «Сошествии во ад» из Дисны, получилось, что персонажи левой рукой благословляют. Традиционные схемы мастера повторяли, не понимая их религиозного содержания.

Характерные черты иконописи Беларуси середины — второй половины XVIII в. прослеживаются на группе памятников из сел Латыгово, Шерешева, Давид-Городка, Ольгомля и отдельных иконах из Брестчины, Минщины, Могилевщины, Гомельщины и Витебщины. В декоративном убранстве иконостаса середины — второй половины XVIII в. в Георгиевской церкви (1724) Давид-Городка (44 иконы) и состоящего из местного, праздничного, пророческого и деисусного чинов еще сильны барочные веяния. Более скромнен декор трехрядного (местный, праздничный и деисусный чины) иконостаса второй половины XVIII в. в Ольгомле и группы икон 1758–1761 гг. из Большого Рожина. Выделяется из вышеназванных произведений датированная подписная икона «Деисус» Маркиановича (1758). Индивидуальная манера исполнения этого мастера позволяет приписать ему все произведения, происходящие из этой же церкви «Богоматерь Одигитрия. Воскресение», «Троица», «Благовещение», «Покров» (1761), в которых прослеживается много стилистически близких черт. Композиции Маркиановича восходят к гравюрам, помещенным в белорусских и украинских книгах 1677, 1693, 1698, 1724 гг. и украинской живописи XVII в. Ростовско-суздальский извод «Покрова» был использован не только Маркиановичем, но и ранее в одноименной иконе (1751) из Молодечно. Особенности белорусской живописи второй половины XVIII в. выявляются и в трехрядном иконостасе (33 иконы) из Шерешева. В оформлении его уже больше строгости, уравновешенности, характерной для памятников нового стилистического направления классицизма. Из Шерешева происходит храмовая икона «Избранные святые: Василий Великий, Григорий Богослов и Иоанн Златоуст». Мастер ее ввел в традиционную схему колонны и с натуры написал одежду униатских священнослужителей, их руки, дал выразительные характеристики изображенным. Сочная колористическая гамма, простонародный типаж, конкретность в передаче одежды, бытовых деталей приближает шерешевский иконостас к произведениям светской живописи и свидетельствует о развитии белорусской национальной живописи второй половины XVIII в. в сторону реализма. В отличие от работ Маркиановича, икон шерешевского, ольгомльского, давид-городокского иконостасов и праздничного ряда из Оброва памятники из Зелова созданы преимущественно по западноевропейским схемам. Во второй половине XVIII в. эти же схемы использовались в ряде икон, например, «Богоматерь Одигитрия Римская» (1766) в Оранжецах, «Коронование Богоматери» из Ново-Тухина. Иногда белорусские художники стремились соединять эти схемы с традициями местного и древнерусского искусства. Нередко

изографы параллельно писали иконы по византийско-русским схемам и на тот же сюжет — по западноевропейским.

Поэтому рядом с ростово-суздальским переводом «Покрова», известным по памятникам 1751, 1761 гг., появляется «Покров» западноевропейского типа в работе латыговского мастера Яна (1797). Одновременно с иконами «Рождество Христово» встречаются изображения «Поклонение волхвов» из Андропова, «Поклонение пастухов» из Олтуши. Более сильному проникновению западноевропейских веяний в белорусскую живопись XVIII в. способствовало то, что они шли и через русское искусство, которое в это время развивалось синхронно с западноевропейским.

Сохранившиеся иконостасы и отдельные памятники, ансамбли с большим трудом позволяют проследить их эволюцию. По отчетам визитеров 1870-х гг., опубликованным в «Описаниях церкви Минской епархии», становится очевидным отказ местных художников от масштабных форм в оформлении интерьеров. В иконах местных чинов шерешевского, давидгородокского иконостасов введены позолоченный орнаментированный фон, живописные одежды закрыты позолоченными, посеребренными чеканными, гравированными ризами.

В живописи середины — второй половины XVIII в., как и в барочной скульптуре Беларуси, огромная роль отводилась позолоте, посеребрению. В иконах «Богоматерь Одигитрия» (1750–1759) из Чернихово (НХМ РБ) и мн. др. введен позолоченный орнаментированный (лепной, резной, ографленный) фон, живописные одежды закрыты позолоченными, посеребренными чеканными, гравированными окладами или их имитацией. Иногда фон икон, как и алтарных картин, затягивали разноцветным бархатом или сукном, к которому прикрепляли звезды, монограммы Христа, Богоматери, воты, чем «удовлетворялось стремление к церковному благолепию», по определению П. М. Красавицкого, исследователя иконописи начала XX в.

В XVIII в. ризы, оклады выполнялись как из металла, так и из дерева с его дополнительной обработкой, позолотой, посеребрением и декорированием орнаментом. Довольно широко в этом столетии, как и во второй половине XVII в., ографлением украшали не только фоны, но и одежды — «Богоматерь Одигитрия» (1750–1759) из села Чернихово на Брестчине и мн. др.

В сущности, изографы XVIII в. в иконах стали писать руки, лики, так как все доличное оказывалось закрытым окладами, ризами, шатами, декоративными левкасными фонами. Это свидетельствовало о примате декоративно-прикладного искусства над живописью. Они видны во многих произведениях, в том числе и в трехстворчатом складне «Наталья. Богоматерь Одигитрия Минская. Архангел Рафаил» (1760) из Всесвятской церкви из Турова, «Страшный суд» Латыговского мастера (1740-е гг.), «Екатерина» (НХМ РБ). Они видны в работах М. С. Сазша (1729), «Чудо Георгия о змие»

(1736), в памятниках иконостаса Латыговской церкви под Витебском (1740-е гг.), в двусторонней иконе «Чудо Георгия о змие. Онуфрий» (1748) из Повитья, в «Покрове» Яна (1797).

Подкупающая наивность в передаче типажа, бытовых деталей вплотную приближает их к народному искусству. В силу исторических условий иконопись, продолжая ориентироваться на древнерусские и византийские образцы, сохраняла политический характер, превратившись в одну из форм борьбы за свою национальность, язык, культуру. Именно эта роль способствовала сбережению организма иконы на протяжении XVII–XVIII вв.

Прослеживая эволюцию иконописи Беларуси XV–XVIII вв., можно заметить, что живопись XV–первой половины XVII в. обладает большей оригинальностью, творческой самобытностью и выразительностью. В этот период происходил процесс активного формирования и развития национальной художественной школы. Во второй половине XVII–XVIII в. иконописцы нередко повторяют достижения своих предшественников. В работах отдельных мастеров — Маркиановича, Силинича, Ивана Василевского — при сохранении барочных черт появляются черты классицизма (НХМ РБ).

В иконописи Беларуси, алтарной и портретной живописи, как и в других видах искусства хорошо прослеживаются основные периоды развития белорусской культуры: Ренессанс — XIV–XVI вв.; раннее барокко — конец XVI — первая половина XVII в.; зрелое барокко — вторая половина XVII в. и позднее барокко — XVIII в. Со второй половины XVIII в. уже наблюдаются элементы классицизма. Становление барокко в Беларуси идет на базе основных европейских стилей в неразрывном единстве с византийско-русскими и местными традициями (IX–XVI вв.). Причем, необходимо отметить, что искусство Беларуси развивается не изолировано, а во взаимосвязи и взаимовлиянии с культурами Украины, Литвы, Польши, Германии, Франции, России и др.

Национальной школе иконописи Беларуси принадлежит немаловажная роль в широкой системе культурных контактов в XVI–XVIII вв. Особое значение она приобрела в передаче стилистических новаций с Запада на Восток и с Востока на Запад, поэтому без иконописи Беларуси — яркой страницы культуры славянских народов — невозможно представить развитие европейского христианского искусства, являющегося частью мировой художественной культуры.

Евгений Ширяев (Москва)

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА БЕЛАРУСИ С ИСКУССТВОМ РОССИИ (конец XVIII – начало XX в.)

Белорусская художественная культура конца XVIII – начала XX в. формировалась в тесном взаимодействии с российской культурой. Этому способствовала успешная деятельность такой авторитетной художественной школы, как Российская академия художеств в Петербурге, где обучались многие выходцы из Беларуси. Нельзя не отметить влияние на художественную жизнь России факультета живописи Виленского университета и Полоцкой иезуитской академии, в которых было хорошо поставлено художественное образование, позволившее создать свою школу. Яркими ее представителями являются Иосиф Иванович Олешкевич (1777–1830), Валентий Мельхиорович Ванькович (1799–1842), Иван Фомич Хруцкий (1810–1885) и др.

Олешкевич родился в семье бедного белорусского музыканта в местечке Радошковичи. Он закончил живописный факультет Виленского университета, где преподавали известные художники Ф. Смуглевич, Я. Рустем, К. Ельский. В 1803 г. с помощью графа А. Ходкевича Олешкевич был направлен для углубления знаний и совершенствования мастерства живописи в Дрезден, затем в Париж. Там он учился у таких знаменитых мастеров кисти как Л. Давид и К. Энгр. Наиболее глубокое влияние на него оказал Давид — яркий представитель классицизма. По возвращении на родину Олешкевич некоторое время живет в Вильно и Виленской губернии. Затем в 1911 г. переезжает в Петербург. В Петербурге за картину «Благотворительность императрицы Марии Федоровны» он избирается академиком Петербургской академии художеств по отделу исторической живописи. Его кисти принадлежит серия замечательных портретов белорусских магнатов: Адама Чарторийского, Льва Сапеги, Николая Радзивилла, Генриха Ржевусского и др. Особенностью мастерства его произведений является отсутствие академической условности, скованности портретируемых. Образы полны романтической взволнованности и теплоты, а также глубокой внутренней психологической выразительности.

Его высокое мастерство, достигнутое благодаря учебе в замечательной школе живописи Виленского университета и усовершенствованное у мастеров Запада, не могло не оказать влияние на русскую школу Петербургской академии художеств.

Из плеяды художников тридцатых годов выделяется своим высоким мастерством художник Валентий Мельхиорович Ванькович.

Родился Ванькович в имении Калюжицы Игуменского уезда Минской губернии (ныне Березинский район). После учебы в гимназии при Полоцком коллегииуме Ванькович поступает в Виленский университет на кафедру рисунка и живописи. Наряду с занятиями по живописи он изучает филологию, античную историю, языки. В 1824 г. решением ученого совета университета Ванькович был направлен для углубления знаний в Петербургскую академию художеств. Там он познакомился с творчеством выдающегося русского художника-портретиста, представителя романтизма, Ореста Кипренского, оказавшего на него большое влияние. В это время (1828 г.) Ванькович пишет одно из самых значительных своих полотен — композиционный портрет «А. Мицкевич на скале Аюдаг». Успехи Ваньковича в живописи отмечены большой золотой медалью на конкурсе Петербургской академии художеств за картину «Подвиг молодого киевлянина при осаде Киева печенегами в 968 году». Ваньковича можно отнести к представителям романтизма.

Имя третьего художника, оставившего заметный след в русской и белорусской художественной культуре первой половины XIX в., — Иван Фомич Хруцкий (1810–1885).

Хруцкий родился в семье униатского священника в местечке Ула Лепельского уезда Витебской губернии. Художественное первоначальное образование он получил в Полоцком лицее. Ко времени поступления в Петербургскую академию художеств Хруцкий уже был достаточно сформировавшимся художником. Особенно заметными были его успехи в натюрморте. Не случайно в 1839 г. за натюрморт «Цветы и овощи» он получил звание академика. Не менее заметны были успехи и в портрете. В 1838 г. на академической выставке за картину «Старушка за работой» ему была присуждена большая золотая медаль.

Из художников реалистического направления в живописи XIX в. заметно выделяется своим мастерством в портретной живописи Сергей Константинович Заряно (1818–1871).

Заряно родился в местечке Ляды Оршанского уезда Могилевской губернии в семье крепостного князей Любомирских. Художественное образование получил в Петербургской академии художеств. С 1838 г. он получает звание свободный художник, в 1843 г. — звание академика за картину «Вид внутренности Морского Никольского собора». В 1850 г. его утверждают в звании профессора. В его дипломе отмечено: «особенное искусство и отличные познания в живописном историческом и портретном искусстве». С 1856 г. он старший профессор Московского училища живописи, ваяния и зодчества и одновременно его инспектор. Для ранних его произведений характерна точность и материальность письма венециановской школы (портрет О. А. Петрова). В последующем в портретной живописи он достигает высочайшего мастерства. Критические замечания современных искусствоведов, что его произведения отличает

склонность к иллюзионистическому натурализму, совершенно необоснованны. Его портреты — это живые образы, передающие через выражение глаз и динамику лица внутреннее психологическое состояние портретируемого, его духовность, интеллект (портрет Ф. Толстого). В свое время Зарянко был одним из самых популярных портретистов в Петербурге и Москве. С уверенностью можно сказать, что своим творчеством он достиг вершины мастерства в реалистической портретной живописи классического стиля письма.

Среди художников бытового жанра и портрета второй половины XIX в. выделяется своим многогранным творчеством талантливый живописец Никодим Юрьевич Сильванович (1834–1919).

Сильванович родился в деревне Цинцевичи Вилейского уезда Виленской губернии, недалеко от станции Молодечно в семье государственного крестьянина. С 1859 по 1866 г. учится в Петербургской академии художеств. По завершении учебы занимается иконописью, осваивает технику мозаики, для ее совершенствования поступает в мозаичный класс Академии и заканчивает в 1870 г. За участие в создании мозаичной композиции «Тайная вечеря» для главного иконостаса Исакиевского собора ему присваивается в 1876 г. звание академика. Наряду с созданием произведений церковной живописи он пишет портреты и картины бытового жанра. Среди них особого внимания заслуживают картины: «Пастух со Святяницыны», «Литвинка с Езно», «Дети во дворе», «Солдат с мальчиком» и др.

В развитии белорусского изобразительного искусства большую роль сыграло открытие в конце XIX в. в Минске, Могилеве, Витебске художественных школ. Инициаторами их создания были белорусские и русские профессиональные художники. Искусство Беларуси на протяжении всего XIX в. развивалось в тесном контакте с русским. Этому способствовало то, что многие из мастеров кисти — выходцы из Беларуси — учились в Петербургской академии художеств и Московском училище живописи, ваяния и зодчества. В конце XIX и начале XX в. в художественной жизни Беларуси и России наблюдается большой интерес к реалистическому пейзажу. Многие известные белорусские пейзажисты, такие как Жуковский, Бялыницкий-Бирюля, Бобровский учились у знаменитых русских художников — Шишкина, Куинджи, Левитана, Коровина, Поленова и др.

Станислав Юлианович Жуковский (1875–1944) родился в имении Ендриховцы Волковысского уезда Гродненской губернии в дворянской семье. С 1892 по 1901 г. учился в Московском училище живописи, ваяния и зодчества. Его учителями были Коровин, Левитан, Архипов, Серов. Успехи Жуковского в пейзажной живописи отмечены присвоением ему в 1898 г. звания классного мастера и награждением большой серебряной медалью. Его картины приобретали известные меценаты С. Мамонтов, П. Третьяков, П. Рябушинский. В 1907 г. Жуковскому присваивается звание академика, а в 1910 г. он получает почетную премию имени А. Куинджи за картину

«Платина». На выставке в Мюнхене в 1912 г. за пейзаж «Весенний вечер» он удостоивается золотой медали. Значительная часть его творческой жизни прошла на родине.

Другой белорусский пейзажист Витольд Каetanович Бялыницкий-Бируля представляет собой целую эпоху в пейзажной живописи Беларуси (1872–1957). Его творчество оставило заметный след в белорусском искусстве.

Бялыницкий-Бируля родился недалеко от местечка Бельнич Могилевской губернии. Художественные способности пробудились у него очень рано. В 1889 г. он поступил в Московское училище живописи, ваяния и зодчества. Его учителями были Коровин, Поленов, Прянишников. На своеобразный колорит его пейзажей, передающий особенности природы Беларуси, обратил внимание П. Третьяков, который купил для своей галереи ряд его пейзажей. На международных выставках в Париже и Вене за пейзажи он получил ряд премий. В 1901 г. за картину «Вечные снега» он был удостоен золотой медали, а в 1908 г. Бялыницкому-Бируле было присвоено звание академика живописи.

Картинам Бялыницкого-Бирули присущ приглушенный колорит, придающий пейзажу задушевность, лиризм, романтичность белорусской природы.

Из наиболее известных портретистов конца XIX и начала XX в. следует назвать Григория Михайловича Бобровского (1873–1942).

Бобровский родился в семье священника в деревне Поречье Невельского уезда Витебской губернии. Образование получил в Петербургской академии художеств. Наибольший интерес он проявил к портрету и бытовым жанровым композициям. Он успешно выставлялся в Петербурге, Москве, Брюсселе, Мюнхене, Риме, Венеции, Питсбурге, Сан-Франциско, где получил ряд премий. В 1911 г. на выставке в Мюнхене за «Портрет В. Андреевой» он был награжден малой золотой медалью, а в 1913 году за «Портрет А. Прохоровой» получил большую золотую медаль.

Несомненно, Бобровский был художником большого художественного таланта.

Здесь названы далеко не все белорусские художники, обладавшие высоким художественным мастерством.

В начале XX в. под влиянием французского импрессионизма, сыгравшего прогрессивную роль в живописи, стали возникать всевозможные течения формалистического характера, среди них и ничем не оправданные с эстетической точки зрения. Появляются абсурдные, не поддающиеся здравому смыслу и логике течения: футуризм, кубизм, дадаизм, конструктивизм, супрематизм и пр. В соответствии с этими течениями образуются различные объединения художников: «Лучисты и будущники», «Всеки», «Бубновый валет», «Гилея», «Уновис», «Ослиный хвост» и др.

Не остались в стороне и белорусские художники. В Витебском художественном училище создается общество художников под названием «Уновис». Один из его идеологов М. Кунин определяет цели общества и

призывно с пафосом обращается к обществу: «...довольно пустых ни на чем не построенных эстетических картинок, они чужды пролетариату и они не нужны ему. Это принадлежность старого буржуазного ушедшего мира, довольно романтики, сентиментализма, индивидуализма, всего, всего, от чего несет психологией сытого, ожиревшего класса». Членами «Уновис» были: И. Чашник, Л. Юдин, И. Гаврис, Э. Гурович, Г. Носков, Е. Рояк, Д. Санников, Циперсон, Векслер и др. Они заявляли, что хотят переделать мир, изменить природу человека, создать новую ментальность, исправить общество. Они стремились к свободе от систем, норм, иерархий европейской культуры. Они ставили цель — покончить с системой логики, морали, эстетических правил. Для них совершенно неважно правильно или неправильно, красиво или уродливо, хорошо или плохо. Ими отвергался принцип разумной упорядоченности смыслов, структур, законов. Они говорили о новом мироощущении, о новом методе восприятия действительности и воздействия на нее. Вообще, они отменяли упорядоченную модель мироздания. При этом у них кроме кисти и холста для переделывания мира и человека ничего не было. У них не было ни знаний, ни средств, одни эмоции, пустые фантазии и неограниченная претенциозность*.

Совершенно очевидно, что сама возможность переделывания мира, разумеется, в рамках доступных человеку, принадлежит не шарлатанам и авантюристам с кисточкой в руках, а организованным ученым, наделенным системой знаний. Изменить человека, его психофизиологию без физического вмешательства в индивидуум может только длительный эволюционный путь развития в масштабе геологического времени. Каким человек был в период великих древних цивилизаций (Египетской, Китайской, Эллинистической, Древнеримской и др.), таким он и остался по своим мироощущениям, по восприятию прекрасного и безобразного. Созданные много веков назад шедевры мирового искусства в области архитектуры, скульптуры, живописи воспринимаются нами сегодня положительно. Мы испытываем эстетическое наслаждение, как и люди жившие в те далекие времена.

Научные исследования в области инженерной психологии показали, что у всех людей в процессе восприятия изображения проявляются общие свойства психики и прогнозируемая реакция на раздражители. Эти свойства едины в своих основных качествах, вследствие общности в функционировании психофизиологической системы человека. Отсюда и общность чувственного восприятия изображения, т. е. способность человека, при воздействии изображенного на рецепторы органов зрения, возбуждать нервную систему, передавать и перерабатывать нервное возбуждение в мозгу человека, и таким образом адекватно реагировать. Реакция нервной системы на безобразное и прекрасное довольно определена.

* Не падзяляем аднабока негатыўнай ацэнкі абстракцыянізму і іншых авангардысцкіх кірункаў у еўрапейскім мастацтве. — *Рэдкал.*

Главным, что обеспечивает общность восприятия окружающего нас мира, является психофизиология. Если бы наша психофизиология трансформировалась до состояния мировосприятия и мироощущения соответствующего произведения авангардизма, то в мире возник бы хаос, мы были бы лишены всего того, что сближает людей, формирует цивилизованное общество, которое может сложиться и существовать только на общепринятых, понимаемых всеми нормах поведения, на выработанных обществом нравственных и духовных ценностях, а также на воспринимаемых всеми эстетических принципах. Такое «авангардистское» общество перестало бы существовать, потому что все мы обладали бы совершенно разным мировосприятием и мироощущением.

В авангарде солидное место занимает абстракционизм. Существуют различные направления абстракционизма — супрематизм, пластицизм, ташизм и др. В отличие от названных направлений, эстетически более-менее обоснованным представляется направление, предложенное в начале двадцатого века одним из родоначальников абстракционизма Василием Кандинским. Им своеобразно трактуется видение эстетической стороны произведения. Доминирующее символическое значение придается определенным гармоническим сочетаниям цветов, линий, пятен, вызывающих ассоциации с реальными явлениями или предметами.

Какое бы ни было абстрактное изображение, человек психологически ассоциативно связывает его с конкретными реальными явлениями или предметами из окружающей действительности. Это естественно, потому что мы живем не в абстрактном, а реальном мире, потому что мы мыслим категориями, выработанными в процессе взаимодействия с окружающей реальной природной средой, потому что мы испытываем чувства эстетических переживаний, созерцая форму конкретных, реальных предметов и явлений.

Абстракционизм, вопреки сложившимся представлениям, не является беспредметным. Такие изобразительные средства абстрактного искусства, как цвет, линии, пятна, объемные формы, сами по себе есть реальность, воспринимаемая нами в природе, в окружающих нас предметах. В отличие от форм музыкального искусства формы абстрактного изобразительного искусства имеют реальное предметное значение. Цвет как таковой встречается в окружающих нас предметах реально и повсеместно. В музыке же звуковые формы в природе реально не существуют.

Изложенное дает основание сделать вывод, что абстракционизм отображает ту же реальность, что и реалистическое искусство, но только предельно упрощенной формой с использованием примитивных изобразительных средств. Иными словами, абстракционизм, в отличие от реализма, для отображения предметов, событий, явлений окружающей нас действительности использует крайне примитивный изобразительный язык, самые элементарные формы, не требующие особого мастерства для их изображения.

Ограниченность изобразительных средств в абстрактном искусстве не позволяет передать определенный чувственный образ, который вызывал бы у зрителя схожие ощущения. Не случайно авторы абстрактных картин, как правило, не дают им конкретных названий. Обладая даже очень большим талантом, невозможно абстрактными формами создать определенный образ, сравнимый по силе эмоционального воздействия с образом, созданным реалистическими формами. Вместе с тем абстракционизм, соблюдающий эстетические нормы, т. е. гармонические сочетания цвета, линий, форм, может успешно выполнять чисто декоративные функции при оформлении интерьеров.

Сегодня мы с чувством удовлетворения можем отметить, что наиболее талантливые белорусские художники начала XX в., такие как Бялыницкий-Бируля, Рушчиц, Жуковский, Стабровский, Бобровский и другие, не поддались влиянию формалистических течений, так же, как и ряд выдающихся русских художников. Таким образом, они сохранили высокую художественную школу живописи. Мы восхищаемся их полотнами, исполненными на высочайшем уровне мастерства, удивительно тонко передающими романтическое состояние, лиризм, напевность, задушевность белорусского пейзажа.

Людміла Вакар (Віцебск, Беларусь)

РЭХА САРМАТЫЗМУ Ў ТВОРЧАСЦІ ІВАНА ХРУЦКАГА

Іван Хруцкі вядомы як заснавальнік акадэмічнага нацюрморта, а таксама як аўтар шматлікіх партрэтаў, пейзажаў, інтэр'ераў. Яго творчасць здзіўляе спалучэннем кансерватыўных і наватарскіх тэндэнцый тагачаснага мастацтва, здольнасцю згарманізаваць акадэмічную ўзорнасць, рамантычную ўзнёсласць і натуралістычную замілаванасць. Разам з тым яго творы ўтрымліваюць адзнакі адышоўшага барока, якое на Беларусі ўвасобілася ў комплексе праяў сармацкай культуры. Менавіта яе рэха вылучае Хруцкага з кола аўтараў расійскага бідэрмеера, робіць яго вядучым майстрам беларускага мастацтва другой трэці XIX ст.

Мастацтва бідэрмеера лічыцца з'явай нямецка-аўстрыйскай культуры і звязана з часам станаўлення буржуазнага грамадства, якое прыпадае на 1815–1848 гг. Дадзены перыяд таксама нясе на сабе сляды феадальнай рэакцыі, якая распачалася пасля стварэння ў 1815 г. Германскага саюза. У мастацтве яна праявілася як адмаўленне ад вялікіх змястоўных тэм, праз ухваленне мяшчанскіх ідэалаў. Пры гэтым адзначаюцца такія стануўчыя рысы

бідэрмеера як цікаваць да простых з'яў рэчаіснасці, нацыянальнага пейзажу, што закладвае асновы для станаўлення рэалізму. У расійскай культуры дадзены накірунак пераважна звязваюць са школай А. Г. Венецыянава, часткова з творчасцю братаў Чарняцовых, Ф. Талстога, І. Хруцкага і іншых¹. Што тычыцца творчасці Хруцкага, то яна хоць і згадваецца ў коле дадзенай праблематкі, але без належнай унікліваасці. Апошнім часам увагу пераважае імкненне выкрэсліць майстра з гісторыі развіцця расійскага нацюрморта. Негатыўнае тлумачэнне яго спадчыны акрэслілася ў працах Т. Аляксеевай², якая «выкрыла» ў яго творах «павярхоўна-дэкаратыўны» акадэмізм. Яе падтрымаў Ю. Герчук³ і раскрытыкаваў нацюрморты Хруцкага за вялікую колькасць блікаў, пышнасць і арыентацыю на жывапіс Снейдэрс. Увесь час падкрэсліваецца арыентацыя майстра на заходнееўрапейскае мастацтва, беларуска-польскае паходжанне і набліжанасць да віленскай школы. У 1989 г. было выдадзена фундаментальнае даследаванне І. Балоцінай «Проблемы русского и советского натюрморта»⁴, дзе падрабязна разглядаецца школа Венецыянава, акварэлі Ф. Талстога, вобраз рэчы ў творчасці К. Брулова, А. Іванова, П. Фядотава, але адсутнічае раздзел пра заснавальніка акадэмічнага нацюрморта І. Хруцкага. Урэшце С. Кузняцоў⁵ крытыкуе майстра за адсутнасць вялікай акадэмічнай карціны і вызначае яго як «сярэдняга мастака», які працаваў на патрэбу спажывца з нізкіх слаёў грамадства. Думаецца, што дадзенае стаўленне да творчасці Хруцкага выклікана яе неадпаведнасцю кантэксту расійскага мастацтва. Разам з тым у беларускім мастацтвазнаўстве цікаваць да яго спадчыны ўзрастае. У 1990 г. І. М. Паньшына і А. К. Рэсіна выдалі першы альбом-каталог мастака, які раскрывае яго як бліскачага партрэтаста, аўтара лірычных краявідаў ды інтымных інтэр'ераў⁶.

Сёння актуальным з'яўляецца асэнсаванне слядоў папярэдняга развіцця беларускай культуры ў яго жывапісе.

Палітычная рэакцыя 1830-х гг. на Беларусі і культура бідэрмеера з яго паэтыкай прыватнага жыцця былі найбольш адпаведнымі формамі існавання тагачаснага грамадства. Пэўна, адсюль устойлівае негатыўнае стаўленне да мастацтва гэтага перыяду. Аднак, кансерватыўная скіраванасць

¹ Сарабянов Д. В. Художники круга Венецианова и немецкий бидермайер // Яго ж. Русская живопись XIX века среди европейских школ. М., 1980. С. 72–92.

² Алексеева Т. В. Развитие бытового жанра // История русского искусства. Т. 8. Кн. 2. Русское искусство второй трети XIX века. М., 1964. С. 243.

³ Герчук Ю. Живые вещи. М., 1977. С. 31.

⁴ Болотина И. С. Проблемы русского и советского натюрморта. М., 1989.

⁵ Кузнецов С. А. Художник Иван Хруцкий. Проблема интерпретации творчества «среднего художника» XIX века // Вопросы отечественного и зарубежного искусства. Вып. 4. Проблемы изобразительного искусства XIX столетия. Л., 1990. С. 82–99.

⁶ Иван Хруцкий. Альбом-каталог / Скл. И. Н. Паньшына, А. К. Рэсіна. Мн., 1990.

бідэрмеера на захаванне сямейных традыцый найлепшым чынам службыла патрэбам беларускай культуры, бо абараняла гэтую прастору ад русіфікацыйных нівеліровак. Інтэлігенцыя таго часу пераважна паходзіла з дробназемельнай шляхты альбо мяшчанства. Вобраз жыцця і густы гэтага кола грамадства яшчэ ўтрымлівалі памяць пра шляхетныя дабрачыннасці. Культура гэтага перыяду таксама мела адзнакі спажывецкага геданізму, як і сармацкая.

Творчасць Хруцкага 30-х гг. мае вартасці эфектнага дэкаратыўнага жывапісу, што даследчыкі пераважна тлумачаць уплывам К. Брулова⁷ альбо арыентацыяй на жывапіс М. Караваджа⁸. Неабходна дадаць, што першасным у гэтым радзе кампанентаў мастацкага стылю Хруцкага была яго прыналежнасць да полацкай мастацкай школы, дзе ён набыў трывалыя асновы малявання і схільнасць да дэкаратыўнага жывапісу. Яшчэ ў XVII ст. тут пры езуіцкім калегіуме распрацоўваліся тэатральныя дэкарацыі да разнастайных відовішчаў. Шырокай вядомасцю карысталіся мастакі-дэкаратары Малахоўскі і Нядзвецкі, якія пасля навучання ў Полацкім калегіуме яшчэ прайшлі стажыроўку за мяжой⁹. Напрыканцы XVIII і пачатку XIX ст. тут працаваў знакаміты сваім талентам да розных штукарстваў архітэктар і мастак Г. Грубер. У 1788 г. ён пабудаваў трохпавярховы будынак для музея, карціннай галерэі і тэатра, упрыгожыў залы фрэскамі, напісаў шмат твораў на рэлігійную тэматыку, архітэктурныя краявіды і дэкарацыі¹⁰. У музеі быў вялікі збор твораў С. Чаховіча, які прайшоў навучанне ў Рыме¹¹. Менавіта ў Полацку набылі першапачатковую адукацыю Ф. Талстой, В. Ваньковіч, К. Бароўскі, Т. Бычкоўскі, Р. Слізень¹². Цікава, што схільнасць да натуралістычных штудый і ілюзорнага жывапісу з дакладным малюнкам яднае двух выхаванцаў калегіума: Ф. Талстога і І. Хруцкага. Прыгадаем таксама, што ад Полацкіх езуіцкіх муроў пачынае свае вандраванні знакаміты драўляны дзядок, згаданы Я. Баршчэўскім у «Шляхціцы Завальні». Скульптура мела механічнае начынне, бо магла размаўляць і рабіць розныя дзівосы. Паводле гэтых літаратурных сведчанняў можна зрабіць выснову пра вялізны ўплыў езуіцкай тэатральна-мастацкай дзейнасці на жыхароў Полаччыны, пра трываласць іх цікаўнасці да розных імітацыйных, падманных эфектаў.

⁷ Коваленская Н. Н. Избранные труды. М., 1988, С. 58–60.

⁸ Кузнецов С. А. Художник Иван Хруцкий. С. 89–90.

⁹ Барышев Г. И. Театральная культура Белоруссии XVIII века. Мн., 1992. С. 24.

¹⁰ Breźgo B. Sztuki piękne w kolegium oraz w akademii oo. jezuitów w Połocku, w XVIII i XIX w. Prace sekcji hist. Tow. Przyjaciół Nauk w Wilnie. III. Wilno, 1938–39. S. 31.

¹¹ Lachnicki I. Krótka wiadomość o obrazach Czachowicza, znajdujących się w kolegium akademickim t-wa jezuitów w Połocku // Dziennik Wileński. 1817. T. 6. S. 144–152.

¹² Дробов Л. Н. Искусство Белоруссии // История искусства народов СССР. Т. 5: Искусство первой половины XIX века. М., 1979. С. 266.

Дэкаратыўнасць і тэатралізацыя адчувальны і ў жаночых партрэтах 1830-х гг., на якіх паўтараецца адзін і той жа матыў: мадэль трымае у руках кош з садавінай і кветкамі. Безумоўна, галоўнай творчай мэтай дадзеных твораў з'яўляецца вобраз канкрэтнага чалавека на фоне прыроды, тэма адпаведнасці чалавека натуральнаму асяроддзю, але ўсё гэта мае сваю асаблівасць. Трэба заўважыць, што Хруцкі на чатырох палотнах не проста паўтарае адзін і той жа вобраз з дробнымі зменамі, а партрэтае адну і тую ж асобу ў розным узросце. Мастак умела перадае псіхалагічны стан мадэлі: паслухмянасць дзяўчынкi, нясмеласць падлетка, годнасць дзяўчыны і дабрыйню маладзiцы. Iх погляды і рухі скіраваны да гледача, яны нібы выконваюць пэўныя ролі або ўтвараюць сімвалы розных этапаў жыцця чалавека. Прычым ідэалізаванасць мадэлі ўдала спалучаецца са штудыйным вывучэннем натуры, што відавочна як у нацюрмортнай частцы палатна, так і ў вобразе герані. Замілаванасць аўтара мадэллю схіляе да думкі, што мастак піша вельмі блізкага яму чалавека. Нездарма апошні партрэт доўгі час лічыўся выявай яго жонкі, так шмат у ім цяпла і любові.

У ранніх партрэтах адчуваецца перавага малюнка і слабасць каларыта, пабудаванага на лакальнай дэкаратыўнасці. У позніх разам з лінейна-пластычнай асновай прысутнічае майстэрская святлоценявая мадэліроўка, якая змякчае дэкаратыўнае гучанне колера, дае пачуццё матэрыяльнасці ва ўспрыняцці жаночага строю, выяўляе яго фактурнасць. Уражвае разнастайнасць кампазіцыйных прыёмаў, якія дапамагаюць раскрыць вобраз. У «Партрэце маладой жанчыны з кошыкам» (1835) прысутнічае матыў спакусы, які ідзе ад ракурса постаці, накіраванай у глыб карціннай прасторы і адначасова павернутай да гледача. Гэтую тэму падмацоўваюць аксесуары. На плячы дзяўчына трымае паўнютокi кош вінаграду, празрыстыя ягады якога ў святле сонечных промяў ствараюць жывапісны фон для яе твару. Чырвоны шаль акцэнтуюе ўвагу на статнай постаці, кошыку з пясчотнымі кветкамі, прыгожых руках і праз цёплыя рэфлексы на твары вяртае погляд гледача да спакойных вачэй дзяўчыны, утвараючы замкнёны кампазіцыйны цэнтр палатна.

На «Партрэце невядомай» (1830-я гг.) цяжарная жанчына напісана ў развароце да гледача, але і постаццю, і поглядам скіравана толькі да яго. У руках яна трымае ўжо знаёмы кош з садавінай, іх рух нагадвае частаванне. У яе спакойнай красе і значнасці прачытваецца алегорыя адорваючай прыроды, яе шчодрасць, багацце. Галава жанчыны ўпрыгожана вянкoм васількоў, але перад намі не сялянка і гэтак упрыгожванне — не этнаграфічная адзнака, а нешта значна большае. Зараз у ім прачытваецца нацыянальны сімвал. Для Хруцкага ён патрэбны быў, па-першае, для каляровых спалучэнняў мадэлі з блакітам неба на пейзажным фоне, па-другое, для сцвярджэння красы тутэйшай, а не паўднёвай экзотыкі. Абагуленасць і лаканізм усёй кампазіцыі ўдала спалучаюцца з засяроджанасцю мастака на дэталях, іх выпісанасці, а таксама з адкрытасцю і натуральнасцю вобраза.

Акцэнтуючы ўвагу на нацюрмортнай частцы гэтых партрэтаў, можна правесці паралелі з сімвалічнымі атрыбутамі ўлады і сацыяльнага становішча, на што так багатыя сармацкія партрэты. Аднак у сармацкім партрэце роля рэчы зводзіцца да рэпрэзентатыўнай функцыі, а ў партрэтах Хруцкага яна нясе сэнс асалоды, раскошы і ... тутэйшасці. Для эстэтыкі майстра ўласціва асаблівая ўвага да дробязей, іх узвышэнне да вялікага, значнага. Менавіта ў разуменні знакавай функцыі дэталі бачыцца пераемнасць творчасці мастака ад традыцыі барока. Агульнай рысай для твораў Хруцкага і сармацкага партрэта з'яўляецца натуралізм пластычнай мовы. Нават у ранніх працах мастак імкнецца да пераканаўчасці ў перадачы рэчавага свету і ў стварэнні цэнтральных, удала закампанаваных матываў, засяроджваецца на выпісанні дэталеў, набліжаных да глядача. З першых палотнаў пачынае гучаць лірычная партыя дробязей, якая канцэнтруе на сабе першапачатковую ўвагу і паступова ўводзіць у нетаропкі рытм сузірання астатняй кампазіцыі. Узорным можна назваць нацюрморт «Вінаград і садавіна» (1830-я гг.), дзе ліст на першым плане проста зачароўвае сеткай тонкіх прожылкаў на сваёй паверхні.

Глюзорная прапрацоўка першага плана, яго барэльефнасць набліжае Хруцкага да традыцыі жывапісу падманак. Але ў падманках прастора карціны будзеца паралельна плоскасці палатна. Хруцкі ж будзе прастору ў глыбіню і даводзіць да матэрыяльнай адчувальнасці жывапіс дальніх планаў. Паказальным у гэтым сэнсе з'яўляецца ўпадабаны ім маёлікавы жбан з барэльефнай ляпнінай, што размешчаны ў цэнтры нацюрморта «Плады і свечка» (1830-я гг.) і потым паўтараецца ў іншых творах. Яго выяўленне дазваляе прадэманстраваць майстэрства і адначасова ўносіць у палатно рамантычныя матывы палявання, сцэны якога адлюстраваны на яго баках. Мастак скрупулёзна перадае выявы сабак, іх аб'ёмнасць і нават цені, якія падаюць ад барэльефа на круглы бок жбана. Тут таксама вельмі актыўны першы план, які проста правакуе інтарэс глядача праз шматлікія рэчы, што размешчаны па краі сталешніцы і выходзяць па-за яе межы. Гэта і лупіна зрэзанага лімона, і касцяная ручка ларнеткі, і зламаныя галінкі вінаграднай лазы з ягадамі ды лістотай, і муштук з непагаслай цыгаркай ды лёгкім дымам тлеючай паперы. Усе яны раскладзены быццам бы хаатычна, але ў актыўных ракурсах, якія вядуць погляд глядача да другога плана, на ўзор прамога вугла трохкутнага арнаменту. Такім жа чынам павернута лубяная каробка з яблыкамі, што замыкае першы план і сваімі буйнымі памерамі пераходзіць у другі. Тут пачынае дамінаваць пукаты, увесь аблеплены анімалістычнымі выявамі жбан, да якога цягнуцца з шырокаплеценага лазовага каша гронкі вінаграду. Ягады ці цалкам абліты святлом, ці свецяцца блікамі з цемры, што таксама стварае рэльефную аснову. Урэшце, цёмны трэці план, высветлены па кутах высокім белым папяровым кульком з ягадамі і медным падсвечнікам з запаленай свечкай, актыўна выходзіць на глядача праз сцябліны аўса, якія тонкімі лініямі, пачырванелымі ад цёплага

польмя свечкі, сягаюць праз усю шырыню стала і зіхацяць дробным зернем над першым планам кампазіцыі. Стварыць такую гарэльефную карцінную прастору дапамагае мастаку святло, якое мае дзве крыніцы і высвечвае аб'ёмы рэчаў з дзвюх кропак, размешчаных па дыяганалі злева направа. У дадзеным нацюрморце Хруцкі збірае рэчы, якія сведчаць пра трываласць у тагачасным грамадстве ідэалаў сарматызму з яго набліжанасцю да прыроды і яе даброт, звычайкай да тэатральных відовішчаў, палявання і застолляў пры свечках.

У нацюрморце «Плады» (1839) мастак стварае выдатны вобраз шчодрасці і багацця тутэйшай прыроды. На сталы трох узроўняў настаўлены і накладзены ў посудзе і без яго садавіна, гародніна, грыбы, рыба, бітая птушка, малако ў жбанах і пітная вада ў графіне. Хруцкі дынамічна кампануе палатно, супрацьпастаўляе і стасуе формы, ракурсы і каляровыя спалучэнні. Шмат рэчаў актыўна выходзяць на гледача: медная талерка з рыбай сваімі краямі амаль выступае з жывапіснай паверхні, над ёй навісае і зацяняе яе масіўная сталешніца, дзе раскіданыя па краі рэчы таксама імкнучца пераадолець межы сваёй пазіцыі і выйсці на першы план. Дапамагае ім у гэтым святло, якое падае зверху і адначасова адбіваецца ад бліскучай паверхні меднай талеркі так, што ўсе рэчы другога плана аказваюцца высвечанымі ўсебакова. У нацюрморце акрэслена праявілася цікавасць мастака да праявічай тэмы і яе жыццёвасці, а таксама імкненне ўзняць значнасць простага матыву да ўзроўню высокага мастацтва. Спрашчэнне вобраза не прыводзіць да зніжэння фармальна-эстэтычных асноў жывапісу, а наадварот дае ўзор бесканфліктнага спалучэння эстэтыкі высокага і простага, складанай акадэмічнай пастаноўкі і свежасці яе ўспрыняцця. Акцэнтуючы ўвагу на штодзённым, звычайным, Хруцкі захоўвае патэтыку барока. Менавіта барочнасць у разуменні пластычнай формы выводзіць творчасць Хруцкага па-за межы кантэксту расійскага мастацтва. Яднае ж яго са школай Венецыянава прыхільнасць да натурнай працы, метаадначасовага вывучэння натурны і яе паэтызацыя. Адсюль у іх палотнах кранальнае замілаванне рэччу, статычнасць вобраза, сузіральны быццыйны падыход ва ўвасабленні яго ў карціне, невыразнасць сюжэтнай лініі. Арыентацыя на натуру ў творчасці Хруцкага ўзрастае з вяртаннем на радзіму на пачатку 1840-х гг. Ён паступова ператвараецца з позняга рамантыка ў рэаліста, што найбольш адчувальна ў партрэтах, у іх узрастаючым псіхалагізме. У гэты перыяд, працуючы на заказ, Хруцкі непасрэдна сустракаецца з кансерватыўнай эстэтыкай, патрабаваннем дакладнасці пісьма. Вялікую ролю адыгрывае і трываласць схем сармацкага партрэта, якія захоўваліся ў жывапісе і істотна адаптавалі новыя канцэпцыі партрэтнага вобраза. Парадныя партрэты уніяцкіх мітрапалітаў Ясафата Булгака і Іосіфа Сямашкі (1838) вылучаюцца пратакольнасцю аднаўлення фізіянамічных асаблівасцей твару, засяроджанасцю на выпісанні ордэнаў і іншых аксесуараў іх касцюмаў. Парныя партрэты мужа

і жонкі Рубцовых (1840-я гг.), Ромераў (1847-49), Бямбноўскіх (1845) пазбаўлены камплементарнасці і пры ўсёй фактурнай адпрацаванасці і жывапісным майстэрстве ахалоджваюць праўдзівасцю канкрэтных вобразаў і непрыхаваным мастакоўскім аналізам натуры. Партрэты Ромераў, апроч таго, дапоўнены геральдычнымі выявамі, што красамоўна сведчыць пра наяўнасць у іх рысаў сарматызму.

Нягледзячы на натуралізм партрэтаў, большасць яго мадэляў мае яркі індывідуальны характар. Унутраная экзальтацыя іераманаха В. Лісоўскага (1847), дзейсная натура публіцыста і гісторыка М. Маліноўскага (1847), іранічная насмешлівасць прадвадзіцеля дваранства М. Ромера (1847) выяўлены жывапісна-пластычнымі сродкамі. Партрэт Маліноўскага дэманструе больш складанае за іншыя кампазіцыйнае рашэнне, у якім спалучаецца рэпрэзентатыўнасць схемы сармацкага партрэта і бідэрмеераўская схільнасць да камфорту і натуральнай непасрэднасці. Гісторык, закінуўшы нага за нагу, сядзіць у крэсле з высокай разьбяной спінкай складаных барочных формаў. Правай рукой ён абапіраецца на край стала, левая ляжыць на прыўзнятым калене і прытрымлівае кій, у гульні з якім, пэўна, бавіць час, пазіруючы мастаку. Святло падае з правага верхняга кута і высвятляе мадэль ззаду, ствараючы тым самым складаную дынамічную гульнію аб'ёмаў, паверхняў і фактур. Крыху аблыселя галава пісьменніка з пукатым вялікім ілбом і буйнымі рысамі твару моцна высветлена і займае строга цэнтрычнае месца кампазіцыі. Адкрыты і ўпэўнены погляд выдае валявы характар, які тонка раскрываецца і праз дэталі касцюма, і праз іх жывапісна-пластычнае ўвасабленне. Багаты сурдут з футрам шырока раскінуты і з-пад яго бачна модная атласная камізэлька, якая шчыльна абцягвае цела і блікуе нацягнутымі ломкімі складкамі. На яе цёмным фоне белая пляма кашулі на грудзях выступае наперад і разам з чорнай хусткай акцэнтuae ўвагу на твары. У нерухомасці галавы, спыненасці погляду канцэнтруецца ўнутраная напружанасць і энергія публіцыста. Аднак моцны паток святла, што падае на твар, паступова расцякаецца па постасці і захоплівае контражурнымі эфектамі асвятлення футра, кія і разняволеных кісцяў рук. Валадарнасць позы змякчаецца негай раскошы, сармацкая прадстаўнічасць — тонкім псіхалагізмам, святлоценная экспрэсія — жывапісным натуралізмам.

Больш адкрыта барочная стылістыка прысутнічае ў сакральным жывапісе І. Хруцкага. На жаль, з вялікай колькасці рэлігійных абразоў, якія напісаў Хруцкі па замове Сямашкі, мала што выяўлена. Вядома, што ён напісаў абразы для іканастасаў царквы пры архіерэйскім доме, Аляксандра-Неўскага сабора ў Коўне, царквы Св. Іосіфа Абручніка ў Трынопалі, пячорнай царквы Трох Пакутнікаў у Вільні¹³. У альбоме-каталогу мастака рэпрадукуецца алтарная карціна «Святы Казімір» (1849), які лічыўся патронам Вялікага Княства Літоўскага і святым абаронцам уніяцкага ордэна

¹³ Іван Хруцкі. Альбом-каталог. С. 11.

базыльянаў. Постаць каралевіча напісана на першым плане і вылучана з цемры ясным святлом. Казімір склаў каралеўскую карону і жазло да алтара са святой кнігай і, укленьчышы, выразным жэстам рукі звяртаецца да абраза, што вісіць на сцяне. Суцяшным адказам на запытанне трэба лічыць з'яўленне чатырох анёлкаў, якія разам з промнямі святла спускаюць з нябёсаў крыж і вянок. Разам са сведчаннем духоўнай арыентацыі мастака, гэты твор дэманструе жыццёвасць барочных традыцый у мастацтве Беларусі. Мастак не мог не ўлічваць барочнай эстэтыкі храмаў, для якіх пісаў свае творы.

Барочная эстэтыка, якая прысутнічае ў творчасці І. Хруцкага, мае знакавы сэнс для беларускай традыцыі. Яе кансерватыўны характар дэманструе нацыянальную адметнасць мясцовай культуры.

Марына Загідуліна (Гродна, Беларусь)

КАЗІМІР АЛЬХІМОВІЧ ЯК ІЛЮСТРАТАР ПОЛЬСКИХ ПІСЬМЕННІКАЎ

Мастак Казімір Альхімовіч (1840–1917) — прадстаўнік таго пакалення беларускай інтэлігенцыі, светапогляд якога фарміраваўся напружана ў рэаданні паўстання 1863–64 гг. Урадзенец Гродзеншчыны (в. Дамброва Шчучынскага р-на), ён быў выхадцам з шляхецкай сям'і. Менавіта ў асяроддзі краёвай шляхты пачала абуджацца «ліцвінская» (беларуская) свядомасць, адраджацца гістарычная памяць народа, цікавасць да духоўнай спадчыны дзяржаўнага перыяду жыцця беларусаў — часоў Вялікага Княства Літоўскага. Лепшыя прадстаўнікі інтэлектуальнай эліты ўжо ў 1-й палове XIX ст. вывучалі родную гісторыю, развіццё юрыдычнай думкі, збіралі этнаграфічныя матэрыялы, узоры музычнага фальклору. Сцвярджэнне каштоўнасці духоўных здабыткаў свайго народу было для шляхецкай інтэлігенцыі спосабам змагання за волю. У сваіх мастацкіх творах мясцовыя аўтары раскрывалі веліч гісторыі роднай зямлі, сілу і моц яе легендарных герояў, непаўторную прывабнасць народнага тыпажу.

Такім чынам, у культуры і мастацтве Беларусі з сяр. XIX ст. пашыраўся стыль этнаграфічнага рамантызму, калі паэтызаваліся самыя звычайныя з'явы народнага жыцця. Аўтары, як сцвярджае польскі даследчык Т. Дабравольскі, «...знаходзілі ў народнай культуры казачна-легендарныя элементы, падвяргаючы іх мастацкай апрацоўцы ў духу народнай паэтыкі»¹.

¹ Добровольский Т. История польской живописи. Варшава, 1975. С. 97.

К. Альхімовіч стаў характэрным носьбітам гэтай рамантычнай плыні. Як асоба ён сфарміраваўся пад уздзеяннем ідэй незалежнасці, якімі было прасякнута асяроддзе інтэлігенцыі 2-й пал. XIX ст., г. Вільня, дзе будучы мастак вучыўся ў гімназіі. К. Альхімовіч прымаў удзел у паўстанні 1863–64 гг., быў асланы ў Сібір. Вярнуўшыся, вучыўся ў Мюнхене, Парыжы, жыў у Варшаве. Многа і плённа працаваў, на працягу ўсяго жыцця заставаўся верным ідэалам маладосці.

Яркай старонкай мастацкай дзейнасці К. Альхімовіча сталі ілюстрацыі да твораў пісьменнікаў, блізкіх яму па сваім успрыняцці навакольнага свету, тых, хто каранямі цесна звязаны з беларускай зямлёй. Даследчык беларускай плыні ў польскай літаратуры С. Брага слушна адзначаў: «...Беларускія землі сталіся буйною калыскаю польскага рамантызму... у творах усіх гэтых польскіх рамантыкаў зь Беларусі выявіліся моцна мясцовыя беларускія элементы...»².

З літаратурнай спадчыны пісьменнікаў К. Альхімовіч выбіраў для ілюстрацыі героіка-рамантычныя падзеі, гераічныя постаці, не пазначаныя будзённай прозай жыцця. У Ю. Крашэўскага ёсць паэтычная трылогія з гісторыі старажытнай Літвы «Анафеляс», якую ілюстравалі розныя пакаленні мастакоў.

Асабліва папулярнай была галоўная яе частка — «Віталіяўрада», заснаваная на легендах. Галоўны герой — Вігаль хаваецца ад гневу Перуна, сутыкаючыся са злымі духамі, злымі і добрымі людзьмі.

Твор Ю. Крашэўскага захапіў К. Альхімовіча сваёй майстэрскай інтэрпрэтацыяй паданняў і псеўдападанняў. Выкарыстаўшы ліцвінскія назвы, аўтар правёў жывую і цікавую фабулу, лёгка афарбаваную аўтэнтчнымі народнымі звычаямі. К. Альхімовіч зрабіў цэлую серыю графічных аркушаў, дзе ў непаўторна-казачных вобразах увасобіў баі Віталія з чарадзейнымі істотамі. Не абмяжоўваючы сваю фантазію, мастак стварыў незвычайныя выявы цмокаў і ведзьмаў.

Бурнымі пачуццямі напоўнена жывапіснае палатно К. Альхімовіча «Мілда — багіня каханя», зробленае таксама паводле трылогіі Ю. Крашэўскага. Мастак выбраў з паэтычнага твора адзін з самых запамінальных момантаў, калі багі караюць Мілду за каханне з чалавекам Ромам. Чароўная багіня стаіць на вострых каменнях пасярод разбушаванай стыхіі. Смела выкарыстоўваючы рамантычныя выяўленчыя сродкі, К. Альхімовіч напайняе палатно імклівым рухам, моцнымі перажываннямі. Рэзкая гульня святла і ценю, адкрытасць колераў падкрэсліваюць трывогу ў душы багіні-бунтаркі, нешчаслівай у сваім каханні.

На мастацкім конкурсе імя В. Гэрсана ў Варшаве ў 1890 г. К. Альхімовіч атрымаў за твор «Мілда» першую прэмію³.

² Брага Сымон. Міцкевіч і беларуская плынь польскае літаратуры // 3 гісторыя на «Вь». Вып. III. Мн., 1994. С. 288.

³ Polskie życie artystyczne w latach 1890–1914. Wrocław, 1967. S. 12.

Краёвы рамантызм трылогіі захапіў і кампазітара С. Манюшку, які ў 1848 г. стварыў кантату «Мілда», што «ўнесла ў тэкст Ю. Крашэўскага матывы народных беларускіх спеваў»⁴, сабраных С. Манюшкам у наваколных вёсках.

Жыццёвае і творчае крэда былога філамата Адама Міцкевіча стала вельмі блізім мастакоўскаму светапогляду К. Альхімовіча. І паэт, і мастак, хоць з адлегласцю ў некалькі дзесяцігоддзяў, выраслі ў аднолькавым моўна-этнаграфічным асяроддзі прынёманскага краю, духоўныя скарбы якога засталіся для кожнага каштоўнасцю ўсяго жыцця. Абодва ў сваёй творчасці ўсведамлялі сябе спадчыннікамі старажытнай Літвы. Крытык Г. Пянткоўскі ў артыкуле, прысвечаным 50-годдзю творчай дзейнасці К. Альхімовіча, адзначае: «Альхімовіч — ліцвін, як ім былі Міцкевіч, Чачот, Зан»⁵.

Яркія вобразы мясцовай шляхты, шырокая карціна памеснага жыцця Беларусі, адлюстраваныя А. Міцкевічам у паэме «Пан Тадэвуш», натхнілі К. Альхімовіча на стварэнне цэлага шэрага твораў. На выставе 1898 г., прысвечанай 100-годдзю з дня нараджэння А. Міцкевіча, у Таварыстве сяброў прыгожых мастацтваў у Кракаве вялікі поспех мелі 12 ілюстрацый мастака да «Пана Тадэвуша».

Ілюстрацыі К. Альхімовіча да паэмы вельмі розныя па маштабнасці ахопу падзей. Найбольш значным з гэтай серыі ўяўляецца сюжэтнае палатно «Над магілай Робака (Яцэка Сапліцы)», дзе мастак збірае ўсіх герояў паэмы. Ксёндз Робак — адзін з любімых персанажаў А. Міцкевіча, носьбіт яго разваг і думак пра свет і грамадства. Гэты вобраз быў цікавы і К. Альхімовічу сваім менавіта «тутэйшым» менталітэтам. Мастак знаходзіць своеасаблівы прыём, каб узвысіць асобу ксяндза — не паказвае яго самога, а толькі тых людзей, што прыйшлі аддаць яму апошнюю даніну. Дэманстрацыя ўзнагароды — Ганаровага Крыжа легіёна, дадзенага Робаку самім Напалеонам, — вышэйшая кропка ў развіцці дзеяння карціны.

К. Альхімовіч выбіраў з паэмы «Пан Тадэвуш» і, здавалася б, нязначныя сцэнкі. Напрыклад, у эпізодзе «На паляванні», дзе знакаміты Войскі трубіць у рог, абвешчаючы пра паляўнічае шэсце, мастак падае шляхціца спіною да гледача, што пазбаўляе вобраз канкрэтных індывідуальных рысаў, але надае яму абагульнены сэнс уладара пушчы.

Прыцягальна-яркія старонкі творчасці А. Міцкевіча — яго раннія баллады і вершы. У аснове іх, як вядома, ляжалі народныя песні і паданні Навагрудчыны. Іх міфалагічны пачатак асабліва імпанаваў К. Альхімовічу. Адна з лірычных работ мастака — «Свіцязянка» не проста ілюструе аднайменную баладу, а з тонкім пачуццём перадае самую кульмінацыю твора. Тут паказаны пераломны момант у лёсе хлопца-паляўнічага, які, заварожаны прыгажуняй Свіцязянкай, ідзе ўсё далей у хвалі возера. Успененыя воды

⁴ Sztolzman M. Nigdy od ciebie miasto. Olsztyn, 1987. S. 124.

⁵ Piątkowski Í. Kazimierz Alchimowicz // Tygodnik ilustrowany. 1913. S. 169.

Свіцязі, усхваляваны прыбярэжны лес як бы папярэджваюць маладога хлопца, што не знойдзе ён тут шчасця і спакою. Рамантычным дысанансам успрымаецца дасканалае цела Свіцязянкi з рухомым, бурлівым прыродным асяродзем.

У 1898 г. на штогадовым ананімным конкурсе часопіса «Tygodnik Piustrowany» першую ўзнагароду атрымаў К. Альхімовіч за сваю працу «Свіцязянка»⁶.

Адметнай постаццю літаратуры Беларусі быў Уладзіслаў Сыракомля, які ў сваёй паэзіі тонка адчуваў беларускі фальклор. Найвялікшы яго поспех як драматурга адбыўся ў час прэм'еры па'есе «Каспар Карлінскі» ў Вільні ў 1858 г., калі «аўтар у поўным сэнсе слова быў засыпаны кветкамі»⁷.

Моцны эмацыянальны тон твора перадаўся і ў вялікае сюжэтнае палатно (186×272 см) К. Альхімовіча «Абарона Ольштына» (1880). Мастак узнаўляе гістарычны падзеі XVI ст.: Каспар Карлінскі ўзначальвае абарону крэпасці. Трагізм сітуацыі ў тым, што ворагі захапілі дзіця галоўнага героя і, выставіўшы яго пад гарматныя стрэлы, патрабуюць здаць крэпасць без бою. Карлінскі стаіць перад страшным жыццёвым выбарам.

Мастак прытрымліваецца ў карціне рэалістычных у цэлым сродкаў выказвання: заўважаецца дакладнасць у выявах пабудовы, старажытнай зброі, адзення. Але ў аснову жывапіснага сюжэта пакладзены рамантычны кантраст паміж знешне спакойнай, амаль манументальнай фігурай Карлінскага і дынамікай іншых персанажаў. Асабліва ярка-экспрэсіўна дадзены вобраз жонкі Карлінскага, якая на каленях моліць мужа.

Гэта карціна атрымала шмат спрэчных водгукаў у тагачаснай прэсе. На конкурснай выставе Таварыства прыгожых мастацтваў у Варшаве 1882 г. яна атрымала першую ўзнагароду⁸.

Складанае дзеянне развіваецца і ў п'есе «Маргер» У. Сыракомлі. Письменник, а за ім і мастак, узнаўляюць часы старажытнай Літвы, калі крыжакі штурмуюць замак Маргера. Сюжэтныя перыпетыі кахання і здрады герояў прыводзяць да самага гэтага ў апошняй сцэне п'есы гаспадара замка Маргера. Менавіта гэты эпізод, праілюстраваны К. Альхімовічам, як бы падводзіць вынік трагізму чалавечых узаемаадносін. Сцэна вырашана мастаком па класіцыстычнай схеме, нават са знешнімі аtryбутамі, але ўсё ж напоўненая высокім пачуццём, не выглядае штучнай.

Па-мастацку ўзнёсла прачытвае жывапісец трагедыю Юліюша Славацкага «Баладына» (1839). Чысты паэтычны вобраз адной з дзейных асоб — жанчыны-німфы паўстае на палатне «Гаплана». Чарадзейная ўладарка возера Гопла вольна адпачывае ў вадзе, паклаўшы галаву на купіну. Яе цела выглядае лагічным працягам воднай прасторы, валасы зліваюцца з травамі.

⁶ Tygodnik ilustrowany. 1898. N 1. S. 65.

⁷ Pamiętnik teatralny. Warszawa, 1989. S. 292.

⁸ Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. T. 1. Wrocław; Warszawa, 1971. S. 19.

Гаплана паводле народнай міфалогіі, добры дух. Яна не мае поўнай улады над лёсам людзей, але часта ўплывае на падзеі. Так, у трагедыі Ю. Славацкага яна з дапамогай незямных сіл карае жажлівую забойцу — Баладыну.

Лірычны пачатак пераважае ў творах К. Альхімовіча. Тут пануе суладдзе паміж унутраным станам німфы і спакоем возера. Гістарычная апавесць Ф. Бернатовіча «Паянта, дачка Ліздэйкі» (1826) не мела ў свой час такога шырокага грамадскага рэзанансу, як жывапісны твор К. Альхімовіча «Ліздэйка з дачкой на руінах храма Перуна» (1876), напісаны паводле гэтай апавесці. Палатно было выстаўлена ўпершыню ў Парыжы ў салоне ў 1876 г. і мела вялікі поспех ⁹.

У аснове дзеяння — легенда пра час, калі Ягайла пачаў сілай уводзіць хрысціянства на землях Літвы, знішчаючы язычніцкія ахвярнікі. К. Альхімовіч паказаў самы складаны момант у жыцці вярхоўнага жраца Ліздэйкі — руйнаванне храма Перуна. У цэнтры кампазіцыі постаць мудрага і велічнага старца ў доўгім белым адзенні, якая ўспрымаецца як сімвал болю, роспачы. Прыгажуня-дачка ўвасабляе светлыя пачаткі жыцця і надзеі. Іх чыстыя гарманічныя вобразы складаюць рамантычны кантраст з руінамі храма, таёмна-змрочным свяшчэнным дубовым гэсп навокал.

Воблік галоўнага героя не мае знешняй экспрэсіі. Але, як слухна заўважае тагачасны крытык Т. Малішэўскі, «...аўтар не шукаў сцэнічных эфектаў, разумеючы, што нямы боль больш адпавядае постаці вялікага жраца, які са спакоем і годнасцю прымае няшчасце» ¹⁰. Крытык вызначае і жывапісныя якасці твора: «...усё тут у гармоніі, не адчуваецца памылковасці ў пошуку, усюды свабода і навык, які здабываецца толькі пасля доўгіх гадоў працы і пры высокіх здольнасцях» ¹¹.

К. Альхімовіч у сваім палатне ўздымаецца да шырокага мастацкага абагульнення, паказваючы не толькі асабістую трагедыю чалавека, але пераломныя змены ў жыцці цэлага народу.

Сучасніцай і зямлячкай К. Альхімовіча, удзельніцай паўстання 1863–64 гг. была пісьменніца-дэмакратка Эліза Ажэшка. У яе навеле «Gloria victis» («Слава пераможаным») (1910 г.) у рамантычнай форме ўслаўляюцца героі паўстання 1863–64 гг. К. Альхімовіч на працягу свайго творчага шляху таксама не раз звяртаўся да тэмы паўстання, таму яму былі блізкімі падзеі твора. У ілюстрацыях разам з дзейнымі персанажамі паказаны стары дуб, ад імя якога вядзецца апавяданне. Ён — сведка чыстага кахання, а таксама гераічнага змагання і трагічнай гібелі атрада паўстанцаў. Апошняя па сюжэту ілюстрацыя — «Ляжала на пагорку...». Маладая дзяўчына ў чорнай сукенцы ў адчаі ўпала пад старым дубам, дзе былі забіты самыя дарагія для яе людзі — паўстанцы брат і каханы. Мастак удала драматызуе сітуацыю,

⁹ Słownik artystów polskich... S. 18.

¹⁰ Klosy. 1878. Nr 1. S. 6.

¹¹ Тамсама. С. 7.

паказваючы адзінокае паміраючае дрэва, адзінокі крыж, адзінокую тужліваю постаць — своеасаблівае трыадзінства жаклівай чалавечай самоты. І няма аптымістычнай ноты ні ў навеле, ні ў ілюстрацыях мастака.

Нельга не ўспомніць і ілюстрацыі К. Альхімовіча да аповесці Э. Ажэшка «Анастасія». Незвычайнай была гісторыя стварэння гэтай аповесці, калі пісьменніцу натхніла на творчасць графічная работа А. Каменскага «Анастасія», апублікаваная на вокладцы часопіса «Tygodnik ilustrowany» за 1902 г. Пісьменніца ўбачыла на малюнку пяшчотную дзяўчыну з уражлівай душой і напісала рамантычную аповесць. Сентыментальная гісторыя зрабіла ўражанне на К. Альхімовіча, які звяртаецца да найбольш пераломных момантаў у развіцці літаратурнага сюжэта. У сцэне, калі Анастасія вяртае нарачоанаму пярсцёнак, мастак падкрэслівае не толькі жаночкасць герані, але і яе нязломнае пачуццё ўласнай годнасці.

К. Альхімовіч у сваіх ілюстрацыях да твораў польскіх пісьменнікаў пераважна «краёвага» паходжання выбіраў найбольш геранічныя постаці, драматычныя сітуацыі, у якіх праяўляліся складаныя і ўзвышаныя чалавечыя пачуцці. Сучасны К. Альхімовічу рэцэнзент пад крыптанімам «Е. К.» заўважае: «Яго дух, сфарміраваны нашымі паэтамі, імкнецца з імі да вышын ідэальнай прасторы і прыносіць адтуль узоры чыстыя, брудам рэчаіснасці не кранутыя»¹². Разам з пісьменнікамі ўзвышаючы, нават ідэалізуючы шматлікія правы жыцця нацыі, мастак будзіў яе лепшыя сілы да актыўнай дзейнасці.

¹² Кіосы. 1878. № 1. С. 212.

Валерый Шышанаў (Віцебск, Беларусь)

БЕЛАРУСЬ І БЕЛАРУСЫ ВАЧЫМА ІЛЛІ РЭПІНА

На працягу XIX ст. у расійскай публіцыстыцы, навуковых і папулярных выданнях распаўсюджвалася меркаванне аб «заняпаласці» Беларусі, «пахілым і прыбітым» выглядзе яе насельніцтва¹. Толькі некалькі прыкладаў фарміравання такога стэрэатыпа. Пасля паездкі ў Віцебск і па навакольных вёсках зімой 1890 г. вядомы рускі пісьменнік Г. Успенскі ў пісьме да жонкі паведамляў: «И города и места скучные, и люди скучные»². З пісьма скульптара М. Мікешына: «Точу своё оружие —

¹ Гл. аб гэтым: Цьвікевіч А. «Западно-руссизм»: Нарысы з гісторыі грамадскай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. Мн., 1993. С. 285–290.

² Пісьмо Г. І. Успенскага А. В. Успенский 25 мая 1890 г. // Успенский Г. И. Полное собрание сочинений: В 14 т. М., 1954. Т. 14. С. 408.

карандаш и снова хочу славить свою «Эльвиру», свою убогую родину — Белоруссию»³. Сацыяльна-аблічальныя матывы прысутнічаюць і ў беларускіх творах рускіх мастакоў І. Трутнева, К. Савіцкага.

На гэтым фоне пазітыўнае стаўленне да Беларусі і беларусаў Іллі Рэпіна (1844–1930) выглядае вельмі кантрастна. Выдатны рускі мастак нарадзіўся ў немажоннай сям’і чыгуеўскага ваеннага паселяніна, і яго дзяцінства прайшло ў этнічна стракатым асяродку руска-ўкраінскага памежжа Слабадской Украіны. Як сведчыць Рэпін у сваіх успамінах, міжнацыянальныя адносіны на яго радзіме не вызначаліся асаблівай талерантнасцю і ў паўсядзённым побыце часта гучала абразлівае: «калмык дзікі», «хахол, мазеп прокляты», «кацап»⁴.

Але вызначальнай рысай характару мастака стала непрыхільнасць да нацыянальнай фанабэрыі і замкнутасці. На працягу ўсяго жыцця ён захаваў павагу і цікаўнасць да розных народаў, з якімі зводзілі яго пуцявіны лёсу. І таму імя Рэпіна належыць не толькі рускай культуры, а арганічна ўваходзіць у культуры Украіны, Беларусі, Фінляндыі, мае водгук у культурным жыцці Чэхіі, Польшчы, Латвіі і іншых краін.

Ад большасці прадстаўнікоў рускай культуры, якія пакінулі ўзгадкі пра Беларусь, І. Рэпіна адрознівае тое, што ён працяглы час жыў у сваім беларускім маёнтку і меў кантакты з прадстаўнікамі самых розных сацыяльных групавак: сялянскіх, памешчыкаў, святарамі, інтэлігентамі. Мастак не ставіў мэты глыбокага вывучэння краю, але яго здраўнёўскія лісты, карціны, малюнкi — нібыта маментальныя здымкі жыцця беларускай правінцыі канца XIX – пачатку XX ст. Перапіска Рэпіна з дзесячамі культуры пераважна апублікавана. Меней вядома асабістая сямейная перапіска. Значная колькасць здраўнёўскіх твораў мастака знаходзіцца ў замежных музейных і прыватных зборах, таму яны таксама малавядомы і не выкарыстоўваюцца беларускімі даследчыкамі.

Першая сустрэча Рэпіна з Беларуссю адбылася завочна — пасля знаёмства з серыяй беларускіх малюнкаў М. Мікешына.

У маі 1892 г. Ілля Рэпін сам прыехаў на Беларусь, каб набыць куток для летняга адпачынку і творчай працы ў далечыні ад гарадской мітусні. Выбар майстра выпаў на невялікі маёнтак Сафіеўка ў 16 вярстах ад Віцебска. І вось першыя ўражанні мастака ў пісьме да В. Сярова: «Край тёплый, народ разнаобразный. Есть белорусы (господствующее племя), поляки, литва и евреи!.. Теперь так и тянет туда»⁵.

Ілля Яфімавіч вярнуў маёнтку старую і больш распаўсюджаную назву Здраўнёва і вельмі многа ўдзяляў увагі добраўпарадкаванню свайго

³ Цыт. па: Савинов А. Микешин М. // Русское искусство. Очерки о жизни и творчестве художников 2-й половины XIX в. М., 1971. Т. 2. С. 512.

⁴ Репин И. Е. Далёкое близкое. 5 изд. М., 1960. С. 38, 39.

⁵ Письмо І. Я. Рэпіна В. А. Сярову 4 мая 1892 г. // Репин И. Е. Письма к художникам и художественным деятелям. М., 1952. С. 92.

ўладання: высаджаецца ліпавае алея, умацоўваецца каменнай кладкай бераг Дзвіны, па малюнках мастака перабудоўваецца галоўны дом сядзібы, будуецца новыя і рамантуюцца старыя гаспадарчыя пабудовы⁶.

Мастак асабіста прымаў удзел у гаспадарчых справах: «Я всё ещё здесь с природой, со скотом, с рабочим людом, за работой. Мы встаём в 3 часа утра, а иногда и в 2 ночи и идём молотить...»⁷. Гаспадарчыя заняткі адлюстраваліся ў рэпінскіх малюнках: «Касцы ў полі», «Рыга-асець», «У полі», «Карова каля плятня».

Адной з прыцягальных тэм для зачараванага наваколлем мастака стала Заходняя Дзвіна, якая ў той час яшчэ служыла важным водным шляхам. Аб напружаным жыцці ракі Рэпін піша Т. Талстой: «Прямо, за рекой, перед глазами высокий, красивый лес подымается в гору без конца; мимо часто проходят лайбы с огромными парусами, величественно проходят вверх против течения; часто их тянут бурлаки, партиями от 4 до 11 человек [...] влегши крепко в свои полотняные лямки и свесив головы, часто без шапок, они держат в руках по шести и тяжело переступают в лаптях, а иногда и босиком — мелкий щебень на берегу довольно острый — ничего»⁸. Усё гэта можна ўбачыць і на рэпінскіх карцінах, малюнках. На жаль, захаваліся толькі адзін невялікі накід з выявай бурлакоў на Дзвіне, які знаходзіцца ў Трацякоўскай галерэі.

Апісанні мастака адрознівае жывасць успрыняцця, багацце метафар, параўнанняў, сакавітасць мовы і належная этнографу ўвага да традыцый і побыту народа: «Живу одной физической жизнью, работаю понемногу и думаю о многом. Да, в этой глуши Максим Семёнов заведомый колдун. Третьего дня мне божился Игнат, что он сам видел, как Максим, проходя поздно с компанией мужиков мимо разорённой мельницы, заставил молоть все жернова перед их глазами; в довершение он снял месяц с неба, подержал его в руках и опять поставил на место. «Залом» во ржи, вынимание следов — всё это живо и страшно здесь. А колдуны называются богами; «ехать к богам», т. е. к знахарям, обывателям приходится во всех важных случаях. Эти боги знают будущее и говорят всё прошедшее верно»⁹. Узгадвае Рэпін і абрад гнявай талакі: «Только что вывозили навоз толокой,

⁶ Гл. аб гэтым: Кичина Е. М. И. Е. Репин и Здравнёво. В обретении и разлуке. Изд. 2, перераб. и доп. Витебск, 1994; Падліпскі А. М. Здраўнёва: тут жыў І. Я. Рэпін. Мн., 1995; Шишанов В. Здравнёво. Исторический облик и музеефикация усадьбы // Магэрыялы II Міжнароднай канферэнцыі па праблемах музеефікацыі ўнікальных гістарычных тэрыторый. Полацк, 1996. С. 38–44.

⁷ Письмо І. Я. Рэпіна У. В. Стасаву 24 верасня 1892 г. // И. Е. Репин и В. В. Стасов. Переписка 1877–1894. М.; Л., 1949. Т. 2. С. 181.

⁸ Письмо І. Я. Рэпіна Т. Л. Талстой 10 чэрвеня 1892 г. // И. Е. Репин и Л. Н. Толстой. М.; Л., 1949. Т. 1. С. 60–61.

⁹ Письмо І. Я. Рэпіна Н. В. Стасавай 14 ліпеня 1892 г. // И. Е. Репин и В. В. Стасов. Т. 2. С. 174–175.

т. е. приехала масса соседних крестьян с лошадьми, с мальчиками, с бабами и девками и в один день, как и в прошлом году, вывезли массу на поля и там его разбивали вилами по мелким кускам. Пировали, пили водку и пели песни, деревенское веселье»¹⁰. Пэўную этнаграфічную інфармацыю маюць карціны Рэпіна «Паненка ў вёсцы» (1898), «Паненкі на прагулцы сярод статку кароў» (1896) і эцюды, малюнкі да іх. Небагатае ўбранне жылля беларускага селяніна паўстае на карціне «У хаце» (1895).

Сярод партрэтаў беларускіх сялян, створаных мастаком («Касец-літвін», 1894, «Беларус», 1890-я), найбольшую вядомасць набыў партрэт Сідара Шаўрова («Беларус», 1892), які знаходзіцца ў Рускім музеі ў Пецяярбургу. Выпісаны Рэпіным вобраз захапляе сілай, постацю, позіткам, шчырай усмешкай і нездарма гэту працу адносяць да лепшых сялянскіх партрэтаў у расійскім мастацтве.

Станоўчыя характарыстыкі беларусаў і прывабныя карціны жыцця беларускай вёскі знаходзім і ў лістах мастака: «Вчера ездили вёрст за 15, к знакомым крестьянам. Их сын служит у нас работником. Хорошо живут, вроде хуторян и как вкусно готовят кушанья! Деревенька Зездрино идиллическая: спеют яблоки, вишни и дорога туда всё больше лесом»¹¹. У пісьме да Н. Стасавай: «Славный народ белоруссы, очень похожи на хохлов, только работающее, скромнее и добродушнее»¹².

У беларускіх працах Рэпіна амаль адсутнічае маралізатарства. Мастак не шукае зладзённых сацыяльных тэм і нават некалькі ідэалізуе рэчаіснасць, але не хавае і вясковай галечы.

Цікаўнасць Іллі Рэпіна да беларускай гісторыі абудзілася пасля знаёмства ў жніўні 1893 г. з віцебскім адвакатам і краязнаўцам У. Стукалічам, які падараваў мастаку сваю кнігу «Белоруссия и Литва» (Віцебск, 1891) і расказаў гісторыю забойства ў Віцебску падчас міжканфесійнага канфлікту 1623 г. уніяцкага епіскапа Іасафата Кунцэвіча¹³. У пісьме да вядомага крытыка, загадчыка мастацкага аддзела Публічнай бібліятэкі ў Пецяярбургу У. Стасава мастак звяртаецца за дапамогай у пошуках гістарычных звестак аб забойстве. Аб гэтым жа ён просіць дачку былога начальніка Віленскай ваеннай акругі мастачку М. Вяроўкіну: «Этот трагический узел очень богат и значителен для выражения народного духа наших окраин. И со стороны пластической весьма занятно рисуется. Не известно ли Вам каких-нибудь частных к этому событию в Успенском витебском соборе [...]»¹⁴.

¹⁰ Письмо И. Я. Рэпіна Е. М. Званцавай 25 чэрвеня 1894 г. // Репин И. Е. Письма к художникам и художественным деятелям. М., 1952. С. 101.

¹¹ Письмо И. Я. Рэпіна Е. М. Званцавай 26 ліпеня 1893 г. // Аддзел рукапісаў Дзяржаўнай Траццякоўскай галерэі, ф. 50, адз. зах. 47, арк. 1 адв.

¹² Письмо И. Я. Рэпіна Н. В. Стасавай 27 чэрвеня 1892 г. // И. Е. Репин и В. В. Стасов. Т. 2. С. 174.

¹³ Письмо И. Я. Рэпіна У. В. Стасаву 18 жніўня 1893 г. // И. Е. Репин и В. В. Стасов. Т. 2. С. 192.

¹⁴ Письмо И. Я. Рэпіна М. У. Вяроўкінай 17 жніўня 1893 г. // Новое о Репине. Л., 1969. С. 47.

У рэпінскім пісьме да жыхара Вільні, ваеннага адваката і калекцыянера А. Жыркевіча мастак выказвае жаданне «па свежым слядам археолагаў» аглядзець «старую сталіцу Літвы»: «А я теперь немножко заинтересован Белоруссией и Литвой, и мне бы очень хотелось собрать в Вильне медку в свою ячейку»¹⁵. Пазней Рэпін запрашае Жыркевіча разам наведаць Полацк, каб «паглядзець старажытнасці»¹⁶. Мастак адзначае архітэктурныя асаблівасці і маляўнічасць Віцебска і нават абараняе горад перад Т. Талстой: «За что это Вы так на Витебск осерчали — уж и существовать-то ему не нужно? А это прекрасный городок, на Толедо похож...»¹⁷.

У спісах кніг рэпінскай бібліятэкі ёсць і іншыя сведкі беларускіх сустрэч. Тут прысутнічаюць першы і пяты тамы «Витебской старины» (Віцебск, 1883, 1888), «Река Западная Двина» (Віцебск, 1893), якія падараваў мастаку сам складальнік і аўтар — віцебскі гісторык А. Сапуноў, і яшчэ адно выданне У. Стукаліча «Краткая заметка о белорусском наречии» (Віцебск, 1895)¹⁸.

На жаль, у той частцы творчай спадчыны Рэпіна, якая нам вядома, сюжэтам з беларускай гісторыі прысвечана толькі два малюнкi на тэму «Сповідзь І. Кунцэвіча». Адзін з іх захоўваецца ў Віцебскім краязнаўчым музеі, другі — у музеі «Атэнеум» (Хельсінкі). Адзначым, што нягледзячы на звычайны для Рэпіна вельмі грунтоўны падыход да гістарычнай дакладнасці сваіх прац, мастак памылкова адлюстравалі Кунцэвіча ў выглядзе каталіцкага святара і, здаецца, менавіта недастатковае засваенне гістарычнага матэрыялу перашкодзіла з'яўленню значнага жывапіснага твора. Безумоўна, стаўленне Рэпіна да падзей 1623 г. не выходзіла за рамкі антыгуніяцкай гістарыяграфіі, але цікава, што ў адным са сваіх эсэ ў эмігранцкім друку Юрка Віцьбіч, які наўрад ці бачыў рэпінскі малюнак, дае зусім іншую трактоўку выявы: «Вопреки этим казённым канонам, у Репина проповедь Иосафата Кунцевича [...] с вниманием слушают крестьяне»¹⁹.

У Здраўнёве Ілля Рэпін стварыў шэраг карцін, якія ўвайшлі ў скарбніцу рускага і сусветнага мастацтва: «Асенні букет» (1892), «На Заходняй Дзвіне. Усход сонца» (1892), «Месячная ноч» (1896), «Дуэль» (1896), «На сонцы» (1900) і інш. Працы мастака беларускага перыяду вылучае багацце

¹⁵ Письмо І. Я. Рэпіна А. У. Жыркевічу 15 жніўня 1893 г. // И. Е. Репин. Письма к писателям и литературным деятелям. 1880–1929. М., 1950. С. 106.

¹⁶ Письмо І. Я. Рэпіна А. У. Жыркевічу 16 верасня 1896 г. // И. Е. Репин. Письма к писателям и литературным деятелям. 1880–1929. М., 1950. С. 136.

¹⁷ Письмо І. Я. Рэпіна Т. Л. Талстой 21 мая 1892 г. // И. Е. Репин и Л. Н. Толстой. М.; Л., 1949. Т. 1. С. 58.

¹⁸ Навукова-бібліяграфічны архіў Расійскай Акадэміі мастацтваў, ф. 25, воп. 1, адз. зах. 355, арк. 14 адв., 32.

¹⁹ Перадрук: Витьбич Юрка. На родине репинского «Белоруса» // Крыніца. 1994. № 7. С. 100.

і разнастайнасць колеру, свабода жывапіснага пісьма, радаснае ўспрыманне прыгажосці навакольнага свету.

Апошні раз Рэпін наведваў Здраўнёва ў 1904 г. Пасля ў маёнтку адпачывалі і гаспадарылі яго родныя, а з 1918 па 1930 г. стала жыла сям'я маладой дачкі мастака Таццяны Рэпінай-Язевай²⁰.

У савецкі час беларускія мастацтвазнаўцы неаднаразова падкрэслівалі выключны ўплыў знаходжання Рэпіна ў Здраўнёве на развіццё выяўленчага мастацтва Беларусі. Але апалагетычная папулярызацыя не дадае гонару мастаку, талент якога быў сусветна прызнаны яшчэ пры жыцці.

Здраўнёва стала для Рэпіна аб'ектам асабістага стваральнага пачатку, месцам натхнення і адпачынку, а не цэнтрам нейкага культуртрэгерства. Заслуга мастака хутчэй у тым, што ён на Беларусі паказаў прыклад паважлівых адносін паміж людзьмі розных культур, нацыянальнасцей, рознага сацыяльнага стану. І, наадварот, менавіта Беларусь, беларусы ўзбагачалі творчасць Іллі Рэпіна, давалі новыя імпульсы, тэмы і праз увасабленне ў яго творах уваходзілі ў сусветны культурны працэс. Часта выявы ўспрымаліся як нейкі абагулены вобраз краіны, народа без вызначэння месца падзеі ці імён намалёваных людзей. Таму спатрэбіўся пэўны час, каб засвоіць беларускую спадчыну выдатнага мастака і асэнсаваць ролю Здраўнёва ва ўзаемадзейні і ўзаемапранікненні культур.

²⁰ Аб гэтым гл.: Кичина Е. М. Репин и Здравнёво. С. 20–42; Шышанаў В. Здраўнёва: пасля кастрычніка 1917 // Культура. 1999. 7–13 жн.

Людміла Хмяльніцкая (Віцебск, Беларусь)

МАРК ШАГАЛ У КУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСІ І СВЕТУ

Марк Шагал з'яўляецца не толькі асобай, якая мае сусветную вядомасць, але і мастаком, які ў значнай ступені паўплываў на лёс мастацкай культуры ўсяго ХХ ст. Як выказваюцца спецыялісты, з цэлага стагоддзя застануцца імёны двух мастакоў — Пікасо і Шагала.

Прызнанне да Марка Шагала прыйшло вельмі рана. Расійскія мастацкія крытыкі звярнулі ўвагу на мастака яшчэ напярэдадні Першай сусветнай вайны. У 1-й палове 1914 г. Анатоль Луначарскі, будучы наркам асветы Савецкай Расіі, надрукаваў у газеце «Киевская мысль» серыю эсэ пад назвай «Молодая Россия в Париже», прысвечаную творчасці мастакоў — выхадцаў з Расійскай імперыі, што на той час жылі ў мастацкай сталіцы свету, дзе адзін з артыкулаў быў прысвечаны Марку Шагалу (№ 73, 14 сакавіка 1914 г.).

У маі 1914 г. у Берліне ў галерэі Генрыха Вальдэна «Der Sturm» адбылася першая персанальная выстава мастака, на якой было прадстаўлена 40 палотнаў і 160 гуашаў Шагала. У 1915 г. ён прымаў удзел у выставах у Маскве і Петраградзе. Можна сказаць, што з гэтага часу пра Шагала ўсур’ез пачала гаварыць мастацкая крытыка свету. У Расійскай імперыі крытык Якаў Тугендхольд надрукаваў артыкулы «Новый талант» у газеце «Русские ведомости» (красавік 1915 г.) і «Марк Шагал» у часопісе «Аполлон» (люты 1916 г.). Гісторык мастацтва Абрам Эфрас надрукаваў нататкі пра творчасць Шагала ў штотыднёвіку «Новый путь» (№ 48–49, 1916 г.) і часопісе «Еврейская жизнь» (№ 10–11, 1917 г.). У 1918 г. у Петраградзе выйшла сумесная кніжка А. Эфраса і Я. Тугендхольда «Искусство Марка Шагала» (пазней яна была перакладзена на нямецкую мову і ў 1921 г. выдадзена ў Патсдаме).

14 верасня 1918 г. пачаўся новы этап у творчай біяграфіі Шагала: пастановай Аддзела выяўленчых мастацтваў Камісарыята народнай асветы, які ўзначальваў А. Луначарскі, мастак быў прызначаны ўпаўнаважаным па справах мастацтваў Віцебскай губерні (на той час губерня ўваходзіла ў склад Заходняй камуны з цэнтрам у Смаленску). Першы і апошні раз у сваім жыцці Шагалу давялося быць не толькі мастаком, але і высокім дзяржаўным чыноўнікам, у паўнамоцтва якога ўваходзіла ўпрыгожванне Віцебска да гадавіны Кастрычніцкай рэвалюцыі, а таксама магчымасць стварэння ў горадзе Народнага мастацкага вучылішча. З вялікім энтузіязмам Шагал узяўся за новую справу і, як большасць мастакоў-авангардыстаў свайго часу, разглядаў сваю высокую пасаду як сродак сцвярджэння ў грамадстве ўлады левага мастацтва, здольнага ашчаслівіць людзей шляхам зліцця мастацтва і жыцця, пераўтварэння рэчаіснасці па гарманічных законах эстэтычнай дзейнасці.

У Віцебску мастак разгарнуў актыўную грамадскую дзейнасць: выступаў з публічнымі дакладамі, удзельнічаў у мастацкіх дыспутах-мітынггах, у 1918–1919 гг. друкаваўся на старонках перыядычных выданняў «Школа і рэвалюцыя», «Витебский листок», «Искусство Коммуны» і «Революционное искусство». Да свайго канчатковага ад’езду з роднага горада ў чэрвені 1920 г. Шагал паспеў стварыць тут Народнае мастацкае вучылішча, у якім працавалі многія знакамiтыя авангардысты (Казімір Малевіч, Вера Ермалаева, Ніна Коган, Эль Лісіцкі, Давід Якерсон, Роберт Фальк, Іван Чарвінка, Ілля Чашнік і інш.) і дзе вучыліся будучыя вядомыя мастакі — ураджэнцы Віцебска (Паліна Хентава, Іосіф Меерзон, Алена Кабішчар-Якерсон, Леў Зевін і інш.). Апроч таго, пры вучылішчы быў створаны Музей сучаснага мастацтва, у якім былі прадстаўлены творы М. Ларыонава, К. Каровіна, Н. Ганчаровай, Д. Штэрэнберга, Н. Альтмана, А. Родчанкі, В. Кандзінскага, Р. Фалька, В. Розанавай, А. Экстэра, В. Стржэмінскага, І. Клюна, самога М. Шагала і іншых мастакоў.

Ад’езд Марка Шагала ў 1920 г. на жыхарства з Віцебска ў Маскву, а ў 1922 годзе — у Берлін і Парыж паслужыў Рубіконам, які штучна

адлучыў мастака ад культуралагічнай прасторы Радзімы. У першыя гады пасля ад'езду Шагала ягонае імя яшчэ не было выдалена з кантэксту мастацкага жыцця сталіцы РСФСР (у склад федэрацыі на той час уваходзіў і Віцебск), сведчаннем чаго з'яўляюцца артыкул В. Біра «Марк Шагал», змешчаны ў снежаньскім нумары часопіса «Театральная Москва» за 1922 г., а таксама ўдзел прац Шагала ў выставе «Тэатральна-дэкарацыйнае мастацтва Масквы 1918–1923 гадоў», якая праводзілася ў чэрвені 1923 г. Аднак пазней сітуацыя змяняецца кардынальным чынам.

Першае «ўзбуйненне» БССР у 1924 г. вярнула Віцебшчыну ў склад Беларусі, таму далейшы разгляд адносінаў да Марка Шагала і ягонай творчай спадчыны будзе праводзіцца мною адмыслова ў дачыненні да беларускай сітуацыі, якая, па сутнасці, была калыскай творчасці мастака.

Пасля свайго ад'езду за мяжу і да пачатку Другой сусветнай вайны Шагал інтэнсіўна працаваў, ягонае імя паступова набыло сусветную вядомасць. У гэты час ён засвойваў разнастайныя графічныя тэхнікі і зрабіў серыі ілюстрацый да аўтабіяграфічнай кнігі «Маё жыццё» (1920), паэмы М. В. Гогаля «Мёртвыя душы» (1923–1925), рамана Марсэля Арлана «Мацярынства» (1926), кнігі Жана Жыраду «Сем смяротных грахоў» (1926), а таксама тэкстаў Поля Марана, П'ера Мак-Арлана, Андрэ Сальмона, Макса Жакоба, Жана дэ Лакрэтэля, Жазэфа Кесэля, Густава Какіё (1926). Актыўна ўключыўшыся ў кантэкст еўрапейскай культуры, мастак пісаў новыя палотны, а таксама выканаў серыі гуашаў да «Баек» Лафантэна і знакаміты «Цырк Валара». У перыяд з 1923 па 1938 г. прайшлі выставы прац Марка Шагала ў Бруселі, Парыжы, Кёльне, Дрэздэне, Нью-Йорку, Пітсбургу, Берліне, Будапешце, Базэлі, Празе, Лондане, Вільні.

У гэты час на радзіме мастака звестак пра далейшы творчы шлях Марка Шагала ягоныя былыя паплечнікі і вучні, цалкам пазбаўленыя інфармацыі аб развіцці мастацкага працэсу на Захадзе, не мелі, аднак часта ў сваіх артыкулах узгадвалі яго добрым словам. Так, у 1926–1928 гг. Іван Фурман выпусціў серыю кніг пра віцебскіх мастакоў-графікаў Яфіма Мініна, Саламона Юдовіна і Зіновія Горбаўца, якія ў свой час былі выкладчыкамі арганізаванага Шагалам Народнага мастацкага вучылішча. У кнізе «Віцебск у гравюрах Юдовіна» Фурман узгадваў бурлівае мастацкае жыццё Віцебска 1918–1921 гг., спрабаваў вытлумачыць прычыны тагачаснага культурнага ўзлёту і адзначаў асаблівую ролю «мэтраў Марка Шагала й Казіміра Малевіча». Мастацтвазнаўца нават цытаваў ўрыўкі з «Запісак» Марка Шагала, якія пазней, толькі ў 1931 г., былі выдадзены ў Парыжы ў аўтабіяграфічнай кнізе «Маё жыццё»¹.

Былы вучань Народнага мастацкага вучылішча, а пасля ягонай рэарганізацыі рэктар Віцебскага мастацка-практычнага інстытута Іван Гаўрыс у сваім артыкуле «Вобразнае мастацтва ў Віцебску (Пачатак і канец

¹ Фурман І. П. Віцебск у гравюрах Юдовіна. Віцебск, 1926. С. 31.

першага 10-ці годзьзя Кастрычнікавай Рэвалюцыі)», які пабачыў свет у 1928 г., падрабязна апісваў часы існавання ў горадзе «мастацкай школы пад кіраўніцтвам губернскага эмісара мастацтва, выдатнага мастака М. Шагала», што сабрала пад сваім дахам прадстаўнікоў розных мастацкіх плыняў, спрабаваў акрэсліць сутнасць супрэматызму, а таксама барацьбу паміж рознымі групамі школы, якая не лепшым чынам адбівалася на свядомасці маладых навучэнцаў. І. Гаўрыс пісаў аб рэарганізацыі школы пасля ад'езду Шагала ў мастацка-практычны інстытут, пагаршэнні матэрыяльнага становішча апошняга і, зрэшты, ад'езд з Віцебска лепшых выкладчыкаў і студэнтаў. У 1923 г. інстытут быў рэарганізаваны ў тэхнікум, для якога быў набраны новы штат выкладчыкаў. (У дужках заўважым, што з гэтага часу Віцебскі мастацкі тэхнікум стаў сапраўднай кузняй кадрў мастакоў савецкай рэалістычнай школы). Гаўрыс не ганьбіць крайне левыя накірункі мастацтва, што квітнелі ў школе ў часы Шагала, а, наадварот, лічыць, што «мяляўнічыя дасягненні кубізму не пайшлі на вечер, а скарысталіся здольнымі мастакамі і вучнямі ў малярстве сярэдняга толку — рэалізьме, імпрэсіянізьме і нэо-імпрэсіянізьме. Беспрадметнасць кінула прамень асьвятленьня на графічную, украсавальную, орнаментальную працу»².

Левыя напрамкі мастацтва былі выключаны з курсаў мастацкіх школ, але працягвалі сваё існаванне ў складзе музейных калекцый. Своеасаблівыя адгалоскі прыхільнасці да іх былі жывыя ў Віцебску яшчэ да канца 1920-х гг., сведчанне чаму знаходзім у артыкуле з газеты «Віцебскі пралетары» пад досыць экзальтаваным загаловам «Музейное кладбище. Что выявил «налет» рабковской бригады на государственно-исторический музей». Адным з пунктаў крытыкі дзейнасці тагачаснага дырэктара Віцебскага музея Данілы Васілевіча была тая няўвага да твораў «новага жывапісу», якія былі атрыманы з музея, створанага Шагалам, і ўжо часткова страчаны (зніклі творы Шагала, Кандзінскага, Ермалаева, Малевіча і інш.). Тыя ж з палотнаў, што захаваліся, экспанаваліся ў вельмі непрыдатных для іх умовах, у адрозненне ад «партрэтаў польскіх памешчыкаў», як пісаў пра тое аўтар артыкула³.

Вядомы беларускі краязнаўца, першы старшыня Віцебскага акруговага таварыства краязнаўства Мікола Каспяровіч у сваім артыкуле, змешчаным у часопісе «Маладняк» у 1927 г., у пераліку найбольш знаных персаналій «віцебскай краёвай літаратуры і мастацтва» больш за старонку тэксту прысвяціў біяграфіі Марка Шагала ад часу ягонага нараджэння ў Віцебску да ад'езду на сталае жыхарства ў Парыж. У сувязі з апошняй

² Гаўрыс І. Вобразнае мастацтва ў Віцебску (Пачатак і канец першага 10-ці годзьзя Кастрычнікавай Рэвалюцыі) // Віцебшчына. Т. II. Віцебск, 1928. С. 168–173.

³ [Майоров Р.]. Музейное кладбище. Что выявил «налет» рабковской бригады на государственно-исторический музей // Віцебскі пралетары. 1929. 30 лістап. С. 2.

абставінай Каспяровіч не выдаляе мастака з кантэксту культурнай прасторы Беларусі і піша, што «М[арк] З[ахаравіч] зьяўляецца адным з найбольш яркіх прадстаўнікоў экспрэсыянізму і глыбокім яўрэйскім нацыянальным мастаком»⁴.

Аднак у агульнабеларускім маштабе ў 1920-я гг. творчасць Шагала і іншых мастакоў левага накірунку аказалася цалкам па-за межамі фарміравання новага мастацтва Савецкай Беларусі. «Сучаснае беларускае мастацтва — дзіця Кастрычнікавай Рэволюцыі, дзіця Беларускай Савецкай Соцыялістычнай Рэспублікі, — пісаў у 1929 годзе дырэктар Беларускага Дзяржаўнага музея Вацлаў Ластоўскі. — Сучаснае беларускае мастацтва нічога не ўзяло ад мінуўшчыны. Рыцар і бард памерлі, і цяпер — іх зброя ня больш як бутафорыя [...] Арыстократызм у мастацтве, романтизм і сымболізм ня могуць мець месца, сучаснае беларускае мастацтва павінна быць нацыянальным па форме і пролетарскім па зьместу»⁵.

З 1925 г. ў Менску пачынаюць праводзіцца Усебеларускія мастацкія выставы, якія па сутнасці дэманструюць не толькі мастацкія сілы краіны, але і ўсё большае пранікненне ў творчы працэс ідэалагічных устаноў. Нормай жыцця робіцца дзяржаўны заказ на сацыяльную тэму, выканаць які імкнецца кожны мастак. З Усебеларускай выставы 1927 г. была зроблена вялікая закупка прац для фондаў галоўнага мастацкага сховішча краіны — Беларускага Дзяржаўнага музея. Яшчэ адной крыніцай папаўнення калекцыі музея стаў сацыяльны заказ Усебеларускаму аб'яднанню мастакоў. Таму пра свабоду творчасці весці размовы не прыходзіцца.

Вялікім аўтарытэтам у галіне мастацтвазнаўства таго часу быў Мікола Шчакаціхін, выхаванец аддзялення тэорыі і гісторыі мастацтва Маскоўскага ўніверсітэта, з 1927 г. навуковы сакратар Інстытута беларускай культуры па вывучэнню мастацтва Беларусі. Ён з'яўляецца аўтарам шэрагу артыкулаў пра «сучаснае беларускае мастацтва», надрукаваных у розных зборніках і перыядычных выданнях. Цікава прасачыць ягоныя погляды на працэс і крыніцы фарміравання маладога мастацтва Савецкай Беларусі.

У кнізе «Сучаснае беларускае мастацтва: Праваднік па адзеле сучаснага беларускага малярства і разьбярства», прысвечанай «дзесяцігоддзю агалашэння Беларускай Савецкай Соцыялістычнай Рэспублікі», Шчакаціхін адзначаў, што выяўленчае мастацтва першых гадоў савецкай улады ў Беларусі не было «пэўнай суцэльнай культурнай зьявай». Ён пісаў: «У гэтыя першыя гады не адыгралі важнае ролі ані выпадковыя мастацкія выстаўкі 1921 году ў Бабруйску і Менску, ані тое, што ў цягу 1919–1921 году ня меней выпадкова Віцебск на час зрабіўся прыпынкам для пэўнага

⁴ Каспяровіч М. Матар'ялы да вывучэння Віцебскай краёвай літаратуры і мастацтва // Маладняк. 1927. № 6. С. 69–71.

⁵ Сучаснае беларускае мастацтва. Праваднік па адзеле сучаснага беларускага малярства і разьбярства. Апрацавалі М. Шчакаціхін і В. Ластоўскі. Мн., 1929. С. 5–6.

ліку расійскіх мастакоў, якія часова ўнеслі ў яго ажыўленасьць мастацкага жыцця аж да крайных «левых» плыняў малярства, а потым раз'ехаліся, не пакінуўшы там моцнага сьледу»⁶. Ні пра адмоўную, ні пра станоўчую ролю Шагала ў гэтым працэсе, гэтаксама, як і пра творчасць мастака ўвогуле, Шчакаціхін не згадваў.

З фармальнымі пошукамі ў беларускім мастацтве да канца 1920-х гг. было скончана. М. Шчакаціхін адзначаў, «што ў сучасным беларускім мастацтве амаль зусім не было, і мабыць ня будзе тых крайных «левых» формальных плыняў, накіраваных на кубізм, супрэматызм або беспрадметніцтва». У дачыненні ж да тых фармальных накірункаў, што яшчэ заставаліся ў межах рэалістычнага мастацтва — імпрэсіянізму і неарэалізму — мастацтвазнаўца пісаў наступнае: «Нельга, здаецца, чакаць, каб гэта магло набыць формы асабліва рэзкіх канфліктаў, беручы пад увагу характар дзяржаўнае палітыкі ў дачыненні да выяўленага мастацтва, якая лічыць усе формальныя кірункі за роўнацэнныя, пры ўмове належнае ідэалёгічнае вытрыманасьці зместу»⁷. Менавіта гэтая «ідэалагічная вытрыманасьць зместу», якая дыктавалася дзяржаўнай машынай, прымушала мастакоў прыстасоўвацца, пазбаўляла іх мастацкай свабоды, уніфікавала творчасць.

З фармулёўкамі і ацэнкамі Міколы Шчакаціхіна ў дачыненні да левых накірункаў у выяўленчым мастацтве Беларусі не пагадзіўся мастак Арон Кашталянскі, які ў 1929 г. выступіў з рэзкім крытычным артыкулам у часопісе «Узвышша», дзе абураўся «провінцыялізмам» і беспрынцыповасцю мастакоў, што адмовіліся ў сваёй творчасці ад фармальных пошукаў⁸. У артыкуле Кашталянскі згадвае Шагала і называе яго «адным з выдатных сучасных эўропейскіх майстроў». На вялікі жаль, гэта быў, мабыць, адзін з апошніх крытычных артыкулаў, аргументацыя якога выкарыстоўвала мову мастацтвазнаўства, а не палітызаваную сацыялагічную лексіку.

Ад'ехаўшы з Віцебска, Марк Шагал пакінуў у родным горадзе бацьку і сваіх сяцёр. Аднак Хацкель Шагал загінуў у выніку няшчаснага выпадку праз некалькі гадоў пасля ад'езду сына, да канца 1920-х з горада ў Маскву і Ленінград з'ехалі сёстры мастака. Адзіным чалавекам у Віцебску, з якім Шагал падтрымліваў перапіску на працягу больш чым 15 гадоў, быў ягоны першы настаўнік Іегуда Пэн. Цёплыя чалавечыя стасункі паміж двума сябрамі, якія так ніколі і не знайшлі паразумення ў сферы сваіх мастацкіх прыхільнасцяў, выяўляліся і ў той матэрыяльнай дапамозе, якую Шагал знаходзіў магчымасць аказваць Пэну ажно да пачатку 1930-х гг. і часу канчатковага ўсталявання «жалезнай заслоны»⁹. Менавіта як адзін з самых

⁶ Сучаснае беларускае мастацтва. С. 10.

⁷ Тамсама. С. 13.

⁸ Кашталянскі А. Шляхі выяўленага мастацтва БССР // Узвышша. 1929. № 3. С. 72–81.

⁹ Гл.: Каталог выстаўкі твораў Юрыя Майсеевіча Пэна. 1854–1937. (Жывапіс). Мн., 1989. С. 12, 35.

таленавітых вучняў Шагал часта згадваўся ў публікацыях, прысвечаных творчасці Пэна, а калі апошняму ў 1925 г. Цэнтральнае праўленне Рабіса (работников искусства) вырашыла надаць званне заслужанага мастака БССР, сярод ягоных заслуг на працягу 35-гадовай дзейнасці была згадана і «падрыхтоўка буйнога мастака» Марка Шагала¹⁰. Пасля трагічнай гібелі Пэна ў 1937 г. Шагал напісаў ліст, які даслаў у Мінск, дзе ён быў надрукаваны ў сталічнай газеце «Октябрь».

1930-я гг. у Беларусі былі адзначаны барацьбой з «рэцэдывамі нацыянал-дэмакратызму», у Еўропе — прыходам да ўлады нацыстаў. У 1933 г. падчас правядзення адной з выстаў у Манхэйме нацысты зрабілі аўтадафэ прац Марка Шагала. Пасля ўсталявання нацысцкага рэжыму ва ўсіх музеях Германіі былі зняты з экспазіцый працы мастака, а тры ягоныя палотны — «Пурым», «Ацэншчык» і «Зіма» — прадстаўлены на выставе «Дэгенератыўнае мастацтва». У 1941 г. Шагал разам з іншымі знакамітымі мастакамі — Пікасо, Мацісам, Дзюфі, Руо, Масонам і Максам Эрнстам атрымаў ад Музея сучаснага мастацтва ў Нью-Йорку запрашэнне пераехаць у Амерыку. Не адразу зразумеўшы ўсю своечасовасць гэтай прапановы, а таксама ступень небяспекі, якая пагражала мастаку і ягонай сям’і, Шагал 23 чэрвеня 1941 г. ад’ехаў у Злучаныя Штаты Амерыкі. Пасля нападу Германіі на СССР і стварэння ў ЗША камітэта дапамогі Савецкай Расіі Шагал перадаў апошняму адну са сваіх прац. Мастака вельмі хвалілі падзеі, што адбываліся на ягонай радзіме. У 1943 г. Шагал сустрэўся з прадстаўнікамі дэлегацыі дзеячаў савецкай культуры, якія прыбылі ў Амерыку, і перадаў ім у падарунак дзве свае працы і ліст, адрасаваны «рускім сябрам». Духоўнае вяртанне Марка Шагала на радзіму ў тых часы знайшло сваё адлюстраванне ў серыі жывапісных прац з заснежанымі пейзажамі, а таксама знакамітым лісце «Майму роднаму Віцебску», надрукаваным у лютым 1944 г. у адной з амерыканскіх газет, які пачынаўся наступнымі паэтычнымі радкамі: «Даўно ўжо, мой любы горад, я цябе не бачыў, не чуў, не гутарыў з табою, з тваім народам, не ўпіраўся ў твае парканы. Як сумны вандроўнік, я толькі нёс усе гады твой вобраз на маіх карцінах, і так з табой размаўляў, і, як у люстэрку, цябе бачыў»¹¹.

Летам 1947 г. Шагал вярнуўся ў Францыю, і наступныя 38 гадоў ягонага жыцця літаральна да самага апошняга дня былі напоўнены інтэнсіўнай творчай працай. Мастак засвойваў усё новае і новае тэхнікі і апроч традыцыйных жывапісных палотнаў і графікі выконваў тэатральныя дэкарацыі і касцюмы, кераміку, мазаіку, габелены, вітражы для цэркваў і сінагог, распісаў плафон для Парыжскай Оперы ў палацы Гарнье. Ён увесь час ездзіў па свеце са сваімі выставамі і часова жыў у Грэцыі, Ізраілі, Італіі, ЗША і іншых краінах.

¹⁰ Жизнь Рабіса // Трибуна искусства. 1925. № 1. С. 5.

¹¹ Пераклад ліста на рускую мову гл.: Марк Шагал: Моему родному Витебску // Литературная газета. 1987. 2 сент.

У 1948 г. на біенале ў Вене Шагал атрымаў прэмію за гравюру, у 1959 г. быў абраны ганаровым сябрам Амерыканскай Акадэміі мастацтва і літаратуры, у 1960 г. Еўрапейскі фонд культуры ўручыў яму і мастаку Оскару Какошцы прэмію Эразма. Шагалу таксама было прысвоена званне *honoris causa* ва ўніверсітэтах Глазга (1959), Масачусетса (1960) і Notre-Dame ў Злучаных Штатах (1965), ён быў абраны ганаровым грамадзянінам Іерусаліма (1978). 1 верасня 1978 г. мастаку быў прысуджаны вялікі крыж Ганаровага Легіёна — узнагарода, якую ўручае прэзідэнт Французскай Рэспублікі. Адмыслова для серыі з 17 вялікіх жывапісных прац і 38 гуашаў Шагала ў Францыі ў горадзе Ніца на Лазурным беразе Міжземнага мора быў створаны Нацыянальны музей «Біблейскае Пасланне» Марка Шагала.

Шырокае і гучнае сусветнае прызнанне мастака не перашкодзіла выпрацаваць сваё адметнае стаўленне да яго на радзіме, у Беларусі. У пасляваенныя гады імя Шагала было ператворана ў своеасаблівы жупел «рабскай залежнасці ад заходне-еўрапейскай упадніцкай буржуазнай культуры»¹², чужы кожнаму савецкаму чалавеку. У кнігах па гісторыі беларускага мастацтва фармалісты і касмапаліты былі абвешчаны з'явай, якая перашкаджала ягонаму развіццю, а ініцыятыва стварэння Народнага мастацкага вучылішча ў Віцебску раптам стала прыпісвацца «партыйным арганізацыям»¹³. У 1965 г. выйшаў біябібліяграфічны даведнік «Выяўленчае мастацтва. Жывапіс» з серыі «Беларускае мастацтва», у якім імя Шагала зусім не згадвалася, нават у сувязі з Пэнам ці іншымі мастакамі ягонага часу. Амаль на паўстагоддзе імя Марка Шагала цалкам знікла з беларускіх кніг і артыкулаў. Нават у мастацтвазнаўчых манаграфіях 1970-х гг. мастаку было прысвечана ўсяго некалькі радкоў адмыслова як вучню Іегуды Пэна, ды і тое, як адмоўнаму прыкладу, які парушыў сваю сувязь з рэалістычнай традыцыяй¹⁴. Выключэнні з такой сітуацыі былі, але вельмі нешматлікія. Спробы апісання мастацкай сітуацыі ў Віцебску ў часы камісарства Шагала, а таксама аналізу творчасці мастака былі зроблены ў працах М. Арловай, В. Шматава, У. Бойкі¹⁵. Станоўча адгукаўся аб творчасці земляка пісьменнік-эмігрант Юрка Віцьбіч¹⁶. Аднак з сумам даводзіцца канстатаваць, што некалькі пакаленняў жыхароў Беларусі выраслі без ведання творчасці Шагала, ніводнай рэпрадукцыі прац якога не было выдадзена ў нашай краіне ажно да пачатку 1990-х гг.

¹² Люторович П. В. Искусство Советской Белоруссии. Мн., 1959. С. 87.

¹³ Кацар М. Выяўленчае мастацтва Савецкай Беларусі // Мастацтва Савецкай Беларусі. Зборнік артыкулаў. Мн., 1955. С. 151–152.

¹⁴ Дробов Л. Н. Живопись Белоруссии XIX – начала XX в. Мн., 1974.

¹⁵ Орлова М. Искусство Советской Белоруссии. М., 1960; Шматаў В. Ф. Беларуская графіка. 1917–1941 гг. Мн., 1975; Бойка У. Беларуская палітра дваццатага стагоддзя. Мн., 1976.

¹⁶ Гл.: Віцьбіч Ю. Плыве з-пад сьвятое гары Нёман. Мн., 1995. С. 88–89; Пранчак Л. Беларуская Амерыка. Мн., 1994. С. 253–259.

Перамены ў нашым грамадстве адбываліся вельмі марудна. Наколькі глыбока ў сьвядомасьць людзей укараніліся штампы савецкай прапаганды, выразна паказалі падзеі 1987 г., калі па ўсім свеце па рашэнні ЮНЕСКО шырока адзначалася стагоддзе з дня нараджэння Марка Шагала. Гэты час супаў з пачаткам пэўных дэмакратычных зрухаў у савецкім грамадстве, якія выразна выявіліся ў правядзенні восенню гэтага года ў Маскве ў Музеі выяўленчых мастацтваў імя А. С. Пушкіна першай за многія дзесяцігоддзі выставы прац Шагала. «Рэтраспектыва да стагоддзя Шагала ў музеі на Валхонцы была арганізавана рупліва і шчодро, з пачуццём хутчэй за ўсё скупляемай віны», — пісаў пра яе мастацтвазнаўца В. Аляксееў¹⁷.

Юбілейная дата ў жыцці мастака была адзначана і ў Беларусі, аднак па-свойму — не адкрыццём мастацкіх выстаў ці правядзеннем навуковых канферэнцый, а бруднай кампаніяй шальмавання, разгорнутай партыйнымі органамі і падхопленай на старонках рэспубліканскай прэсы, якая яшчэ на памяці многіх з нас і якая вымагае асобнага даследавання¹⁸.

Драматычныя падзеі канца 1980-х гг. скончыліся, зрэшты, прыняццем Віцебскім гарвыканкамам 23 верасня 1991 г. рашэння — у доме № 11 па вул. Пакроўскай (былая Дзяржынскага) стварыць Дом-музей Марка Шагала. Экспазіцыя ў Доме-музеі Шагала была адчынена для наведвальнікаў у ліпені 1997 г., у год 110-годдзя з дня нараджэння мастака. На некалькі гадоў раней у Віцебску быў створаны Арт-цэнтр Шагала, у экспазіцыі якога сёння прадстаўлена каля 200 арыгінальных графічных аркушаў майстра. Усе яны з'яўляюцца ўласнасцю віцебскага музея. Кожнае лета супрацоўнікамі музея арганізоўваецца Шагалаўскі фестываль, які ўключае навуковыя чытанні, мастацкія пленэры, канцэртныя выступленні і іншыя культурныя мерапрыемствы. Даклады, прачытаныя на першых пяці Шагалаўскіх чытаннях, былі выдадзены ў выглядзе «Шагаловскага зборніка» (Віцебск, 1996). На сёняшні дзень музей мае ўжо досыць вялікую калекцыю кніг, тэматыка якіх тычыцца творчасці Шагала, мастакоў пачатку XX ст., а таксама яўрэйскай культуры. Ёсць намер зрабіць гэтую кніжную калекцыю даступнай для самага шырокага кола чытачоў.

Такім чынам, адбылося тое, што не магло не адбыцца — сусветна вядомы мастак Марк Шагал вярнуўся на сваю радзіму. З жалем даводзіцца канстатаваць толькі адно: акрэсленая вышэй сітуацыя непрызнання і

¹⁷ Цыт. па: Подлипский А. Марк Шагал. Основные даты жизни и творчества. Витебск, 1993. С. 31.

¹⁸ Пра гэтыя падзеі гл.: Симанович Д. Витебск, Марк Шагал и тоталитарная система // Міжнародны кангрэс у абарону дэмакратыі і культуры: «Посттоталітарнае грамадства: асоба і нацыя». Тэксты. Дакументы. Магэрыялы. Мн., 1994. С. 196–197; Быков В., Бородулин Р., Вознесенский А., Симанович Д. О музее Марка Шагала в Витебске // Шагаловский сборник. Витебск, 1996. С. 13–15; Лихачев Д. С. Письмо первому секретарю ЦК Компартии Белоруссии Соколову Е. Е. // Тамсама. С. 16–17; і інш.

ганьбавання мастака вызначае не ягонае месца ў культуры Беларусі, а ўсяго толькі месца ў соцыуме, прычым, соцыуме савецкім. Месца Шагала ў культуры нашай краіны яшчэ належыць асэнсаваць. І тут мы знаходзімся толькі на самым пачатку шляху.

Фаіна Ваданосава (Мінск)

РУСКІ МАСТАК, УЛЮБЁНЫ Ў БЕЛАРУСЬ

Нямногія ведаюць мастака Дзмітрыя Мікалаевіча Полазава. Яго творчасць, яго імя і жыццё незаслужана забытыя і на вялікі жаль не занесены ў скарбніцу гісторыі нацыянальнага мастацтва і культуры. А між тым рускі мастак-жывапісец, мастак-настаўнік жывапісання і працаваў у Мінску каля 10 гадоў з 1914 да сярэдзіны 20-х гг., выкладаў у розных навучальных установах, дапамагаў у падрыхтоўцы першых нацыянальных мастацкіх выстаў, у якіх удзельнічаў сам. І яшчэ адна немалаважная дэталю яго жыцця — мастак першым і найбольш удала ўвасобіў вобраз народнага паэта Беларусі Янкі Купалы ў жывапісе ў 1921 г. Ён сябраваў з Іванам Дамінікавічам, жывапісец з ім па суседству на вуліцы Садова-Узбярэжнай.

У канцы 60-х гг. у Дзяржаўны Літаратурны музей Янкі Купалы была перададзена значная калекцыя жывапісных і графічных работ, а таксама фотаздымкі рускага мастака Дзмітрыя Мікалаевіча Полазава. У гэты час музей ужо меў тры яго палотны: два партрэты паэта зберагаліся ў фондах, а трэці — экспанаваліся ў адным з залаў музея. Таксама ў архіве музея захавалася перапіска першага дырэктара музея, жонкі Янкі Купалы, Уладзіславы Францаўны Луцэвіч з Дзмітрыем Полазавым у 50-я гг. Разам з перададзенымі работамі матэрыялы склалі надзвычай каштоўную калекцыю творцы, чалавека, лёс якога быў звязаны з Мінскам, для якога беларуская зямля на пэўны час стала роднай, і перад навукоўцамі музея адчынілася яшчэ адна старонка з культурнага жыцця Беларусі, адна са старонак з жыцця Купалы.

Уладзіслава Францаўна Луцэвіч, успамінаючы мастака, гаварыла: «Мне заўсёды здавалася, што Змітрок Мікалаевіч Полазаў, чалавек спакойнага, разважлівага характару, чалавек працавіты, вельмі падабаўся Янку. Ён гаварыў, што ў мастака ёсць хватка, настойлівасць і вострае вока. Ён схоплівае адразу, што яму трэба, але потым ужо над заўважаным шмат думае, разважае, высвятляе — ці характэрна тое, што ён убачыў у чалавеку. Так і ў Янкі. Ён часам верш напіша адразу. Потым яго сур’ёзна абдумвае, абмяркоўвае, шліфуе, шукае тых слоў, што менавіта сюды кладуцца. Такі падыход да

творчасці іх і зблізіў — Полазава і Янку Купалу». Ці не таму такі ўдалы партрэт Янкі Купалы напісаны мастаком у 1921 г., ды і не адзін, а тры...

Дз. Полазаў быў вядомы ў Мінску як мастак-жывапісец і як настаўнік малявання з таго самага часу, калі пераехаў у 1914 г. Нарадзіўся Дзмітрый Мікалаевіч Полазаў 23 студзеня 1875 г. ў Рослаўлі ў сям’і знакамітага рослаўльскага купца Мікалая Полазава. Рослаўль знаходзіцца на памежжы дзвюх культур, рускай і беларускай. І абедзве яны сталі блізкія будучаму мастаку. З гэтых мясцін паходзілі выдатныя творцы: жывапісец і скульптар Мікешын, вядомы скульптар Сяргей Канёнкаў. У Рослаўлі гаварылі так: «Каб што-небудзь ведаць, трэба прайсці ўніверсітэт Полазава!» А ўніверсітэт полазаўскі — сапраўдная чалавечая дасведчанасць, прага ведаў, жаданне зрабіць жыццё лепшым, зацікаўленасць народнымі талентамі. Знакаміты рускі скульптар Сяргей Канёнкаў у юнацтве сябраваў з Дзмітрыем Полазавым, вучыўся разам з ім у гімназіі ў Рослаўлі, потым яны вучыліся ў Маскве і Пецяярбургу. Цікавы факт: сябруючы з Дзмітрыем, Сяргей вельмі сябраваў і з яго бацькам Мікалаем Аляксандравічам, аб чым ёсць захапляючыя ўспаміны скульптара ў кнізе «Мой век». У іх паўстае постаць надзвычай адоранага, адукаванага чалавека, асветніка, гаспадара-рупліўца. Мікалай Полазаў меў вялікі сад, з натхненнем займаўся селекцыяй плодových дрэў. Але звернемся да ўспамінаў Сяргея Канёнкава: «Полазаў з канца ў канец праехаў Расію, пабываў у Японіі, прайшоў Кітай і праз Сінгапур вярнуўся на радзіму. На свае сродкі купец Полазаў пабудаваў у Клімавіцкім павеце дзве народныя школы і ўтрымліваў іх»¹. Менавіта пасля вандраванняў бацькі і захаваў Дзмітрый Полазаў рэліквію: фотаздымак Льва Талстога ў дзень ягонага сямідзесяцігоддзя з аўтографам пісьменніка Мікалаю Аляксандравічу Полазаву. Пажоўклы старадаўні адбітак зараз ў фондах музея Янкі Купалы.

Бацька мастака быў моцным гаспадаром, меў ля ўласнага дома невялікі завод для выпрацоўкі мыла, вырабляў і канапляны алей. У Рослаўлі яго паважалі ўсе: інтэлігенты, прсты народ, заможныя людзі і бедныя, не любілі толькі «чарнасоценцы». Веды ён цаніў высока, таму дзяцей адправіў вучыцца: сына Дзмітрыя — у Маскоўскае вучылішча жывапісу, лепкі і дойлідства, дачку Вольгу — у Пецяярбург на Бястужаўскія курсы.

Настаўнікам у Полазава быў вядомы рускі жывапісец Ул. Макоўскі. А потым у жыцці маладога мастака быў Пецяярбург, Акадэмія мастацтваў. І нарэшце Дзмітрый Мікалаевіч пачаў займацца выкладчыцкай працай спачатку ў Рослаўлі, потым у Смаленску. Але, мабыць, няўрымслівы характар яго бацькі, які перайшоў да сына, не даваў спакою Дз. Полазаву і ён пасупіў у Маскоўскі ўніверсітэт на гістарычны факультэт, каб падмацаваць сваё веданне мастацтва глыбокімі гістарычнымі ведамі і з поўным правам выкладаць у вышэйшых навучальных установах гісторыю мастацтва.

¹ Коненков С. Т. Мой век. М., 1971. С. 60.

У 1903 г. пасля заканчэння мастацкай адукацыі Дзмітры Полазаў уладкаваўся на работу ў Смаленскую ўрадавую мужчынскую гімназію, дзе працаваў, маючы добрыя водгукі, 11 гадоў. Прыехаўшы ў Мінск 14 лютага 1914 г., ён пачаў выкладаць чарчэнне і маляванне ў рэальным вучылішчы і ў Мінскім настаўніцкім інстытуце. Нагрузка яго была вельмі вялікая і таму выкладанне ў інстытуце прыйшлося пакінуць. Менавіта ў 1914 г. сям'ю мастака спасціглі цяжкія хваробы дзяцей, пазыка грошай у Смаленскім крэдытным таварыстве для іх лячэння ў Маскве, страата сродкаў на пачатку вайны, пагроза ўтрымання пазыкі праз суд ці апісанне маёмасці, просьба да дырэктара рэальнага вучылішча, каб папрасіў у Віленскай вучэбнай акругі аб пагажэнні пазыкі, але той адмовіў... Вось такім складаным быў яго першы год мінскага жыцця. Але настаўнік Полазаў працаваў сумленна, шчыра і аддана. Успаміны сучаснікаў-настаўнікаў, якія працавалі разам з ім, сведчаць, што строгаасць была адметнасцю Полазава, як знешняга яго выгляду, так і характару. Вышэйшую адзнаку «5» ніколі нікому не ставіў, добрымі адзнакамі ў яго былі «4» і нават «3». Перад тым, каб дазволіць вучням прыступіць да работы над малюнкам, шмат разважаў з імі, тлумачыў, расказваў пра мастацтва, выдатных мастакоў, знакамітыя палотны, пра тэхніку выканання. Даволі часта і сам маляваў у класе. Была ў яго асаблівае — ніколі не папраўляў вучнёўскія работы, а пасля заканчэння работы наладжваў абмеркаванне іх, прычым дазваляў абмяркоўваць і сваю. Вельмі ўхваляў у сваіх вучнях самастойнасць. Гэта быў яго метадад у час працы і ў рэальным вучылішчы, і ў школе № 5, і ў чыгуначнай сярэдняй школе імя А. Чарвякова, політэхнікуме і Белпедтэхнікуме, Інстытуце асветы і агульнаадукацыйных курсах і г. д. Востры аловак мастака, яго назіральнасць захавалі нам цікавыя малюнкi-накіды настаўніцкага асяроддзя тагачаснага Мінска (зараз знаходзяцца ў музеі Янкі Купалы).

Натура вельмі энергічная, шматгранная, Дзмітрый Мікалаевіч працаваў у многіх установах. У 20-я гг. паўстала пытанне стварыць у Мінску новую студыю выяўленчага мастацтва. За гэтую справу ўзяўся рускі мастак, што жыў і працаваў у той час у Мінску, Канстанцін Елісееў, апублікаваўшы аб'яву пра яе стварэнне ў трох газетах.

Звернемся да ўспамінаў тэатральнага мастака і графіка Канстанціна Елісеева, што зберагаюцца ў музеі паэта:

«...Да мяне прыйшоў мастак, які скончыў Пецябургскую Акадэмію мастацтва, Змітрок Мікалаевіч Полазаў, па спецыяльнасці жывапісец, які меў і другую прафесію — гісторыка (ён праслухаў спецыяльны курс у маскоўскім універсітэце ў вядомага В. В. Ключэўскага).

З. М. Полазаў быў педагогам Беларускага політэхнікума, там жа меў кватэру з трох пакояў, у якой жыў разам з жонкай, прыгожай дамай Аленай Іванаўнай і двума дзецьмі — сынам Мікалаем і дачкой Аленай, смяшлівай і з запалам дзяўчынай 15–16 год, з якой я хутка пасябраваў.

Полазаў быў старэйшы за мяне на 10–12 гадоў, і я лічыў яго сваім старэйшым таварышам, апрача таго, як мінскі старажыл ён быў знаёмы з мясцовай інтэлігенцыяй: педагогамі, урачамі, партыйнымі работнікамі і інш. . .

3. Полазаву я абавязаны і знаёмствам з Янкам Купалам — беларускім паэтам. Адбылося гэта так: ён дамовіўся ў Акадэмічным цэнтры, што напіша для музея партрэт Янкі. Яму было абяцана, што яго праца зойме месца на сцяне будучага музея. Накіроўваючыся на чарговы сеанс, ён прапанаваў мне суправаджаць яго і ў залежнасці ад абстаноўкі прыняць удзел у працы»². Захаваліся ўспаміны былой мінскай настаўніцы Аляксандры Шкляевай, якая ў майстэрні мастака Полазава ў 1920 г. таксама пазнаёмілася з Янкам Купалам: «Полазаў у гэты час працаваў над партрэтам Янкі Купалы, рабіў эскізы і накіды алоўкам. Янка Купала прыходзіў да Полазавых пазіраваць».

Янка Купала чытаў свае творы, Полазаў шмат расказваў аб антычным мастацтве, пра мастакоў Расіі³. Сем'і Полазавых і Купалы пасябравалі. Народны паэт прысвяціў дачцы мастака свой верш «Вяртаюцца з выраю жоравы-гусі», падараваў на дзень нараджэння кнігу са сваёй бібліятэкі «Айчынная вайна 1812 у межах Смаленскай губерні», зазначыўшы, што там упамінаюцца партызаны Полазава (знаходзіцца зараз у фондах музея). На вялікі жаль, не захавалася кніга Янкі Купалы з яго аўтографам: «Панне Люсі Полазавай у знак падзякі за кветкі». У сваіх успамінах дачка мастака, узгадваючы 20-я гг., сустрэчы з паэтам і сяброўства сем'яў, вуліцу Садова-Узбярэжную, піша, што гэта частка горада патанала ў зеляніне, вясной усё было ў квітнеючых садах, бэзе, пах ад якіх яна захавала на ўсё жыццё.

Дзмітры Полазаў здзейсніўся ў Мінску як педагог, як мастак, але можна яшчэ сказаць, што ён быў і навукоўцам, збіральнікам. Ён разам з Янкам Купалам, мастаком М. Філіповічам, кампазітарам Ул. Тэраўскім, рэжысёрам Ф. Ждановічам, настаўнікам М. Шкляевым выязджаў у этнаграфічныя экспедыцыі на Случчыну, Лагойшчыну. У той час закладваўся падмурак нацыянальнай навукі, нацыянальнага музея і ў гэтым актыўна ўдзельнічаў мастак. Магчыма, у час адной з такіх экспедыцый заўважыў Полазаў натхнёнасць народнага песняра, каб потым увасобіць у жывапісным палатне.

Жыццёвыя абставіны склаліся так, што ў сярэдзіне 20-х гг. мастак з сям'ёй пакінуў Мінск і пераехаў у Ленінград.

У пачатку 50-х гг. да Ул. Ф. Луцэвіч, дырэктара музея, дайшлі звесткі, што ў колішняга іх суседа, добрага знаёмага па Мінску 20-х гг., які зараз жыве ў далёкім Ленінградзе, мастака Полазава, ёсць яшчэ два партрэты, акрамя таго, што знаходзіўся ў музеі народнага паэта, якія ён жадае перадаць. І паміж імі пачалася перапіска, якая доўжылася з кастрычніка 1951 па сакавік 1953 г.

² ДзЛМЯнк. КП 2083/У-113. К. Елісееў. Успаміны пра Янку Купалу.

³ Успаміны пра Янку Купалу. Мн., 1982. С. 133

Пазнаёміўшыся з лістамі амаль 80-гадовага мастака, мы атрымалі некаторыя звесткі пра яго жыццё, клопаты, пра яго думкі і спадзяванні, пра гады блакады Ленінграда, якія пакінулі цяжкі след: у 50-я гг. ён страціў зрок амаль на 80%. Лісты пісаў ён сам, а прачытаць тое, што напісаў, амаль не мог, дапамагалі хатнія. Але па натуре чалавек аптымістычны, жыццярадасны, ён знаходзіць сілы жартávaць, расказваючы ў лісце да Уладзіславы Францаўны пра акулеры, што яму прапісалі ленінградскія лекары, называе іх «Пулкаўскай абсерваторыяй». У жніўні 1952 г. ён паведамляе, што некаторыя яго работы набыты музеем М. А. Астроўскага ў Сочы і Маскве. А ў лісце ад 7.06.52 Дз. Полазаў паведамляе Ул. Ф. Луцэвіч: «Яшчэ раз прашу прабачэння за затрымку партрэтаў, выкліканую як маёй хваробай, так і рэстаўрацыяй, якую давялося зрабіць (Эрмітажнаму рэстаўратару), каб знішчыць тую невялікую дэфармацыю, якую паклала трыццацігадовая даўнасць і тыя неспрыяльныя ўмовы захавання ў час блакады Ленінграда, і прывесці іх у першапачатковы выгляд»⁴.

Зараз партрэты зберагаюцца ў Літаратурным музеі Янкі Купалы. Надзвычай цёплыя, па-мастацку ўдалыя, яны даносяць да нас аблічча паэта 20-х гг., набліжаюць яго вобраз да сучасніка, робяць яго бліжэй і зразумелым.

У архіве мастака ёсць некалькі акварэляў, якія каштоўныя для нас сваёй дакументальнасцю. Таму што перад намі паўстае вуліца Садова-Узбярэжная, на якой жыў Янка Купала, стары сад; менавіта і мастак жыў побач, па гэтай жа вуліцы ў доме № 5. А на невялікім жывапісным палатне — стары Мінск з боку Садова-Узбярэжнай, пахілая хатка, агароджа, ўсё зарасло, а здалёк бачны коміны і гмахі новага мураванага Мінска. Колькі пяшчоты, замілавання ў мастака да старых мясцін, да краявіда горада, які быў родным для яго і ўспамін аб якім ён захаваў на ўсё жыццё. Вельмі дарагі нам, сённяшняму пакаленню мінчан, яго погляд на тую маленькую вуліцу на беразе Свіслачы, што патанала ў зеляніне, дзе ў даваенны час жыў народны паэт і якой зараз не існуе.

Сярод астатніх работ мастака, што зберагаюцца ў музеі, партрэты, якія ён пісаў ўжо на схіле жыцця па фотаздымках. Сярод іх партрэт старой сяброўкі, мінскай настаўніцы Г. Фідроўскай, партрэт Тані Шкляевай, дачкі мінскіх настаўнікаў, суседзяў мастака і Янкі Купалы, пазначаны для нас вялікім сэнсам (праца 1950 г., амаль апошняя). Менавіта ў гэты час мастак страчвае зрок, у яго жыцці застаюцца толькі лісты сяброў, знаёмых і... успаміны. Мастак памёр у 1953 г., пражыўшы 78 гадоў.

Карціна мастацкага жыцця Беларусі, яе культурных здабыткаў была б не поўная без імя чалавека, што рупліва падрыхтоўваў мастацкія кадры, мастацкія выставы, удзельнічаў у яе культурным жыцці, што сябраваў з Янкам Купалам, без імя Дзмітрыя Мікалаевіча Полазава.

⁴ ДзЛМЯнК. КП 6432/Л-2389, КП 6432/Л-2390. Лісты Дз. Полазава да Ул. Ф. Луцэвіч.

Тамара Габрусь (Мінск)

АДЛЮСТРАВАННЕ ІДЭАЛОГІІ СЛАВЯНСКАГА САРМАТЫЗМУ Ў БЕЛАРУСКІМ САКРАЛЬНЫМ ДОЙЛІДСТВЕ

У гісторыі Беларусі перыяду Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) і Рэчы Паспалітай мелі пашырэнне два сацыяльна значныя генеалагічныя міфы, якія знайшлі адлюстраванне ў яе мастацкай культуры. Першы з іх, выкладзены яшчэ ў XV ст. польскім храністам Янам Длугашам, распавядае пра легендарнае паходжанне магнатэрыі ВКЛ ад рымляніна Палямона і яго папличнікаў. У далейшым гэтая легенда атрымала распрацоўку ў беларуска-літоўскіх летапісах пачатку XVI ст. і ў значнай ступені вызначыла сацыяльна-культурныя арыенціры мясцовай арыстакратыі. Пры ўсёй сумніўнасці і гістарычнай беспадстаўнасці «рымскай» генеалогіі яна адыграла станоўчую ролю ў адраджэнні нацыянальнай годнасці і ўмацаванні агульнапатрыятычнай грамадзянскай пазіцыі беларуска-літоўскай магнатэрыі. Прынамсі ёю кіраваліся ў сваіх дзяржаўна-палітычных і культурна-асветніцкіх памкненнях князі Радзівілы — буйнейшы магнацкі род ВКЛ. З гэтага пункту погляду невыпадковым і натуральным выглядае вяртанне ад рэфармацыйнага руху да каталіцкага веравызнання М.-К. Радзівіла Сіроткі і іншых прадстаўнікоў рода ў сярэдзіне XVI ст.

Менавіта арыентацыя першага ардыната нясвіжскага М.-К. Радзівіла Сіроткі на Рым, Ватыкан, ордэн езуітаў, які праводзіў ідэалогію контррэфармацыі, спрыяла з'яўленню ў мастацкай культуры Рэчы Паспалітай стылю барока. У сакральных збудаваннях фундацыі Сіроткі відавочна падкрэслена канфесійная праграмнасць кампазіцыйных схем лацінскага паходжання, абцяжараных, аднак, мясцовымі готыка-рэнесанснымі будаўнічымі традыцыямі. Сваёй грандыёзнай па тым часе будаўнічай дзейнасцю па пераўтварэнню Нясвіжа Сіротка імкнуўся, як адзначалі сучаснікі, «у цэнтры Сарматыі стварыць сапраўдную Італію». У гэтым кароткім панегірычным выказванні мясцовага ўраджэнца Сымона Старавольскага схавана каштоўная інфармацыя пра наяўнасць ужо ў той час двух генеалагічных міфаў. Пра першы, больш даўні, «рымскі», мы ўжо казалі. Дарэчы, арыентацыя ў сацыяльных паводзінах на ўзоры высокай грамадзянскасці, антычную героіку, запазычаныя з «Аналаў» старажытнарымскага гісторыка Тацыта, у культуралогіі атрымала назву «тацызм».

А вось другі міф зашыфраваны тут у слове «Сарматыя». Нясвіж — цэнтр Сарматыі? У якім сэнсе? Агульнавядома, што сарматы — кангламерат ва-яўнічых качавых плямёнаў (раксаланаў, саўраматаў, зыгаў і інш.), якія ў III ст. да н. э. выцеснілі скіфаў са стэпаў Паўночнага Прычарнамор'я, вялі ўпартую барацьбу за тэрыторыю з краінамі Закаўказзя і Рымскай імперыяй, пакуль самі ў канцы IV ст. н. э. не былі выцеснены гунамі са сваіх

зямель на поўнач. Магчыма, што так яны б і зніклі ў гістарычнай цывілізацыі. Але заключэнне ў 1569 г. Люблінскай уніі паміж Каронай Польскай і ВКЛ і ўзнікненне на гэтай падставе новага дзяржаўнага ўтварэння — Рэчы Паспалітай — запатрабавалі ідэалагічнага грунтавання, агульнапатрыятычнага аб'яднання «вольных» пластоў грамадства, што спрыяла стварэнню «сармацкага» генеалагічнага міфа. Адпаведна яму шляхецкае саслоўе Рэчы Паспалітай, якое карысталася ў дзяржаўнай структуры вялікімі (у параўнанні з іншымі еўрапейскімі краінамі) юрыдычнымі правамі, нібыта мела адметнае ад прастата людзям этнічнае паходжанне — ад зняважаных гісторыяй, але моцных і незалежных духам сарматаў, якім надаваліся рысы гіпертрафіраванай саслоўнай годнасці, вальналюбства, рыцарства, адданасці грамадскім ідэалам.

Ідэалогія сарматызму падпітвала плынь «сармацкага» мастацтва, якому ўласцівы традыцыяналізм, праграмнасць, эмблематычнасць. Ужо з канца XVI ст. рысы сармацкага светапогляду выявіліся ў жанры рэпрэзентатыўнага партрэта, які даваў уяўленне пра высокую годнасць партрэтавара прадстаўніка грамадства з дапамогай саслоўнай атрыбутыкі, нацыянальнага касцюма, гербаў, надпісаў і іншых сродкаў. Вельмі адчувальная нотка саслоўнай адказнасці прысутнічае ўжо ў помніках сакральнага каталіцкага дойлідства фундацыі князёў Сапегаў 1-й паловы XVII ст., напрыклад, касцёле Міхаіла Архангела ў Вільні (1594–1625 гг.), Троіцкім касцёле ў Ружанах (1596–1617 гг.), касцёле Унебаўззяцця Маці Божай у Дзятлаве (1624–1646 гг.), Троіцкім касцёле бернардынцаў у Друі (1643–1646 гг.) і інш. Ляпная аздоба скляпенняў гэтых святын, па сутнасці, імітавала зорчаты малянак сапраўдных нервюрных скляпенняў часоў беларускай готыкі. Прыхільнасць Сапегаў да «старасвецкіх» готыка-рэнесансных мясцовых будаўнічых прыёмаў (контрфорсы, «нягладкія» скляпенні) ускосна сведчыць пра іх «сармацкі» традыцыяналізм. Заўважым таксама, што ў каталіцкіх храмах, заснаваных Сапегамі, адпачатку адсутнічаў трансепт, а гэта, на нашу думку, азначае адсутнасць жадання надаць кампазіцыі збудавання форму лацінскага крыжа, у адрозненне ад праграмнай кантрафармацыйнай тэмы фундацыі М.-К. Радзівіла Сіроткі.

У вельмі абстрагаванай мове архітэктуры рысы «сармацкага» светапогляду найбольш яркава выявіліся ў 2-й палове XVII ст., у гады праўлення Яна III Сабескага, абранага каралём пасля шматгадовай крывавай вайны 1654–1667 гг. паміж Рэччу Паспалітай, Маскоўскай Руссю і Швецыяй, ад якой у найбольшай ступені пацярпелі беларускія землі. Гэта ўжо быў час сталага барока ў сакральнай архітэктуры, але рыцарскі дух шляхты, перамогшай у вайне, карэнным чынам змяніў стылістыку храмабудаўніцтва, якую можна характарызаваць як «сармацкае» барока. Намі вылучана група касцёлаў канца XVII – пачатку XVIII ст., для якіх уласціва канцэптальнае падабенства кампазіцыйных, канструкцыйных і дэкаратыўных рашэнняў. Гэта касцёлы аўгусцінцаў у Міхалішках, кармелітаў босых у Глыбокім,

кармелітаў старажытных правіл у Засвіры, дамініканцаў у Стоўбцах, Клецку, Мінску, францысканцаў у Оршы, фарны ў Навагрудку і інш. Характэрна, што гэта пераважна святыні «жабрацкіх» каталіцкіх ордэнаў, якія ажыццяўлялі сваю місіянерскую і асветніцкую дзейнасць сярод шляхты, што з’яўлялася галоўным фундатарам і заказчыкам гэтага тыпу будаўніцтва.

Асноўнымі прынцыпамі стварэння мастацкага вобраза ў «сармацкім» барока з’яўляюцца наўмысная архаізацыя, аскетызацыя вонкавага аблічча храмаў, наданне ім выгляду рыцарскага замка, што стварае ашаламляльны кантраст з пышной барочнай дэкаратыўнасцю інтэр’ера. Па сваёй тэктоніцы яны могуць быць аднанефавымі ці трохнефавымі, мець розную форму прэсбітэрыя, аднак абавязковымі агульнымі рысамі з’яўляюцца: 2-вежавы галоўны фасад са спрошчаным плоскасным дэкорам і адсутнасць трансэпта, што маскіруе канфесійную прыналежнасць святыні і адыгрывае прымірэнчую ролю ў поліканфесійным грамадстве. Храм «сармацкага» барока ператвараецца ў сімвал хрысціянскага рыцарства яго фундатара, матэрыяльнае ўвасабленне яго заслуг перад Богам і Айчынай.

Мастацтвазнаўчы аналіз паказвае, што адзначаныя помнікі каталіцкага сакральнага дойлідства Беларусі памылкова характарызаваць як гатычныя альбо рэнесансныя. Але гэта і не «найчысцейшае, найпякнейшае барока», як сцвярджаў гісторык культуры М. Маралёўскі, што можа датычыць толькі пышнага аздаблення інтэр’ераў касцёлаў. У іх архітэктоніку, безумоўна, закладзена эстэтычная канцэпцыя барока з яго тэатралізацыяй мастацкага ўспрымання, гульнёй кантрастаў, рацыяналізмам кампазіцыйных і канструкцыйных рашэнняў, але пераапрацаваная ў кантэксце сармацызму. Акрамя дэкаратыўна-знакавай сістэмы, уласцівай ідэалогіі тагачаснага грамадства і выяўленай у данатарскіх партрэтах, гербавых картушах, мемарыяльных надпісах, гэтаму колу помнікаў каталіцкага храмабудаўніцтва ўласцівы эмблематызм кампазіцыйных схем, традыцыяналізм архітэктурна-мастацкіх прыёмаў. Ад класічнага, «італьянізаванага» барока славянскае «сармацкае» барока адрозніваецца не толькі і не столькі секулярызацыяй стылістыкі, колькі светапоглядам заказчыка, арыентаванага на нацыянальныя духоўныя каштоўнасці.

Святлана Словік (Гродна, Беларусь)

ІНТЭР'ЕР ШЛЯХЕЦКАЙ СЯДЗІБЫ ЯК ФАКТАР КУЛЬТУРЫ СЯМ'І Ў ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ ХІХ ст.

Вывучэнне інтэр'ера шляхецкага жылля мае вельмі важнае значэнне для рэканструкцыі карціны побыту тагачаснай сям'і. Разнастайныя прадметы штодзённага ўжытку, падручныя сродкі, прылады працы, падсобныя інвентары, мэбля размяшчаліся ў пэўным парадку і паслядоўнасці, утвараючы функцыянальную, эмацыянальную і кампазіцыйную сувязь.

Пэўным спосабам уздзеяння на чалавека інтэр'ер здольны выклікаць яго эмоцыі, выхоўваць і захоўваць культурныя традыцыі сям'і, культуру грамадства праз сям'ю. З'яўляючыся ўнутрана абмежаванай і штучна створанай прасторай, інтэр'ер забяспечваў тыя ўмовы для жыццядзейнасці, якія дыктаваліся як духоўнымі, так і фізічнымі патрабаваннямі шляхецкай сям'і.

Дыферэнцыраванасць шляхецкага саслоўя, безумоўна, уплывала на фарміраванне інтэр'ера сядзібы. Але нягледзячы на гэта, любая шляхецкая сям'я імкнулася прытрымлівацца ў той ці іншай ступені агульных стандартаў пры планіроўцы пакояў і іх афармленні, кіруючыся густамі і модаю тагачаснага грамадства. Таму і багатыя і дробныя сядзібы мелі традыцыйную для ХІХ ст. планіроўку: сені дзялілі дом на дзве функцыянальныя прасторы — рэпрэзентатыўную і прыватную з гаспадарчай часткай. Да таго ж у 1-й пал. ХІХ ст. існавалі спецыяльныя парады, літаратурныя рэкамендацыі па афармленні дома для вясковай, сярэдняга дастатку шляхецкай сям'і. К. Накваска ў сваёй шматтомнай працы «Dwór wiejski» пісала аб неабходнасці ў доме наступных пакояў: сяней ці перадпакоя з печчу або камінам, сталовай, спальні, гардэробнага і дзіцячага пакоя, мужчынскага ці, як яго называлі «кавалерскага», памяшканняў для гасцей, для забаў, бильярднага. Калі дазвалялі магчымасці, раіла яна, можна дадаць сюды яшчэ сямейную каплічку, і пакоі для старэйшых сыноў¹.

Але такія стандарты вытрымлівала далёка не кожная шляхецкая сям'я. У небагатай і дробнай сядзібе, якая мела 4–5 пакояў, адсутнічала традыцыйная рэпрэзентатыўная частка (танцавальная зала, пакоі для гульняў). Таму дом складаўся з гаспадарчай і прыватнай частак. У першую ўваходзіла: кухня, каля якой месціліся пакоі для абслугі, камора. Прыватныя памяшканні ўключалі: спальню гаспадароў, дзіцячы пакой, невялічкую сталовую, кабінет гаспадара ці канцылярыю.

У больш заможных аднапавярховых сядзібах, якія налічвалі ад 7 да 10 пакояў, гаспадарчая частка звычайна выносілася ў флігелі, і тады дом меў стандартны падзел: парадная (пакоі для прыняцця гасцей) і прыватная (пакоі

¹ Nakwaska K. Dwór wiejski. Poznań, 1843. T. 1. S. 13.

гаспадара і гаспадыні дому) часткі. Калі ў сядзібе было 2 паверхі (сядзібы багатай шляхты), то першы паверх быў парадны, а другі — прыватны.

Сядзібы з невялікай колькасцю пакояў у XIX ст. у асноўным мелі анфіладную планіроўку пакояў. Буйныя двухпавярховыя сядзібы — калідорную, якая была больш зручнай. Нярэдка выкарыстоўваліся адначасова два тыпы ўнутранай арганізацыі пакояў.

У 1-й пал. XIX ст. не было строгай функцыянальнасці пакояў. Напрыклад, у спальні гаспадыні маглі збірацца неафіцыйныя госці, сямейнікі, блізкая прыслуга, а сталовае магла адыгрываць ролю пакоя для забаў і танцаў. Часта пакоі называліся па колеру абіўкі ці шпалераў: блакітны, зялёны, ружовы. Пераважалі ў асноўным памяшканні для мужчын, нават бібліятэка знаходзілася каля пакоя для таварыства, і жанчына туды заходзіла рэдка. У той час жанчыне адводзілася спальня, гардэробная і кухня. У доме адчувалася выразная мяжа на мужчынскую і жаночую палавіны дома, што, безумоўна, уплывала на высокі статус мужа і ніжэйшы жонкі ў сям'і. Шляхецкая сядзіба 1-й пал. XIX ст. поўнілася шчырасцю, адкрытасцю, прастотай. На сталае заўсёды стаяў хлеб з соллю як адзнака гасціннасці.

Прыкладна ў 30-я гг. пачала адбывацца мадэрнізацыя шляхецкай сядзібы. Штодзённыя і святочныя справы, гульні патрабавалі асобнага пакоя. Увага надавалася не толькі рэпрэзентатыўным пакоям, але і звычайным жылым памяшканням. Шляхецкая сям'я ўсё больш і больш дбала аб эстэтычнасці, чысціні і камфорце. Калі пакоі дома 1-й пал. XIX ст. не вызначаліся асаблівай чысцінёй, то ўжо ў 2-й палове амаль у кожным пакоі ставілі спецыяльную плявальніцу, зробленую з дарагога чорнага альбо мясцовага дрэва, напоўненую пяском, якая дапамагала зберагаць чысціню дома². Запанаваў кодэкс велікасветкага тону, які дыктавала Францыя. Знікалі шчырыя, простыя, сардэчныя звычаі і традыцыі старога двара. На змену ім прыходзілі паказныя прыёмы: «Двары перарабляліся на ангельскія катэджы і італьянскія вiлы. Прышла іншая эпоха, якая ўносіла камфорт, дастатак і змяняла аблічча краю»³. Мадэрнізацыя дома турбавала старэйшых людзей і сустрэла вострае непрыняцце з боку кансерватыўнай часткі грамадства, якое бачыла ў гэтым сур'ёзную пагрозу змянення звыклых сямейных традыцый.

Найбольш такія змены цікавілі жанчын, менавіта яны сталі актыўнымі прыхільніцамі мадэрнізацыі сядзібы і дыктавалі ўмовы замежнага кодэксу. Калі на пачатку эпохі дзверы спальні гаспадыні былі адкрытыя для сямейнікаў і гасцей, то ўжо ў 2-й палове яна ведала, што паказваць сваю спальню, нават вельмі прыгожа аздобленую і мэбляваную, — дрэнны тон. Пані Кірлова паспешліва закрыла дзверы сваёй спальні нават перад сваім блізім

² Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродне (далей НГАБ у Гродне). Ф. 31, воп. 1, спр. 27.

³ Pawłowicz E. Nowogródek w XIX w. Lwów, 1902. S. 36.

сваяком⁴. Менавіта вакол жанчыны ў 2-й палове XIX ст. гуртавалася ўнутранае жыццё дома, яна задавала тон размовам, забавам. Такія змены ў шляхецкай сям’і паўплывалі і на змену інтэр’ера сядзібы. Размываліся межы традыцыйнага і патрыярхальнага падзелу дома на жаночую і мужчынскую часткі. Знікалі «кавалерскія» пакоі для кампаній, што прызначаліся выключна для мужчын. Замест іх з’яўляліся салоны, будуары, якія размяшчаліся каля сталовай, бальныя залы, гасціныя. У маёнтку Герваты было аж тры салоны: «блакітны, зялёны, чырвоны»⁵.

Ацяпляліся сядзібы шведскімі, галандскімі печамі з белай, зялёнай, блакітнай кафлі і камінамі. Іх дэкаратыўнае афармленне служыла своеасаблівым аздабленнем пакоя. У сярэднім дом з 6-ці жылых пакояў меў 3 печы і 1–2 каміны. Яшчэ адна гаспадарчая печ знаходзілася на кухні⁶. У заможных сядзібах былі печы на ножках у стылі ампір з белай кафлі. Асаблівай папулярнасцю ў доме карысталіся каміны, якія не столькі давалі цяпло, колькі восеньскімі і зімовымі вечарамі стваралі камерную атмасферу і былі сімваламі сямейнага спакою. Па ўспамінах І. Ходзькі, у шляхецкіх сем’ях існавала няпісанае правіла: каля камінаў ставіць вялікія зэдлікі, утульныя канапы, дзе маглі б размясціцца ўсе сямейнікі⁷.

Асвятлялася сядзіба свечкамі і лямпамі. На пач. XIX ст. свечкі былі самаробнымі з прадуктаў уласнай гаспадаркі: барані ці бычы тлушч перамяшвалі з выкарыстаным воскам. Пазней у некаторых сядзібах сталі прымяняць стэарынавыя свечкі, вынайздзеныя ў Францыі ў 1-й пал. XIX ст. У 2-й пал. з’явілася нафтавая лямпа, якая давала добрае асвятленне. Агонь распальвалі з дапамогаю крэсіва. Толькі ў 90-х гг. увайшлі ва ўжытак першыя запалкі⁸.

Падлога ў асноўным была драўляная. У больш заможных сядзібах, асабліва ў рэпрэзентатыўных пакоях слаўся паркет. Ён пакрываўся суконнымі хатняй работы і турэцкімі дыванамі. У кухні, каморы падлога звычайна была цагляная.

Мэбліроўка сядзібы пачыналася з сяней ці перадпакоя, якія ацяпляліся печчу. У сенях былі шафа, драўляныя ці жалезныя вешалкі або спецыяльны стол для адзення. На сценах звычайна вісела паляўнічая зброя і як сімвал дастатку дома — вянок з жыта і палявых кветак⁹. Над самымі дзвярыма з ганка вісеў званочак.

Двухстворкавыя дзверы вялі з сяней ў гасцёўню, застаўленую канапамі, вялікімі і маленькімі, на спружынах, абшытымі аксамітам, парчой; каля

⁴ Ожешко Э. Над Неманом. Мн., 1986. С. 123.

⁵ Ermann J. Trochę wspomnień. Paryż, 1997. S. 7.

⁶ НГАБ у Гродне. Ф. 31, воп. 2, спр. 315, с. 17.

⁷ Chodźko I. Obrazy Litewskie. Serya 5. Dworki na Antokolu. Wyd. 3. Wilno, 1857. S. 7.

⁸ Kowiecka. E. W salonie i w kuchni. Warszawa, 1984. S. 55.

⁹ Ermann J. Trochę... S. 5.

іх стаялі такія ж фатэлі і крэслы са спецыяльнымі маленькімі табуэрткамі пад ногі, невялічкія зэдлікі, банкеткі. Аздаблялася гасцёўня суконнымі шторамі каля дзвярэй, лустэркамі ў вялікіх рамах. Стаялі мармуровыя вазы на шліфаваных падстаўках, гіпсавыя скульптуркі, этажэркі пад кветкі ¹⁰.

Другім пакоем, які адыгрываў для сям'і немалаважную ролю, была сталовая. Пакой прыгожа аздабляўся кветкамі, духмянасцямі, на стале стаялі вазы з гароднінай і садавінай. Сцены тут ніколі не выклеівалі шпалерамі, бо часта аднаўляліся. Іх фарбавалі ў белы, ружовы, жоўты колеры, нярэдка пакрывалі лакам, абклеівалі цыратай, а ў найбольш заможнай шляхты ля сцен знаходзіліся дэкаратыўныя шафы з посудам ¹¹. Пасярод сталовай стаяў стол, які можна было рассоўваць, крэслы з дрэва, якія ніколі не абіваліся тканінаю. Да сталовай прымыкалі адзін ці два крэдэнсы, спецыяльныя невялічкія пакоі, дзе хавалі посуд. Для дзяцей у некаторых сем'ях у сталовай ставілі асобныя столікі. Яны сервіраваліся дакладна так, як і для дарослых, меню таксама было такое ж, толькі ўсё ў мініяцюрнай форме ¹². У 2-й чвэрці XIX ст. у сталовай з'яўляецца спецыяльны мармуровы ці драўляны з медным падносам столік, дзе ставілі самавар. Над сталом вісела лямпа, якую можна было падняць угору ці апусціць ніжэй. Часта сям'я дадаткова запальвала свечкі, і вчэра атрымлівалася ўрачыстая і інтымная адначасова. Для гэтага практыкаваліся спецыяльныя сталовыя кандэлябры фабрычнай работы на некалькі свечак. Абавязковым элементам сталовай быў насценны гадзіннік. Нярэдка ў доўгія восеньскія і зімовыя вечары ўся сям'я збіралася ў сталовай для дробных хатніх работ. Габрыеля Пузыня з прыемнасцю ўспамінае такія сямейныя вечары з свайго дзяцінства: «Зімою ўсе збіраліся ў сталовай за круглым сталом, за якім сартавалі насенне кветак і пшанічныя зярняты альбо гулялі ў карты» ¹³.

У сядзібах былі асобныя пакоі-бібліятэкі, якія змяшчалі багатыя кнігазборы, пераважна працы французскіх і нямецкіх філосафаў, гісторыкаў. Былі тут і кнігі аграрнамічныя, эканамічныя, часопісы для паненак, для паняў, для дома і інш. Захоўваліся яны ў высокіх драўляных шафах, найчасцей зробленых мясцовымі майстрамі. У куце стаяла спецыяльная лесвіца. Мэблявалася бібліятэка некалькімі сталамі, на якіх можна было раскладаць патрэбныя кнігі і разглядаць альбомы, невялікія бюро для пісьма. Часам на сцяне вісела карта, стаяў глобус. Звычайна бібліятэка ацяплялася камінам, каля якога знаходзіліся канапа ці фатэль, абітыя скураю ¹⁴. Успаміны Яніны Эрман даюць цікавую інфармацыю аб некаторых

¹⁰ НГА РБ у Гродне. Ф. 31, воп. 1, спр. 27, арк. 106.

¹¹ Бобровский П. Материалы... Гродненская губ. СПб., 1863. Ч. 2. С. 713.-

¹² Ermann J. Troche... S. 10.

¹³ Puzynina G. W Wilnie i dworach litewskich (1815–1843). Wilno, 1928. S. 9.

¹⁴ НГАБ у Гродне. Ф. 31, воп. 1, спр. 27, арк. 28.

рытуальных функцыях пакоя: «Перад кожным ад’ездам, нават у Вільню, бабуля збірала нас усіх у бібліятэку і трэба было правесці там некалькі хвілін»¹⁵.

Чарговым парадным пакоем быў салон — мара любой шляхціцянкі. Г. Пузыня пісала, што пакуль бацька думаў перабудаваць дом на палац, то маці ўжо будавала невялікі салон, сцены якога ўпрыгожвалі вялікія люстэркі, фарфоравыя вазы, карціны знакамітых людзей, што рабіла яго вельмі элегантным¹⁶. Тут жанчына займалася ручной работай, тут праходзілі сямейныя забавы, святы, бавіліся госці. У 1-й чвэрці XIX ст. у салоне пачалі ставіць ёлку на Божае Нараджэнне¹⁷. У 2-й пал XIX ст. пасаг маладой пані дапаўняўся камплектам мэблі для салона, куды абавязкова ўваходзіла фартэпіяна, а малады пан, як падарунак жонцы, абстаўляў маленькі будуар, менш заможны — столік для ручной работы ці маленькае бюро¹⁸. У салоне збіралася ўся сям’я штодзень пасля абеду і вечарам. Каля жанчыны збіраліся ўсе сямейнікі. Кожны тут меў сваё месца і сваё крэсла (прывілея сядзець у мяккіх фатэлях была за старэйшымі). Таму ў салоне было некалькі столікаў (для работы і гульні), мяккіх крэслаў, канапаў з падушачкамі. Прыкладна ў 70-я гг., калі пачалі распаўсюджвацца першыя фатаграфіі, на сталах у салоне клалі вялікія альбомы з сямейнымі здымкамі¹⁹. Адносіны да салонаў у грамадстве былі неадназначныя. Частка бачыла ў з’яўленні такіх памяшканняў змену жанчыны не ў лепшы бок, адыход яе ад традыцыйных абавязкаў пані дома, што магло, на іх думку, негатыўна ўплываць на маральную атмасферу сям’і. Вышэйпамянёны Э. Паўловіч заўважаў: «Салонных дам усё больш прыбаўлялася, затое знікала колькасць добрых гаспадынь-маці»²⁰.

Бальная ці, як яе называлі яшчэ, цэнтральная зала, бильярдны пакой таксама адносіліся да рэпрэзентатыўных, але былі прыналежнасцю ў асноўным заможных шляхецкіх сямей. Функцыі іх былі строга акрэслены і вынікалі з назвы пакояў. Па апісанні Ходзькі, зала сярэдняй заможнасці сям’і выглядала прыкладна так: «У куце быў вялікі камін. Зала абагравалася яшчэ дзвюма печамі. Сцены былі абітыя старымі нямецкімі шпалерамі. На галоўнай сцяне, паміж вокнамі вісела вялікае люстэрка ў крышталных рамках, на ўзор венецкіх, але зробленых у нас на Урэцкай фабрыцы, якая запаўняла Літву шклом і люстэркамі. На сценах віселі партрэты Яна Сабескага і Міхала Радзівіла»²¹.

¹⁵ Ermann J. Trochę... S. 23.

¹⁶ Puzynina G. W Wilnie i dworach litewskich... S. 17.

¹⁷ Kowecka E. W salonie i w kuchni. Warszawa, 1984. S. 79.

¹⁸ Тамсама. С. 48.

¹⁹ Тамсама. С. 46.

²⁰ Pawłowicz E. Nowogródek w... S. 39.

²¹ Chodźko I. Dwie konwersacje z przeszłości. Wilno, 1857. S. 52.

У сядзібным доме, як заможным, так і дробным, чыста мужчынскім пакоем быў кабінет гаспадара, які называўся яшчэ канцэлярыяй. Тут гаспадар прымаў адміністратара ці аканома маёнтка і іншых афіцыйных гасцей. Тут пісалася карэспандэнцыя, зберагаліся дакументы сядзібы. Абавязковым у кабінцеце была на пач. XIX ст. канторка — стол, за якім пісалі стоячы, з шмаглікімі скрынкамі, некаторыя з іх замыкаліся на ключ. Пазней з'яўляецца бюро, пісьмовы стол, накрыты зялёным сукном. Некалькі столікаў, этажэрак спецыяльна для папер, камод, на якім звычайна трымалі чыгунныя кандэлябры, скрыначкі для тытуню. Каля сцен стаялі шафы з чырвонага дрэва для рээстраў і кніг. Вісеў насценны гадзіннік. Кабінет абавяваўся камінам. У некаторых сядзібах стаялі куфры, дзе зберагаліся сямейныя каштоўныя паперы²².

Не менш важнымі для сям'і былі асабістыя пакоі гаспадароў — спальні. Традыцыя на пач. XIX ст. дыктавала маладой пані, выходзячы замуж, акрамя адзення і ўпрыгожанняў, браць з сабой мэблю для спальні (вялікі двухспальны ложак з абавязковым туалетным столікам і прыборамі), у той час як муж дбаў аб мэбліроўцы пакоя для забавы. У багатых дварах звычайна было дзве спальні для гаспадара і гаспадыні, да якіх прылягалі дзве гардэробныя, у менш заможных — адна. Апошнія былі мэбляваныя досыць проста: у кутах стаялі куфэркі, дзе зберагалася бялізна, стаяла шафа, два ложка, паміж якімі, пад акном, стаяў столік пані з люстэркам і шуфлядамі, дзе ляжалі некалькі кніг для набажэнства. Над ложкамі гаспадара і гаспадыні, у рамках і без рамак, вісела цэлая галерэя іконаў²³.

У больш багатых сядзібах спальня была прыгожа аздоблена і багата абстаўлена тыповым у XIX ст. камплектам мэблі: два ложка, туалетны столік, на якім звычайна ставілі скрыначкі і флаконы з парфумаю, падушачку для шпілек, шчоткі для валосоў, мыйнік, два начныя столікі, два мяккія крэслы. Стандартны гарнітур спальні дапаўнялі самі гаспадары, якія ставілі сюды канапу, простыя крэслы, пісьмовыя сталы, невялічкую шкляную, з чырвонага дрэва ці абшытую драўляную шырмачку, шафу, камод, які ўжо ў XIX ст. быў не модны, але затое вельмі выгадны для зберагання бялізны²⁴. Упрыгожвалі спальню вялікае і маленькае люстэркі, шторы каля дзвярэй. Вокны завешвалі моднымі шаўковымі драпіраванымі шторамаі, якія прыйшлі да нас разам з модай ампір.

Дзіцячыя пакоі размяшчаліся ў глыбіні дома, далей ад парадных пакояў ці на паддашку. Існавалі асобныя дзіцячыя пакоі для сну, для вучобы, для дзяўчынак і для хлопчыкаў, асобна размяшчаліся дзеці розных узростаў. Дзіцячы пакойчык Г. Пузыні меў круглы столік пасярэдзіне пакоя, простыя ложка на кутах. У гэтым пакоі дзеці бавіліся, «...падушкі служылі нам

²² НГАБ у Гродне. Ф. 31, воп. 1, спр. 27, арк. 97.

²³ Chodźko I. Dwórki na Antokolu. Wyd. 3. Wilno, 1854. S. 6–7".

²⁴ НГАБ у Гродне. Ф. 31, воп. 1, спр. 27.

конікамі, а шафкі, дзе цацкі глядзелі на нас праз гатычныя шклянныя акенцы, былі як зачараваныя каралеўнай»²⁵. Размежаванне дзяўчынак і хлопчыкаў у розныя пакоі было важнай маральнай умовай пры выхаванні дзяцей. Нават калі не хапала дзіцячых пакояў, хлопчыкаў клалі ў любы іншы, як гэта было ў пані Кірловой: «...у маленькай сталовай цяпер спалі хлопчыкі...»²⁶

Акрамя вышэй пералічаных пакояў, сядзібы мелі шмат памяшканняў, дзе зберагаліся вялікія шафы, камоды, куфры з адзеннем і іншымі рэчамі. У доме іх называлі гардэробнымі пакоямі, яны служылі таксама і для ручнай жаночай работы (шыцця, прасавання, латання).

Калі гаварыць аб стылі мэблі ў сядзібе, то можна сказаць, што ў 1-й пал. XIX ст. тут мірна ўжываліся паміж сабою характэрны для пач. XIX ст. стыль Людовіка XV (масіўнасць мэблі белага колеру з пазалотай), Людовіка XVI, пазнейшая псеўдаготыка з цёмнага і дарагога дрэва. Знаходзілася месца і стылю ампір з мэбляй чырвонага дрэва, які яшчэ называлі стылем Якуба. Масіўная шафа крулявецкай работы, з прыгожай разьбой, была гонарам любой гаспадыні.

У 2-й пал. XIX ст. у дамах аддаецца перавага мэблі з мясцовага дрэва — бярозы, вольхі, ліпы, ясеню, таполі, сасны, вырабленай айчыннымі майстрамі, і толькі фартэпіяна магло быць зроблена з махагонавага дрэва цюдзецкай работы, упрыгожанае пазалотай якога-небудзь замежнага майстра, напрыклад Іаана Тромберга²⁷.

Для 1-й пал. XIX ст. характэрна статычнае размяшчэнне мэблі, якая стаяла сіметрычна, заўсёды каля сцен. Інтэнсіўнасць жыцця, грамадска-палітычныя змены ў свеце адлюстраваліся і ў мэбліроўцы пакояў 2-й пал. XIX ст. У больш багатым доме з'яўляюцца эсы (канапы ў выглядзе літары S), фатэлі на спружынах, у стылі Людовік-Філіп, якія вызначаліся мяккасцю і ўтульнасцю. Расстаўлялася ўсё ўжо пад кутом, бокам, пасярэдзіне рэпрэзентатыўных памяшканняў, што надавала дынамічнасць і рухомасць пакоям, адлюстроўвала зменлівую карціну свету.

Будуючы сваю сядзібу, сям'я, у першую чаргу, шукала ў ёй пачуццё камфортнасці, абароненасці, свабоды і функцыянальнасці. А афармляючы яе інтэр'ер, яна задавальняла свае эстэтычныя густы, амбіцыі, старалася праз інтэр'ер захаваць гісторыю страчанай краіны і выходваць у сваіх дзяцей гістарычную памяць. Інтэр'ер сядзібы XIX ст. дыктаваў яе жыхарам стыль паводзін, псіхалагічную ўстаноўку і настрой. А рэчы, якія яго складалі, стваралі вакол сябе пэўны культурны кантэкст, уключалі сям'ю ў культурную традыцыю, развівалі і адначасова абмяжоўвалі індывідуальнасць кожнай асобы сям'і.

²⁵ Puzynina G. W Wilnie i dworach... S. 18.

²⁶ Ожешко Э. Над Неманом. С. 123.

²⁷ НГАБ у Гродне. Ф. 31, воп. 1, спр. 51, арк. 294.

БАЛГАРСКІ НАПЕЎ У БЕЛАРУСКІХ НОТАЛІНЕЙНЫХ ІРМАЛОЯХ КАНЦА XVI – пачатку XVII ст. З УКРАЇНСКІХ КНІГАСХОВІШЧАЎ

Самым даўнім пластом беларускай царкоўнай музыкі з’яўляецца царкоўная манодыя (аднагалоссе), якая развівалася ў цесных сувязях з іншанацыянальнымі хрысціянскімі царкоўна-пеўчымі культурамі. Адною з актуальных задач сучаснага музыказнаўства і з’яўляецца даследаванне гэтых сувязей, якое будзе садзейнічаць вывучэнню шляхоў развіцця манодыі і яе спецыфікі.

Пасля прыняцця хрысціянства на Русі ў Кіеве ў X ст. імпульсы для развіцця старажытнакіеўскага манадычнага спеву ішлі з Візантыі і Балгарыі. Гэты спеў з Кіева пашырыўся па розных рэгіёнах Кіеўскай Русі, і там з часам узніклі варыянты традыцыйных песнапенняў, з’яўляліся і новыя напевы. Развіццё беларускай і ўкраінскай манодыі у перыяд уваходжання беларускіх і ўкраінскіх зямель у Вялікае Княства Літоўскае таксама адбывалася ва ўзаемадзеянні з іншымі культурамі.

Важным крыніцазнаўчым матэрыялам для даследавання сувязей беларускай і ўкраінскай царкоўнай музыкі з іншымі праваслаўнымі царкоўна-пеўчымі культурамі з’яўляюцца ноталінейныя Ірмалой, запісаныя пяцілінейнай кіеўскай квадратнай натацыяй, якая не выклікае цяжкасцей пры чытанні. Гэта была своеасаблівая хрэстаматыя найбольш ужывальных царкоўных спеваў, якія выкарыстоўваліся ў царкоўна-пеўчай практыцы на працягу года. Найбольш даўнія ноталінейныя Ірмалой беларускага і ўкраінскага паходжання вядомы з канца XVI ст. (беларускі — Супрасльскі Ірмалой 1596–1601 гг., украінскі — Львоўскі Ірмалой канца XVI–XVII ст. і інш.). Захаваліся таксама беларускія і ўкраінскія спісы Ірмалояў XVII–XVIII ст.

Беларускія і ўкраінскія Ірмалой змяшчаюць пераважна агульны рэпертуар манадычнага спеву, але пры гэтым яны не з’яўляюцца літаральнымі спіскамі, бо тоесных рукапісаў у той час не было наогул. Назіраюцца адрознненні як у рэпертуары спеваў, так і ў меладычных варыянтах. Адною з агульных адзнак гэтых Ірмалояў з’яўляецца наяўнасць у іх напеваў з паметай «балгарскі» (такія напевы сустракаюцца ўжо ў XVI – пачатку XVII ст.). З украінскіх і беларускіх ноталінейных Ірмалояў балгарскі напеў, пачынаючы з другой паловы XVII ст., пашырыўся і ў Расіі. У самой жа Балгарыі такія царкоўныя напевы не выяўлены.

Яшчэ ў канцы XIX – пачатку XX ст. рускія даследчыкі (Д. Разумоўскі, В. Металаў, А. Прэабражэнскі, І. Вазнясенскі), а пасля і балгарскія вучоныя і кампазітары (А. Нікалаў, Д. Хрыстаў, П. Сардараў і інш.) звярнулі ўвагу на балгарскі напеў і выказалі свае думкі наконт яго паходжання,

а некаторыя рускія вучоныя даследавалі гэты напеў спецыяльна (І. Вазнясенскі) па рукапісах, якія захаваліся ў Расіі. У сувязі з тым, што ў Балгарыі не знойдзены песнапенні, якія ва ўсходнеславянскіх рукапісах зафіксаваны як «балгарскія», у Расіі і Балгарыі яшчэ ў канцы XIX ст. успыхнула дыскусія адносна паходжання гэтых напеваў. Адно даследчыкі прымячалі ў іх самабытныя балгарскія рысы і прытрымліваліся думкі, што яны балгарскага паходжання (прыхільнікам такога погляду быў выдатны балгарскі музыказнаўца і кампазітар Дз. Хрыстаў), іншыя, сярод іх і П. Сардараў, лічылі іх небалгарскай з’явай.

З 50-х гадоў XIX ст. інтарэс даследчыкаў да гэтага напева ўзмацняецца. Яго вывучэннем займаліся балгарскія даследчыкі В. Крысцеў, С. Пятроў, П. Дынеў. Значную ўвагу гэтаму напева ўдзяліла сучасная балгарская даследчыца Е. Тончава. Разам з тым гэтыя вучоныя выкарыстоўвалі для вывучэння балгарскага напева пераважна абмежаваную колькасць Ірмалояў і не ўлічвалі велізарнага масіву крыніц, якія захаваліся ў кнігасховішчах Украіны.

Наша даследаванне балгарскага напева было праведзена на аснове вялікай колькасці (некалькі сотняў) Ірмалояў канца XVI–XVIII ст. з кнігасховішчаў Украіны. Побач з рукапісамі ўкраінскага паходжання там ёсць і беларускія рукапісы. Як выявілася, украінскія калекцыі ноталінейных Ірмалояў змяшчаюць значна больш узораў балгарскага напева, чым дагэтуль было вядома даследчыкам.

Адкрыццё вялікага аб’ёму ўзораў балгарскага напева мае вялікае навуковае значэнне, бо толькі такі аб’ём дае мажлівасць глыбей вывучыць рэпертуар гэтага напева, яго стылістыку, асаблівасці пашырэння ва ўкраінскай і беларускай царкоўна-пеўчай практыцы, ажыццявіць яго параўнанне з іншымі напевамі і зрабіць больш аргументаваныя вывады наконт яго паходжання.

На аснове аналізу значнай колькасці Ірмалояў украінскага і беларускага паходжання з кнігасховішчаў Кіева [Інстытута рукапісу Нацыянальнай бібліятэкі Украіны імя У. І. Вярнадскага (далей — НБУВ), аддзела рукапісаў Інстытута літаратуры імя Т. Р. Шаўчэнкі НАН Украіны] і Львова (Львоўскай навуковай бібліятэкі імя В. Стэфаніка НАН Украіны, Львоўскага нацыянальнага музея ўкраінскага мастацтва) мы адабралі звыш 200 песнапенняў, якія ў рукапісах зафіксаваны з паметай «балгарскі». Гэты выяўлены фонд надрукаваны ў публікацыі Л. П. Корній, Л. А. Дубровінай¹. У яе ўвайшлі песнапенні балгарскага напева (выкладзеныя сучаснай натацыяй) з дваццаці аднаго Ірмалоя, у прыватнасці, з двух Ірмалояў беларускага паходжання, а таксама наш артыкул пра балгарскі напеў і археографічнае апісанне тых рукапісаў, адкуль былі ўзяты для публікацыі балгарскія ўзоры.

¹ Корній Л. П., Дубровіна Л. А. Болгарський наспів з рукописних нотолінійних Ірмоліів України. Київ, 1998.

Пры пэўнай аднолькавасці зместу Ірмалояў яны па-рознаму напоўнены песнапеннямі з паметай «балгарскі». Іх перапісчыкі фіксавалі неаднолькавую колькасць балгарскага напеву: у адных рукапісах змяшчаюцца пераважна адзінкавыя песнапенні, а ў іншых — дзесяткі ўзораў. Для таго, каб склаасці ўяўленне пра рэпертуар балгарскага напеву, які выкарыстоўваўся ва ўкраінскай і беларускай царкоўна-пеўчай практыцы, і асаблівасці яго пашырэння, неабходна апірацца на вялікі крыніцазнаўчы матэрыял. Для нашага даследавання было выкарыстана каля ста Ірмалояў канца XVI–XVII ст. Такое даследаванне паказала, што на той час сфарміраваліся пэўныя традыцыі выкарыстання балгарскага напеву. Пераважная большасць Ірмалояў фіксавалі найчасцей ужывальныя песнапенні гэтага напеву. Некаторыя з іх настолькі арганічна ўвайшлі ў нашу пеўчую практыку, што часам фіксаваліся без атрыбуцыі «балгарскі». Да іх належыць, напрыклад, стыхіра ў Вялікую Пятніцу «Тебе одіючагося», стыхіра ў Вялікую Суботу «Прыйдіте ублажим Іосифа», стыхіра на Сашэсце Св. Духа «Прыйдіте, людзе», кандак Багародзіцы «Возбранной воевод» і інш. Так, у адным з найдаўнейшых беларускіх Ірмалояў Супрасльскага манастыра канца XVI – пачатку XVII ст. ёсць песнапенне «Прыйдіте, людзе» (без спецыяльнай паметы «балгарскі»), стыхіра на Нараджэнне Хрыста «Слава во вишних Богу» і кінонік «Гъло Христово» (з атрыбуцыяй «балгарскі»). У гэтым рукапісе ёсць і іншыя неатрыбутаваныя балгарскія напевы.

Акрамя вельмі папулярных балгарскіх напеваў, у Ірмалоях сустракаюцца і рэдка ўжывальныя ўзоры. У вялікім масіве Ірмалояў выдзяляюцца некаторыя рукапісы, якія маюць значную колькасць узораў балгарскага напеву. Відавочна, яны былі звязаны з цэнтрамі асабліва частага яго выкарыстання. Як сведчаць Ірмалой, такім цэнтрам пашырэння балгарскага напеву ва Украіне быў Маняўскі манастыр (цяпер Івана-Франкоўскай вобл.), Межыгорскі манастыр (каля Кіева) і інш.

У Кіеве ў Інстытуце рукапісу НБУВ захоўваецца Ірмалой беларускага паходжання, які належаў Жыровіцкаму манастыру (ф. 1 – 3367), гэты Ірмалой уражае вялікай колькасцю песнапенняў з паметай «балгарскі». Іх — 119. Сярод іх ёсць балгарскія песнапенні, якія спяваюцца на Літургіі Іаана Залатавустага, дагматыкі на 8 галасоў, «Бог Господь» з трапаром на 8 галасоў, прыпевы свят Гасподніх і Багародзічных, сядальныя падобнікі на розныя галасы, вялікая колькасць стыхір (евангельскія, на пахаванне і на розныя царкоўныя святы) і т. п. Значная частка балгарскіх песнапенняў з гэтага рукапісу ўвайшла ў нашу публікацыю. Вялікая колькасць напеваў з паметай «балгарскі» ў гэтым рукапісе сведчыць пра тое, што ў Жыровічах на Гродзеншчыне таксама быў цэнтр асаблівага пашырэння «балгарскага» напеву (у XVI ст. у Жыровічах быў праваслаўны манастыр, з 1613 г. ён належаў уніятам). Археаграфічнае апісанне Жыровіцкага рукапісу (зроблена Л. А. Дубровінай) сведчыць, што асноўная яго частка складалася ў 20-я гг. XVII ст., і ў ёй найбольш зафіксавана ўзораў балгарскага напеву.

Гэты Ірмалой (як сведчаць маргіналіі) яго перапісчык або складальнік Іаан Калбека ў 1661 г. «принес в дар вѣчный чудотворнѣй іконѣ пресвятыя Богородицы Жировицкой и церкви ея zaloженія...».

Параўнанне музычнага зместу песнапенняў балгарскага напеву з іншымі «небалгарскімі» на той самы тэкст паказала, што, акрамя асобных выключэнняў, яны маюць розны меладычны змест. Балгарскія напевы адзначаюцца большай дынамічнасцю разгортвання мелодыкі, чым напевы ўкраінскія і беларускія. Ім уласціва эмацыянальная выразнасць, дзякуючы чаму яны і прыжыліся ва ўкраінскай і беларускай царкоўна-пеўчай практыцы. Захапленне балгарскімі напевамі адлюстравалася ў такіх маргінальных запісах каля іх узораў, як «зѣло красное», «велми красный».

Хаця дакументальных пацвярджэнняў пра ўзнікненне балгарскага напева іменна ў Балгарыі ў нас пакуль што няма, аднак на карысць гэтага меркавання існуе шмат ускосных даных: 1) пастаянная фіксацыя на працягу вялікага гістарычнага перыяду (канец XI–XVIII ст.) пэўнага кола песнапенняў з атрыбуцчай «балгарскі», якія маюць адметны меладычны змест ад «небалгарскіх» на тыя самыя тэксты; 2) даволі аб'ёмнае кола песнапенняў з такой атрыбуцчай (амаль поўны корпус зборніка гадавых царкоўных спеваў); 3) пэўная сістэматычнасць у выкарыстанні васьмігалоснай сістэмы; 4) спецыфічныя асаблівасці музычнай формы і інш.

Пры вывучэнні дадзенай праблемы нельга не ўлічваць гістарычнага факта сістэматычнага знішчэння помнікаў сярэднявковай балгарскай культуры асманскімі захопнікамі, у прыватнасці, музычнага мастацтва, а таксама міграцый, пачынаючы з канца XIV ст., многіх балгар на ўсходнеславянскія землі і трансплантацыі на гэтыя землі дасягненняў балгарскай культуры (т. зв. «другі паўднёvasлавянскі ўплыў»). Балгарскі напеў, відавочна, і быў з'явай «другога паўднёvasлавянскага ўплыву», які правіўся і ў беларускай царкоўна-пеўчай культуры.

МУЗЫЧНЫ ІНГРЭДЫЕНТ ЯК ІНДЫКАТАР ГІСТАРЫЧНАГА СУБСТРАТУ НАЦЫЯНАЛЬНА-АСІМІЛЯТЫЎНЫХ ТРАДЫЦЫЙ (на матэрыяле этнічнай культуры католікаў паўночнай Беласточчыны)

У акадэмічных колах ужо хрэстаматыйным стаў навукова-гістарычны, лінгвістычны, этнаграфічны падзел Беласточчыны (у яе межах да 1999 г., зараз гэта частка Падляскага ваяводства Польшчы) на тры часткі: беларускую (паўночна- і цэнтральна-ўсходнюю), украінскую (паўднёва-ўсходнюю) і польскую (заходнюю)¹. Гэты падзел падкрэсліваецца аб'ектыўнымі геаграфічнымі, біякліматэчнымі, культурна-антрапалагічнымі і этналінгвістычнымі межамі заходняй, паўночнай і паўднёвай зон Цэнтральна-Усходняй Еўропы, што надзіва дакладна адпавядаюць моўна-этнічнаму памежжю трох буйных славянскіх народаў.

Даследчыкі культуры Заходняй Беласточчыны пастаянна, з працы ў працу, паўтараюць аб гістарычных фактах мазурскай каланізацыі гэтых зямель, хоць застаецца дзіўным слабая і рэдкая (асобнымі астраўкамі-вёскамі) захаванасць мазурскай гаворкі і праяў традыцыйнай мазурскай культуры.

У той жа час, ідучы за палітыкамі і культуртрэгерамі (а гэтаму, на жаль, спрыялі і негатыўныя тэндэнцыі дзейнасці ці бяздзейнасці беларускіх культурна-асветніцкіх устаноў, практычна ігнаруючых беларускае побытавай мовы, звычаяў, традыцый шматлікага каталіцкага насельніцтва), польскія вучоныя ўсё часцей традыцыйную культуру католікаў ужо ў паўночна-ўсходняй Беласточчыне адносяць да з'яў уласна польскіх. Пацвярджаюць гэта не толькі спасылкі на гучна дэклараваную «самасвядомасць», але і падборкамі суцэльна польскамоўных тэкстаў песень, прозы, выказванняў (звычайна на літаратурнай мове)². У гэтым плане не толькі студэнцкія экспедыцыі паланістаў вышэйшых навучальных устаноў, але і працы супрацоўнікаў Акадэміі навук становяцца ўсё больш мэтанакіраванымі.

Восем працяглых этнамузыказнаўчых экспедыцый аўтара і яго супрацоўнікаў на працягу 1996–1999 гг., наша сталая ўвага да традыцыйнага мастацтва і культурнага жыцця розных рэгіёнаў Беласточчыны (удзел у фестывалях, аглядах, творчых сустрэчах, праца над праграмай «Kultradycji», арганізаванай Люблінскай фундацыяй «Muzyka kresów» і Цэнтрам даследаванняў Цэнтральна-Усходняй Еўропы і г. д.) выклікалі неабходнасць

¹ Sajewicz M. Zróżnicowanie etniczne wyznaniowe i językowe Białostoczczyzny wschodniej w świetle badań naukowych oraz w oczach mieszkańców tego regionu // На шляхах да ўзаемапараўмення. Мн., 2000 (Беларуська = Albaruthenica; кн. 15).

² Szymańska J. Podlaskie pieśni włochebne // Etnolingwistyka, 5. Lublin, 1992. S. 97–134.

апаніраваць названым падыходам і тэндэнцыям на інструментазнаўчых і музыкалагічных падставах ³.

Магчымасць параўнання забяспечана матэрыяламі З. Мажэйка, Т. Варфаламеевай, Л. Салавей, У. Васілевіча, І. Назінай, Г. Таўлай, А. Скарабагатчанка, М. Хая, Я. Шыманскай.

Аб’ектыўна менш залежныя ад вербальнага пачатку культуры музычныя інструменты, традыцыйная інструментальная, а часткова і вакальная музыка (асабліва ў яе старажытных, абрадавых жанрах) лепш захавалі асобныя артэфакты складанай карціны эвалюцыі культуры, гісторыі этнасу і мясцовасці, дзе гэтая культура стваралася і развівалася. Асобныя арганалагічныя тыпы музычных інструментаў і жанры музыкі, якія з’явіліся ў розныя гістарычныя часы, фіксуюць разнастайнасць адпаведных этапаў развіцця культуры этнасу і таксама розных міжкультурных узаемасувязей, ствараюць і адбіваюць цэласны абрыс адпаведнага народу ці яго этнаграфічнай групы ⁴.

Што ж у гэтым плане бачна на Беласточчыне?

Перш за ўсё, гэта дзіўная маналітнасць і аднастайнасць традыцыйнага інструментарыя і традыцыйных тыпаў музыкі як католікаў, так і праваслаўных. Па-другое, гэта, за выключэннем астраўных, лакалізаваных толькі ў асобных вёсках ці групах вёсак, праявы мазурскіх музычных артэфактаў (напрыклад, касцельных трайкотак на вялікі чацвер ці «ligawek», у якія трубяць міністранты ў час адвенту, накіроўваючы інструмент да крыніцы), прынцыповая аднастайнасць традыцыйнай інструментальнай і каляндарна-абрадавых форм вакальнай культуры паўночна-заходняй Беласточчыны. Па-трэцяе — роднасць, блізкасць традыцыйнай музычнай культуры католікаў усёй паўночнай Беласточчыны да культуры беларускай, праяў у ёй тых самых этнагістарычных (фіна-угорскіх, балцкіх, крывіцкіх) субстратаў, якія знаходзім у культуры этнічнай Беларусі, што робіць музыку паўночнай Беласточчыны яе арганічнай, непарушнай часткай і разам з тым сутнасна адрознівае яе ад суседніх, хаця і роднасных, этнічных культур: польскай і ўкраінскай.

Абмежаваныя рамкі рэферата не даюць магчымасці аргументаваць дадзеную пазіцыю больш дакладна, але мне здаецца, што дастатковымі будуць і наступныя, вельмі паказальныя факты.

Сярод іх характэрныя тып і тэрміналогія пастуховых флейт з кары без грыфных адтулін: пасвісцёлы, пасвісцёлкі (цэнтральна-ўсходнія гміны, ад Нарэўкі да Крынак і Шудзялава, — падобна ўсім дрыгавіцкім нашчадкам на Беларусі), дудка — як дамінуючы тэрмін ад Новага Двара, Кузніцы,

³ Мацеевский И. Музыкальные инструменты Подляшья // Материалы к энциклопедии музыкальных инструментов народов мира. СПб., 1998. С. 104–133.

⁴ Мацеевский И. О фино-угорских реликтах и параллелях в русской народной инструментальной музыке // Фино-угорский музыкальный фольклор и взаимосвязи с другими культурами. Таллин, 1979.

Саколки і да заходніх межаў, уключаючы ўсю паўночна-заходнюю частку ваяводства, дзе ён сустракаецца разам з такімі, як gwizdek, fujarka. Гэтым жа агульнакрывіцкім словам (дудка) на ўсёй паўночнай Беласточчыне называюць флейту з грыфнымі адтулінамі, «каб малёдыню перабіраць» (Новы Двор), а таксама драўляную флейту з сасны або з ліпы, лазы, бэзу з 3–4–5, або 8+2 адтулінамі з тыльнага боку.

Цікава, што спосабы выкручвання канала калі «адзін пастух трымае адрэзаны кавалак, другі — выкручвае на жывым дрэве, што расце, а потым стынае трубку», — вельмі тыповыя для ўсёй беларускай этнічнай тэрыторыі⁵, а таксама для прыбалцкіх фінаў (напр., вепсаў) і рускіх з яшчэ моцным вепскім субстратам⁶.

Дамінуючым на паўночнай Беласточчыне, у адрозненне ад паўднёвай, з’яўляецца і тып пастухоўскага шалмея з падвойнай (габойнай) трасцінай, шырока вядомы і ў іншых этнічных рэгіёнах.

Унікальнай, рэліктавай для ўсёй Усходняй Еўропы, але шырока вядомай на паўночнай Беласточчыне з’явай бачыцца ансамблевае трубленне (па 2–3 шалмеі рознай даўжыні на Міхалоўшчыне, 3–4 — на Сакольшчыне і Дубраўшчыне, 4–6–8 — у гміне Нарэўка), як спадчына старадаўніх магічных турніраў, ініцыяльных рытуалаў найдаўнейшых эпох⁷ і, відаць, як рэлікт субстрату балцкага этнагенезу беларусаў.

Побач з гэтым — тыповыя для балтаў ансамблі натуральных труб з кары дрэва і паляўнічая рамкавая пішчалка з г. зв. стужкавым язычком, прамыя аналогіі з якой знаходзім у згаданых вепсаў.

І наадварот, тыпова мазурскія лігаўкі, касцельныя райкоткі, трайкоткі сустракаюцца толькі рэдкімі палосамі ў заходняй зоне (відаць у непасрэдных мазурскіх нашчадкаў), а католікам усходніх гмін і ўвогуле невядомыя⁸.

У калядках (календах) католікаў паўночна-ўсходняй Беласточчыны польскія тэксты сёння таксама вольна чаргуюцца з беларускімі, як набожныя са свецкімі (гміна Сідра). Знаходзім тут і выразныя сляды тыповых для беларускага фальклору восеньскіх песень.

Аднак найбольш фундаментальнай і дамінантнай жанравай адзінкай беларускага субстрату на ўсёй паўночнай Беласточчыне (як усходняй так і заходняй) выступае ў якасці цэласнага вакальна-інструментальнага абрадавага комплексу веснавое шэсце валачобнікаў, рэлікт веснавога Новага года, «веснавога калядавання», якое пачыналася пасля заходу сонца на першы дзень Вялікадня.

⁵ Назина И. Д. Белорусские народные музыкальные инструменты (самозвучащие, ударные, духовые). Мн., 1970.

⁶ Мацневский И. Музыкальные инструменты Подляшья // Материалы к энциклопедии музыкальных инструментов народов мира. С. 104–133.

⁷ Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. Л., 1986. С. 191, 318–324.

⁸ Dahlig P. Źródła do dziejów ligawki Mazowiecko-Podlaskiej // Muzyka. 1985. Nr 2. S. 89–119.

Валачобныя песні-найгрышы католікаў паўночнай Беласточчыны паказваюць яскравы беларускі абрыс, па-першае, сваёй рытма-формульнай тыпалогіяй («Ходзіць пава па вуліцы», «Тонка велька канпелька», з характэрнымі рэфрэнамі: «Гэй, віна-віна зялёна», «Гэй, лолум»). Па-другое, функцыяй і адраснасцю выканання: 1) для ўсіх; 2) для гаспадара, кожнага з сям'і ці гасця; 3) для дзяўчат — гэта ўласна «канпелькі»⁹. Па-трэцяе, геаграфічнымі межамі пашырэння валачобнага комплексу: на захад — не далей межаў Беласточчыны, на поўдзень — р. Нараў, на ўсход — праз усю Беларусь да расійскага этнаграфічнага памежжа. Па-чацвёртае, тэрміналогія: «як хадзілі галокаць, галокалі» (Саколка, Кузніца, Дубрава, Янаў), «валоканне» (Шудзялава), «валакальнікі валачыліся» (Міхалова), «валачобнікі» (Крынкі), «волокайцы волокалі» (у заходніх гмінах).

Шматлікія абрадавыя і лірычныя тэксты паралельна існуюць у дзвюх моўных версіях: беларускай і польскай, прычым беларуская з'яўляецца дыялектнай, польская — літаратурнай, што гаворыць пра другаснасць апошняй.

Католікі, як і праваслаўныя, ахвотна прыгаворваюць сваім дзеткам «папросту»: «Ду-ду, кароўкі карміць... — Ду-ду, нашто карміць? — Ду-ду, што б малако даваць. — Ду-ду, нашто даваць? — Ду-ду, каб пастухоў карміць» (Саколка). Шмат традыцыйных жанравых і інструментальных тэрмінаў на заходніх землях гучыць «ро prostemu» (гэта значыць, у беларускай гаворцы). Больш таго, паступова прыгадваючы аб колішнім, старэйшымыхары заходніх гмін сведчаць, што яшчэ да Другой сусветнай вайны мясцовыя сяляне гаварылі «па-просту» і ў школе настаўнікі іх папраўлялі: «Mówcie nje try, a trzy», «Trzeba, nie wouk, a wilk» і г. д. (гміна Крынка).

Што ж тычыцца католікаў старэйшага і сярэдняга пакаленняў паўночна-ўсходняй зоны, то яны і сёння між сабой, як правіла, гавораць «па-просту», жадаюць, каб так гаварылі і іх дзеці. Многія з іх жадалі б, каб «па-просту», а не толькі па-польску, навучалі і ў школе (Кузніца, Дубрава, Янаў). І гэта, нягледзячы на іх нярэдка зацёмненую нацыянальную свядомасць пры захаванні свядомасці рэгіянальнай: «Беларусы — гэта там, на Беларусі. А мы — палякі, ходзім да касцёлу і польскай школы, а да царквы — рускія. Але гаворым аднолькава. — А тыя палякі, на захад ад Вас, што гавораць па-польску, хто яны? — Гэта мазуры...» (гміна Сідра). І католікаў і праваслаўных паўночна-ўсходняй Беласточчыны іх паўднёвыя суседзі — падлешчукі называюць агульным тэрмінам «ліцьвіны» (Нараў, Бельск, Мельнік, Мілейчыцы). І ў каталіцкіх і ў праваслаўных вёсках паўночнай Беласточчыны няма школ, дзе вучаць беларускай мове.

Усё вышэйсказанае павінна мець не толькі навуковае, музыкалагічнае ці гісторыка-этнаграфічнае значэнне. Нельга страціць для Беларусі адну з найцікавейшых этнаграфічных галін яе культуры, што жывіла творчыя натхненні М. Федароўскага, Р. Шырмы і іншых вялікіх вучоных і мастакоў.

⁹ Салавей Л. Валачобныя песні // Валачобныя песні. Мн., 1980. С. 15.

АДМЕТНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ БЕЛАРУСКАГА РАМАНТЫЗМУ Ў МАСТАЦКАЙ КУЛЬТУРЫ XIX ст.

XIX стагоддзе — адзін з самых цікавых перыядаў у гісторыі культуры беларусаў, які захаваў і данёс да сваіх сучаснікаў традыцыі далёкага мінулага і ў той самы час у яго глыбінных нетрах фарміраваліся працэсы, якія прадвызначылі новыя тэндэнцыі ў развіцці культуры і мастацтва XX ст.

Музычнае мастацтва і літаратура XIX ст. былі азораны светам рамантызму, які прыўнёс у жыццё чалавека, грамадства новыя духоўныя і эстэтычныя ідэалы. Рамантызм супрацьпаставіў ідэальнае і рэальнае: узнёслыя ідэалы, недасягальныя мары і драматычныя канфлікты паміж асобай і грамадствам. Рамантызм акрэсліўся зваротам да асэнсавання гістарычнага мінулага, нацыянальнай адметнасці і значнасці асобы чалавека як творцы лёсу народа.

Адметнасць беларускага рамантызму вызначылася ў першую чаргу своеасаблівасцю гістарычных, геапалітычных умоў таго часу, самабытнасцю культуры.

Пасля трох падзелаў Рэчы Паспалітай Беларусь адышла да Расіі і доўгі час адчувала на сабе дваіны ўціск: расійскі і польскі. «Ужо ў канцы XVIII — пачатку XIX ст. беларускі горад перастаў быць беларускім па складзе свайго насельніцтва, асабліва яго верхніх слаёў. Паводле Першага ўсерасійскага перапісу насельніцтва 1897 г. толькі ў рэдкіх выпадках беларусы ў гарадах перавышалі 20% агульнай колькасці жыхароў»¹. Тым не менш этнаграфічныя даследаванні XIX ст. засведчылі, што беларуская вёска захоўвала ў побыце спрадвечныя традыцыі сваіх продкаў, абрады, звычаі, мову. Горад быў апалячаны, а затым русіфікаваны праз сістэму адукацыі і агульную дзяржаўную палітыку ўлад. Разам з тым укараненне польскай і рускай моў было адным з вызначальных фактараў беларуска-польска-рускага ўзаемаўплыву ў культуры, мастацтве, навуцы.

На хвалі барацьбы за нацыянальную свядомасць атрымлівае развіццё фалькларызм, які ператварыўся ў культурную плынь мастацтва, літаратуры, навукі. Як новая форма засваення фальклору ён адыграў значную ролю ў пераадоленні культурнай розніцы паміж вёскай і горадам. Фалькларызм надаў новае сацыяльнае і музычна-эстэтычнае гучанне нацыянальнаму фальклору, які пашырыў межы свайго бытавання і ўпэўнена заняў месца ў культуры горада, садзейнічаў зараджэнню і развіццю нацыянальнага прафесійнага музычнага мастацтва і літаратуры, прапагандзе

¹ Лыч Л., Навіцкі У. Гісторыя культуры Беларусі. Мн., 1996. С. 140.

нацыянальнага фальклору ў горадзе і спрыяў выхаванню нацыянальнай самасвядомасці.

У XIX ст. вядуцца этнаграфічныя даследаванні, развіццё кразнаўчай навукі, пачынаецца актыўны збор і запіс вуснапаэтычнай творчасці, музычнага фальклору. Цікаваць да народнай культуры, музыкі і песень спрыяла з'яўленню зборнікаў беларускіх народных песень у апрацоўцы для голаса і фартэпіяна. З гэтай прапаганды беларускага фальклору сярод мясцовай шляхты, якая мела польскую адукацыю, запісы беларускага фальклору перакладаліся на польскую мову. Вялікай папулярнасцю карысталіся «Хатні спеўнік» (муз. С. Манюшкі, сл. Я. Чачота), «Песні вясковага гаспадара» Я. Чачота ², «Лірнік вясковы» (С. Манюшкі на сл. Ул. Сыракомлі) ³. У гэты перыяд пачынаюць развівацца канцэртныя формы музыцыравання, набываюць шырокую папулярнасць публічныя канцэрты, дзе гучалі і народныя інструменты. Сярод першых беларускіх музыкантаў, хто ўзняў прэстыж народных інструментаў, надаў ім сусветную вядомасць, быў Міхаіл Іосіф Гузікаў. На ўдасканаленых ім драўляных «цымбалках» («брусочках») ён выконваў віртуозныя імправізацыі на беларускія народныя тэмы і папулярныя мелодыі з вядомых опер, уласныя транскрыпцыі твораў К. Вэбера, І. Гумеля, М. Паганіні і інш. У яго выкананні загучалі першыя аўтарскія апрацоўкі беларускіх інструментальных найгрышаў, якія слухалі ў Расіі і Еўропе ⁴.

На гэты перыяд прыпадаюць і першыя запісы беларускіх інструментальных найгрышаў, якія былі зроблены Я. Трачыкам і Я. Карловічам, а затым надрукаваны ў VI томе «Людзі беларускага» М. Федароўскага.

Вядомы скрыпач і кампазітар Міхаіл Ельскі запісвае інструментальныя найгрышы, у тым ліку і «Танцы Мінскай губерні», і выкарыстоўвае іх у сваіх сачыненнях. Зварот кампазітараў да народнай музычнай крыніцы, імкненне захаваць мясцовы каларыт, інтанацыйныя адметнасці беларускага меласу і народнага музыцыравання садзейнічалі фарміраванню кампазітарскага фалькларызму, які становіцца паўплываў на станаўленне прафесійнага нацыянальнага музычнага мастацтва. Музычны фальклор набывае новае эстэтычнае асэнсаванне і паступова фарміруе нацыянальныя рысы. Вялікай падзеяй стала прэм'ера оперы С. Манюшкі «Сялянка», у якой упершыню са сцэны ў дыялог з польскай мовай уступіла родная беларуская, на якой размаўлялі сяляне. У оперы разам з польскімі загучалі і беларускія народныя мелодыі, песні і танцы, у тым ліку і адзін з самых любімых танцаў беларусаў — «Мяцеліца». У сімфанічных творах М. Карловіча «Тры вясковыя песні», «Літоўская рапсодыя» гучаць беларускія народныя мелодыі.

² Беларуская фалькларыстыка. Мн., 1989. С. 33.

³ Мархель У., Скорбагатаў В. Уступны артыкул // Манюшка С., Сыракомля Ул. «Ліра мая для спеваў». Мн., 1999.

⁴ Цішчанка І. Беларускі арфей // Польшча. 1983. № 5.

Кампазітары таго часу К. Кржыжаноўскі, К. Карафа-Корбут, І. Глінскі, Н. Орда, Ф. Лапата, Я. Ёдка, Л. Скрабецкі ў сваёй музыцы імкнуліся выкарыстоўваць інтанацыі і мелодыі народных песень і танцаў. Новыя тэмы і вобразы патрабавалі новых сродкаў мастацкай выразнасці. Ю. Шадурскі ў музычнай камедыі «Тарас на Парнасе» замест цытавання традыцыйнага танца вядомай усім «Лявоніхі» сачыняе, «прыдумывае новую Лявоніху». Усё смялей выкарыстоўваюць кампазітары стылявыя адметнасці інструментальнага фальклору, што садзейнічала стылявому ўзбагачэнню нацыянальнай музыкі ў кампазітарскай творчасці. Антон Абрамовіч піша сюіту «Беларускае вяселле» ў 8 частках, якія адлюстроўваюць ключавыя моманты вясельнага абраду і стылістычныя асаблівасці народнай інструментальнай музыкі (фактурныя і ладаінтанацыйныя своеасаблівасці дуды, ліры, трубы, цымбалаў, скрыпкі). Абрамовіч піша «Кадрылю» на тэмы беларускіх народных танцаў. Сваю фартэпіянную п'есу «Зачараваная дуда» ён прысвячае самаму любімаму ў народзе музычнаму інструменту ⁵.

Беларускія музычныя інструменты і музыкант набываюць сімвалічны змест. Пра іх складаюць паэмы, вершы, ім прысвячаюць раманы. Музычныя інструменты і вобраз музыкі становяцца сімваламі свабоды і незалежнасці ў свядомасці народа, грамадстве, творчасці паэтаў і кампазітараў. Паэт выступае як змагар за светлую будучыню народа. Галоўнай сімвалічнай асобай становіцца дудар, лірнік, якія захоўваюць у свядомасці народа сваё высакароднае прызначэнне. Раманс Паўлюка Багрыма «Зайграй, зайграй, хлопча малы» прысвечаны развітанню з роднымі мясцінамі. За ўдзел у бунце супраць мясцовага пана Баграм быў аддадзены на 25 гадоў у рэкруты. Паўлюк Баграм піша: «Зайграй, зайграй, хлопча малы // і ў скрыпачку і ў цымбалы, // А я зайграю ў дуду, // Бо ў Крошыне жыць не буду» ⁶.

У творчасці беларускіх паэтаў XIX ст. беларускія народныя музычныя інструменты становяцца сімвалам роднай мовы свайго краю. Адным з першых, хто прысвяціў сваё натхненне лёсу музыканта, быў фалькларыст і паэт Ян Баршчэўскі: «Продкаў звычаі, мілая родная мова! // Я па роднай зямельцы ўздыхаў без надзеі. // Тут жаданне маё распач скрушыць нанова. // Між сваімі душа, як і думка ўдавец» ⁷. У сваёй драматычнай паэме «Жыццё сіраты» асэнсоўвае прызначэнне музыкі, яго светазарныя мары: «Граць хацеў і спяваць людзям гімн нечувалы, // Думаў, спеў мой і струнаў збалелых трымценне, // Хмары згоніць, разбудзіць пагнутыя струны» ⁸.

Вызначальную ролю ў беларускім рамантызме адыграла творчасць А. Міцкевіча. Невыпадкова паэт назваў свой верш «Дудар» рамансам. У ім

⁵ Мальдзіс А. Падарожжа ў XIX ст. Мн., 1969.

⁶ Паўлюк Баграм. Мн., 1994. С. 8.

⁷ Баршчэўскі Я. Выбр. тв. Мн., 1998. С. 367.

⁸ Тамсама. С. 338.

аўтар праз вобраз песняра раскрывае свае тонкія душэўныя пачуцці, любоў да роднага краю, свайго народа — «Нёман мой, Нёман, родны мой краю: // Поле, лужочак, бярозкі. // Полям іду, песні спяваю, // Гэдак ад вёскі да вёскі»⁹. Беларускія паэты вельмі часта называлі свае вершы песнямі, тым самым падкрэсліваючы сваё падабенства з песнярамі.

Аб прызначэнні песняра распавядае і Уладзіслаў Сыракомля, які ў 1857 г. разам з С. Манюшкам піша вакальны цыкл «Вясковы лірнік». Лірнік выступае носьбітам духоўных каштоўнасцей чалавецтва. Паэт уяўляе, што «мая ліра прызванне», «мой крыж», «прамень мой духовы». Ён шчыра перакананы ў праваце сваіх ідэй: «Я лірнік вясковы, // Я пры ліры, // Я пры ліры, сканаю», — падкрэслівае ён. Тым не менш ён упэўнены ў тым, што яго нялёгка шлях будзе ўвечнаны «міртавым вянкам» і светлыя ідэалы чалавецтва ўваскрэснуць зноў: «Мая ліра для спеваў, // З чарадзейнага дрэва! // Ты заўсёды са мною! // Ты славай будзеш маёю»¹⁰.

У перыяд рамантызму музычны інструмент набывае новы сацыяльны сэнс у самасвядомасці грамадства, сімвалізуе сабой ідэал веры ў дабро і справядлівасць, увасабляе голас мовы продкаў. У прадмове да зборніка «Дудка беларуская» Францішак Багушэвіч пісаў: «Братцы мілыя, дзеці Зямлі-маткі маея! Вам афяруючы працу сваю, мушу з вамі пагаварыць трохі аб нашай долі-нядолі, аб нашай бацькавай спрадвечнай мове, каторую мы самі, да і не адны мы, а ўсе людзі цёмныя «мужыцкай» завуць, а завецца яна — «беларускай»... Наша мова для нас святая, бо яна нам ад Бога даная»¹¹.

У вершы «Дудка», які адкрывае зборнік, паэт праз чалавечую душу, якая імкнецца да свабоды, надзяляе жалейку чалавечымі пачуццямі: «Плач, як мае вочы, // Над народу доляй, // І плач сто раз болей». Эмацыянальны стан пачуццяў узносіцца да вышынь сапраўднага трагізму: «Плач так да астатка, // Галасі, як матка, // Хаваючы дзеці, // Дзень другі і трэці». Праз музычны інструмент пясняр клянецца ісці ў сваёй барацьбе да канца: «Як крыві не стане, // Тагды кончу гранне»¹². Сімвалічны вобраз жалейкі ён атаясамлівае з лёсам народа і яго роднай мовы. Паэт марыць аб лепшай долі, «каб вольным стаць», і працягвае гэтую тэму ў наступным зборніку «Смык беларускі». Ён зноў звяртаецца да голасу інструмента (без смыка, як вядома, не зайграе скрыпка), які сімвалізуе родную мову. У прадмове да зборніка «Смык беларускі» Ф. Багушэвіч пісаў: «Граю на скрыпцы, ну дык няхай і мая ксёньжка завецца струментам якім: вот я назваў яе «Смык». Смык ёсць, а хтось скрыпачку можа, даробе. А там была «Дудка» — вот і мы зробім музыку».

⁹ Міцкевіч А. Выбр. тв. Мн., 1955. С. 94.

¹⁰ Манюшка С., Сыракомля У. «Ліра мая для спеваў». Мн., 1999. С. 49.

¹¹ Багушэвіч Ф. Творы. Мн., 1991. С. 16.

¹² Тамсама. С. 19–20.

На пачатку XX ст. музычны інструмент перыяду рамантызму з сімвала ператвараецца ў заклік і набывае сілу набатнага звону, які заклікае народ на барацьбу за нацыянальнае адраджэнне народа. Найбольш вершаў, прысвечаных інструментам, пішуцца паміж дзвюма рэвалюцыямі (1905–1910 гг.) і застаюцца сімваламі нацыянальнай ідэі.

Перадавая частка беларускай інтэлігенцыі, лепшыя сыны і дачкі беларускага народа працягвалі барацьбу за суверэннасць Беларусі, патрабавалі культурнай аўтаноміі ў межах Расійскай імперыі. «Ніводны нярускі народ царскай Расіі не зведаў такіх сур’ёзных перашкод у сваім змаганні за духоўнае выжыванне, як беларусы»¹³.

Паэты ў сваёй творчасці працягвалі не толькі ідэйную, але і тэматычную сімваліку перыяду рамантызму. Паэт-пясняр, беларускі музычны інструмент захавалі сваю магічную сілу, сацыяльны пафас. Вобраз песняра, яго прызначэнне з новай сілай загучаў у творчасці Я. Купалы, Я. Коласа, Цёткі, М. Багдановіча і інш. Паэты адраджэння шануюць памяць і ідэалы мінулага. Я. Колас стварае сваю паэму «Сымон-музыка», у якой працягвае тэму, распачатую яшчэ Я. Баршчэўскім у паэме «Жыццё сіраты». Якуб Колас дае парад: «Заспявай жа ты песню такую, // Каб маланкай жахала яна // І паліла нядолю людскую, // каб грымела, як гнеў перуна»¹⁴. Янка Купала з нагоды 50-годдзя са дня смерці У. Сыракомлі піша сімвалічны верш «Лірнік вясковы», які гучыць як клятва, што ідэалы, якім паэты-рамантыкі прысвяцілі жыццё, не згаснуць. Я. Купала быццам бы дапісвае паэму У. Сыракомлі «Вясковы лірнік», але кажа ўжо пра сябе і пра новы час: «Покі ж будзе душа хоць адна жыць на свеце, // Будуць жыці і лірнікаў песні. // Будзем жыць! Будуць вякі ісці за вякамі, — // Не забудуцца тут твае словы, // Як і слоў беларускіх, жывучы, між намі, // Не забыўся ты, Лірнік вясковы»¹⁵. Тэма лёсу роднай мовы — адна з галоўных у творчасці паэтаў новай хвалі адраджэння. Алаіза Пашкевіч (Цётка) ва ўступе да зборніка «Скрыпка беларуская» працягвае думку Францішка Багушэвіча і быццам бы ў жывой гаворцы вядзе размову пра зборнік «Дудка беларуская»: «Доўга я гадаў і думаў, як сябе зваць, ці то палякам, ці то літоўцам, бо слова «тутэйшы» мне неяк не смакавала. І так колькі гадоў хістаўся то на ту, то на другую старану, аж покі не папала ў мае рукі «Дудка» Мацея Бурачка (псеўданім Ф. Багушэвіча. — А. С.); яна то мне сказала, што хто гаворыць па-тутэйшаму, па-мужыцку, значыцца, ён гаворыць па-беларуску, а хто гаворыць па-беларуску, той беларус. Прачытаўшы тую «Дудку», я сказаў: «Дзякуй табе, Мацей Бурачонак, ідзі, ідзі ўздоўж і папярок нашага роднага краю, братоў родных вітай, да курных хат заглядай, мо знойдзеш там артыста, каторы збярэ ўсе нашы беларускія інструменты і наладзіць гране як мае

¹³ Лыч Л., Навіцкі У. Гісторыя культуры Беларусі. С. 193.

¹⁴ Колас Я. Зб. тв.: У 14 т. Мн., 1976. Т. 12. С. 255.

¹⁵ Купала Я. Зб. тв.: У 7 т. Мн., 1973. Т. 3. С. 118.

быць»¹⁶. У вершы «Скрыпка беларуская» паэтка надзяляе скрыпку чарадзейнай сілай. Яна піша: «Дух народу я абняла б, // У жары сэрца растапіла б», для яе голас скрыпкі — гэта яе духоўныя сілы: «толькі крэпчы былі б струны».

Ідэі рамантызму, якія ў неверагодна цяжкіх умовах прабівалі свой шлях у XIX ст., не загінулі, адгукнуліся сваімі самабытнымі галасамі і вызначылі адметныя рысы музычнай культуры, самадзейнага і прафесійнага мастацтва напрыканцы XX ст., уваскрэслі ў творчасці таленавітых майстроў, кампазітараў, музыкантаў.

¹⁶ Цётка. Выбр. тв. Мн., 1952. С. 34.

КОРАТКА ПРА АЎТАРАЎ

Бабкоў Анатоль — кандыдат гістарычных навук, дацэнт Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Ф. Скарыны.

Банкоўскі Моніка — загадчыца славянскага аддзела Гарадской бібліятэкі ў Цюрыху, выкладчыца Цюрыхскага ўніверсітэта (Швейцарыя), віцэ-прэзідэнт Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў.

Бураўкін Аляксей — кандыдат тэхнічных навук, дацэнт, загадчык кафедры Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры (Мінск).

Ваданосава Фаіна — намеснік дырэктара Літаратурнага музея Янкі Купалы (Мінск).

Вакар Людміла — кандыдат мастацтвазнаўства, дацэнт (Віцебск, Беларусь).

Віцязь Сяргей — навуковы супрацоўнік Цэнтра імя Ф. Скарыны (Мінск).

Высоцкая Надзея — доктар мастацтвазнаўства, прафесар, загадчык аддзела Нацыянальнага мастацкага музея Беларусі (Мінск).

Габрусь Тамара — кандыдат архітэктуры, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы НАН Беларусі (Мінск).

Гарбачова Вольга — кандыдат гістарычных навук, выкладчыца Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (Мінск).

Гарэцкі Радзім — акадэмік Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, старшыня (да ліпеня 2001 г.) Згуртавання беларусаў свету «Бацькаўшчына» (Мінск).

Георгіева-Казарава Венета — перакладчыца (Габрава, Балгарыя).

Даніленка Сяргей — кандыдат філалагічных навук, дацэнт Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. Куляшова.

Доўнар Лора — супрацоўніца бібліятэкі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры (Мінск).

Елінская Марына — настаўніца СШ № 71 г. Мінска.

Жуйкова Маргарыта — дацэнт Валынскага дзяржаўнага ўніверсітэта (Луцк, Украіна).

Загідуліна Марына — мастацтвазнаўца Гродзенскага аблвыканкама.

Зайкоўскі Эдвард — кандыдат гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі (Мінск).

Зайцава Тамара — загадчык сектара Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі (Мінск).

Кавалёва Марына — аспірантка Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (Мінск).

Карній Лідзія — доктар мастацтвазнаўства, прафесар Нацыянальнай музычнай акадэміі Украіны імя П. І. Чайкоўскага (Кіеў).

Крывашэй Дзмітрый — кандыдат гістарычных навук, навуковы супрацоўнік Цэнтра імя Ф. Скарыны (Мінск).

Кур’яновіч Аляксандр — аспірант Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (Мінск).

Лабачэўская Вольга — кандыдат мастацтвазнаўства, вядучы навуковы супрацоўнік Беларускага інстытута праблем культуры (Мінск).

Мажэйка Зінаіда — доктар мастацтвазнаўства, прафесар, вядучы навуковы супрацоўнік Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы НАН Беларусі (Мінск).

Марзалюк Ігар — кандыдат гістарычных навук, дацэнт Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. Куляшова.

Маціеўскі Ігар — доктар мастацтвазнаўства, прафесар Расійскага інстытута гісторыі мастацтваў (Санкт-Пецярбург, Расія).

Мірановіч Яўген — доктар габлітаваны, прафесар Універсітэта ў Беластоку (Беласток, Польшча).

Міхневіч Арнольд — доктар філалагічных навук, прафесар, акадэмік Міжнароднай акадэміі навук Еўразіі, рэктар Беларускага інстытута праблем культуры (Мінск).

Нарбут Андрэй — доктар тэхнічных навук, прафесар Маскоўскага аўтамабільна-дарожнага інстытута.

Новак Валянціна — кандыдат філалагічных навук, дацэнт Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Ф. Скарыны.

Пяткевіч Аляксей — кандыдат філалагічных навук, прафесар, загадчык кафедры Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы.

Рассадзін Сяргей — доктар гістарычных навук, начальнік дзяржаўнай геральдычнай службы Беларусі (Мінск).

Рыер Якаў — доктар гістарычных навук, прафесар, загадчык кафедры Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. Куляшова.

Сагановіч Генадзь — кандыдат гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі (Мінск).

Сакалоўская Ала — кандыдат філалагічных навук, дацэнт Мінскага дзяржаўнага лінгвістычнага ўніверсітэта.

Сакалоўскі Уладзімір — кандыдат філалагічных навук (Мінск).

Самусік Андрэй — кандыдат гістарычных навук, дацэнт Беларускага дзяржаўнага эканамічнага ўніверсітэта (Мінск).

Семянчук Генадзь — кандыдат гістарычных навук, дацэнт Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы.

Сільнова Людміла — вядучы бібліятэкар Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі (Мінск).

Скорабагатчанка Альбіна — кандыдат мастацтвазнаўства, прафесар Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры (Мінск).

Словік Святлана — аспірантка Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы.

Смулкова Эльжбета — доктар габілітаваны, прафесар, загадчык кафедры Універсітэта ў Беластоку (Польшча).

Сташкевіч Ала — загадчыца лабараторыі Беларускага інстытута праблем культуры, выканаўчы сакратар Беларускага камітэта ІКОМ (Мінск).

Сураўцаў Юрый — кандыдат філалагічных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута сацыяльна-палітычных даследаванняў РАН, сябра Саюза пісьменнікаў Расійскай Федэрацыі (Масква).

Туровіч Алесь — пісьменнік, выкладчык Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (Мінск).

Ульяноўскі Васіль — доктар гістарычных навук, прафесар Кіеўскага нацыянальнага ўніверсітэта імя Т. Шаўчэнкі (Кіеў).

Федарук Анатоль — доктар біялагічных навук, прафесар Беларускага дзяржаўнага педуніверсітэта імя Максіма Танка (Мінск).

Фурс Анатоль — галоўны спецыяліст Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі (Мінск).

Хмяльніцкая Людміла — дырэктар Музея Марка Шагала (Віцебск, Беларусь).

Цітоў Віктар — доктар гістарычных навук, прафесар Беларускага дзяржаўнага педуніверсітэта імя Максіма Танка (Мінск).

Шадурскі Віктар — кандыдат гістарычных навук, дацэнт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (Мінск).

Шыбека Захар — доктар гістарычных навук, в. а. прафесара Беларускага дзяржаўнага эканамічнага ўніверсітэта (Мінск).

Шыраеў Яўген — доктар тэхнічных навук, прафесар, прэзідэнт Міжнароднай акадэміі навук Еўразіі (Масква).

Шышанаў Валерый — старшы навуковы супрацоўнік Музея-сядзібы «Здраўнёва» (Віцебск, Беларусь).

ЗМЕСТ

Арнольд Міхневіч (Мінск) Прынцыпы культурнай палітыкі ЮНЕСКО і сацыякультурная сітуацыя ў Беларусі	5
--	---

ГІСТОРЫЯ

Генадзь Семянчук (Гродна, Беларусь) Полацк і Ноўгарад у IX–XIII ст.	16
Якаў Рыер (Магілёў, Беларусь) Сярэдневяковыя цывілізацыі і Беларусь	24
Сяргей Віцязь (Мінск) Поліэтнічная (індаеўрапейская) канцэпцыя этнагенезу беларусаў і яго перыядызацыя	28
Эдвард Зайкоўскі (Мінск) Балты цэнтральнай і ўсходняй Беларусі ў сярэдневякоўі	33
Генадзь Сагановіч (Мінск) Сярэдневяковая Беларусь вачыма нямецкіх храністаў (XIV – пачатак XV ст.)	41
Сяргей Рассадзін (Мінск) Нямецкая гістарыяграфія па праблеме старажытнагерманскага рассялення на Палессі і ў Прыдняпроўі (1900–1940-я гг.)	45
Моніка Банкоўскі (Цюрых, Швейцарыя) Шляхі і тупікі аднаго праекта: Беларусь у еўрапейскіх падарожных апісаннях XV–XX ст.: Стварэнне бібліяграфіі (базы дадзеных)	56
Марына Елінская (Мінск) Да гісторыі беларуска-германскіх генеалагічных сувязей	63
Сяргей Даніленка (Магілёў, Беларусь)	68
Мацярынскія сімвалы ў родавай геральдыцы Каралеўства Польскага і Вялікага Княства Літоўскага	68
Ігар Марзалюк (Магілёў, Беларусь) Вытокі гістарыяграфічных версій сярэдневяковай гісторыі Беларусі	76
Андрэй Нарбут (Москва) Магнаты Велікаго Княжства Літоўскага і іх роль в культурным развіцці Беларусі	83

Вольга Гарбачова (Мінск) Сацыяльна-культурныя пытанні ў праграмах беларуска-польскіх тайных таварыстваў першай трэці XIX ст.	87
Васіль Ульяновскі (Київ) Архівна Сапегіана XIX ст.: конфіскацыі, відкрыцця, выкарыстання	93
Віктар Цітоў (Мінск) Беларусы Чарнігаўшчыны ў другой палове XIX – пачатку XX ст.: Спраба параўнальна-этнаграфічнага даследавання	125
Радзім Гарэцкі (Мінск) Беларускія і рускія геалагі: І. Д. Чэрскі і Г. І. Гарэцкі — паралелі гісторыі і лёсу	131
Анатолий Бабков (Гомель, Беларусь) Эвакуацыя прамышленнасці Беларусі в годы Первой мировой войны	135
Яўген Мірановіч (Беласток, Польшча) Спробы ажыццяўлення ідэі беларускай нацыянальнай дзяржаўнасці ў XX ст.	141
Аляксандр Кур’яновіч (Мінск) Гісторыя паўсядзённасці: вопыт вывучэння гісторыкамі Германіі і Беларусі ў 90-я гг. XX ст.	146
Віктар Шадурскі (Мінск) Культурныя сувязі Беларусі з краінамі Цэнтральнай і Заходняй Еўропы (1945–1990-я гг.): дасягненні і праблемы	153
Дзмітрый Крывашэй (Мінск) Шлях Беларусі да культуры міру і ўзаемаразумення праз ЮНЕСКО	159
Юрый Суровцев (Москва) РБСГ и СНГ, или о возможных внешне-политических следствиях образования РБСГ, т. е. российско-белорусского союзного государства, в системе СНГ	164

КУЛЬТУРАЛОГІЯ

Аляксей Бураўкін (Мінск) Беларуская культура ў працэсе глабальнай інфарматызацыі	173
Эльжбета Смулкава (Беласток, Польшча) Некалькі заўваг пра беларускую культуру на фоне эсэ Тымона Тэрлецкага «Еўрапейскасць і самабытнасць польскай культуры»	181
Андрэй Самусік (Мінск) Узаемадачыненні асветніцкіх сістэм усходнеславянскіх народаў у 70-я гг. XVIII – 30-я гг. XIX ст.	187
Алесь Туровіч (Мінск) Праблемы сучаснай асветы ў Беларусі: пісьменніцкі погляд	193

Захар Шыбека (Мінск) Мінск у складзе Расійскай імперыі (культурны генезіс будучай сталіцы)	196
Ала Сташкевіч (Мінск) Музеі Беларусі як частка ўсходнеёўрапейскай музейнай прасторы: Праблемы пераходнага перыяду і інтэграцыя ў міжнародны кантэкст	199
Вольга Лабачэўская (Мінск) Слуцкі пояс: культуралагічны зрэз міфа	205
Ала Сакалоўская (Мінск) Мінская Кальварыя — помнік беларускай і еўрапейскай культуры	213
Тамара Зайцава (Мінск) З гісторыі нацыянальнай фатаграфіі: Ян Булгак у Беларусі	218
Анатоль Фурс (Мінск) Бібліятэка Храптовічаў: беларускія і ўкраінскія аспекты праблемы	220
Людміла Сільнова (Мінск) Аўтографы знакамітых беларусазнаўцаў на кнігах з фондаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі	223
Лора Доўнар (Мінск) Кнігавыдавецкія сувязі Мінска і Вільні ў XIX – пачатку XX ст.	225
Уладзімір Сакалоўскі (Мінск) Беларусіка на старонках нямецкага славістычнага часопіса «Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven»	233
Анатоль Федарук (Мінск) Сядзібна-паркавае дойлідства Беларусі ў еўрапейскім кантэксте	240
Марына Кавалёва (Мінск) Універсальныя фальклорна-міфалагічныя матывы ў традыцыйнай культуры беларусаў	249
Маргарыта Жуйкова (Луцьк, Украіна) Некаторыя білоруські та украінскія фраземы, што відбываюць культ вовка	255
Зінаіда Мажэйка (Мінск) Аўтэнтычны фальклор у сучасным свеце: шляхі выжывання і крытычная грань знікнення	261
Валянціна Новак (Гомель, Беларусь) Аб сучасных асаблівасцях фальклорна-міфалагічнай спадчыны гомельскага Палесся (на матэрыяле абраднасці і паэзіі гукання вясны)	265
Венета Георгіева-Козарева (Габрово, Болгарыя) Габровскіят хумор і домът на хумора и сатира в Беларусь (Дом на хумора и сатирата)	271
Аляксей Пяткевіч (Гродна, Беларусь) Кафедра беларускай культуры: кірункі славянскіх навуковых сувязей	277

МАСТАЦТВАЗНАЎСТВА

Надзея Высоцкая (Мінск) Роль беларускай іконопісы в развіцці хрысціянскага іскуства	282
Евгеній Шыраев (Москва) Взаімадзеіне ізабразітэльнага іскуства Беларусі с іскуствам Расіі (канец XVIII – пачаток XX в.)	293
Людміла Вакар (Віцебск, Беларусь) Рэха сарматызму ў творчасці Івана Хруцкага	299
Марына Загідуліна (Гродна, Беларусь) Казімір Альхімовіч як ілюстратар польскіх пісьменнікаў	306
Валерыі Шышанаў (Віцебск, Беларусь) Беларусь і беларусы вачыма Іллі Рэпіна	311
Людміла Хмяльніцкая (Віцебск, Беларусь) Марк Шагал у культуры Беларусі і свету	316
Фаіна Ваданосава (Мінск) Рускі мастак, улюбёны ў Беларусь	325
Тамара Габрусь (Мінск) Адлюстраванне ідэалогіі славянскага сарматызму ў беларускім сакральным доілідстве	330
Святлана Словік (Гродна, Беларусь) Інтэр’ер шляхецкай сядзібы як фактар культуры сям’і ў першай палове XIX ст.	333
Лідзія Карній (Кіеў) Балгарскі напеў у беларускіх ноталінейных Ірмалоях канца XVI – пачатку XVII ст. з украінскіх кнігасховішчаў	340
Ігар Маціеўскі (Санкт-Пецярбург, Расія) Музычны інгрэдыент як індыкатар гістарычнага субстрату нацыянальна- асімілятыўных традыцый (на матэрыяле этнічнай культуры католікаў паўночнай Беласточчыны)	344
Альбіна Скорабагатчанка (Мінск) Адметныя асаблівасці беларускага рамантызму ў мастацкай культуры XIX ст.	348
КОРАТКА ПРА АЎТАРАЎ	354

Г 51 **Гісторыя, культуралогія, мастацтвазнаўства:** Матэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый» (Мінск, 21-25 мая, 4-7 снеж. 2000 г.) / Рэдкал.: В. Скалабан (гал. рэд.) і інш. — Мн.: "Беларускі кнігазбор", 2001. — 364 с. — (Беларусіка = Albaruthenica; Кн. 21).

ISBN 985-6638-35-6.

У зборнік уключаны даклады і паведамленні па гісторыі, культуралогіі і мастацтвазнаўству, прачытаныя на III Міжнародным кангрэсе беларусістаў. Матэрыялы маюць цікавасць для навукоўцаў, выкладчыкаў і студэнтаў ВНУ, супрацоўнікаў музеяў, бібліятэк і архіваў, краязнаўцаў.

УДК [947.6+008(476)] (043.2)
Б Б К 63.3+71 (4Беи)

Навуковае выданне

БЕЛАРУСКА
ALBARUTHENICA
Кніга 21

ГІСТОРЫЯ, КУЛЬТУРАЛОГІЯ, МАСТАЦТВАЗНАЎСТВА

Матэрыялы III Міжнароднага кангрэса беларусістаў
«Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый»
(Мінск, 21-25 мая, 4-7 снежня 2000 г.)

На балгарскай, беларускай, рускай і ўкраінскай мовах.

Набор і вёрстка выкананы на камп'ютэрах Цэнтра імя Ф. Скарыны
Падрыхтоўка тэкстаў *А. Гарновіч*. Вёрстка *Я. Мальдзіс*.
Рэдактар і карэктар *І. Александровіч*.

Здадзена ў набор 4.01.2001. Падпісана ў друк 30.08.2001.
Фармат 60x90 ¹/₁₆. Папера афсетная. Гарнітура Таймс.
Афсетны друк. Ум. друк. арк. 22,75. Ул.-выд. арк. 23,3.
Тыраж 300 экз. Заказ 90.

Падатковая льгота — Агульнадзяржаўны класіфікатар
Рэспублікі Беларусь АК РБ 007-98 ч. 1 код 22.11.20.600.

МГА «Беларускі кнігазбор».
Ліцэнзія ЛВ № 105 ад 31.12.1997 г.
220034, Мінск, вул. Фрунзе, 5.

Надрукавана з дыяпазітываў рэдакцыі ТАА «Юніпол».
Ліцэнзія ЛП № 210 ад 5.01.1998 г.
220039, Мінск, Караткевіча, 7а.

**АД АРЫГІНАЛ-МАКЕТА
ДА МАСАВАГА ТЫРАЖУ**

Рэспубліка Беларусь, г. Мінск

тэлефон/факс

(017) 224 48 71

тэлефон (017) 222 58 95

(017) 222 53 28

(017) 228 22 82

